

Τοὺς θεοὺς οὐ
νομίζω:
l'ateisme entre els
grecs

Alumne: XXXXX (2n Batxillerat B)

INS Sa Palomera (Blanes)

Tutor: XXXXX

Seminari de Clàssiques

PRÒLEG

L'èsser humà es caracteritza pel seu afany de coneixement. Per satisfer aquest afany ens fem tota mena de preguntes la majoria d'elles molt profundes. La qüestió primordial i sobre la qual enllacem totes les altres és: d'on prové la creació? O fins hi tot si aquesta existeix, és a dir, si sempre ha existit el cosmos o algun ésser o element l'ha format. És una evidència que aquest interrogant ha existit sempre.

En aquest treball no intentem resoldre qui o què va ser el creador del tot, sinó que intentem cercar els primers recels de confrontació entre els déus grecs establerts i altres fórmules de creació.

Els grecs creien en uns déus humanitzats, presentaven debilitats i eren antropomòrfics. Aquestes humanitzacions van generar un cert corrent d'ateisme.

L'ateisme és la condició d'aquells que no creuen en Déu. L'ateu, per tant, no creu en cap divinitat concreta ni en cap ésser superior. Es pot dir que l'ateisme és el contrari del teisme, la doctrina dels qui sostenen l'existència d'una o més divinitats.

De vegades, l'ateisme es confon amb l'agnosticisme. Els agnòstics, però, no rebutgen la possibilitat que existeixi un Déu, sinó que consideren que el diví escapa de la comprensió humana i, per tant, desconeixen la seva eventual seva existència. Els ateus, en canvi, no creuen en les divinitats (o, dit d'una altra manera, creuen que Déu no existeix).

Una altra confusió habitual sorgeix entre l'ateisme i aquells que s'oposen a tota religió. L'ateisme, en essència, consisteix a descreure de l'existència de Déu. Això no resulta oposat a certs credos o pràctiques religioses: el budisme, per exemple, no contempla la presència de déus, pel que pot dir-se que és una religió atea.

Dins del mateix ateisme ha diferents concepcions o tendències. L'anomenat ateisme fort rebutja l'existència de qualsevol classe de divinitat i sosté que hi ha explicacions de diversa índole per justificar de manera racional allò que els teistes atribueixen a Déu.

L'ateisme feble, més proper a l'agnosticisme, no es recolza en la refutació de l'existència de Déu: en canvi, es limita a afirmar que no creu en Ell i que, de fet, la idea

de "existència" no pot aplicar-se a alguna cosa impossible de comprovar a partir de l'experiència.

En aquest treball ens hem plantejat conèixer el punt de vista que tenien els grecs sobre la seva religió i sobre la creació en general. Alhora veurem la controvèrsia i les disputes que aquest tema comportarà.

Es pot afirmar que la filosofia neix amb l'ateisme ja que els primers filòsofs no tractaven els temes ètics i morals sinó que cercaven l'element creador de la naturalesa. Per tant, discrepaven dels déus establerts com a creadors del tot.

Les primeres mostres d'ateisme es donen amb Tales de Milet al segle VII aC i el seu deixeble Anaximandre: per tant, es corrobora que és una qüestió debatuda durant molts segles.

El treball es basa en la recopilació de tots els fragments que ens han semblat significatius per a l'estudi de l'ateisme grec, editats amb criteris filològics i incorporats al final en un CD. A partir d'aquests fragments, s'ha redactat un estudi sobre l'ateisme, que és el que es presenta en aquesta memòria en paper. Els números en negreta, que es poden veure al llarg del treball, fan referència als textos del CD.

Aquest treball no hagués estat possible sense la impagable col·laboració de Martí Duran Mateu.

1. La terminologia

1.1. Les denominacions antigues de l'ateisme

Els grecs disposaven de diverses denominacions per catalogar la magnitud d'ateisme que tenia cada persona.

El primer terme que ens trobem és **impiu**; l'utilitzaven per designar a aquella persona que mostrava menyspreu sobre els déus, costums o la religió en general. També l'atribuïen quan algú cometia algun delictes o parlaven amb massa llibertat de la creació del món que sens dubte és el fonament que uneix tots les religions, la pregunta mai resolta de: Qui va crear el món?

A una persona inculta també li atribuïen l'adjectiu d'impia atès que una persona que fos culta era una persona pietosa.

Per exemple un llistat d'actituds impies serien:

- Matar algú il·legalment, atès que no respectes la voluntat dels déus i destrueixes els costums humans.
- Fer màgia, perquè fas creure als espectadors que tens poders sobrehumans dignes dels déus.
- Rendir-se davant l'enemic, ja que facilites l'entrada dels enemics a la ciutat que defenses i l'enemic destrossarà tots els recintes sagrats i temples, per tant col·labores amb aquesta destrucció.
- Aconseguir diners de forma il·lícita.

Com a conclusió: fer alguna cosa en contra de la voluntat del déu és una prova d'impietat, per tant, cometre qualsevol error o delictes es relaciona amb un acte impiu.

L'altre terme que apareix en els textos és **ateu**, en aquest terme s'inclouen moltes acepcions que nosaltres utilitzem actualment. La persona atea és aquella que amb coneixement de causa dubta, qüestiona o nega l'existència divina dels déus. Per tant és molt més delictiva una persona atea que una impia atès que ha tingut opcions de ser creient i no ho és per voluntat pròpia, a diferència d'algunes persones impies que no ho són per incultura.

Algunes actituds atees són:

- Les actituds de Sòcrates, ja que negà l'existència dels déus i volia introduir nous daimons a la ciutat.
- Investigar sobre l'univers, l'astronomia i el cosmos en general perquè denota una certa incredulitat sobre la creació del món feta pels déus.
- Voler conèixer la concepció dels déus.
- Cometre sacrilegi.

En general era acusat d'ateu qualsevol persona que negués o tingues alguna actitud agnòstica.

La diferència entre una persona atea i una d'agnòstica és que una atea nega l'existència de cap ésser superior. L'agnosticisme no nega explícitament l'existència dels déus, sinó que nega únicament el coneixement de la seva existència.

Els agnòstics argumenten que la càrrega de la prova recau sobre qui afirma alguna cosa, i no sobre qui deixa de creure-la. Per tant, com que no sap amb certesa l'existència dels déus la nega fins que sigui provada. Per aquest mateix motiu un agnòstic pot fer la mateixa crítica a un ateu que a un creient, atès que un ateu no té tots els arguments i les proves per dir amb convicció que els déus no existeixen.

1.2. Evolució del significat del terme

En els textos antics apareixen sovint termes com “ateu” (ἄθεος), “ateisme” (ἀθεότης) o “impiu” (ἄσεβής). De vegades, com en el cas del poeta Diàgores de Melos (segle V aC) o el filòsof Teodor de Cirene (segles IV/III aC), el nom de l'autor ja inclou la denominació de “l'ateu”. Tanmateix, com afirma Marek Winiarczyk¹, ha estat un error metodològic considerar que, pel simple fet que aparegui amb aquest qualificatiu, un autor ja s'hagi de considerar com a ateu. Això explica que, en època moderna, alguns filòsofs grecs siguin considerats ateus per alguns i no per altres, i que fins i tot a l'antiguitat ja es produís aquesta vacil·lació². Winiarczyk ha demostrat que a final del

¹ “Methodisches zum antiken Atheismus”, Rheinisches Museum für Philologie 133/1, 1990, pàg. 12.

² Per exemple, pel que fa a Diàgores i Teodor, són autors que apareixien al catàleg d'ateus de Clitòmac, i que Ciceró va considerar com a tals a l'obra Sobre la natura dels déus. En canvi, Climent d'Alexandria no els considera ateus, perquè partint de la seva definició d'ateisme (Protrèptic II, 23, 1), que es basa en Sant Pau (Eph. 2, 12), no són ateus aquells que han negat l'existència de déus pagans.

segle II aC es va fer un catàleg d'ateus (segons ell, és obra de Clitòmac de Cartago) que, des d'aleshores, s'ha anat repetint acríticament³.

D'altra banda, es pot demostrar –com apunta ell mateix i farem en aquest treball– que el mot “ateu” (ἄθεος) tenia a l'antiguitat diversos significats, i que no sempre era el mateix segons la posició doctrinal de qui escrivia. Un cas molt significatiu, encara que tardà, és el dels cristians: els pagans els consideren “ateus” perquè no creuen en els seus déus, mentre que, quan el cristianisme s'imposa i domina l'escena intel·lectual, els filòsofs cristians no dubten de qualificar d'“ateus” els grans pensadors de l'antiguitat, fins i tot Plató o Aristòtil –autors que es van esforçar a defensar l'existència de Déu i que, segons els paràmetres actuals, ningú no qualificaria d'aquesta manera.

En aquestes circumstàncies, ens hem de preguntar, afirma Winiarczyk⁴, encara dues coses més: si els antics tenien raó quan qualificaven algú d'ateu i si nosaltres tenim raó quan ho fem. Perquè fins i tot en l'actualitat el concepte d'ateisme no és immòbil, i de vegades fa frontera amb conceptes com panteisme, deisme, materialisme, agnosticisme, etc. Com afirma Rahner⁵, “la resposta a la pregunta sobre on rau exactament l'ateisme depèn de quin concepte de Déu es tingui exactament”.

Tenint això en compte, alguns estudiosos actuals, com E. Frank i K. Löwith, consideren que a l'antiguitat no hi va haver mai “ateisme”. Segons aquests autors, l'ateisme seria impensable en una religió que presenta déus immanents (és a dir, que no estan fora del món), com la grega. Només en una religió com la cristiana, per exemple, això seria possible: “Atheism, as we understand it today, was unknown in Greek philosophy; for such radical negation of God is possible only when the world has lost its divine character, when God is comprehended as a Being beyond this world –as He was comprehended for the first time in the Jewish-Christian religion. Only where God is essentially apart from the world does restriction to the world mean a denial of everything divine. Of course, the Greek philosophers did not believe in the gods of popular religion... Philosophy to them was a new religion, the religion of reason by which they hoped to replace the naive popular beliefs, and which at the end of antiquity actually brought about the collapse of paganism⁶”. Tanmateix, altres estudiosos de

³ M. Winiarczyk, “Der erste Atheistenkatalog des Kleitomachos”, *Philologus* 120, 1976, pàg. 32-46.

⁴ Op. cit., pàg. 5.

⁵ K. Rahner, *Atheismus, Sacramentum Mundi*, I, Freiburg, 1968, pàg. 372.

⁶ E. Frank, *Philosophical Understanding and Religious Truth*, Oxford, 1949, pàg. 32 i seg.

primera fila, com O. Gigon⁷, W. K. C. Guthrie⁸ o W. Burkert⁹, estan convençuts que a final del segle V aC ja es pot començar a parlar d'ateisme.

Estem d'acord amb aquests autors pels mateixos motius que aporta Winiarczyk¹⁰: la relació dels grecs amb la religió va anar canviant al llarg del temps. Especialment des del moment que els sofistes estableixen que la religió es crea per convenció (νόμος) i no per natura (φύσει), poden aparèixer autors com Pròdic o Críties, que fan una crítica duríssima a la religió, i no només a la religió popular, sinó al concepte mateix de forces sobrenaturals que dominen o controlen el món. Aquesta discussió es veu molt clarament, per exemple, en la *Defensa de Sòcrates* de Plató¹¹.

Encara que és molt difícil dir fins a quin punt l'ateisme va arrelar entre el poble, o va ser només un tema de discussió entre intel·lectuals¹², el cert és que al final del segle V aC conflueixen una sèrie d'elements que donen peu al desenvolupament de les primeres doctrines atees de la filosofia grega:

- La crítica de l'aspecte antropomòrfic dels déus, i dels seus costums poc allisonadors, que ja havia començat amb Xenòfanes de Colofó, al segle VI aC.
- La crítica racionalista a la mitologia, que també havia tingut les primeres manifestacions al segle VI aC.
- El pensament presocràtic, dels segles VI i V aC, que intenta explicar l'origen del món sense fer referència als déus, només des d'una concepció materialista i mecanicista.
- Els filòsofs sofistes, a partir del segle V aC que, com hem dit, estableixen que la religió s'ha creat per convenció i no per natura.
- Alguns esdeveniments històrics difícils d'avaluar. Winiarczyk¹³, per exemple, diu que la pesta que hi va haver a Atenes durant la Guerra del Peloponnès (431-423 aC) va portar molta gent a dubtar de l'existència dels déus.

Aquests elements s'haurien d'afegir als trets de la religió grega que, segons el nostre criteri, propicien que siguin una religió especialment permeable al desenvolupament de l'ateisme.

⁷ O. Gigon, *Atheismus*, Lexikon der alten Welt, Zürich-Stuttgart 1965, pàg. 370.

⁸ W. K. C. Guthrie, *Atheism*, Oxford Classical Dictionary, Oxford, 1970, pàg. 138.

⁹ W. Burkert, *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche*, Stuttgart, 1977, pàg. 465.

¹⁰ Op. cit., pàg. 10.

¹¹ 26c.

¹² Op. cit., pàg. 12.

¹³ Op. cit., pàg. 14.

En tot cas, és evident que el primer que cal fer si es vol fer un estudi rigorós sobre l'aparició de l'ateisme a Grècia és analitzar l'evolució semàntica dels mots “ateu” i “ateisme” (ἄθεος - ἀθεότης) que caldria complementar amb els pertanyents al camp semàntic de la impietat (ἀσεβής - ἀσέβεια - ἀσέβημα). Això ho reclama Winiarczyk¹⁴ i és el que ens proposem de fer en les pàgines que vénen a continuació.

1.3. Evolució semàntica del mot “ateu”

En el textos antics sovint apareix el terme “ateu” però en diferents contextos. A continuació aprofundirem en diversos casos en concret i en traurem una conclusió.

1.3.1. Referit a coses o comportaments

42. Baquilides, Odes XI 92-112

Apareixen unes noies que desafien la deessa Hera. Aquesta les castiga i fa que les noies actuïn com si fossin vaques. En el text apareix una bogeria **impia** que vol dir que s'han tornat boges arran de l'ofensa feta a la deessa.

43. Gòrgies, fragment B 11A 36 D-K

Aquest fragment pertany a l'acusació d'un home que acusa d'impis aquells que, segons ell, sense proves el declaren culpable. Així doncs, ell denomina **impius** aquells que, contraris a la llei, el declaren culpable ofenent les lleis dictades pels déus.

44. Èsquil, Eumènides 538-547

En aquest text un jurat està valorant la possibilitat d'absoldre l'acusat d'un delictes del seu càstig quan un cor de veus en contra diuen “no l'ultratgis amb un cop de peu **impiadós**” és a dir, si l'absolen del càstig seria una ofensa per als déus i els pares de la víctima. Per tant, com que seria anar en contra de la llei, s'aniria en contra de la voluntat dels déus.

45. Aristòfanes, Les tesmofòries, 663-685

Se'ns presenta una festa dedicada a la deessa Demèter on un home vestit de dona s'ha infiltrat per poder assistir a la festa. A la recerca de més impostors cataloguen l'acte

¹⁴ Op. cit., pàg. 15.

d'**ateu**, perquè fer-se passar per dona per poder assistir és una gran ofensa a la deessa i un menyspreu.

46. Aristòfanes, Les tesmofòries, 710-725

Aquest text correspon a la continuació de l'anterior i en aquest cas les dones acusen un home que s'ha infiltrat a la festa de cometre un acte sacríleg perquè ha anat en contra de la voluntat de la deessa entrant en una festa prohibida per ell.

47. Èsquil, Perses 800-817

La dona de Darios I va a visitar-lo a la seva tomba, després de la derrota persa. Darios que se li apareix en una ombra li explica que la victòria ha estat deguda a l'ajuda que han ofert els déus als grecs i els acusa de tenir **orgull sacríleg** atès que els grecs espolien les estàtues dels déus i cremen temples.

48. Eurípides, Andròmaca 486-499

Trobem l'acusació d'**impia** a Andròmaca perquè és estèril. Segons ells les dones estan destinades a tenir fills per norma divina i si no ets capaç de tenir-ne comets una ofensa als déus.

49. Eurípides, Els fills d'Hèrcules 105-110

En aquest text l'herald i el corifeu discuteixen sobre si és lícit acollir els heraclides (fills d'Hèrcules o Hèracles) després d'haver estat desterrat. L'herald no els vol acollir i el corifeu respon que seria un acte **impiu** no donar refugi a aquells que demanen clemència en el nom dels déus. Per tant els haurien d'acollir perquè en tot cas l'acte impiu el cometria els heraclides.

50. Eurípides, La follia d'Hèrcules 425-435

En aquest fragment es descriu d'**impia** i d'injusta la manera d'emportar-se els morts Caront. Perquè normalment cobrava unes monedes a les ànimes per passar i si no tenien diners vagaven 100 anys per les voreres del riu Aqueront. Però en el cas d'Hèracles el va deixar passar sense ser una ànima i va ser condemnat a un any de presó.

51. Sòfocles, Electra 120-127

Segons la llegenda, quan Agamèmnon va tornar de la Guerra de Troia va ser assassinat per la seva esposa Clitemnestra i el seu cosí Egist, que s'havia convertit en el seu amant. Clitemnestra creia justificat l'assassinat, ja que seguint els oracles Agamèmnon havia sacrificat als déus la seva primogènita Ifigènia. A l'obra un cor consola Electra dient-li que el seu pare havia sigut **impiu**, així doncs es mereixia el càstig.

52. Màxim de Tir, Dissertacions 21, 3

Màxim de Tir va divulgar les ensenyances de Plató, deixeble de Sòcrates, conegut pel seu ateisme i fa una reflexió de perquè està malament que ell pensi que potser no existeixen els déus. Diu que per què ha de pensar obligatòriament el que tothom vol que pensi. És a dir, si menteix dient que creu en déu, déu no s'enfadaria si no digues el què pensa? Exactament diu que seria **una “cosa impròpia d'un déu”**.

1.3.2 Referit a persones

53. Èsquil, Eumènides 143-154

En aquest fragment les Erínies s'adrecen a Apol·lo i l'acusen d'acollir Orestes com a suplicant. Acusen de ser un **home sense déu** perquè va matar a la seva mare i al seu padrastre.

54. Sòfocles, Les dones de Traquis, 1023-1042

Hèracles es posa una túnica que li ha donat Nessos. Aquesta túnica conté un verí molt corrosiu, enmig del patiment Hèracles demana al seu fill una espasa per poder venjar-se de la dona que li ha donat aquesta túnica i alhora **l'acusa d'impia**.

55. Eurípides, Orestes 923-930

Orestes es troba enmig del seu judici on un jutge vol condemnar-lo a ser apedregat fins la mort mentre que un altre vol fins hi tot coronar-lo per haver aconseguit venjar-se de la seva mare a la que acusa de ser una dona vil i **sense déu** perquè va assassinar al seu marit.

56. Eurípides, Bacants 997-1016

Penteu, el rei de Tebes, s'oposa vivament a introduir el nou culte de Dionís: no el reconeix com a déu i li recrimina el seu caràcter immoral. Així doncs un cor l'acusa de tenir un comportament **impiu** i vol que li tallin el coll que tampoc **té ni deu ni llei**. La negativa a reconèixer Dionís com a déu el fa sospitós de ser ateu.

57. Eurípides, Helena 1138-1153

En aquest passatge s'acusa Helena de ser una dona **sense déu** perquè va ser concebuda quan Zeus es va transformar en cigne i Leda, la seva mare. Aquest va posar un ou dins de Leda i aquesta es va quedar embarassada. Com que va ser concebuda d'aquesta manera peculiar l'acusen de no tenir déu.

58. Xenofont, Anàbasi II 5, 38-42

En aquest fragment s'acusa Tissafernes d'**impiu** perquè se'l coneix com un home que s'aprofita de les desgràcies dels pobles i també se l'acusa de ser un traïdor. Aquesta acusació la fan els grecs dirigida cap a Arieu, un general íntim de Cir, just després de la seva mort.

59. Aristòfanes, Plutus, 489-497

Crèmil és un home molt virtuós però pobre i s'adona que la riquesa no està ben distribuïda. Després de consultar un oracle es troba amb Plutus, que és cec. Llavors demana als déus que si existeixen haurien de beneficiar als creient i perjudicar als **ateus** i que així s'eradicaria l'**ateisme**. També seria positiu que Plutus no continués essent cec.

60. Astròleg Manet II 296-306

Manet, un alt sacerdot egipci, va escriure un poema didàctic de temàtica astrològica. Per aquest fet va ser titllat d'**ateu** perquè es considerava que si volies investigar sobre l'astronomia significava que no creies en les històries dels déus i que buscaves un altre tipus de resposta.

61. Píndar, Pítica IV 156-168

En aquest passatge Ino, la madrastra de Frixos i Hel·le és anomenada **atea** perquè va voler matar-los perquè sentia una gran enveja. A més es va inventar que els oracles li van dir que els matés, coartada falsa que després va ser descoberta.

62. Flavi Josep, Contra Apió II 145-149

"Contra Apió" defensa el judaisme entès com a religió i com a filosofia, en particular la seva antiguitat, que oposa a la relativament recent tradició grega. Deu el seu nom a la postura antijueva que Josep identifica en l'autor grec Apió Pleistoneices. En el fragment veiem una acusació d'Apió cap al judaisme on els acusen **d'ateus**. Flavi Josep, però, els descriu com a ignorants. Per a Apió tot el qui no creies en el seu déu era automàticament ateu.

63. Martiri de Policarp, 3

Policarp d'Esmirna és acusat **d'ateu** en aquest passatge, atès que defensava el cristianisme i Marc Aureli i Luci Ver van engegar una persecució fins acabar amb la seva vida. És el mateix cas que en el fragment anterior: la no creença en el déu establert comportava ser titllat d'ateu.

64. Lluetà de Samòsata, Alexandre o el fals endeví 25

En aquest fragment Lluetà de Samòstrata acusa Alexandre de ser un impostor perquè veritablement era **ateu**. Alexandre es feia passar per un profeta que esbrinava el futur i els que no el creien els acusava d'ateus o d'epicuris. Això sempre segons Lluetà de Samòstrata.

65. Ignasi d'Antioquia, Carta als Tral·lis 10

Sant Ignasi d'Antioquia va anomenar **ateus** aquells que no creien en els déus grecs. Així, doncs, l'emperador Trajà el va condemnar a ser enviat a Roma envoltat de feres que el van devorar.

66. Plató, Alcibiades 134e-135a

En aquest fragment veiem un diàleg entre Alcibiades i Sòcrates que li recomana sortir de la política definint-la com el **lloc on no hi ha déu**. Al final del diàleg Alcibiades li dóna la raó. És un dels exemples més clars d'ateisme de l'època.

67. Plató, Defensa de Sòcrates 26b-28b

En aquest text Plató fa una defensa a l'acusació d'**ateu** feta al seu mestre Sòcrates per part de Meletos. Plató ho argumenta dient que Sòcrates no ha corromput cap dels seus deixebles i que ell mateix creu en déus, però no en els déus grecs. Es pregunta per què els déus grecs han de ser millors que els déus de Sòcrates. Per tant, si Sòcrates planteja algun tipus de déu, no se'l pot acusar d'ateu, perquè seria una contradicció.

68. Plató, Lleis 966 d-967a

En aquest fragment de les "Lleis" de Plató s'exposa que per fer bé les lleis s'ha de conèixer el bé i el mal i conèixer els déus. Per a Plató hi ha dues formes de creure en els déus. La primera fa referència a l'ànima atès que és la divinitat més antiga i la segona fa referència als astres i com està organitzat el cosmos.

Així, doncs, per a qualsevol que conegui aquets dos aspectes li serà impossible no creure en les divinitats. Exactament diu: "No hi ha ningú tan **ateu** entre els homes que, havent pres en consideració aquestes coses no d'una manera superficial i ruda, no senti el contrari del que n'espera la major part de persones" També està en contra dels que pensen que els astrònoms són ateus, perquè per a ell es pot creure en altres déus.

69. Ciceró, La naturalesa dels déus I 23, 62-64

En aquest text Gai Cotta arremet en contra d'algunes de les teories epicúries ja que acusa d'**ateus** Diàgores, Teodor o a Protàgores que, fins i tot quan se'l va acusar, simplement es van defensar dient que ni podien demostrar l'existència dels déus ni la no existència.

70. Eusebi, Preparació per a l'evangeli XIV 3, 6-9

Eusebi, a la “Preparació per a l'evangeli”, destinat a un públic cristià, vol demostrar que el cristianisme és la millor religió i la més coherent. Fa una crítica a Plató, Protàgores, Heràclit, Empèdocles, Parmènides... Critica que no es posaven d'acord entre ells i els acusa d'**ateus** per algunes fites agnòstiques o teories d'unes altres divinitats. Així, doncs, volia desprestigiar-los per enfortir la seva teoria.

71. Ateneu, El banquet dels sofistes, XIII 610b

En aquest fragment s'acusa Hipó **d'ateu**, perquè considerava que l'aigua i el foc eren el principi de totes les coses i pensava que no hi havia res que no acabés finalment destruït.

72. Sext Empíric, Contra els matemàtics, 9, 50-54

Sext Empíric fa un recull dels principals filòsofs reconeguts o acusats d'ateus i relata alguna de les seves idees com la d'Evèmer. Evèmer diu que els déus no existeixen, ja que simplement eren reis i personalitats molt influents del passat que al llarg del temps s'han mitificat.

73. Sext Empíric, Contra els matemàtics, 9.54

En aquest text Sext Empíric ens explica l'opinió de Críties sobre la tasca dels antics legisladors. Críties opina que els antics van interpretar déu com una espècie de legislador i feien mantenir l'ordre a través de la por. Es refereix als **ateus com “la patuleia dels ateus”**. Més tard aquest concepte de mantenir la població controlada per mitjà de la por l'utilitzarà Hobbes, i l'argument que dóna a favor és que si no existiria el caos.

74. Claudi Elià, Històries diverses 2.31

Claudi Elià fa una gran crítica al que ell anomena “bàrbars” i els titlla d'ignorants, perquè cap d'ells és **ateu**. Per a Claudi qüestionar-se l'existència del déus i per tant tots els fenòmens relatius al món és el signe més evident de saviesa.

75. Plutarc, Pompeu, 29, 2-4

Plutarc critica Luci Octavi per deixar la ciutat en mans d'uns "**criminals ateus**" referint-se a Pompeu. Segons això està restant glòria a la història de la ciutat. També esmenta la seva disputa amb Metel a la guerra d'Hispania.

76. Plutarc, Sobre la superstició 164e-165d

Aquest text de Plutarc és tota una declaració en contra dels ateus. Acusa moltíssims pensadors d'**ateus** com Plató, Anaxàgores, Tirèsies, etc. En conclusió és un recull de motius de per què ser ateu és dolent i menyspreable. També vol crear una mica de temor respecte l'ateisme argumentant que els ateus ho són perquè tenen por dels déus.

77. Estrabó, 3.4.16

Estrabó, un estudiós de la geografia i els costums de la península Ibèrica, narra alguns dels costums de les diferents cultures que hi conviuen. Pel que fa a les creences religioses destaca els calaics, que segons ell són **ateus**. També destaquen els celtibers amb un déu innominat.

78. Cassi Dió 52.36.1-3

En aquest text Cassi Dió dóna consells a Juli Cèsar. L'aconsella que veneri una divinitat i la protegeixi, que obligui a venerar-la. També li diu que no accepti costums ni creences estrangeres i que castigui amb contundència qualsevol mostra d'**ateisme**. És un clar exemple de la por que començava a fer un possible canvi de pensament religiós.

79. Lísies, Contra Andòcides, 32

Lísies dubta sobre la innocència d'Andòcides i l'acusa d'haver comès **actes ateus** quan suposadament ell amb altres companys van tallar els caps dels hermes dels carrers d'Atenes i van parodiar els misteris d'Eleusis. Acaba dient que encara que no fos culpable, ell preferiria ser condemnat a no haver d'anar donant voltes per tot Grècia per amagar-se de la justícia.

80. Sòfocles, Èdip rei 660-667

Èdip rei de Tebes vol enviar a l'exili Creont perquè creu que és el culpable de la pesta que hi ha a la ciutat. El corifeu li demana que no ho faci perquè considera Creont creient. També defensa Èdip i li assegura que el respectarà, ja que en cas contrari moriria **ateu**, i abandonat pels seus amics. En aquest cas el mot "ateu" és usat com un sinònim d'irrespectuós o deslleial.

81. Porfiri, Preparació per a l'Evangeli 4, 14

En aquesta declaració Porfiri esmenta un seguit d'actes sacrílegs que el deixen perplex i pensa que comença a haver-hi persones **atees**. També n'hi altres que simplement fan el mal sense cap motiu.

82. Simplicí, Comentari a Epictet, 95

Simplicí comenta que tothom és creient i es pot demostrar en els temps passats així com en diferents cultures. Acaba dient que els que eren **ateus** van ser engolits a sota terra tots alhora, referint-se a la fi que els espera, l'infern.

83. Orígenes, Contra Cels VII 62-64

Aquest text comença amb l'acusació **d'ateus** a tribus nòmades i xinesos, perquè no tenen cap déu. Pensa que se li ha d'inculcar una creença envers els déus establerts i com fa el cristianisme obligar que simplement hi hagi una creença i que sigui adoptada per tothom. La reflexió que fa aquest text és que s'ha d'inculcar aquesta ensenyança però que els que reben aquesta lliçó estiguin convençuts. És a dir, no serveix de res obligar a algú a resar sobre una escultura de qualsevol déu si la persona que resa ho veu com una simple pedra treballada per un artesà.

1.3.3. El mot *atheos* amb significat abstracte

84. Plató, Teetet 176e-177a

En aquest text parla Sòcrates. Segons Plató els creients són homes feliços perquè ja coneixen la veritat, i els no **ateus** són infeliços perquè van a la recerca de respostes.

S'indica que tothom neix feliç però que a mesura que passa el temps veiem les deificacions com a inversemblants i per tant ens allunyem d'aquesta felicitat. Tanmateix, si no arribéssim a aquest dubte, seríem ignorants.

85. Plató, República 589d-590a

Plató en boca de Sòcrates planteja el dubte de si és oportú acceptar una herència o acceptar-la seria cometre un **acte sacríleg**. Segons ell l'herència pot arribar a ser un acte injust ja que pots arribar a desitjar la mort d'algú. Posa com a exemple Erifile quan Polinices va recórrer a Erifile perquè convencés el seu marit d'anar a la guerra a canvi del collar d'Harmonia.

86. Clearc, fragment 86 (Ateneu X 448 c)

En aquest fragment Clearc pretén definir la paraula "grif", enigma. Posa diversos tipus d'exemples que segons ell són enigmes; en concret parla d'un que són els noms propis que **no tenen cap relació amb els déus, per tant ateus**. És un exemple de la extremada religiositat de la societat grega.

87. Procle, Comentaris al Timeu de Plató 1.368.6

Procle fa una explicació que segurament seria una resposta a alguna opinió contradictòria. Diu que potser la matèria inerta pot semblar **atea**, és a dir, sense influència dels déus, però carrega sobre aquest argument i diu que tota la matèria inerta està posada seguint l'ordre establert pels déus creadors.

88. Epístola als efesis 2, 11-18

En aquesta carta s'incita els **ateus** a convertir-se al cristianisme promentent pau i esperança. És una idea repetitiva en tota la història religiosa: si coneixes la veritat, aconseguiràs la felicitat.

89. Climent d'Alexandria, Protrèptic 2.23

Climent d'Alexandria acusa d'**ateus** tots aquells que no creuen en els déus que ell considera veritables. Per tant per a ell tot el qui no cregui en el seu déu no creu en res verídic i, com a conseqüència, és ateu.

1.3.4. *Atheos* usat com a adverb

90. Sòfocles, Èdip rei 244-254

En aquest text Èdip fa una declaració en contra del assassí de Laios sense saber que és ell mateix. Així doncs acusa l'assassí **d'ateu** i el condemna al més gran dels patiments; és una gran paradoxa tenint en compte que ell ha estat el culpable.

91. Sòfocles, Electra 1171-1182

En aquest diàleg entre Electra i Orestes, Orestes descriu Electra com a **atea** quan després de tornar de l'exili veu el seu cos malmès. Així doncs, es pot creure que el mot "atea" podria haver estat entès com un adjectiu pejoratiu envers a aquelles persones que la vida no ha tractat bé. Perquè si els déus no estan del teu costat i no t'ajuden, vol dir que no creus en els déus.

92. Antifont, Contra la madrastra, per emmetzinament, 1.21-22

En aquesta declaració Antifont arremet contra el seu germà. Se'ns el presenta davant d'un tribunal exposant els perquè de la seva opinió. Exposa que el seu germà ha de ser condemnat a una gran condemna i demana que no se l'escolti acusant-lo **d'ateu** i per tant d'injust per no creure en les lleis dictades pels déus.

93. Antifont, Tetralogia, 1.2.13

En aquest cas ens trobem d'avant d'un acusat que s'està defensant de les acusacions fetes sobre la seva persona. Com a conclusió diu que si el condemnen **deixaria de creure en els déus** i en la justícia, perquè ell es considera creient i, per tant, just.

Segurament en molts dels casos en què s'acusa d'ateisme una persona o cosa no té res a veure amb el que entenem actualment nosaltres per ateu. Simplement quan algú cometia un error greu, traïció, delictes se l'acusava d'ateu atès que no respectava les normes dictades pels déus i, per tant, els desobeïen. També és cert que de vegades també es mostra un cert ateisme com nosaltres el coneixem actualment, perquè es dubta de la bondat o fins i tot de l'existència dels déus.

2. Caracterització de la religió grega

2.1. La religió grega, una religió política

La religió a Grècia està més relacionada amb la societat i la cultura que no pas amb l'individu¹⁵. En aquest sentit, la religió grega és molt menys individualista que –per exemple– la cristiana: sobretot, serveix per cohesionar la societat i gairebé no hi ha relació directa o íntima de l'individu amb la divinitat.

Com que la religió grega és de caràcter col·lectiu i no personal, es manifesta sobretot externament: és més important actuar religiosament que creure interiorment. És més, les creences interiors són vistes com una oposició a la religió oficial i, per tant, es consideren marginals i fins i tot perilloses¹⁶. Existeixen actes de religiositat individual (per exemple, una ofrena personal), però s'inclouen dintre d'un marc social. Expressat

¹⁵ Les fonts que permeten l'estudi de la religió grega són principalment:

- La *Iliada* i l'*Odissea* d'Homer, extensos poemes èpics. El primer relata la guerra de Troia i el segon, el retorn d'Ulisses a Ítaca.

- La *Teogonia* i els *Treballs i dies*: dos llargs poemes d'Hesíode. La *Teogonia* explica els orígens del món i dels déus. Els *Treballs i dies*, a més de donar consells en matèria agrícola, conté la descripció d'alguns rituals.

- Els *Himnes Homèrics*: és una recopilació de poemes èpics dedicats als déus.

Per últim, en diversos autors com Estrabó, Plutarc, Pausànies i Ateneu, fins a Climent d'Alexandria es troben nombrosos materials per a l'estudi de la religió grega.

¹⁶ Cal tenir en compte que, al costat dels rituals oficials, al llarg de la història grega hi hagueren també corrents alternatius. Es tracta dels misteris, del dionisisme i de l'orfisme. Un cert denominador comú de tots tres és la idea de la pervivència de l'individu en el més enllà, en contraposició amb la religió oficial. Efectivament, aquesta, si bé vol la continuïtat cíclica de la societat (bones collites, pau, fertilitat, etc.) no parla, en canvi, de la vida després de la mort (fixem-nos que els morts no tenen nom ni vàlua, no són el perllongament feliç del viu, sinó només bons o mals esperits). Igualment, una característica que presenten els corrents místics és que s'ha de passar per una certa iniciació, conèixer quelcom que només coneixen els iniciats. Cal tenir present, tanmateix, que aquests corrents, tot i ser marginals, no van ser mai tan radicals com per estar en oposició amb la religió oficial: eren més aviat paral·lels a aquesta.

en termes polítics, podríem dir que no hi ha separació entre Església i Estat: la realitat constitueix una unitat i la política no es deslliga dels déus¹⁷.

En una religió com aquesta, els déus no exigeixen cap mena d'adhesió personal o de fe. El món és tal com l'hem trobat i no el podem canviar. No hi ha el concepte de "salvació" sinó el concepte de "manera correcta de situar-se en el món". Per tant, tota activitat humana té relació amb els déus. Un comportament social adequat consisteix a acceptar globalment el món tal com és i el món, l'únic possible, inclou la relació amb la divinitat (que és més o menys forta segons els dies, ja que hi ha dies més sagrats que altres). L'expressió més semblant a "creure en Déu", en grec, seria νομίζεῖν τοὺς θεοὺς ("nomizein tous theous"), que en realitat vol dir "respectar els déus", "fer amb els déus allò que correspon fer amb ells, i alhora respectar el νόμος, fer allò que la ciutat i el costum diuen que s'ha de fer"¹⁸.

Com que tot acte polític és un acte religiós i a la inversa, qualsevol sacrifici és una acció civil i política, per això anar contra els déus (ἄσεβεια, asebeia) és anar contra la ciutat i constitueix un delictes¹⁹. L'asebeia no és un terme exclusivament religiós: és la impietat i la il·legalitat religiosa alhora. Aquesta relació entre actes polítics i religiosos es concreta en l'organització urbanística i en les magistratures. En aquest sentit, el sacerdoti és una magistratura i tots els magistrats tenen un caràcter religiós: tots els actes, per exemple, comencen amb un ritual.

La religió de la polis es va formar sobre la de la família i del gens. Quan Clístenes va portar a terme la seva reforma democràtica a Atenes, anul·lant els privilegis dels vells gens, a cada una de les deu noves tribus en què va ser dividida la població s'hi va assignar un heroi àtic com a fundador imaginari. El culte als avantpassats, d'altra banda,

¹⁷ En l'època més antiga el guardià suprem del culte oficial era el mateix que cuidava les tasques civils de l'Estat, el rei. Quan es va eradicar la reialesa, els deus sagrats van passar als funcionaris de la polis, però de vegades, com per exemple a Atenes, es conservava el nom del rei, fet que era un clar exemple del caràcter conservador de la religió. L'assemblea s'encarregava de totes les qüestions relatives als déus, però demanava consentiment als déus per mitjà de l'oracle de Delfos.

¹⁸ La paraula *nomos*, que significa "lleï", està relacionada amb el verb *nemo*, que vol dir "tallar repartint", "distribuir". *Nomos* és cadascun dels trossos repartits per la lleï que organitza una determinada societat, és a dir, repartir allò que s'ha de fer i allò que no s'ha de fer.

¹⁹ L'expulsió del *genos* i de la *polis* era, després de la pena de mort, el càstig més greu; la persona es quedava sense pàtria i fora de la lleï. La pietat dels déus lligava als membres del *genos* i de la *polis* amb un sentiment de solidaritat. No complir amb els deus del culte als déus era un delictes. Per altra banda, cadascú podia dir i pensar el que volgués sobre els déus. Els *gene* tenien seu en un lloc determinat, en el qual tenien els seus béns. A l'antiguitat la sanitat era inherent al lloc i si s'edificava un santuari en un lloc era perquè aquell lloc era sagrat, tota família posseïa la seva capella. Un autor antic deïa amb gran exageració que els déus eren més nombrosos que els homes, referint-se al gran nombre de capelles que en aquell moment hi havia.

era un deure sagrat i ordenava fer sacrificis. Igual de categòric era el deure d'enterrar un mort i d'abocar un grapat de terra sobre el cadàver.

2.2. Elements característics de la teologia grega

La religió grega està fortament arrelada a la tradició i al passat. Però el coneixement que es té del passat no és històric, sinó mític. Els mites no són narracions lògiques ni racionals i són propis de cultures que no coneixen l'escriptura o no en tenen un ús generalitzat. Efectivament, a mesura que es desenvolupa l'escriptura, també es desenvolupa el llenguatge del logos, de la prosa, de la raó. Tanmateix, els dos llenguatges coexisteixen: a partir del s. VIII aC, en què tenim les primeres restes de mite, també tenim la primera crítica racional del mite.

A part del seu fort component mític, des del punt de vista teològic la religió grega té algunes característiques importants:

- Els déus són immanents, no transcendents, és a dir, estan sotmesos al destí, no són eterns (ja que han nascut en algun moment), tenen sentiments, qualitats i defectes, etc. Els déus formen part del món, no el creen del no-res perquè no transcendeixen aquest món, en formen part i només l'organitzen. Els déus han estat creats, ells mateixos, per una sèrie de forces (la Terra, Eros, el Caos, etc.). L'única diferència que presenten amb l'ésser humà és la immortalitat.
- No hi ha cap revelació ni cap llibre canònic o sagrat. En aquestes circumstàncies, es desenvolupa una gran varietat de formes religioses: a cada ciutat, les pràctiques religioses són diferents. A més, els textos són narracions mítiques i no gaire sacramentals, com en d'altres religions orientals.
- La religió grega és una religió politeïsta. El politeïsm grec reflecteix una concepció del món com un mosaic, no com un simple catàleg: cada divinitat té un nom, uns àmbits d'actuació i està relacionada amb la resta del panteó. El panteó és un sistema de classificació i fragmentació de l'univers i de les seves potències, les que constitueixen la veritable realitat. Tots els déus tenen sentit i no poden funcionar sols, com les peces d'un mosaic. Tots junts formen una realitat completa, per això els déus són mecanismes de regulació de la societat.
- Els déus són antropomòrfics i aquest és un element d'originalitat de la religió grega. Tots els déus tenen una figura humana molt concreta. A l'època hel·lenística ens trobem fins i tot amb representacions de conceptes abstractes

(la Convicció, el Desig, la Salut, etc.), seguint el paradigma que als déus se'ls representa com a persones. Però aquesta representació no significa que els déus siguin persones o que hi hagi una relació personal amb ells.

- No hi ha classe sacerdotal, separada de la resta de la gent. A Grècia els sacerdots eren ciutadans, que juntament amb la seva ocupació, retien culte a un déu i custodiaven el seu temple. Qualsevol persona podia fer una ofrena a la divinitat, no calia passar per un especialista que fes de mitjancer. Segons Nilsson²⁰, aquesta circumstància va afavorir la llibertat de pensament, utilitzada per la filosofia i la ciència. En circumstàncies especials, sí que hi havia ordenador de la festa. Però tampoc en aquest cas es tractava de sacerdots d'ofici, i segons la cerimònia podia ser-ho un o altre: per exemple, en les cerimònies de difunts, ho era el cap de família.
- La manera de comunicar-se amb els déus és per mitjà de les ofrenes i els sacrificis²¹. Aquests s'entenen tenint en compte el caràcter col·lectiu, extern i materialista de la religió grega. Si es vol aconseguir quelcom de la divinitat, cal fer allò que els déus volen perquè siguin favorables, al marge de qualsevol consideració moral (l'expressió llatina seria "do ut des", és a dir, "jo et dono perquè tu em donis"). L'ésser humà presenta, ofereix o dóna alguna cosa a la divinitat, i això comporta tenir en compte la divinitat, reverenciar-la, considerar-la; després, la divinitat actuarà segons li correspon, en el seu àmbit, mantenint l'ordre que li pertoca. Per tal de mantenir l'ordre humà i diví, s'han de

²⁰ M. Nilsson, *Historia de la religión griega*, Madrid, Gredos, 1999.

²¹ El temple grec era la llar dels déus, en la qual es trobava la seva imatge i era custodiada la seva propietat. No calia proporcionar grans temples als déus. Aristòtil opinava que els tirans a l'hora de fer els grans temples com el Partenó volien donar treball al seu poble. Molts llocs de culte no tenien ni na modesta capella, la imatge del déu, estava a la intempèrie però el que no faltava era un senzill altar de pedres. Els arbres que hi creixien al voltant estaven sota la protecció del déu i no podien ser talats. El sacrifici animal era el ritu central de la religió grega. El banquet sacrificial era en cert punt una comunió de comensals que unia déu i a l'home. El menjar sacrificial era sant i no es podia treure del recinte. Les cerimònies eren llargues: una llarga processó, el sacrifici, cors que cantaven himnes, jocs, competicions esportives... Les festes són la manifestació més concreta de la religió col·lectiva.

La majoria de donatius als déus eren expressions d'agraïment, com passa ara amb les ofrenes a les esglésies cristianes. Si no existia cap temple, les ofrenes eren penjades dels arbres. Ofrenes importants com estàtues, eren col·locades al recinte sagrat, davant del temple. Objectes de metall, que es poguessin trencar, eren fosos i convertits en altres objectes que eren propietat del déu. Les ofrenes de gent humil s'amuntegaven i es llençaven. La multitud d'aquestes ofrenes és un clar testimoni de l'innegable valor de la religiositat dels pobles. Les ofrenes també podien servir per l'ostentació i la presumpció. Qui s'apropava als déus per fer-li una ofrena havia d'estar lliure de taca, ritualment pur. Per tant abans feien una espècie de cerimònia semblant a un bateig. Si era necessària una purificació a fons, es sacrificava a un garrí i es purificava amb la seva sang. La puresa del cor era el primer manament.

reverenciar tots els déus i disminuir les possibilitats d'ira i de supèrbia per tal de no transgredir (ὑβρις, hybris) els nostres propis límits, envaint els dels déus²².

2.3. Homer i Hesíode com a “pares” de la religió grega

Al segle VIII trobem, en Homer, un sistema de divinitats ja ordenat i constituït: un panteó (= “conjunt de déus”). Es fa difícil establir l'evolució cap a aquest panteó i definir-ne o clarificar-ne les influències.

La poesia d'Homer va exercir una gran influència en la religiositat grega. Fou Homer qui va descriure la fisonomia dels déus i va crear l'Estat dels déus sota la sobirania del déu suprem, Zeus.

Zeus és el rei i els altres déus són els seus súbdits. Quan cal, convoca les assemblees dels déus. Zeus convida els seus súbdits a menjar al seu palau, situat a l'Olimp i envoltat de les llars dels altres déus. Zeus s'ha de fer respectar i fer que els altres déus li tinguin obediència.

Hesíode va ordenar els déus en un arbre genealògic que comença amb el principi del món (la paraula exacta no és “naixement”, atès que abans ja existia el Caos). Del Caos va sortir un món ordenat, anomenat Cosmos: la Terra, el Tàrtar i Eros. També van néixer l'Èreb i la Nit, que van engendrar Èter i el Dia. De la Terra va sortir Urà (el cel), les muntanyes i el mar. D'Urà va sortir els Oceans i els Titans.

Homer també va posar ordre a la geografia de l'infern. El presenta com un món d'ombres impotents i sense ser. La vida després de la mort no era res²³.

2.4. Característiques dels mites grecs

Una de les causes remotes que van possibilitar el sorgiment del pensament filosòfic a Grècia cal buscar-la en la peculiar forma grega d'entendre els mites. Només cal

²² Una altra manera de comunicar-se amb els déus és l'endevinació. Es creia en la voluntat dels déus d'informar sobre el futur a través de presagis enviats dels déus. Abans d'esdeveniments importants com és el cas d'una guerra es feien sacrificis per conèixer el resultat. Les narracions d'Heròdot testifiquen el floriment d'aquests oracles al temps de les Guerres Mèdiques. Pel que fa a la importància el que ocupava el primer lloc era l'Oracle de Delfos, on la seva sacerdotessa, la Pítia, estava asseguda sobre un trípede i profetitzava sotmesa un èxtasi. Aquest oracle va adquirir durant l'època arcaica de Grècia una autoritat sense competència en assumptes polítics i religiosos.

²³ Sobre la religió grega, es poden consultar aquestes obres: U. Bianchi, *La religione greca*, Torino, 1975; Brelich, *I greci e gli dei*, Napoli, 1985; W. Burkert, *Greek Religion*, Oxford, 1985 (ed. alemanya 1977); I. Chirassi Colombo, *La religione in Grecia*, Roma-Bari, 1983; P. Grimal, *Diccionario de mitología griega y romana*, Barcelona, 1981; R. Martin – H. Metzger, *La religión griega*, Madrid, 1977; M. P. Nilsson, *Historia de la religión griega*, Buenos Aires, 1968; F. Vian, “La religión griega en las épocas arcaica y clásica”, a *Religiones Antiguas*, vol. II, col. *Historia de las Religiones*, Madrid, 1980.

examinar les primeres obres escrites on aquests s'exposen –la Ilíada i l'Odissea d'Homer (segle VIII aC) i la Teogonia i Els treballs i els dies d'Hesíode (segle VII aC) – per constatar que la visió que tenien els grecs dels propis mites diferia en aspectes importants de la de les altres civilitzacions. Per exemple:

- En tots els mites, els personatges sobrenaturals actuen arbitràriament. En canvi, en les obres esmentades es nota un progressiu intent de racionalització, és a dir, de justificar el perquè de cada déu i de cada actuació. Això es fa particularment palès a la Teogonia, on Hesíode fa una genealogia dels déus seguint un ordre més o menys “lògic”.
- Els mites grecs han sofert un notable procés de dessacralització: els déus homèrics tenen molt poc de sobrenatural. L'única característica que els separa radicalment dels homes és la immortalitat, però tenen les mateixes virtuts i defectes que ells, encara que en un grau més elevat. Com que són dominats per grans passions (enveges, rancúnies, odis, etc.) constitueixen models poc respectables, i els homes s'atreveixen, fins i tot, a desafiar-los. Ja no són, doncs, les divinitats distants i terribles de les altres cultures.
- Malgrat tot, són molt més poderosos que els homes. Però el seu poder no és absolut, ja que estan sotmesos a una força. la Moira (el Destí), que no és personificada sinó abstracta, i és inalterable: allò que ha de passar passarà malgrat els esforços del déu més poderós. Es tracta d'una gran intuïció que, més tard, en la visió racional, s'entendrà com la “lleï natural”: les coses tenen un curs inalterable i una regularitat, determinades per la seva naturalesa.
- Aquesta visió naturalista apareix també en les concepcions de l'altra vida. Per als grecs de l'època heroica, l'autèntica vida és la d'aquest món. La mort s'accepta com un destí comú inevitable, però es considera que darrere d'ella sols hi ha ombres, no una autèntica vida.

2.5. Les primeres interpretacions racionals

En el segle VI aC es consuma a Grècia l'aparició de noves formes d'interpretar el món que trenquen amb la visió mítica que havia imperat fins aleshores. Aquestes noves formes són essencialment dues:

- L'Escola de Milet. Els autors d'aquesta escola (entre els quals podem esmentar Tales, Anaximandre o Anaxímenes) busquen les causes dels fenòmens naturals en la pròpia naturalesa i no en personatges inobservables i fantàstics. Es basen en regularitats que s'esdevenen quotidianament (com ara que amb el fred l'aigua es glaça, que les pedres llançades amunt tornen a caure, etc.) per extreure'n explicacions d'aquells fenòmens que solament es donen de tant en tant, com les tempestes, els terratrèmols, etc.; i finalment aventuren, a partir d'elles, teories generals sobre el funcionament de la naturalesa. Per tant, aquests filòsofs ja no parlen de forces antropomòrfiques més o menys arbitràries, sinó de lleis necessàries i universals. D'altra banda, consideren que l'objectiu últim de la raó és trobar una sola llei que expliqui tota la realitat.
- Les comunitats pitagòriques. Es desenvolupen al sud d'Itàlia, a l'anomenada Magna Grècia. Desenvolupen un saber privat que només és conegut pels deixebles iniciats. Són dualistes, interpreten la realitat des d'un model matemàtic i es preocupen per la salvació de la pròpia ànima i el millorament moral de la societat.

Al costat d'aquestes dues escoles, Heràclit i Parmènides ja no es pregunten què són les coses, sinó què vol dir que les coses són. D'aquesta manera, per a molts autors enceten la metafísica. Heràclit creu que tot el que existeix en el món i tots els canvis que es produeixen tenen una raó, un logos intern, que és l'únic possible. Heràclit considera que una cosa i la seva contrària no s'exclouen entre elles, sinó que una no pot existir sense l'altra: les coses existeixen perquè són múltiples; d'aquesta manera, es produeix una harmonia dels contraris i, en definitiva, ésser vol dir esdevenir-se. D'altra banda, Heràclit considera que el principi de tot és el foc.

Per la seva banda, Parmènides (fundador de l'escola eleàtica²⁴) creu que hi ha l'Ésser, que coincideix amb el pensament (l'altra opció seria absurda: el No-Ésser no pot ser de cap manera, perquè si fos ja seria quelcom, i llavors pensariem l'Ésser). Si només hi ha l'Ésser, aquest Ésser ha de ser inengendrat, immòbil i immutable. També ha de ser únic, continu, homogeni i limitat. Però com que els sentits ens presenten un món de

²⁴ L'escola eleàtica està formada essencialment per Parmènides i els seus seguidors: Zenó d'Elea i Melissos de Samos, que va florir durant el segle V aC. Segons molts historiadors, els plantejaments de l'escola eleàtica van iniciar la metafísica occidental. La tesi fonamental d'aquesta escola és l'afirmació de la unitat i la immutabilitat de l'ésser, basada en les afirmacions aparentment trivials segons les quals: «el ser és, i el no ser no és», i «no es pot dir ni pensar-se que el no ser és». Com corol·lari de aquestes afirmacions conclouien que tota la pluralitat i el canvi que ens presenten els sentits és merament aparent.

multiplicitat i canvi, Parmènides arriba a la conclusió que els sentits ens enganyen: la multiplicitat i el canvi que ens mostren són pura aparença.

Davant de les explicacions anteriors, els filòsofs pluralistes (Empèdocles, Anaxàgores i els atomistes) consideren que tot el que existeix no ha sorgit d'un sol principi, com defensaven les cosmologies jòniques, sinó de diferents elements primigenis (pluralisme). Igualment, creuen que els canvis que observem no són vertaderes transformacions d'aquests elements, els quals romanen sempre iguals, sinó pures combinacions i recombinacions d'ells mateixos.

En realitat, cap de les opcions filosòfiques que hem descrit desemboca directament en l'ateisme, i cap dels filòsofs esmentats es pot qualificar clarament d'ateu (encara que, en algun cas, com veiem en els **textos 105 a 113**, s'acusi d'ateu alguns d'aquests filòsofs, i especialment Anaxàgores). Tanmateix, és evident que, en valorar de manera preminent la raó enfront dels sentits, i en buscar un ordre intern de les coses, aquests autors estan posant les bases del trencament entre explicació religiosa i explicació racional del món, que permetrà el qüestionament de la mitologia –mitologia que, d'altra banda i com hem vist, a Grècia ja presentava unes característiques diferents d'altres indrets.

També cal esmentar, perquè cronològicament és d'època similar, el corrent que intenta racionalitzar els mites. Aquest corrent és present al llarg de gairebé tota la història grega, però s'inicia amb Teàgenes de Règion. Aquest autor va atorgar un sentit còsmic a determinades divinitats del panteó homèric, interpretant els déus com a representacions dels elements (així, Hefest era el foc; Posidó, l'aigua, etc.). Tot i que en aquest cas tampoc podem parlar d'ateisme, sí que hi ha un altre intent evident de racionalitzar uns mites que es veuen com a massa irracionals i, de retruc, un principi de qüestionament de la religió tradicional. Ho podem veure en aquest text referit a Teàgenes de Règion²⁵:

²⁵ Escolis a Homer, *Iliada* XX 67 (= Porfiri, *Qüestions homèriques* I 240, 14) ◇ 595 Pòrtulas-Grau: "El discurs sobre els déus tracta en general d'allò que és inconvenient i inesciaent; perquè declara que els mites sobre els déus no són escaients. Contra una acusació d'aquesta mena, n'hi ha que es desempalleguen del sentit literal: consideren que tot és dit de manera al·legòrica, a propòsit de la natura dels elements, assimilant-la a un combat entre déus. Diuen que el sec combat l'humit; el calent, el fred i el lleuger, el pesant; i encara, que l'aigua té el poder d'apagar el foc i el foc, el poder d'eixugar l'aigua. De la mateixa manera, entre tots els elements dels quals el tot està constituït, hi ha oposició, i cada un es destrueix al seu torn, però el conjunt roman eternament. El Poeta disposa les batalles anomenant el foc Apol·lo, Hèlios i Hefest; l'aigua, Posidó i Escamandre; la lluna, Àrtemis; l'aire, Hera, i així amb la resta. Passa igual quan dóna noms de déus a les disposicions de l'ànim: al seny, Atena; a la rauxa, Ares; al desig, Afrodita; al raonament, Hermes; i així successivament. Aquest mètode per a defensar Homer és molt antic: procedeix de Teàgenes de Règion, el primer que va escriure sobre Homer, i és així com funciona, partint de la interpretació literal [per allunyar-se'n]".

3. Evolució filosòfica del pensament ateu

3.1. Època arcaica

3.1.1. Heràclit

Heràclit (540 -480 aC) es proposa revelar als homes una veritat racional que és sotsgacent a totes les coses però la gran majoria no és capaç de captar: “tot i que aquesta raó (logos) existeix sempre, els humans es tornen incapaços de comprendre-la, tant abans d’escoltar-la com un cop l’han sentida. En efecte, per bé que tot succeeix segons aquesta raó, semblen inexperts”. Això impedeix a les persones anar més enllà de l’aparença dels canvis i comprendre la unitat profunda a què obeeixen. La naturalesa és necessàriament inestable, dinàmica, processual, canvi permanent. Les coses sorgeixen justament en la lluita d’oposats, amb la tensió i l’equilibri dels contraris; per expressar-ho amb la fórmula clàssica, “res es manté, tot flueix”. Per bé que la natura canvia, el canvi obeeix un ordre constant, la llei universal que tot ho governa o logos. Els fenòmens poden semblar contradictoris, però no hi ha caos, on hi ha lloc per a la irracionalitat.

Així, la distinció entre raó i sentits permet fer compatibles el canvi que mostren els sentits i l’existència de l’ordre racional suprem. Per això, l’autèntica saviesa és acceptar la raó còsmica que explica el canvi: “quan s’escolta no a mi, sinó la raó, és savi convenir que totes les coses són una”

Segons ell l’estructura dinàmica de la realitat es desplega en quatre tipus d’oposats:

- Les mateixes coses causen respostes contràries en els diversos éssers vius. Així, “el mar és l’aigua més pura i la més contaminada, per als peixos és potable i saludable; per als homes no és potable i és mortífera”.
- Aspectes diferents de la mateixa cosa poden justificar descripcions oposades, posem el cas, “ el camí cap amunt i el camí per avall és un i el mateix”
- Les coses bones i agradables són només possibles perquè es reconeixen gràcies als seus contraris. Per exemple, “la malaltia fa la salut agradable i bona, la fam fa agradable la sacietat...”.
- Hi ha oposats que formen tot un enllaçat, com la contraposició diürn i nocturn, que respon a la mateixa cosa, dia.

Per a Heràclit l'*arkhé* o principi elemental de tot és el foc. “Totes les coses es canvien en foc i foc en totes les coses, igual que l’or es pot intercanviar amb mercaderies i les mercaderies amb l’or”.

Heràclit va criticar alguns cultes o cerimònies dedicades als déus (**textos 105, 106**). Aquests textos ens fan pensar que Heràclit no és exactament un pensador ateu, sinó que critica la manera superficial com els seus contemporanis vivien la religiositat.

3.1.2. Empèdocles

Empèdocles (483-430 aC). Nascut a Agrigent, a la magna Grècia, s’interessa per la física, la medicina, l’enginyeria i la política. Amb aquests interessos no pot reduir el valor de l’experiència a l’opinió, o acceptar l’origen de les coses a partir del no-res. En algun text s’ha relacionat Empèdocles amb altres filòsofs reconeguts com ateus per

Parc arqueològic d’Agrigent, amb la ciutat moderna al fons

Així aquest pensador admet la realitat a partir de quatre elements originaris: la terra, l’aire, l’aigua i el foc, als quals anomena arrels del món. Aquests principis eters i passius, combinats en diferents proporcions, componen tots els éssers. El canvi s’explica ara com la desaparició d’una combinació d’elements i l’aparició d’una altra.

Segons Empèdocles, no hi ha naixement ni desaparició de cap principi, sinó barreja i divisió dels elements. Les successives combinacions dels elements s’expliquen per l’acció de dues forces físiques oposades a les quals dóna un noms poètics, l’Amor i l’Odi.

No podem reconstruir amb precisió la filosofia d’Empèdocles, a causa de l’estat fragmentari dels seus textos. Tanmateix, la seva filosofia sembla força racionalista, en el sentit que posa com a principi de tot elements tangibles (els quatre elements), moguts per forces físiques (Amor i Odi). Per tant, és probable que el seu pensament constitueixi un germen d’ateisme, com sembla destacar el **text 107**.

3.1.3 Anaxàgores

Anaxàgores (500- 428 aC), nascut a Clazòmenes, Jònia. Explica l'aparició de les coses mitjançant dos principis, un de passiu i un altre d'actiu. El primer correspon a les llavors o σπέρματα imperceptibles, infinites en nombre i components de tot. Hi ha llavors de tots els éssers i aquestes estan en tots ells, per bé que en cada un hi predominen les pròpies. D'aquesta manera no hi ha cap realitat nova sinó que tot existeix des de sempre: "en tot hi ha part de tot" i "cada cosa és i era manifestament allò que més posseeix". Per exemple, el pa conté elements de totes les coses i, per això, mengem pa i ens creix el cabell, les ungles, els ossos, etc.

Per explicar l'ordre, el canvi i el moviment, la preponderància d'uns ἀρχαί sobre els altres en un cos i, al capdavant, per impedir que les llavors romanguin en el caos, Anaxàgores apel·la a un principi actiu o força, el νοῦς o intel·lecte, i les ordenà còsmicament.

El νοῦς és el responsable de l'ordre, del canvi i del moviment, de la preponderància d'uns ἀρχαί sobre els altres en un cos i, en definitiva, d'impedir que les llavors romanguin en el caos.

La prosperitat veurà en el νοῦς d'Anaxàgores un precedent del Déu que actua en el món organitzant-lo. Ara bé, el νοῦς no correspon al concepte de Déu creador, personal, lliure i que té cura de la seva obra: "L'intel·lecte ordenà totes les coses que havien de ser, totes les que han estat i ara no són, totes les que ara són i les que seran [...]. Hi ha moltes coses, però cap està separada ni dividida completament de l'altra, excepte l'intel·lecte".

Acusat d'impietat pels enemics d'aquest va ser processat i condemnat per afirmar que "el sol és una mena de pedra incandescent" i va ser condemnat a l'exili. Va anar a Làmpsac on va morir als 72 anys. **(textos 108 a 113)**

3.1.4. Ferecides

Ferecides de Siros²⁶ és un presocràtic del segle VI aC que fou mestre de Pitàgores. Va néixer a l'illa de Siros, una de les Cíclades. El seu "floruit" se situa entre el 544 i el 541 aC. Al costat d'Anaximandre, és un dels primers pensadors grecs que va escriure en prosa i és considerat un dels Set Savis de Grècia, segons Diògenes Laerci. Va visitar Egipte per aprendre teologia. Li eren atribuïts poders de predicció, que va demostrar en

²⁶ Sobre Ferecides, es pot consultar Herbert Granger, "The Theologian Pherecydes of Syros and the Early Days of Natural Philosophy", Harvard Studies in Classical Philology, vol. 103, 2007, pàg. 135-163.

el cas d'un navili que va naufragar, d'un sisme i del setge d'una ciutat (Mesene). La seva mort és també llegendària: o va morir des²⁷prés d'haver salvat Efes gràcies al seu poder de predicció, o es va suïcidar a Delfos, o va morir d'una malaltia o menjat pels polls i fou enterrat per Pitàgores a Delos. Ensenyava en una gruta.

Ferecides va escriure l'"Heptamychia" ("Les cinc cavernes"), una de les primeres obres en prosa testificades de la literatura grega, que constitueix un important pont entre el pensament mític i presocràtic. En aquesta obra, Ferecides va ensenyar la seva filosofia per mitjà de representacions mítiques. Encara que s'ha perdut, els fragments que en sobreviuen són suficients per reconstruir una idea general bàsica. Aristòtil, a la *Metafísica* (1091 b 8), va caracteritzar l'obra de Ferecides com una barreja de mite i filosofia.

Ferecides ofereix una història del món que procedeix de la racionalització del panteó grec. El rei dels déus no és Zeus sinó "Zas" (el que viu). El seu pare és Chronos (el temps) en comptes de Cronos, del qual sorgeix l'aigua, la terra, l'aire i el foc. Chronos i Zas lluiten en una guerra contra Ofió (l'home serp), i Zas celebra la seva victòria teixint una bata per a Ctònia, que és transformada en Gea (la superfície de la terra).

La contribució de Ferecides al primer pensament presocràtic és:

- la negació de la creació ex nihilo;
- l'autocreació del cosmos;
- la naturalesa eterna dels primers principis.

Segons el **text 95**, no feia sacrificis als déus. Encara que la referència és molt breu i la tenim descontextualitzada, sembla que es tracta de la primera mostra de la cultura grega en què no es respecten les convencions religioses tradicionals. Si hi afegim el testimoni del **text 94**, en què es parla d'un element "Millor" com a principi generador de totes les coses, tindríem en Ferecides una mostra d'un filòsof en la línia dels filòsofs de l'Escola de Milet.

27

D'altra banda, el que ens diuen les biografies sobre la manera com va morir fan pensar en algú que hagués comès alguna mena d'asebeia, ja que són les habituals en aquest tipus de situació.

3.1.5. Xenòfanes de Colofó²⁸

Presentació

Xenòfanes de Colofó (nascut entre el 580 aC i el 570 aC i mort entre el 475 aC i el 466 aC) és un poeta elegíac. Està vinculat a l'escola milèsia pel seu origen i per l'estructura de la seva cosmologia, i sovint se l'ha considerat el fundador de l'escola eleàtica i del monisme²⁹.

El que caracteritza de manera general el seu pensament és el rebuig del saber tradicional, encarnat a Grècia per Homer i Hesíode. Això és universalment acceptat tant pels doxògrafs antics³⁰ com per la filologia moderna³¹. Xenòfanes rebutja el caràcter revelat del saber i substitueix la cosmogonia implícita en els poemes homèrics per una concepció pròpia de l'univers visible i de la divinitat. També critica certs elements de la cultura dominats per la moral aristocràtica, com el costum de cantar gestes teogòniques en els simposis i la valoració dels vencedors en els jocs olímpics³².

Aquest tret general del seu pensament el vincula estretament amb la filosofia jònica, que com a característica general intenta reemplaçar el saber procedent de la revelació de les

²⁸ J.H. Leshner (Xenophanes of Colophon, pàg: 82, 83, 89 i 114). Fragment 11: [Hence Xenophanes' refutation of Homer and Hesiod:]

Homer and Hesiod have attributed to the gods all sorts of things which are matters of reproach and censure among men: Theft, adultery, and mutual deceit. Sextus Empiricus 9.193

Fragment 12: [Homer and Hesiod, according to Xenophanes the Colophonian:]

... as they sang of numerous illicit divine deeds: theft, adultery, and mutual deceit. [For Cronus, in whose time they say was the happy life, castrated].

Fragment 15 [And again:] But if horses or oxen or lions had hands or could draw with their hands and accomplish such works.

Conclusion: A correct appreciation of the character of Xenophanes' thinking on this topic requires that we first recognize the diversity of topics.

²⁹ Els plantejaments monistes sorgeixen en un conjunt de filòsofs grecs anteriors als filòsofs pluralistes que a diferència d'aquests creuen que hi ha un sol element inicial a partir del qual es crea tot (arkhé). Consideren que l'ésser humà és una única realitat, que és unitari, negant d'aquesta manera l'existència de la ment com a realitat distinta al cervell.

³⁰ Diògenes Laerci, A 1; Plutarc, A 22, Sext Empíric, B 11.

³¹ Levi, "Sul pensiero di Senofane", Athenaeum 5, ('27), p. 17 i seg.: Fränkel, Dichtung und Philosophie, pàg. 420 i seg.; Jaeger, La teología de los primeros filósofos griegos. Madrid, Fondo de Cultura Económica, 1977 (2ª. ed.). p. 46 i seg.; Rodríguez Adrados, Líricos griegos elegiacos y yambógrafos arcaicos (siglos VII-V a. C.). Ed. Alma Mater, 1990, pàg. 79 i seg.; Kirk, Raven i Schofield, The presocratic philosophers. A critical history with a selection of text. S.L., Cambridge University Press, 1957, 1983, p. 246.

³² Fragments B 1 i B 2.

muses per una indagació a partir de la pròpia observació. Els jònics també consideren que tots els fenòmens de la natura estan en relació amb una força divina que anima totes les coses, per mitjà d'un element natural, com l'aigua de Tales.

La teologia de Xenòfanes

Com acabem de dir, des de l'antiguitat Xenòfanes fou considerat un pensador que es va oposar a la concepció homèrica i hesiòdica de la divinitat. Com indiquen Diògenes Laerci³³ i altres autors, Xenòfanes censura Homer i Hesíode pel que van dir sobre els déus. Efectivament, Xenòfanes critica alguns aspectes de la divinitat tradicional:

- La immoralitat: **textos 96, 97.**
- L'antropomorfisme, tant en l'aspecte com en les passions: **text 99.**
- El relativisme, ja que cada cultura concep els déus a la seva manera, i fins i tot és imaginable que, si els déus haguessin estat representats per animals, els haurien fet amb forma animal: **textos 95, 99, 100.**
- Certes manifestacions de la religiositat popular, com determinats juraments: **text 101.**
- La impossibilitat de conèixer de manera científica la natura dels déus, o algunes dades que se'n donen: **textos 102, 103, 104.**

Queda clar que la teologia de Xenòfanes constitueix una oposició a la concepció mítica dels déus. Jaeger diu que “es limita a obrir el camí a una concepció filosòfica negant que la forma de déu sigui humana³⁴”. Per a Kirk, Raven i Schofield “(...) podem concloure que Xenòfanes va concebre el seu déu en funció de la negació de les propietats que Homer va assignar als déus (...)”³⁵. Corbato, per la seva banda, afirma que Xenòfanes vol treure a la divinitat fins i tot qualsevol residu d'antropomorfisme, encara que defensa la seva sensibilitat visual i auditiva³⁶.

A partir d'aquestes crítiques, ens podríem plantejar la qüestió de si Xenòfanes es pot considerar el primer pensador ateu de Grècia. Actualment, gairebé ningú defensa

³³ Diog. Laert. IX 18 (A 1).

³⁴ Op. Cit., pàg. 48.

³⁵ Op. Cit., pàg. 253.

³⁶ C. Corbato, Studi Senofanei, Trieste, 1952, pàg. 65 i seg.

aquesta opció i, en aquest sentit, sembla particularment encertat el comentari de Drachmann³⁷:

“If we examine more closely the arguments put forth by Xenophanes in support of his remarkable conception of the deity, we realise that he everywhere starts from the definitions of the nature of the gods as given by popular religion; but, be it understood, solely from the absolute definitions. He takes the existence of the divine, with his absolute attributes, for granted; it is in fact the basis of all his speculation. His criticism of the popular ideas of the gods is therefore closely connected with his philosophical conception of God; the two are the positive and negative sides of the same thing. Altogether his connexion with what I call the naïve criticism of the popular religion is unmistakable”.

Cal recordar que, segons Drachmann, “l’ateisme naïf” és aquell que critica determinats detalls de la manera com es presenten tradicionalment els déus, o se’n qüestiona aspectes secundaris, mentre que no posa en qüestió elements més importants com ara el seu caràcter perfecte o imperfecte, o la seva mateixa existència. Segons Drachmann, aquest tipus d’ateisme és molt habitual entre els primers pensadors grecs³⁸.

D’altra banda, a favor del fet que Xenòfanes no és un pensador ateu tenim una citació de Ciceró³⁹, en què es diu que Xenòfanes és l’únic dels que creien en la divinitat que va rebutjar l’endevinació, i el fet que Xenòfanes no aparegui mai a les llistes d’ateus de l’antiguitat⁴⁰.

Aquí hauríem d’enllaçar amb la tesi que defensa Michael Eisenstadt en un interessant article⁴¹. Segons aquest autor, cal no oblidar que Xenòfanes era un poeta i que, com a tal, era ben conscient de l’“efecte homeopàtic”⁴² que la poesia té sobre l’audiència: és a dir, el públic tendeix a imitar els comportaments descrits en la poesia. Per tant, és important que aquesta presenti models morals irrepreensibles, ja que altrament estarem fomentant comportaments inadequats. En aquest sentit, Xenòfanes faria una mica el

³⁷ Op. cit., pàg. 17.

³⁸ Op. cit., pàg. 15.

³⁹ *Academica priora*, II, 18:

⁴⁰ Op. cit., pàg. 17.

⁴¹ Michael Eisenstadt, “Xenophanes’ proposed reform of Greek religion”, *Hermes. Zeitschrift für klassische Philologie*, 102, 1974, pàg. 142-150.

⁴² Op. cit., pàg. 145.

mateix que Plató, que a la República (377b-78e) es refereix al caràcter nociu d'alguns mites sobre la vida quotidiana.

Com caracteritza la divinitat Xenòfanés?

Com acabem de veure, no se sol considerar que Xenòfanés sigui un pensador ateu. En efecte, Xenòfanés es limitaria, d'una banda, a criticar la versió tradicional dels déus i, de l'altra, a presentar la divinitat d'una manera parcialment diferent de com fan Homer i Hesíode. Per tant, es diu que la teologia de Xenòfanés té una part crítica (la que hem vist fins ara) i una de constructiva.

Tot i l'escassetat de fragments que conservem d'aquest autor, que ens fa difícil reconstruir de manera congruent la seva teologia, podem deduir algunes característiques del déu de Xenòfanés:

- El fragment B 23 indica que Déu no és “ni en figura ni en pensament semblant als mortals”. Tot i que diu que “tot ell veu, tot ell escolta, tot ell escolta” (fragment B 24), suggereix que Déu no posseeix òrgans de percepció.
- El déu de Xenòfanés sembla ser immòbil. Xenòfanés diu que déu “roman sempre al mateix lloc sense moure's, ni li convé emigrar d'un costat a un altre” (fragment B 26), amb la qual cosa sembla oposar-se a Homer, per a qui, com indica Jaeger⁴³, la velocitat dels déus és un senyal del seu poder diví.
- És igualment un déu omnipotent. Aquest déu estremeix totes les coses amb el seu sol pensament (fragment B 25). Kirk, Raven i Schofield⁴⁴ fan notar una certa similitud entre aquest passatge i *Ilíada* I, 530, on Zeus fa tremolar l'Olimp amb el moviment del seu cap.
- És una qüestió discutida si Xenòfanés va propugnar alguna mena de monoteisme. Climent d'Alexandria ens ha transmès un passatge⁴⁵ que ha estat objecte de controvèrsia, ja que s'hi ha volgut veure una defensa del monoteisme. De fet, el mateix Climent l'introdueix interpretant-lo en aquest sentit⁴⁶. Encara que en aquest text la paraula “déu” apareix en singular, hem de tenir present que Xenòfanés es refereix a la divinitat unes vegades en plural i altres en singular,

⁴³ Op. Cit., pàg. 50.

⁴⁴ Op. Cit., pàg. 252.

⁴⁵ Climent, *Stromata* V 109, 1 (fragment B 23). Concretament, el fragment diu: “Un déu, el més gran entre els déus i els homes, ni en figura ni en pensament semblant als mortals”.

⁴⁶ Segons Climent, “Xenòfanés de Colofó ensenya que el déu és únic i incorpori”.

sense que això signifiqui la defensa del monoteisme. Més aviat sembla que la defensa del monoteisme a partir d'aquest passatge és una opinió intencionada dels escriptors cristians.

- No està clar si el déu de Xenòfanes és corpori o incorpori. A partir del fragment B 23, Climent va entendre que el déu de Xenòfanes era immaterial. Això depèn de com traduïm el terme $\delta\epsilon\mu\alpha\varsigma$, que es pot entendre com a “figura” (ús que apareix en Homer) o com a “cos”.
- Alguns comentaristes antics ens diuen que Xenòfanes era panteïsta⁴⁷ o que el seu déu és circular⁴⁸. La circularitat del déu de Xenòfanes recolzaria el vincle amb Parmènides, tenint en compte la cèlebre comparació de l'ens de Parmènides amb una esfera o pilota, paraules textuais d'aquest pensador, transmeses per Simplicí⁴⁹.
- En el fragment B 14, el déu de Xenòfanes es distingeix clarament dels déus homèrics i hesiòdics ja que aquests, si bé són immortals, han tingut naixement; Xenòfanes, en canvi, sembla concebre una nova idea de l'eternitat de déu: no hi ha hagut cap moment en què déu no existís. Aquesta característica d'inengendrat de vegades també s'atribueix de l'U, alimentant l'antiga opinió que aproximava el pensament de Xenòfanes amb el de Parmènides.
- El diví en Xenòfanes és un ésser conscient, tot ell és percepció. Diògenes Laerci diu que, per a Xenòfanes, Déu “és tot ment i saviesa, i etern⁵⁰”. Sext Empíric, parafrasejant el text original de Xenòfanes (el fragment B 24) diu que el déu és un “vivent” i per tant “hi veu⁵¹”.

3.1.6. Diògenes d'Apol·lònia

Diògenes d'Apol·lònia (ca. 460 aC - fl. 425 aC) és un filòsof originari d'Apol·lònia Pòntica, colònia milèsia del Pont Euxí⁵².

⁴⁷ Plató, Sofista 242d = A 29; Aristòtil, Metafísica I 5, 986b = A 30.

⁴⁸ Filó (A 26), Hipòlit (Refutació de totes les heretgies, I, 14, 2 = A 33) i Teodoret (Curació de les malalties gregues IV, 5 = A 36), testimoni que confirmen Olimpíodor el Jove i Galè.

⁴⁹ Física 146, 15-17.

⁵⁰ Diog. Laert. IX 19 (A 1).

⁵¹ Fragment B 24 (citat per Sext, Adv. math. IX 144).

⁵² Sobre Diògenes d'Apol·lònia, es pot consultar André Laks (ed.), Diogène d'Apollonie: édition, traduction et commentaire des fragments et témoignages. International Pre-platonic Studies; v. 6. Sankt Augustin: Academia Verlag, 2008.

Com Anaxímenes, Diògenes creia que l'aire era la font de tot el que existeix, i que la resta de substàncies deriven de la condensació i la rarefacció. El seu avanç més important sobre les doctrines d'Anaxímenes és que va declarar que l'aire, la força primera, posseïa intel·ligència. El seu pensament es podria resumir en aquests quatre punts:

- Totes les coses han de ser modificacions d'una substància bàsica.
- La substància bàsica conté intel·ligència divina, la qual dirigeix totes les coses cap al millor.
- La intel·ligència i la vida es deuen a l'aire, que és la forma bàsica de la matèria.
- L'aire és diví i governa totes les coses; adopta formes diferents segons les variacions de calor, moviment, etc.

La major part de les teories de Diògenes estaven preses, segons Teofrast, d'Anaxàgors, Leucip i Anaxímenes, encara que és possible que entre les seves influències també ehi hagi Heràclit. Malgrat el seu eclecticisme, Diògenes va elaborar una teoria unitària del món més coherent, senzilla i explícita que les dels seus predecessors.

La seva obra més important és *Sobre la naturalesa*, de la qual es conserven fragments. És possible (segons Simplicí) que escrivís també *Contra els sofistes*, *Meteorologia* i *Sobre la naturalesa de l'home*. Tanmateix, alguns autors, com Diels, consideren que es tractava d'un sol llibre que abastava diferents temàtiques.

Segons Aristòtil, Diògenes va escriure una "precisa anatomia de les venes" i un altre escriptor mèdic assenyala que va obtenir seves opinions sobre el diagnòstic de malalties mitjançant la inspecció de la llengua i el color del pacient. És possible, per tant, que Diògenes fos un metge professional que va escriure un tractat tècnic sobre medicina al mateix temps que una exposició general de la seva teoria còsmica.

El **text 114** indica que Diògenes no entrava als temples ni retia honors a les estàtues o als altars. Afegeix immediatament que això, tanmateix, no s'ha de considerar com un signe d'ateisme. En canvi, en el **text 115** Diògenes apareix en una concisa llista d'ateus, sota el nom de Diògenes de Frígia (autor que Pòrtulas i Grau identifiquen amb Diògenes d'Apol·lònia). Les dades que tenim sobre aquest autor són massa escasses per pronunciar-nos definitivament sobre el seu ateisme.

3.1.7. Hipó de Règion

Hipó de Règion⁵³ és un filòsof presocràtic del segle V aC. Se'l descriu com a originari de Règion⁵⁴, Metapont⁵⁵, Samos⁵⁶ o Crotona⁵⁷, encara que és possible que hi hagi més d'un filòsof amb aquest nom.

Tot i ser un filòsof natural, Aristòtil rebutja de col·locar-lo entre altres filòsofs presocràtics “per la insignificança del seu pensament”⁵⁸.

Segons Hipòlit, Hipó considerava que l'aigua i el foc eren els elements primaris, amb el foc provinent d'aigua, i que després es desenvolupava ell mateix en generar l'univers. Simplicí⁵⁹ diu que Hipó creia que l'aigua era el principi de totes les coses. La majoria d'explicacions sobre la seva filosofia suggereixen que estava interessat en les qüestions biològiques. Pensava que hi ha un nivell adequat d'humitat en tots els éssers vius, i que la malaltia es produeix quan la humitat es desequilibra. També concebia l'ànima com el resultat de la ment i l'aigua. Un escoli medieval⁶⁰ dels Núvols d'Aristòfan atribuït a Hipó considera que el cel era com la cúpula d'un forn que cobria la terra.

En els nostres textos, Hipó moltes vegades és designat amb el sobrenom de l'“ateu” (**textos 119 a 123, 126**). En algun cas (**textos 118, 125**) es relaciona el suposat ateisme de l'autor amb la simplicitat del seu pensament, o bé amb el fet que, per aquest motiu, Aristòtil no el considerava un veritable filòsof. En el **text 124** l'autor és més caut, ja que indica només que “sembla” que Hipó fou ateu.

D'altra banda, sabem que l'autor còmic Cratí⁶¹, a les Panoptae, el va acusar d'impietat, i Climent d'Alexandria i Alexandre (**text 117**) ens en conserven un epitafi, que va fer inscriure a la seva tomba, que sembla poc respectuós amb els déus.

⁵³ Sobre Hipó de Règion, es pot consultar Hellmut Flashar u. a. (ed.): Frühgriechische Philosophie (= Grundriss der Geschichte der Philosophie. Die Philosophie der Antike, Band 1, Halbband 1), Basel 2013, pàg. 418–420. Sobre el seu ateisme: Michel Narcy: Hippon de Samos. A: Richard Goulet (ed.): Dictionnaire des philosophes antiques, Band 3, París 2000, pàg. 799–801.

⁵⁴ Hipòlit I 16.

⁵⁵ Censorí, De die natali 5.

⁵⁶ Iàmblic, De vita Pythagorica 267.

⁵⁷ Escrits mèdics, Papir de Londres 137, col. xi. 22-42

⁵⁸ Aristòtil, Metafísica I 3, 984a3. Vegeu també el **text 23**.

⁵⁹ Simplicí, Física, 23.21-29.

⁶⁰ Douglas M. MacDowell, (1995), Aristophanes and Athens: An Introduction to the Plays, Oxford University Press, 1995, pàg. 120.

⁶¹ Fragment DK 38 A 2, pàg. 385.

3.2. Època clàssica

3.2.1. Els sofistes

Presentació

Com s'ha dit tradicionalment, la sofística és el fruit de l'establiment de la democràcia, a Atenes, durant el segle V aC. Després de les Guerres Mèdiques⁶² s'instaura progressivament a Atenes un règim democràtic, que comença tímidament amb les reformes de Clístenes (507 aC) i culmina amb la pujada al poder de Pèricles.

La democràcia atenesa era una democràcia directa i assembleària. En conseqüència, hi era molt important saber argumentar i convèncer els altres: qui sabia fer discursos podia imposar les seves posicions. En aquest context, apareixen uns filòsofs que ensenyen la virtut (areté) política, basada sobretot en el domini del llenguatge i la tècnica de l'argumentació. Els grans sofistes són Protàgores d'Abdera (485-410 aC), Gòrgies de Leontini (483-475), Pròdic de Queos, Hípies d'Elis i Antifont.

Els sofistes van comportar una revolució. No només cobraven pels seus ensenyaments (fet absolutament innovador fins aleshores) sinó que van considerar que l'areté es podia aprendre, contràriament al que havia s'havia cregut fins aleshores (amb anterioritat es creia que l'areté es posseïa per noblesa i que només calia exercitar-la, ja que era un do innat concedit pels déus). En conseqüència, qualsevol ciutadà –encara que, a la pràctica, van acabar essent només els nobles- podia arribar a triomfar si sabia practicar l'art de l'eloqüència i el convenciment que, a la vegada, comportava associats tota una colla de sabers (científics, literaris, gramaticals, geogràfics, matemàtics, etc.).

Els sofistes abandonen les grans preguntes filosòfiques que s'havien plantejat els filòsofs anteriors i es dediquen, essencialment, a l'educació, a la qual donen una orientació eminentment pràctica. La seva filosofia és escèptica: hi ha una desconfiança cap a les teories que s'havien formulat fins aleshores sobre la physis i, encara més, es desconfia que la raó humana pugui assolir un coneixement vertader sobre el món extern. La màxima expressió de l'escepticisme s'atribueix a Gòrgies, el qual va defensar tres

⁶² Cal tenir en compte que hi ha també l'anomenada “segona sofística”, que es desenvolupa durant la Guerra del Peloponnès (arran de la qual Atenes fou saquejada per Esparta l'any 404 aC). Els sofistes d'aquesta època són simples mestres de retòrica, allunyats dels grans intel·lectuals de l'època anterior.

tesis: no existeix res; si existís alguna cosa, no es podria conèixer; si existís alguna cosa i es pogués conèixer, no es podria comunicar.

A la vegada, els sofistes són relativistes: com que han conegut molts pobles i tradicions (la majoria d'ells havien nascut fora d'Atenes) consideren que els valors no poden ser universals, sinó que han de ser forçosament relatius a cada societat. El relativisme sofístic es resumeix bé en una coneguda frase de Protàgores: "L'home és la mesura de totes les coses, de les que són en tant que són i de les que no són en tant que no són". Encara que Protàgores es refereix a l'home presentat des de la seva col·lectivitat (en la vida a la polis), és evident que els valors els estableixen les societats, amb la qual cosa no té gaire sentit preguntar-se què és la veritat.

En relació amb aquesta qüestió, els sofistes consideren en general que no hi ha institucions humanes que tinguin un caràcter universal. Les lleis s'estableixen per convenció (una mena de contracte social), no per natura (fisis). Gòrgies arriba a dir que les lleis han estat creades per una minoria dèbil per domesticar una minoria forta; quan els forts se n'adonin, però, es rebel·laran contra aquesta situació i es convertiran en amo dels dèbils.

La religió dels sofistes

Com es pot intuir, els sofistes tindran també una visió escèptica i relativista de la religió⁶³. Tanmateix, no tots defensen la mateixa postura, sinó que aquestes van des de l'agnosticisme fins a l'ateisme més o menys declarat.

D'altra banda, el qüestionament de moltes idees religioses, que ja tenia precedents en filòsofs anteriors, sembla que va prendre força en època de Pèricles, com reconeix Guthrie⁶⁴, fins al punt que es va haver de publicar el decret de Diopites contra l'ateisme i l'especulació còsmica. És impossible, en aquest moment, distingir entre escriptors científics i sofistes, ja que tots dos tipus d'intel·lectuals es qüestionen la divinitat i s'influencien mútuament: concretament, els sofistes sembla que es basen en les teories dels filòsofs de la natura.

⁶³ W. K. C. Guthrie (*The Sophists*, Cambridge, 1971, pàg. 227) relaciona efectivament la posició dels sofistes en matèria religiosa amb la qüestió de l'oposició fisis-nomos.

⁶⁴ Op. cit., pàg. 227.

3.2.2. Protàgores

Com podem veure en els **textos 128 a 132**, Protàgores defensa una postura més aviat agnòstica, quan fa afirmacions com ara que “dels déus no en tinc res a dir, ni que existeixin, ni que no existeixin”. Encara que alguns autors (com Sext o Diògenes d’Enoanda) el van considerar ateu, el cert és que aquesta frase de Protàgores revela una opció clarament agnòstica com, en l’antiguitat, ja va defensar Ciceró i, entre els estudiosos contemporanis, W. Guthrie⁶⁵. Una cosa diferent és que sembla que el text es trobava al començament d’un llibre intítulat Sobre els déus. En ser tan poc compromès i encapçalar una obra temàtica sobre aquesta qüestió, queda oberta la porta a imaginar possibles continguts per al tractat.

Observem igualment que (com ens diu el **text 131**, per exemple) Protàgores fou expulsat d’Atenes i els seus llibres foren cremats públicament. Això ens fa pensar que els atenesos van veure en les seves afirmacions, com a mínim, una mostra d’asebeia o impietat. El **text 127**, en què s’indica que l’ànima no existeix més enllà de les sensacions, sense que es pugui considerar una mostra d’ateisme, sí que posa en dubte la concepció tradicional de l’ànima. El **text 128** ens dóna una estranya explicació sobre l’origen del pensament de Protàgores sobre els déus: l’hauria tret dels mags perses, pels quals va ser educat de petit.

3.2.3. Pròdic

Pròdic de Queos va més enllà de Protàgores, ja que afirma (**text 135**) que l’home ha pres per déus les coses que li són útils, com el Sol o la Lluna. Per tant, la religió seria producte de la gratitud o la por produïda pels fenòmens naturals. Els autors més recents, com Jan Bremmer⁶⁶ consideren que la teoria de Pròdic explicava el politeisme en dues fases. Primerament, els éssers humans haurien anomenat “déus” els elements de la natura més importants; a continuació, també haurien deïficat aquells que havien descobert l’ús correcte d’aquests elements. D’aquesta manera, Pròdic seria un precedent d’Evèmer, encara que amb diferències significatives (ja que introdueix l’aspecte dels elements naturals que són deïficats, mentre que Evèmer parla directament de

⁶⁵ Op. cit., pàg. 234-235, d’on traiem aquestes consideracions.

⁶⁶ Jan N. Bremmer, “Atheism in Antiquity”, dins The Cambridge Companion to Atheism, 2007, pàg. 6.

personatges històrics deïfícats; aquesta diferència encara era objecte de discussió en època de Guthrie⁶⁷).

D'altra banda, és significatiu de Pròdic el **text 136**. Encara que el fragment ens és transmès per Filodem, hi ha motius per pensar que reflecteix de manera bastant fidedigna les paraules de Pròdic⁶⁸. El més complex del text resulta la interpretació de l'expressió εἰδέναι θεῶν (“conèixer els déus”, “saber els déus”), en ús absolut. Després d'una llarga discussió, Henrichs⁶⁹ arriba a la conclusió que el significat més exacte podria ser “he maintains that the gods do not exist and that they lack knowledge”. En aquest sentit, no ens hauria d'estranyar que Pròdic hagués agradat als epicuris, ja que aquests també afirmaven que els déus no tenien gaire coneixement, cosa que hauria pertorbat la tranquil·litat de la seva ment.

Encara en relació amb Pròdic, Henrichs, en l'article esmentat, considera que no hi ha prou evidències per considerar que Pròdic negués la versió tradicional dels déus. Segons Henrichs, la qualificació de Pròdic com a ateu procedeix d'un catàleg d'ateus de la fi del període hel·lenístic, obra potser de Clitòmac de Cartago. Aquest catàleg és el que hauria fet servir l'autor epicuri que va escriure PHerc. 1428, on se l'inclou a la llista d'ateus. Segons Henrichs, resulta significatiu que cap dels autors clàssics (Plató, Xenofont) el considerin ateu i més aviat el presentin com un moralista. Aristòfanes, que és l'únic autor contemporani de Pròdic, el presenta com un cosmòleg⁷⁰, com un corruptor d'altres ciutadans en companyia amb llibres i xerraires⁷¹ o com un protector dels núvols un cop que aquests han estat admesos com a nous déus⁷².

Una visió similar a la de Henrichs, en el sentit que Pròdic no era ateu, la té Guthrie⁷³. Segons aquest autor, el parlament de Tirèsies a les Bacants⁷⁴ reflecteix la doctrina de

⁶⁷ Op. cit., pàg. 240-241.

⁶⁸ Segons Henrichs (op. cit., pàg. 15, “I suggested that the language of the first part of the fragment is highly stylized and therefore likely to reflect Prodicus' original wording rather closely. As I interpret the text now I am even more convinced that much of its wording bears the stamp of literal authenticity and goes back to Prodicus himself”).

⁶⁹ Op. cit., pàg. 20.

⁷⁰ Aristòfanes, Aus, 60 i seg.

⁷¹ Fragment 5 A Untersteiner.

⁷² Núvols, 360 i seg.: “Salut, ancià nascut a l'antigor, caçador de les paraules amigues de les Muses. I tu, sacerdot de les més soblims ximpleries, digues què vols de nosaltres; perquè, d'aquests sofistes d'ara que viuen als llims, no n'hauríem escoltat cap, llevat de Pròdic, per la seva savies i el seu enteniment, i tu, perquè vas amb el cap ben alt pels camins, mires de reüll, suportes descalç moltes adversitats i gràcies a nosaltres tens un aire solemne” (traducció de Mercè Valls).

⁷³ Op. cit., pàg. 242-243.

⁷⁴ Versos 266-327.

Pròdic i, doncs, no és una doctrina atea. És probable, segons Guthrie, segurament Pròdic va ser un dels primers antropòlegs. Creia en una evolució de la humanitat cap al progrés (no cap a la degeneració) i considerava que la religió era un dels fruits de la civilització, essencial per a la seva preservació, comparable per exemple a la construcció de ciutats, l'establiment de lleis o l'avanç dels coneixements. La religió, doncs, tindria un origen purament humà i s'entendria especialment bé a partir de les pràctiques agrícoles.

En contra de les opinions de Henrichs i de Guthrie, el **text 134** ens explica que Pròdic va ser condemnat a mort per corrompre els joves (igual que Sòcrates). Aquesta afirmació (si és fidedigna) ens pot fer pensar que els atenesos hi van veure un comportament similar, és a dir, introduir nous déus o fer dubtar de les característiques dels existents.

3.2.4. Críties

El darrer sofista significatiu des del punt de vista de l'ateisme és Críties. Aquest sostingué la teoria de l'origen polític de la religió (**text 138**). Segons ell la creença en els déus fou una invenció dels governants per reforçar les seves lleis en una sanció última i universal. D'aquesta manera, els súbdits complirien les lleis sota l'amenaça del càstig diví.

Segons Guthrie⁷⁵, la teoria de Críties (que podria procedir d'una fusió dels ensenyaments de Demòcrit i de Pròdic) és molt original i constitueix la primera vegada que presenta la religió com una invenció política per assegurar una bona conducta. Aquesta teoria va ser posteriorment elaborada per Polibi a Roma i va reviuir a l'Alemanya del segle XVIII.

Cal comentar, per presentar un panorama complet de les actituds dels sofistes sobre el fenomen religiós, el cas únic d'Antístenes, deixeble de Sòcrates. A partir dels testimonis que tenim sobre aquest autor⁷⁶, sembla que defensava el monoteisme, amb afirmacions del tipus "d'acord amb el nomos hi ha molts déus, però en la natura, o en la realitat, n'hi ha un". Segons Guthrie⁷⁷, si els testimonis sobre aquest autor (i, especialment, el de

⁷⁵ Op cit., pàg. 244.

⁷⁶ Philod. De piet. 7; Cic. N.D. I 13, 32; Min. Felix 19, 7; Lact. Div. inst. I 5, 18-19; Lact. De ira Dei 11, 14; Clem. Strom. V 14, 108; Clem. Protr. VI, 71, 1; Euseb. P.E. XIII 13, 35; Theodoret, Graec. aff. cur. I, 75.

⁷⁷ Op cit., pàg. 249.

Lactanci) són correctes, en el sentit que aquest déu únic havia creat el món, la doctrina d'Antístenes seria un exemple molt remarcable de monoteisme pur a Grècia.

3.2.5. Diàgores de Melos⁷⁸

Diàgores de Melos (Melos, ca. 465 aC - Corint, ca. 410 aC) és un poeta contemporani dels sofistes estudiats fins ara, encara que pròpiament no se'l considera sofista (no apareix, per exemple, en el recull d'Untersteiner).

Va néixer a Melos, a les illes Cíclades, llavors sota el domini d'Atenes. Sabem que era fill del ciutadà atenès Teleclides, per la qual cosa havia de tenir la ciutadania d'Atenes. D'acord amb informes de la Suda, fou deixeble de Demòcrit, que a la vegada havia estat deixeble de Leucip de Milet. Demòcrit estava especialment unit a Diàgores: de fet, després de la subjugació violenta de Melos per Alcibiades (416), primer fou empresonat i després, reduït a la condició d'esclau, i fou Demòcrit qui, amb els seus diners, el va rescatar d'aquesta desgràcia (**textos 147, 148**).

La Suda també informa que, des de jove, tenia la reputació de ser un excel·lent poeta líric, i per aquest motiu és esmentat juntament amb Simònides, Píndar i Baquilides, tres dels més importants poetes lírics grecs. Va estar particularment vinculat a Nicodor, legislador de Mantineia, de qui va ser conseller i amant. Al voltant de 423, l'any de composició dels Núvols d'Aristòfanes, es trobava sens dubte a Atenes: sembla que aquesta obra, clarament antisocràtica, conté una al·lusió a Diàgores de Melos (quan Sòcrates és anomenat "el meli", és a dir, habitant de Melos: **textos 173, 208**).

Diodor informa que uns anys més tard, probablement l'any 415 (el mateix any de la destrucció de Melos per Atenes, reportat per Tucídides), fou acusat d'impietat i d'ateisme per algun membre del partit democràtic d'Atenes. Per evitar una mort segura, es va refugiar a Corint, on va morir (els **textos 158, 159** ens parlen d'un naufragi, no mortal, que sembla ser un lloc comú en el cas dels ateus). El desterrament de Diàgores relacionat amb el seu ateisme, o la recompensa que es va prometre per a qui el capturés i el portés viu, es troben en els **textos 143, 146, 149, 150, 153 a 159**.

⁷⁸ Sobre Diàgores, es pot consultar: Felix Jacoby, *Diagoras ó ἄθεος*. Berlin. Akademie-Verlag, 1959. I també la recensió d'aquesta obra en: Fritz Wehrli "Jacoby, Diagoras", *Gnomon. Kritische Zeitschrift für die gesamte klassische Altertumswissenschaft*, 1961, 33/2, pàg. 123-126.

Pel que fa a la seva obra, sabem que va escriure un tractat en prosa anomenat *Apopyrgizontes logoi*, un títol únic que es podria traduir per “Arguments enfortidors”. També se sol traduir aquest títol com “Discursos inflamatoris”.

L’ateisme de Diàgores

Poc se sap amb certesa sobre les opinions filosòfiques de Diàgores o la naturalesa del seu ateisme. Únicament sabem que Diàgores fou un dels filòsofs que, com Sòcrates, indiscutiblement va ofendre pels seus punts de vista sobre l’adoració dels déus nacionals (el **text 209** és molt significatiu perquè indica que el mot de “Diàgores” va acabar esdevenint una parèmia, amb el significat d’“ateu”).

Ciceró i Diògenes (**textos 171, 172**) ens diuen que un amic de Diàgores el va tractar de convèncer de l’existència dels déus, assenyalant el nombre d’imatges votives que testimoniaven de persones que havien estat salvades de les tempestes al mar per la “força dels vots fets als déus”, a la qual cosa Diàgores “els va mostrar moltes altres naus fent la mateixa ruta i que també patien, i els va preguntar si creien que en aquelles naus també era transportat Diàgores”. També se’ns explica (**textos 170, 171**) l’anècdota que Diàgores es trobava en un vaixell en un clima dur, i la tripulació va pensar que les adversitats meteorològiques es devien al fet d’haver carregat Diàgores. Diàgores va preguntar si els altres vaixells de la mateixa tempesta també portaven un Diàgores a bord.

Aquestes anècdotes i altres de similars (**text 172**) descriuen amb precisió la crítica que va fer Diàgores de la religió popular. Sembla evident que Diàgores va mantenir aquesta posició amb gran fermesa, i potser amb més llibertat, enginy i audàcia del que era convenient, per la qual cosa el seu nom sol anar associat al qualificatiu d’“ateu” ja des dels textos més antics (**textos 139, 140, 178, 180, 198, 210**).

També és curiós el que ens diuen els textos sobre l’evolució del seu ateisme. Si els hem de fer cas, primer Diàgores hauria estat creient (**text 141**), i posteriorment hauria esdevingut ateu a causa d’un pean que li havien plagiat, sense que el plagiant hagués estat condemnat (**textos 147, 148**) o d’un dipòsit de diners que no li havien tornat (**text 162**). No cal dir que aquests motius semblen una mica superficials.

La llista d’ofenses contra els déus que va fer Diàgores de Melos es podria resumir de la manera següent:

- Va divulgar públicament la doctrina òrfica (**text 163**).
- Va revelar els misteris d'Eleusis i els dels Cabirs⁷⁹ (**textos 141, 142, 143, 146, 155, 156, 157, 163, 204**).
- Va fer llenya de l'estàtua d'Hèracles per coure uns naps (**textos 150, 151, 164, 165, 166, 167, 168, 169**).
- Declarava obertament que Déu no existia en absolut. Els escriptors cristians també insisteixen en el fet que negava la providència, element que ells consideren particularment important (**textos 174 a 203, 211**). El **text 149** ens parla d'un llibre, escrit en frigi, de contingut altament ateu.
- Va introduir nous “daimones” (**textos 145, 146**), encara que aquesta acusació podria haver estat redactada tenint en compte la de Sòcrates.
- Curiosament, i en contra de tota la resta de textos, el **text 205** ens diu que Diàgores va ser respectuós amb els déus. El **text 161** també indica que, en el moment de ser condemnat a mort, va invocar els déus perquè l'ajudessin dubtant, però, que existissin.

Pel que fa a l'acusació contra Diàgores que el va obligar a abandonar Atenes, hem de tenir present que es produeix en el moment en què l'escepticisme començava a socavar els fonaments de l'antiga religiositat popular. El judici dels que havien enderrocat les estàtues d'Hermes, la profanació dels misteris i l'acusació d'Alcibíades són símptomes que mostren que el partit conservador d'Atenes començava a veure com un element molt perillós la manca de fe, alimentada per les especulacions dels filòsofs i els sofistes (observem en aquest sentit que en els **textos 145, 206, 207** Aristòfanes es burla de Diàgores).

Hi va haver indubtablement motius polítics en tots aquests conflictes religiosos⁸⁰. Diàgores era de Melos i, per tant, pertanyia a la raça dòria; era un amic de la ciutat dòria

⁷⁹ És una qüestió discutida establir en quin moment es produir aquesta revelació dels misteris. La interpretació tradicional, en paraules de Wehrli (op. cit., pàg. 124) és que es tractava d'un “wiederholtes Agitieren im persönlichen Verkehr mit anderen”. Però segons Jacoby (citada per Wehrli, op. cit., pàg. 125) és probable que els atacs als misteris es produïssin en els Apopyrgizontes logoi, “dessen Veröffentlichung als Ursache seiner Verfolgung versteht”. En aquest cas, Diàgores no hauria estat altra cosa que un filòsof que defensava l'ateisme amb raonaments de tipus intel·lectual, segurament un dels filòsofs ateus més estrictes.

de Mantinea, odiada per Atenes, i que acabava de trencar la seva aliança amb Atenes. Diàgores va fugir d'Atenes a temps per escapar de les conseqüències dels atacs que els seus enemics li havien preparat. Per tant, fou condemnat i el psephisma ser gravat en una columna, amb la promesa d'un premi pel seu cap, i un talent per a la persona que ha de portar el seu cadàver a Atenes, i dos talents a qui el lliurés amb vida als atenesos.

D'altra banda, la relació de Diàgores amb la religiositat popular i la teologia de la seva època no es pot explicar sense tenir en compte les opinions dels filòsofs naturals i el moviment intel·lectual del segle V aC. Els filòsofs presocràtics havien explicat els fenòmens naturals en termes de lleis naturals, sense necessitat d'intervenció divina. En particular, l'atomisme de Demòcrit havia situat els àtoms (inengendrats, eterns i immutables) com a vertaderes unitats de tot. Els atacs de Diàgores semblen haver-se dirigit principalment contra els dogmes de la teologia i de la mitologia gregues, com també contra les formes establertes de culte i algunes declaracions aïllades que han arribat fins a nosaltres, que demostren l'enginy de l'autor⁸¹.

3.2.6. Eurípides

L'autor

Eurípides (480 aC – 406 aC), nascut a Salamina, és el més jove dels tres poetes tràgics. Es diu que era un personatge solitari, gran amant de la lectura, i que posseïa una completa biblioteca privada. Va participar poc en la vida política d'Atenes i, decebut per la gestió de la guerra del Peloponnès, es va retirar a Macedònia, on va morir dos anys més tard.

Se li atribueixen unes noranta obres, de les quals se n'han conservat divuit: *Alcestitis*, *Medea*, *Els heraclides*, *Hipòlit*, *Andròmaca*, *Hècuba*, *Les suplicants*, *Hèracles*, *Ió*, *Les*

⁸⁰ Segons J. M. Robertson (A History of Freethought, Ancient and Modern, to the Period of the French Revolution, J.M. Robertson, Fourth Edition, Revised and Expanded, In Two Volumes, Vol. I, Watts, 1936, pàg. 173 – 174): It was about that time [415 BC] that the poet Diagoras of Melos was proscribed for atheism, he having declared that the non-punishment of a certain act of iniquity proved that there were no gods. It has been surmised, with some reason, that the iniquity in question was the slaughter of the Melians by the Athenians in 416 B.C., and the Athenian resentment in that case was personal and political rather than religious. For some time after 415 the Athenian courts made strenuous efforts to punish every discoverable case of impiety; and parodies of the Eleusinian mysteries were alleged against Alkibiades and others. Diagoras, who was further charged with divulging the Eleusinian and other mysteries, and with making firewood of an image of Herakles, telling the god thus to perform his thirteenth labour by cooking turnips, became thenceforth one of the proverbial atheists of the ancient world, and a reward of a silver talent was offered for killing him, and of two talents for his capture alive; despite which he seems to have escaped.

⁸¹ Segons Jennifer Michael Hecht ("Whatever Happened to Zeus and Hera?, 600 BCE-1 CE". Doubt: A History. Harper San Francisco, 2003, pàg. 9–10): "The poet Diagoras of Melos was perhaps the most famous atheist of the fifth century".

troianes, Electra, Ifigènia a Tàurida, Helena, Ifigènia a Aulis, Les fenícies, Orestes, Les bacants i Resus.

El centre d'interès de l'obra d'Eurípides és l'ésser humà. A més, transforma els valors tradicionals de la figura de l'heroi i analitza a fons la complicada psicologia dels seus personatges. A la Medea, per exemple, l'heroïna, una dona bàrbara, mata els fills per venjar-se de la traïció del marit. És el primer autor que s'interessà per la psicologia femenina i que censurà principis tradicionals, com és el cas de la superioritat de l'home sobre la dona. A l'Alceste, per exemple, l'heroïna està disposada a donar la vida per salvar el seu marit, fet que ridiculitza la valentia masculina. També va criticar temes tan importants com les conseqüències de la guerra: a Les troianes exposa el desafortunat destí de les princeses troianes, presoneres dels grecs.

De les tècniques utilitzades en la seva obra destaquen el pròleg, que facilitava la comprensió de la tragèdia, i el recurs del deus ex machina, una divinitat que apareixia en l'escena des d'una màquina o aparell per salvar el personatge i resoldre la situació, aparentment irrevocable. El llenguatge és senzill i semblant a la prosa. Això va fer que la seva poesia arribés a un públic nombrós i divers.

Eurípides, autor ateu?

Un dels millors coneixedors de l'obra d'Eurípides, Bernard Knox⁸², creu que Eurípides va ser poc popular durant la seva vida. Aquesta idea es pot considerar reflectida en alguns mites que es conten sobre ell:

- Escrivia les seves obres en una cova.
- Va morir mossegat per una canilla de gossos⁸³.
- Les dues tombes de l'autor, la de Macedònia i el cenotafi d'Atenes, van ser destruïdes per un llamp⁸⁴.

Encara que és molt versemblant que aquestes històries siguin apòcrifes, reflecteixen, segons Knox, la visió que els grecs tenien de l'autor, ja a l'època clàssica: un autor que desconfiava de la religió tradicional, i que per això vivia en condicions estranyes o patia episodis adversos. En canvi, segons Lefkowitz⁸⁵, aquestes dades no són significatives, ja que estan extretes de la seva mateixa obra d'Eurípides, a posteriori. És interessant en

⁸² Bernard Knox, *Cambridge History of Classical Literature*, 1986, pàg. 317.

⁸³ Lefkowitz, M. R., *The Lives of the Greek Poets*, London/Baltimore, 1981, pàg. 90.

⁸⁴ Vita, 2. La Suda (s. v. L 683: l.iii 283 Adler) ens explica que Llucià de Samòsata va ser esqueixat pels gossos perquè va blasfemar contra els cristians i Crist.

⁸⁵ Lefkowitz, M. R., "Was Euripides an Atheist?", *Studi italiani di filologia clàssica*, III, 5, 1987, pàg. 150.

aquest sentit –diu l'autora– que a Eurípides no se li denegué mai un cor, com sí que li va passar, per exemple, a Sòfocles⁸⁶.

Independentment del fet que Eurípides fos més o menys valorat en vida, el que sembla indiscutible, per les referències que hi ha a la seva obra, és que coneixia les teories d'Anaxàgores, de Pròdic i de Protàgores: de fet, la *Vida d'Eurípides* (9-15) indica que en va ser deixeble. Com que aquests filòsofs, com hem vist, són o agnòstics o ateus, no ens ha d'estranyar que Eurípides presenti a les seves tragèdies mostres significatives de qüestionament dels déus⁸⁷. Les analitzarem en relació amb els ensenyaments de cada filòsof, seguint l'estructura de l'article de Lefkowitz esmentat:

- Anaxàgores: La influència d'Anaxàgores sobre Eurípides es pot veure, segons Lefkowitz, en fragments com 593N, 912N o 228N. És especialment interessant el fragment Troianes 884-889, que segons un escoli deriva directament d'aquest autor. La paraula clau, aquí, és νοῦς. La connexió entre Eurípides i Anaxàgores es notaria també en la “investigació sobre les coses del cel”, que es troba en fragments com el vers 601 de l'Hipòlit o en els versos 962-6 de l'Alcestitis i que va ser una de les acusacions que es van fer contra Sòcrates (ἢ περὶ τῶν μετεώρων θεωρία, Plató, Apologia 18b). Igualment, segons aquesta autora, no és inimaginable que Eurípides abandonés la pràctica de la filosofia després que Anaxàgores fos portat a judici, amb la mateixa acusació que Sòcrates, per impietat.
- Pel que fa a Protàgores, també és un autor que va ser acusat d'impietat, i va patir el destí típic dels impius, que és el naufragi en vaixell⁸⁸. Sembla que Eurípides fa referència a aquest fet a l'Ixió⁸⁹. Segons Aristòfanes (Granotes 1078-87) l'Ixió va servir com a prova de la bogeria d'Eurípides, perquè havia descrit caràcters impius.
- Finalment, en relació amb Pròdic (del qual Eurípides va ser deixeble de retòrica⁹⁰), és un altre autor que va ser acusat de corrompre els joves, com

⁸⁶ T 31 Radt = Cratí fr. 17 K-A.

⁸⁷ En canvi, la col·laboració amb Sòcrates sembla ser una invenció de la comèdia (Lefkowitz, op. cit., pàg. 152).

⁸⁸ Per exemple: Protàgores (Eur. El. 1355; HF 1225; Antifont 5.82); Diàgores de Melos (Ath. 13, 611a); Diògenes el Cínic (DL 6.59). Altres exemples en Nestle, W. Legenden vom Tod der Gottesverächter, Griechische Studien, Stuttgart, 1948, pàg. 567-96.

⁸⁹ 9.55 = 80 A 2 D-K.

⁹⁰ Suda E 3695: I ii 468 Adler.

Sòcrates. Lefkowitz⁹¹ esmenta passatges d'Aristòfanes en els quals es veu clarament el qüestionament que fa aquest autor de la religiositat popular.

Si acceptem aquestes influències, sembla versemblant defensar que Eurípides presentés algun tipus d'ateisme o agnosticisme. En aquest sentit, ens consta per Sàtir (Vida d'Eurípides 39, 10) que Eurípides va ser acusat d'impietat pel demagog Cleó, encara que desconeixem els arguments del judici⁹².

En un article interessant⁹³, Lefkowitz defensa la tesi que Eurípides no és ateu. Els seus arguments són:

- Totes les idees que expressa Eurípides a les seves obres són dites pels seus personatges –com és lògic, ja que es tracta d'un autor dramàtic. Per tant, es fa molt difícil escatir si reflecteixen el seu pensament o són, simplement, un recurs necessari per a l'evolució argumental de l'obra⁹⁴.
- És cert que Eurípides sovint fa reflexions de caire filosòfic, que poden comportar una certa visió atea de la realitat, però tots els personatges que expressen consideracions d'aquesta mena ho fan per desesperació, i al final d'aquestes obres els déus sempre s'acaben imposant, mantenint els seus poders tradicionals⁹⁵.
- Eurípides considera que, encara que no sentim gaire admiració pels déus, és preferible retre'ls culte i honorar-los, ja que les conseqüències de rebutjar el culte als déus són pitjors. Segons Lefkowitz, aquesta idea és la que s'expressaria de manera particularment clara a les Bacants⁹⁶.
- Si hem de valorar l'ateisme d'un autor a partir del que diu sobre l'aïllament de l'ésser humà davant dels déus, llavors Sòfocles⁹⁷ és més ateu que no pas Eurípides, ja que la idea de l'aïllament apareix més en Sòfocles que en Eurípides. Tanmateix, a l'antiguitat ningú va considerar Sòfocles ateu: per tant,

⁹¹ Op. cit., pàg. 158.

⁹² Recordem que Cleó és el mateix que va acusar Anaxàgores (Sotió d'Alexandria fr. 3 Wehrli).

⁹³ "Impiety' and 'atheism' in Euripides' dramas", *Classical Quarterly* 39, 1989, pàg. 70-82.

⁹⁴ Op. cit., pàg. 73. Per exemple, en relació amb Troianes 884-89, Lefkowitz (op. cit., pàg. 73) comenta que: "although ancient commentators did not hesitate to ascribe to Euripides himself the notions expressed by characters in his plays, we must keep in mind that in this passage from the Trojan Women it is, of course, Hecuba and not Euripides who is speaking".

⁹⁵ Op. cit., pàg. 72.

⁹⁶ Op. cit., pàg. 75.

⁹⁷ Es pot veure, per exemple, Èdip 1627-8, o Traquínie 1264-74.

no hi ha motiu per fer-ho amb Eurípides, que és força menys insistent expressant la solitud de l'home en el món⁹⁸.

3.2.7. Sòcrates: el seu pensament

La tasca que pretén aconseguir Sòcrates és la recuperació de la confiança personal, política o ciutadana. Creu en un govern diví regit per la igualtat i la justícia. Pensa que sempre s'han de obeir les lleis, ja que si no són obeïdes es fa un mal a la ciutadania, encara que la llei sigui injusta. En aquest cas la injustícia la comet qui fa la llei.

El lema de Sòcrates és que la virtut és coneixement. És a dir, que per saber fer bé una tasca l'has de conèixer amb profunditat. El primer pas cap a la virtut és intel·lectual i el següent, moral. Si coneixem el bé, estem destinats a practicar-ho, perquè qui té coneixement actua amb justícia. Si ets bo, seràs feliç i honrat, perquè has actuat amb justícia. Fer el mal és no saber, no tenir coneixements, per tant no existeixen les persones dolentes sinó ignorants. Existeix una relació entre raó, virtut i felicitat. Sòcrates va en busca de la veritat i afirma que “només sap que no sap res”. Per tant vol dir que no coneix la resposta dels conceptes universals. Així doncs, comença a qüestionar-se l'existència dels déus perquè “no és bo el que tothom diu, sinó el que està d'acord amb tu mateix” i com Sòcrates no coneix la veritat no hi està d'acord. En aquest context comença a difondre la possibilitat de la no existència dels déus grecs.

La filosofia de Sòcrates, tot i que pot semblar vinculada a la dels sofistes per la seva coexistència, no ho està. Hi trobem nombroses diferències. Sòcrates utilitza el diàleg, la ironia i la definició que seran els conceptes clau que es basarà el seu mètode doctrinari, la maièutica.

El diàleg consisteix en intentar qüestionar-se totes les respostes per extreure'n una conclusió més acurada.

La ironia consisteix a exposar una qüestió de la qual en saps la resposta però dient als teus deixebles que no la saps, per tant tots els presents es senten còmodes i així s'esvaeix la jerarquia, de vegades incòmode, entre alumne i professor.

La definició consisteix en extreure una conclusió col·lectiva que s'arriba eliminant les respostes incorrectes que s'han fet durant el diàleg.

⁹⁸ Op. cit., pàg. 78-79. Lefkowitz (1987, pàg. 163-164) considera que el que diu Eurípides a Troianes 884-6 (“oh tu, qui siguis, insoluble enigma, Zeus”) és similar al que expressa Èsquil en Agamèmnon 160-166 (“Zeus, sigui qui sigui, si aquest nom li agrada, amb aquest nom l'invoco”).

El déu socràtic

El déu socràtic té molt a veure amb les veus externes. Sòcrates no para atenció a aquells que han tingut una visió reveladora d'un Déu, sinó a aquells que havien escoltat una veu, en els qual s'interessava molt. Per tant la creença del daimon de Sòcrates és a través d'alguna veu exterior. A través d'aquesta veu l'ànima concep una idea i a través d'aquesta arrossega amb ella la massa del cos. **(text 243)**

És probable que un esperit pugui ser guiat per un esperit superior, i una ànima per una ànima més divina que de l'exterior entri en contacte amb ella. **(text 244)**

Els missatges dels daimons passen pel mig de tots els homes, però només troben eco entre aquells el caràcter dels quals no té torbació i l'ànima serena, aquells que anomenem homes sants i demoníacs. **(text 244)**

No és una veu ordinària, una veu humana. Per tant, pot ser que sigui una veu divina. **(text 245)**

Judici i mort

Sòcrates va ser acusat i declarat culpable amb pena de mort per no reconèixer els déus atenesos i acusat de corrompre a la joventut, difonent els seus pensaments. No s'hi va negar perquè d'acord amb les seves creences no creu injusta la llei sinó qui la confecciona. **(textos 251 a 265)**

3.2.8. Els processos d'impietat al segle V aC⁹⁹

La impietat, a l'Atenes clàssica, rep el nom d'asebeia. Es tracta d'un terme força genèric i que no sempre obeeix a una definició unívoca, encara que ens pot servir la d'Aristòtil:

Asebeia consisteix a comportar-se malament en relació amb els déus i genis divins, amb els pares, els morts i la pàtria¹⁰⁰.

Es tracta, segons Leão, d'un "comportamento reprovável à luz da moral divina e social, por constituir uma afronta em domínios que são determinantes para assegurarem estabilidade na existência humana e na vida em comunidade: a protecção dos deuses, a

⁹⁹ Per a aquest apartat, ens basem en l'article següent: Delfim F. Leão, "Matéria religiosa: processos de impiedade (asebeia)", *Nomos. Direito e sociedade na Antiguidade Clássica*, Coimbra, 2004, pàg. 201-226.

¹⁰⁰ Virtuts i vicis, 1251a30.

hierarquia familiar (bem como a sua memòria), a consciència de uma identidade política solidaria”¹⁰¹.

Com es pot deduir d’aquesta definició, ens trobem davant d’un concepte que pot abastar delictes com ara profanació de misteris, realització inadequada de sacrificis, violació de prohibicions rituals o de prohibicions relatives a l’assistència a locals sagrats, saqueig de temples, no respecte de suplicants o mutilació d’objectes sagrats, entre altres. La imprecisió del concepte, unida al fet que, a Atenes, els tribunals no estiguessin constituïts per especialistes, sinó per ciutadans comuns, feia que el marge de maniobra fos extremadament ampli en cada cas.

Durant el segle V aC tenim una sèrie significativa de processos d’asebeia instaurats contra filòsofs com ara Anaxàgores, Protàgores o Sòcrates, que culminen amb el decret de Diopites¹⁰², que sembla ser de l’any 430 aC i, per tant, de la darrera etapa del govern de Pèricles. La promulgació d’aquest decret fa pensar que, a la segona part del segle V aC, es van multiplicar les mostres d’agnosticisme o manca de respecte cap als valors representats per la religió tradicional.

A la vegada, són del segle V aC (concretament, del 415 aC) dos fets històrics de gran importància, que revelen un relaxament dels costums en relació amb el comportament religiós tradicional: la revelació i paròdia dels misteris d’Eleusis i la mutilació dels Hermes. Aquests fets històrics van provocar una vertadera “cacera de bruixes¹⁰³” contra els responsables, com a escarment futur cap a actituds considerades poc respectuoses amb els valors tradicionals¹⁰⁴.

Per entendre aquests episodis, hem de situar-nos correctament en el context. Atenes i Esparta es troben immerses en la Guerra del Peloponnès. Atenes ha perdut el seu gran estratega, Pèricles (mort de pesta el 429 aC) i Esparta, Bràsidès (mort el 422 aC). A Atenes apareix una nova figura: Alcibiàdes, que el 415 aconsegueix que la assemblea

¹⁰¹ Op. cit., pàg. 202.

¹⁰² Segons Todd (op. cit., pàg. 312, nota 27), en el decret de Diopites “nomizo denotes not simply belief but rather the level of respect that ought customarily to be paid to cult and ritual”.

¹⁰³ L’expressió és de Leão, op. cit., pàg. 205. Aquesta expressió també és utilitzada per Todd (op. cit., pàg. 312).

¹⁰⁴ Una font molt important per conèixer aquests dos processos és el discurs d’Andòcides Sobre els misteris. El 415 aC, Andòcides va ser un dels que va acusar Alcibiàdes de profanar els misteris i mutilar els Hermes. Després es va sospitar d’ell mateix (la figura d’Hermes al costat de casa seva fou de les poques que no havia estat mutilada) i fou detingut, però més tard va ser alliberat amb la promesa de denunciar als autèntics perpetradors del crim; Andòcides va donar quatre noms, tots els quals foren executats a l’acte; ell mateix no va poder justificar els seus actes i fou privat dels drets ciutadans i expulsat d’Atenes. Com a resultat del discurs Sobre els misteris, Andòcides fou declarat innocent.

aprovi una empresa militar arriscada i de caire expansionista¹⁰⁵, com és l'expedició a Sicília. L'empresa d'Alcibiades no va ser ben vista per tothom: de fet, el demagog Hipèrbol va intentar que se'l condemnés a l'ostracisme l'any 417 aC. Recordem igualment que Alcibiades fou condemnat a mort "in absentia", encara que Alcibiades va aconseguir escapar d'aquesta pena refugiant-se a Esparta l'any 413 aC. És gairebé segur, doncs, que els processos d'asebeia que estudiarem tot seguit tinguin també un fort component polític, contra Alcibiades i els seus seguidors.

3.2.9. La mutilació dels Hermes

A Atenes, una herma era un pilar quadrat o rectangular de pedra, terracota o bronze sobre el qual es col·locava un bust, normalment del déu Hermes, habitualment amb barba, signe de força física, mentre que la base s'engalanava amb un fal·lus en erecció, símbol de masculinitat i de disposició a les armes.

Herma de Demòstenes, a la Gliptoteca de Munic

¹⁰⁵ Com va reconèixer el mateix Tucídides (6.16-18).

Les hermes s'empraven com a fites o marques per assenyalar i delimitar carreteres i fronteres, i marcar els límits de les propietats, tot i que també tenien una funció apotropaica, és a dir, d'allunyament del maligne, ja fos esperit, adversitat o enemic. A Atenes es col·locaven fora de les cases per atreure la bona sort. Cada barri tenia la seva herma, i es conserven atuellts amb pintures que mostren sacrificis particulars fets davant d'hermes.

Pel maig del 415 aC, la nit abans de la partida de la flota atenesa cap a Siracusa durant la Guerra del Peloponès, totes les hermes ateneses van ser víctimes de vandalisme, fet que va ser considerat un senyal de mal averany. Alcibiades, deixeble de Sòcrates, fou acusat de ser el cervell de l'operació. Ell va negar les acusacions i es va oferir a ser jutjat, però els atenesos no volien trastornar encara més els plans de l'expedició, i aquesta va partir en la data prevista. Més tard, com hem dit, els seus enemics polítics el van jutjar i condemnar a mort "in absentia", tant per la mutilació de les hermes, com pel crim suposadament relacionat de profanar els misteris eleusins, que veurem tot seguit.

Encara que hi ha autors que consideren que la mutilació fou una simple bretolada de mal gust, produïda en una nit de vi i d'excessos¹⁰⁶, el cert és que alguns testimonis dels mateixos antics (Andòcides 1.61; 63 i 67) fan pensar que es tractava d'una conspiració ben travada i organitzada, segons un pla ideat per Eufilet. La motivació dels hermokopidai (nom amb què són coneguts els mutiladors) sembla ser de tipus polític, ja que volien tornar a l'oligarquia i no continuar la guerra, portant-la ara a Sicília.

3.2.10. La paròdia dels misteris d'Eleusis

L'altre fet significatiu de l'any 415 aC és la paròdia i revelació del contingut dels misteris d'Eleusis¹⁰⁷, que va acabar també amb un procés per impietat. Segons els

¹⁰⁶ Leão, per exemple, (op. cit., pàg. 212) no ho considera inversemblant. Igualment accepta aquesta hipòtesi Dover (Gomme, A. W.; Andrewes, A.; Dover, K. J., A Historical Commentary on Thucydides, Oxford, 1970, pàg. 286-8).

¹⁰⁷ Enfront de la concepció difusa del món de la ultratomba que ofería la religió oficial grega, les religions místiques com l'orfisme, vinculat al mite d'Orfeu, prometien als seus iniciats la salvació individual, una felicitat eterna després de la mort, sempre que complissin els seus rituals, que s'havien de mantenir secrets per als no iniciats. Un d'aquests cultes, els misteris d'Eleusis, va trobar el seu lloc dins la religió oficial grega, auspiciat per la polis d'Atenes -al territori de la qual pertanyia Eleusis-, de manera que Eleusis es va convertir en un santuari panhel·lènic on podia acudir tothom que sapigués parlar grec, inclosos els esclaus i els estrangers, llevat dels homicides. El culte i el santuari estaven centrats al mite de la recerca feta per Demèter de la seva filla Persèfone, com a símbol del cicle de la vida, la mort i la renovació.

A Eleusis la iniciació es feia en dos graus: els Petits Misteris a l'hivern representaven una breu preparació per al que era el moment clau, els Grans Misteris celebrats durant deu dies a finals de l'estiu. Es començava amb una processó que recorria els 22 km. que separaven Eleusis d'Atenes portant els

antics, en aquesta paròdia també hi estava implicat Alcibiades, encara que aquest fet és discutible, i no el veu clar ni el mateix Tucídides¹⁰⁸. És probable, com afirma Leão¹⁰⁹, que la magnitud del procés contra els hermokopidai portés els atenesos a buscar precedents o actes relacionats amb aquest sacrilegi, i llavors s'arribés a l'anàlisi de les paròdies dels misteris d'Eleusis, que altrament potser haurien passat desapercebudes. En tot cas, hi ha una diferència essencial, i és que els misteris tenien una naturalesa privada, mentre que la mutilació dels hermes difícilment podia ser un fet més públic i notori.

Segons Leão¹¹⁰, aquesta paròdia no va consistir en la inversió del ritual (una mena de “missa negra”), sinó en una celebració sacrílega. Els elements que permeten caracteritzar-la com a sacrilegi són: es va fer fora del lloc adequat (en casos particulars i no en el santuari), per persones incorrectes (ciutadans comuns i no sacerdots) i amb transgressió del secret que envoltava els misteris (ja que, entre els assistents, hi havia no iniciats). En conseqüència, “houve, portanto, uma clara contravenção das leis e costumes tradicionais estabelecidos pelos responsáveis do culto”.

En aquestes circumstàncies, és normal que la polis es protegís, atesa la vinculació entre política i religió característica del món grec, i que ja hem comentat alguna vegada.

3.2.11. La hierosulia

Una mostra curiosa de procés per impietat el trobem en la hierosulia, terme que es podria traduir com “robatori de la propietat sagrada”. En tenim tres mostres poc clares (Lys. 5; Dein. 2.12 i Dem. 25 hypoth. 1-2) i una de força explícita, que és la que comentarem. És en el discurs “A l'areòpag, defensa a propòsit de l'olivera sagrada” (Lísies VII¹¹¹). Segons Todd¹¹², el discurs és de poc després del 397/6 aC i es correspon

objectes sagrats. Després de ser acollits dins l'Eleusíon d'Atenes, al peu de l'Acròpolis, els qui volien iniciar-se corrien a purificar-se banyant-se al mar amb un garrinet que tot seguit havien de sacrificar. Al cap d'uns dies una altra processó, amb els futurs iniciats, tornava els objectes sagrats a Eleusis. Però el ritu central de la iniciació continua sent avui dia un misteri, perquè els contemporanis que s'hi havien iniciat van complir amb el seu vot de no revelar-lo mai, sota pena de mort. Se sap que entraven en una gran sala del santuari, anomenada Telestèrion, on durant la cerimònia final veien la llum en una revelació sobre la qual només hi ha múltiples hipòtesis.

¹⁰⁸ 6.53.1 i 61.1. Leão (op. cit., pàg. 216) fa veure que dels seixanta-vuit noms que tenim implicats en aquests dos processos (mutilació dels hermes i paròdia dels misteris) només cinc (Eufilet, Leògores, Melet, Fèrecles i Teodor) apareixen en tots dos casos, cosa que fa pensar que es va tractar de dos processos independents entre ells.

¹⁰⁹ Op. cit. pàg. 215.

¹¹⁰ Op. cit. pàg. 218.

¹¹¹ Sobre aquest discurs vegeu Lysias, translated by S. C. Todd, University of Texas, 2000, pàg. 77-79.

¹¹² 2000: 77.

amb la informació que ens dóna la Constitució dels atenesos d'Aristòtil, llevat que la pena proposada no és la de mort sinó l'exili amb confiscació de la propietat.

En el discurs, l'orador es defensa de l'acusació d'haver arrancat la soca d'una olivera sagrada, probablement apartant les tanques que permetien distingir les oliveres sagrades de les profanes.

Cal tenir present, per entendre el discurs, la importància que tenia l'olivera a Atenes, també des del punt de vista mític, ja que era Atenea la primera que havia plantat una olivera a la ciutat, en la seva mítica disputa amb Posidó. A l'Atenes clàssica, una part de les oliveres (no sabem quina) era considerada sagrada i descendent de l'olivera d'Atenea i, doncs, eren de propietat pública i gaudien de protecció religiosa. En aquest sentit, a més de tractar-se d'una ofensa de caire religiós, aquí hi hauria potser una defensa de l'Estat de les seves propietats, com argumenta Ste Croix¹¹³.

Ruïnes d'Agrigent: La foto del camp demostra que a l'antiguitat els temples tenien camps de la seva propietat, arrendats. Si es produïa un robatori en un d'aquests camps, hi havia hierosilua.

D'altra banda, per a Todd¹¹⁴ hi ha en aquest cas una mostra evident d'implicació política. És clar que l'orador era una persona rica, que probablement s'havia beneficiat durant el règim dels Trenta Tirans, adquirint a baix preu propietats procedents de confiscacions. En aquest sentit, aquest cas seria una altra mostra de relació entre política i religió¹¹⁵.

¹¹³ Ste Croix, G. E. M. de, "Greek and Roman Accounting", en A. C. Littleton i B. S. Yamey (eds.), *Studies in the History of Accounting*, Londres, 1956, pàg. 26.

¹¹⁴ 2000: 78.

¹¹⁵ Todd 1995: 308-309: "This connection between politics, religion, and the lawcourts is often ignored, but it is significant, and deserves to be explored in greater detail [...]. It is tempting to assert that Athenian religious trials were all about politics: a surprisingly high proportion of known impiety trials

En tot cas, en un estudi sobre la irreligiositat i l'ateisme, el que ens interessa és detectar que, amb independència que el cas exposat per Lísies respongués a un fet real o a interessos polítics, no deuria ser infreqüent mostrar actituds poc respectuoses cap als objectes sagrats, que podien arribar, com potser va ser el cas, a fer-los desaparèixer. Un fet com aquest hauria estat inimaginable en altres èpoques o circumstàncies.

3.3. L'hel·lenisme

3.3.1. Estilpó

Estilpó és un filòsof de l'escola megàrica. Va viure entre el 360 aC i el 280 aC. No ha sobreviscut cap dels seus escrits, encara que sabem que estava interessat en la lògica i la dialèctica. Els seus ensenyaments ètics s'acosten als dels cíncics i els estoics. El seu deixeble més important és Zenó de Citi, el fundador de l'estoïcisme.

Vida

Estilpó era natural de Mègara. Va viure després de l'època d'Euclides de Mègara, cosa que fa que sigui poc probable que fos un deixeble d'Euclides, com s'ha dit per alguns, i altres afirmen que va ser l'alumne de Trasímac de Corint, o de Pasícles, el germà de Crates de Tebes. Segons uns va viure a la cort de Ptolemeu I Soter i segons altres no va acceptar la invitació per anar a Alexandria. Demetri Poliorcetes quan va conquerir Megara va salvar la seva casa de la destrucció gràcies als seus mèrits.

Era propens a prendre vi i a ser voluptuós. En el poder de la invenció i l'art dialèctica va superar amb escreix els seus contemporanis, i va inspirar gairebé tot Grècia, amb una dedicació a la filosofia de Mègara. El poeta i filòsof Timó el Silògraf i Menedem d'Erètria, que menyspreava Plató i a Xenòcrates, van ser alguns dels seus deixebles. Entre els seus seguidors es trobaven Menedem i Asclepiades, els líders de l'escola erètrica de filosofia. Un dels seus alumnes, Nicaret, també es deia que havia estat el seu amant. Estilpó va ser elogiat per la seva saviesa política, la seva simple, disposició fàcil,

reveal, on examination, a surprisingly strong political agenda. For instance, there is some post-classical evidence that a concerted series of impiety charges may in the early years of the Peloponnesian War have been brought against such free-thinking intellectuals as Anaxagoras and Protagoras. This story is very late, receives no support from contemporary sources, and for that reason should be treated with considerable caution; but for what it is worth, Plutarch (Perikles 32) believes that some at least of these prosecutions were set up by his political opponents as a way of attacking Perikles”.

i l'equanimitat amb què tolerava la seva filla rebel. Ciceró el descriu com un home de gran caràcter.

Filosofia

Dels diàlegs que se li atribueixen, només en sabem els títols. Pertanyia a l'escola de Mègara, però només ens assabentem una mica sobre les seves doctrines en els pocs fragments i frases seves que se citen.

Lògica

Estilpó argumenta que el gènere no està contingut en l'individual i concret. "El que parla de qualsevol persona, parla de ningú, perquè ell no parla d'això ni allò. Per què hauria de ser més aviat d'aquest que això? Per tant, no és d'aquest". Un dels seus exemples va ser que " el vegetal no és el que es mostra aquí, existia un vegetal deu mil anys enrere, per tant, això aquí no és un vegetal". D'acord amb Simplicí, "els anomenats megaresos van comprovar que el qui té determinacions diferents és diferent, i que la diversitat ens separen els uns dels altres".

Ètica

Estilpó sembla haver estat interessat en la virtut, i la seva autosuficiència. Va sostenir que l'home savi no només ha de superar tots els mals, sinó que ni tan sols es veurà afectat per cap, cosa que mostra, potser, l'estreta aliança entre Estilpó i cíncics contemporanis.

Per a Estilpó, després que el seu país va ser capturat i de perdre els seus fills i la seva dona, estava desolat, "sol sí, però feliç", va dir el següent a Demetri, anomenat saquejador de ciutats a causa de la destrucció que va portar contra elles, en resposta a la qüestió de si s'havia perdut res: "Tinc tots els meus béns a la meua!".

D'un fragment d'una pàgina o paràfrasi d'un treball relacionat amb l'exili es conserva els escrits de Teles de Mègara, un terç de segle abans de Crist. En aquest fragment, Estilpó divideix el bé en tres parts : els béns de l'ànima, els béns del cos i béns externs. A continuació, es mostra que l'exili no priva una persona de cap d'aquests tres productes.

Estilpó va tenir un conflicte arran de la possibilitat que fos ateu, com la narra Diògenes Laerci (**text 287**). El conflicte va ser el següent; va dir a Demetri que l'Atena de Fídies

no era un déu. Seguidament va ser cridat a declarar davant d'un jutge. Es va excusar dient que en efecte no era un déu atès que es tractava d'una dona, el jutge el va desterrar de la ciutat. Segurament seria una excusa per lliurar-se d'una represàlia major perquè tot seguit bromeja amb el següent: "Però Estilpó com s'ho feia per saber-ho? Que potser li havia apartat la roba i li havia vist la figa?".

3.3.2. Teodor de Cirene

Teodor de Cirene és un filòsof de l'escola Cirenaica. Va viure entre 340 aC i 250 aC a Grècia i Alexandria, abans d'acabar els seus dies a la seva ciutat natal de Cirene. Com a filòsof de Cirene, va ensenyar que l'objectiu de la vida era el goig i evitar el dolor, i que el primer va donar lloc a partir del coneixement, i el segon de la ignorància. Però la seva fama va ser el seu presumpte ateisme. Va ser nomenat generalment pels escriptors antics com Teodor l'Ateu (**textos 288 a 290**).

Vida

Teodor era un deixeble dels més joves d'Aristip i dels més cèlebres. Va escoltar les lliçons d'una sèrie de filòsofs a banda d'Aristip com ara Aniceri i Dionís el dialèctic.

Va ser desterrat de Cirene, però no se sap per què, i és a partir de la frase gravada per ell, "Els homes de Cirene, que em fan mal al desterrar-me de Líbia a Grècia" així com de la seva condició de deixeble d'Aristip, que se suposa que era natural de Cirene. Va fugir cap a Atenes, on es va escapar per poc de ser citat davant la cort de l'Areòpag, salvant-se per la influència de Demetri de Falèron. Com Teodor, va ser desterrat d'Atenes, va estar després al servei de Ptolemeu a Egipte.

Al servei de Ptolemeu, Teodor va ser enviat en una ambaixada a Lisímac, a qui va ofendre per la llibertat dels seus comentaris (**text 291**). Lisímac el va amenaçar amb penjar-lo a la creu (**textos 292, 293**). Teodor va respondre amb indiferència (**text 294**). A més a més va ser reiteradament acusat de ser ateu (**textos 295, 296, 297, 298, 299, 303, 304, 305, 306, 308, 312, 313, 314, 315, 316**) i quan va fundar la seva pròpia escola va rebutjar totalment les preguntes sobre els déus (**textos 300, 301, 302**). En aquest període es narren algunes experiències sexuals com la que va tenir amb Hipàrquia (**textos 307, 309, 310, 311**). També sabem de la seva anada a Corint amb un nombre dels seus deixebles, però això era potser només una visita passantgera durant la seva residència a Atenes. Va tornar per fi a Cirene, i hi va viure, diu Diògenes Laerci, amb

Magues, el fillastre de Ptolemeu, que va governar Cirene durant cinquanta anys (300 aC-250 aC) com a virrei i després com a rei. Teodor probablement va acabar els seus dies a Cirene. Es conserven diverses anècdotes de Teodor de les quals sembla haver estat un home d'agut enginy.

Filosofia

Teodor va ser el fundador d'una secta després de la seva mort va ser anomenada com els teodorians. Les opinions de Teodor, segons es desprèn de la declaració de Diògenes Laerci, de l'escola cirenaica. Va ensenyar que el gran final de la vida humana és el plaer i evitar el dolor, i que el primer va donar lloc a partir del coneixement, i el segon de la ignorància. Va definir el bé com la prudència i la justícia, i el mal com el contrari. El plaer i el dolor, però, eren indiferents. Va afirmar que el món era el seu país. Ell va ensenyar que no hi havia res de vergonyós en el robatori, l'adulteri o sacrilegi, si un ignora l'opinió pública que s'havia format pel consentiment dels necis.

Teodor va ser atacat per l'ateisme. Es va desfer de totes les opinions, respectant els déus, diu Laerci, però alguns crítics dubten i diuen que ell era absolutament ateu, o simplement nega l'existència de les deïtats de la creença popular. L'acusació d'ateisme és sostinguda per la denominació popular, per l'autoritat de Ciceró, Laerci, PseudoPlutarc, Sext Empíric, i alguns escriptors cristians, mentre que altres (per exemple, Climent d' Alexandria) diu que parlen d'ell, perquè rebutja la teologia popular.

Teodor va escriure un llibre sobre els déus (Περὶ Θεῶν), que Laerci diu que ha estat la font de moltes de les afirmacions o arguments d'Epicur. Segons la Suda, va escriure nombroses obres tant en les doctrines de la secta i sobre altres temes.

3.3.3. Bió

Bió de Borístenes va viure entre 325aC i 250aC. Després de ser venut com a esclau, i després posat en llibertat, es va traslladar a Atenes, on va estudiar en gairebé totes les escoles de la filosofia. És, però, pel seu estil cínic que se'l recorda principalment. Va satiritzar la bogeria de la gent, va atacar a la religió, i va elogiar la filosofia.

Vida

Bió era de la ciutat d'Olbia, a la costa nord del Mar Negre per la desembocadura del riu Borístenes (Dnièper avui dia). Les dates exactes del seu naixement i la mort són incertes. Estrabó l'esmenta com un contemporani d'Eratòstenes, nascut 275 aC. Diògenes Laerci ha conservat un compte en què Bió descriu la seva filiació a Antígon II Gònates, rei de Macedònia.

El seu pare era un home lliure i un venedor de peix salat, amb el qual combina l'ofici de contrabandista. La seva mare, Olímpia, era una prostituta lacedemponia. Tota la família es van vendre com esclaus, a causa d'algun delictes comès pel pare. Com a conseqüència d'això, Bió va caure en les mans d'un retòric, que el va fer hereu seu. Després d'haver cremat la biblioteca del seu patró, va anar a Atenes, i es va dedicar a la filosofia, en el curs de la qual l'estudi es va abraçar als principis de gairebé totes les sectes. Primer va ser un acadèmic estudiant amb Xenòcrates i Crates d'Atenes, i va esdevenir un cínic (potser sota Crates de Tebes), després s'uneix a Teodor, el filòsof de Cirene el suposat ateuisme del qual ha influenciat a Bió (**text 317**), altres diuen que ja ho era abans de conèixer a Teodor (**textos 318 i 319**). Finalment va esdevenir un deixeble de Teofrast el peripatètic. Després de la manera dels sofistes de l'època, Bió va viatjar a través de Grècia i Macedònia, i va ser admès en el cercle literari la cort d'Antígon II Gònates. Posteriorment, va ensenyar filosofia a Rodas, i va morir a Calcis a Eubea.

Filosofia

Diògenes Laerci el col·loca entre els acadèmics, però no hi ha res en la seva vida o pensament que suggereix una afinitat amb el platonisme i els moderns estudiosos el consideren un cínic, encara que sigui atípic, amb fortes tendències hedonistes cirenaiques. Gran part del que Laerci diu sobre Bió sembla haver estat extret de fonts hostils, així que s'ha de tenir cura a l'hora de reconstruir la vida i el pensament de Bió. Laerci ens revela un home de gran agudes intel·lectual, però molt disposat a atacar tothom. Era essencialment un escriptor popular, satiritzava la bogeria de la gent. Mentre elogiava la pobresa i la filosofia, va atacar els déus, músics, geomètres, astròlegs, i els rics, i els nega l'eficàcia de l'oració. Laerci acusa l'ateisme de Bió, però els fragments supervivents revelen només un escepticisme religiós respecte religions místiques, oracles, etc.

La seva influència és clarament detectable en els escriptors posteriors, per exemple, en les sàtires de Menip. Horaci al·ludeix a les seves sàtires i l'enginy càustic.

3.4. La filosofia epicúria¹¹⁶

3.4.1. Presentació

La filosofia epicúria és una de les grans filosofies de l'època hel·lenística. Fou desenvolupada per Epicur¹¹⁷ als segles IV-III aC, i interessa en un estudi sobre l'ateisme grec perquè, en molts moments, s'hi situa molt a prop, fins al punt que diversos autors de l'antiguitat no dubtaren a qualificar Epicur d'ateu¹¹⁸.

L'escola epicúria, un cop mort Epicur, es va estendre a Lícia (actual Turquia) i Síria. El príncep selèucida Epifani (175-164) en fou un adepte, i a Enoanda (Lícia) es va trobar, l'any 1884, una inscripció sobre pedra en la qual un tal Diògenes, deixeble fervorós d'Epicur, volgué deixar gravats per sempre els seus ensenyaments.

De tota manera, el lloc on més arrelà la filosofia epicúria fou Roma, durant la primera meitat del segle I aC. A Nàpols trobem l'existència d'un Jardí, dirigit per un tal Sirus, segurament d'origen oriental. Molts dels grans poetes de la literatura llatina, com Catul, Virgili o Horaci, mostren influències epicúries. És a Roma on Lucreci¹¹⁹ escriu el De

¹¹⁶ Aquestes pàgines són un resum de l'exposició de la filosofia epicúria que fa Montserrat Jufresa en la introducció (pàg. 7 a 63 i, més concretament, 20 a 49) de la seva traducció d'Epicur (Epicur, Lletres, Barcelona, Fundació Bernat Metge).

¹¹⁷ De pares pobres (Neocles, el seu pare, era mestre d'escola i Querèstrates, la seva mare, endevina), Epicur va néixer i es va educar a Samos, lloc en el qual els atenesos havien establert una cleruquia (colònia). A catorze anys, es va traslladar a l'illa de Teos, on va estudiar amb Nausífanos, deixeble de Demòcrit. L'any 323 aC es va traslladar a Atenes per complir el servei militar. Fet aquest, després de deu anys dedicats a l'estudi de la filosofia, va començar a ensenyar a Mitilene, d'on va ser probablement expulsat (310 aC), i després a Làmpsac. L'any 306 aC, a 35 anys, va tornar a Atenes, on va fundar la seva escola, anomenada "Jardí". En va ser mestre fins a la seva mort, l'any 270 aC, a l'edat de 72 anys. Va deixar la direcció de la seva escola a Hermarc de Mitilene. En el seu testament, conservat per Diògenes Laerci, va concedir la llibertat a quatre dels seus esclaus.

A més de les anomenades "Quaranta màximes capitals" i de les referències indirectes, l'obra d'Epicur està formada per tres cartes: la Carta a Heròdot, que tracta sobre gnoseologia i física; la Carta a Pitocles, que es refereix a la cosmologia, l'astronomia i la meteorologia; i la Carta a Meneceu, que aborda l'ètica.

¹¹⁸ Entre aquests autors podem esmentar: Ciceró, La natura dels déus I 86 i 123 i Sext, Contra els matemàtics IX 58. De tota manera, cal tenir en compte, com diu Obbink (op. cit., pàg. 4), que la defensa de l'ateisme no va ser una qüestió important en les filosofies hel·lenístiques: "Denial of the existence of the gods as a point of doctrine is not something generally associated with any of the philosophical schools of the Hellenistic period. On the contrary, Sexts Empiricus reports that, for any philosopher who wished to put forth positive views, a doctrine about the gods is by far the most necessary, and that it seemed so to the dogmatists themselves".

¹¹⁹ La informació que tenim sobre la biografia de Lucreci és molt poca i incerta. És desconegut el seu lloc de naixement (les hipòtesis sobre la seva procedència romana o campana no tenen fonament), mentre que la data de naixement s'ha de situar segurament cap al 98 aC (segons el Chronicon de sant Jeroni caldria endarrerir-la al 94 o 96). Potser va viure a Roma, aïllat de la vida pública; va tenir relacions amb Gai

rerum natura (publicat pòstumament per Ciceró), un llarg poema on s'exposa sistemàticament la doctrina epicúria, amb alguns elements (com la doctrina de la

Memmi (membre de l'ordre senatorial i protector de Catul, poeta que va acompanyar Memmi a Bitúnia l'any 57), al qual va dedicar el seu poema *De rerum natura* i va ser apreciat per Ciceró, que segurament es va encarregat de la publicació pòstuma del seu text. Va morir –potser suïcida– a 44 anys.

Lucreci és autor del *De rerum natura*, un poema didàctic en hexàmetres, concebut amb la finalitat de difondre en la cultura llatina la filosofia epicúria. Els sis llibres dels quals es compon estan repartits en tres seccions de dos llibres cadascuna. La primera secció (llibres I i II) tracta de la física epicúria; la segona (llibres III i IV) la psicologia epicúria i la tercera (llibres V i VI) la cosmologia epicúria. El títol *De rerum natura* tradueix el d'una obra en 37 llibres d'Epicur, *Peri physeos*, “Sobre la natura”, del qual ens queden escassos fragments trobats en alguns papirs d'Herculà. La data de composició del poema de Lucreci és desconeguda (potser després del 58, any del consolat de Memmi). La síntesi de l'obra és la següent:

- Llibre I. Himne a Venus, personificació de la força generadora de la natura i dedicació a Memmi. Lucreci celebra Epicur perquè va saber superar el temor cap als déus i destruir les supersticions absurdes, de les quals va ser víctima Ifigènia. Exposició de la física epicúria; els àtoms (els semina rerum, les partícules de matèria indivisible, immutable i infinita) movent-se en el buit s'agreguen donant origen a tota la realitat existent, i després es disgreguen determinant-ne la mort.
- Llibre II. Els àtoms es precipiten en el buit en línia recta: la intervenció d'una inclinació (clinamen) causa una desviació que porta a col·lisions i a agregacions de diversa natura. Els mons possibles són molts, tots ells subjectes al cicle de naixement i mort.
- Llibre III. Cos i ànima són formats per àtoms agregats: en resulta que l'ànima mor sense cap possibilitat de destí ultraterrenal.
- Llibre IV. Exposició del procediment del coneixement i de la teoria dels simulacra; unes fines membranes es desprenen dels cossos i entren en contacte amb els òrgans sensorials, el testimoni dels quals sempre és vertader. Només una interpretació errònia d'allò que es percep provoca la il·lusió. L'origen de la passió amorosa es troba en la simple atracció física.
- Llibre V. Elogi d'Epicur. Tractat de la formació i disgregació del món, del problema del moviment dels astres i de les causes. Origen animal de la humanitat: l'ésser humà està compromès en una difícil lluita pel progrés i només pot comptar amb les seves dotes d'intel·ligència i força.
- Llibre VI. Tots els fenòmens físics són explicables segons lleis naturals i científiques, sense necessitat de recórrer a la religió. Entre els esdeveniments catastròfics descrits hi figura també la pesta d'Atenes de l'any 430, la descripció terrible de la qual tanca el llibre.

El poema de Lucreci presenta una estructura sòlida i estudiada: cada llibre s'obre amb un proemi, himne a Venus i episodi d'Ifigènia (llibre I), himne a la filosofia (llibre II), elogi d'Epicur i de la seva doctrina reveladora (llibre III), exaltació de la novetat de la poesia de Lucreci (llibre IV); celebració d'Epicur com a déu benefactor de la humanitat (llibre V); elogi d'Epicur, precedit de l'homenatge a Atenes (llibre VI). Cada parell de llibres es conclou amb un quadre final de to ombrívol: la futura i necessària disgregació del cosmos; la follia d'amor; la pesta a Atenes.

Amb el *De rerum natura* Lucreci s'insereix en l'àmbit de la poesia didàctica, gènere poc conreat a Roma (Enni va escriure en septenaris l'*Epicharmus* i l'*Euhemerus* i en el mateix metre Acci va compondre les *Pragmatica*), ric en canvi de traïció en la literatura hel·lenística (en hexàmetres s'havien escrit les *Obres* i *dies* d'Hesíode, segles VIII-VII aC; el *Peri physeos* de Parmènides, segle V aC; els *Fenòmens* i *pronòstics* d'Arat, segles IV-III aC; els *Alexipharmaca* i *Theriaca* de Nicandre, segle II aC).

El veritable model de Lucreci va ser, tanmateix, el *Peri physeos* d'Empèdocles (segle V aC): l'argument tractat, l'organització del material, a diferència de la tradició didàctica, pretén no només descriure cada aspecte de la realitat sinó també explicar i convèncer el lector amb argumentacions i demostracions sobre la validesa de la doctrina epicúria. El poeta busca les causes i proposa al destinatari un argument sobre el qual es veu obligat a reflexionar o expressar una opinió.

D'aquí la relació singular que el poeta estableix amb el seu lector-deixeble, el qual és exhortat contínuament per tal que segueixi l'itinerari educatiu que se li proposa. S'explica així l'ús de procediments retòrics particulars: apel·lacions freqüents al lector, rigorosa estructura argumentativa que se serveix de l'instrument del sil·logisme (el poeta el fa servir per demostrar per absurda la falsedat de tesis o possibles objeccions adverses) i de l'analogia (per mitjà d'aquest artifici un concepte abstracte i un fenomen massa petit per ser observat és reconduït a l'experiència, al conegut o al visible).

declinació de l'àtom o bona part de la teologia) que només ens són coneguts per ell. I també en el món romà trobem la figura de Filodem de Gàdara, que visqué durant més de vint anys a casa de L. Calpurni Pisó, el sogre de Juli Cèsar¹²⁰.

Per entendre la filosofia d'Epicur, cal tenir present, en primer lloc, que no dóna valor a coneixements com la retòrica, la música o les matemàtiques, i suprimeix parts de la filosofia com la lògica o la dialèctica. Bàsicament, el que pretén Epicur és alliberar l'ésser humà dels seus temors (mitjançant el que ell anomenarà “tetrafàrmac” o “quàdruple remei”, solució filosòfica que dóna resposta al que ell considera que són els quatre grans temors de l'ésser humà).

Per fer-ho, desenvolupa sobretot l'ètica, però també la física i la canònica¹²¹. Això es deu al fet que Epicur considera que l'estat moral de l'home (i, per tant, la seva felicitat) només es pot modificar si coneixem el funcionament dels fenòmens naturals.

Papir procedent d'Herculànum, conservat al Museo Archeologico Nazionale de Nàpols.

3.4.2. La teoria del coneixement

La teoria del coneixement es desenvolupa sobretot al Cànon (del qual ens queden pocs fragments) i a la Lletra a Heròdot. Segons Epicur, el coneixement procedeix de tres vies:

- Les sensacions (aistheseis). Ens arriben per mitjà dels sentits externs. Són sempre certes, encara que la certesa vol dir que ens transmeten l'existència dels objectes, no la veritat dels judicis que formulem sobre ells. Entre aquestes sensacions, Epicur parla especialment (als capítols 46 a 53 de la Lletra a Heròdot) del funcionament de la vista i l'oïda. Pel que fa a la vista, Epicur considera que la percepció s'estableix per mitjà d'imatges o simulacres (eidola), que són una capa finíssima i superficial de l'objecte que se separen d'aquest amb el xoc que els seus àtoms experimenten amb els àtoms exteriors.

¹²⁰ Encara que Filodem és esmentat per Ciceró, coneixem la seva filosofia sobretot a partir dels papirs d'Herculà, començats a desxifrar a partir del segle XVIII.

¹²¹ Epicur anomena “canònica” les normes indispensables per comprendre la realitat. Gràcies a ella podem distingir el vertader del fals.

- Les anticipacions o conceptes generals (prolepseis). S'han format a partir de percepcions repetides d'un mateix objecte. Procedirien de la memorització d'allò que sovint ha aparegut a l'exterior, és a dir, d'un procés d'abstracció material. En les anticipacions, la ment no conserva simulacres, sinó la capacitat de renovar el moviment que s'havia produït en el seu interior a causa de les representacions. Segons Epicur, les prolepseis permetrien avaluar la veritat de les proposicions sobre la realitat.
- Els sentiments (pathe). Són el plaer i el dolor, que procedeixen dels actes dels cinc sentits i de la ment. Tots els éssers animats experimenten sentiments i aquests constitueixen el motor dels seus actes, ja que motiven les seves eleccions i aversions. Pot sorprendre la inclusió dels sentiments en aquest catàleg, però cal tenir en compte que els sentiments són un tipus de sensacions.
- La phantastike epibolé tes dianoias. Es tracta de representacions purament mentals en les quals no intervenen els sentits. Poden ser de coses existents o no existents, però sempre es tracta de coses no presents. S'han interpretat de diverses maneres i, essencialment, de tres: a. representacions mentals sorgides per efecte d'eidola subtilíssims (per exemple, les imatges dels déus i dels somnis); b. intuïcions dels principis generals de la ciència; c. actes de la ment que omplen de contingut les operacions del pensament. Gràcies a aquesta font de coneixement es poden formular conceptes que no deriven de l'experiència dels sentits (com els dels déus, de l'àtom o del buit) o que en deriven només parcialment (com els fenòmens astronòmics o meteorològics).

Per a Epicur, és fonamental el problema de l'error i la veritat, ja que d'ell depèn l'ataràxia del savi. L'home s'enganya no per malvolença de la divinitat, sinó pel seu propi error. Per tant, si es prepara adequadament, podrà reduir els errors i viure tranquil.

3.4.3. La física

La doctrina física d'Epicur es pot conèixer sobretot gràcies a la Lletra a Heròdot i al poema de Lucreci.

Tota ella està basada en els conceptes d'àtom i buit, que són les úniques realitats existents (aquest és un dels punts pels quals la filosofia d'Epicur va ser qualificada d'atea pels seus detractors). Es pot dividir en dues parts bàsiques: la formulació d'una

sèrie de postulats bàsics i l'explicació de la formació del món a partir d'aquests postulats (cosmologia).

Segons Epicur, la matèria és indestructible. Com que res no neix del no-res, les coses que aparentment es destrueixen no fan altra cosa que dissoldre's en les partícules elementals indestructibles, formant nous compostos.

El nombre de cossos i l'extensió del buit són infinits. Si els cossos fossin finits i l'univers infinit, els cossos s'hi perdrien, mentre que si l'espai fos limitat i els cossos, infinits, aquests no sabrien on col·locar-se.

De cossos n'hi ha de dues classes: simples i compostos. Els simples (és a dir, els àtoms o parts mínimes divisibles de què es compon l'univers) són indivisibles i immutables, mentre que els compostos estan formats per àtoms, que quan s'enllacen entre ells formen un sòlid. Segons Epicur, hi ha àtoms de diversa grandària, però tots són tan petits que mai no arriben a ser visibles. Tots els àtoms tenen forma, pes i grandària.

Cada cos compost està format per un nombre limitat d'àtoms, i els àtoms dels cossos compostos estan subjectes a canvis i modificacions, i abocats un dia o altre a la disgregació.

Els àtoms estan dotats d'un moviment continu, de velocitat uniforme, ultrasensible i inimaginable, independent de la seva massa i pes (ja que es produeix sempre en el buit). El moviment es pot dur a terme de forma perpendicular, per declinació espontània de la línia recta (clinamen) o per rebot enrere a causa d'un xoc.

Com podem veure, els àtoms d'Epicur (a diferència dels de Demòcrit) no són mecanicistes, és a dir, tenen autonomia, ja que es poden desviar de la línia recta. Això és el que, per a Epicur, justifica la possibilitat d'adquirir la felicitat, ja que amb la voluntat l'àtom es pot deixar de moure determinat per les circumstàncies exteriors i esdevenir conscient.

Pel que fa a la cosmologia, segons Epicur el nostre món és una part limitada d'un univers il·limitat en l'espai i en el temps. El nombre de mons és infinit, i no tots són iguals. N'hi ha alguns, per exemple, de molt semblants al nostre.

Epicur també explica els procediments de formació dels diversos mons i destaca que aquests mons no són éssers animats. Com a compostos que són, acabaran essent destruïts. D'altra banda, no han estat creats pels déus ni són déus. El moviment que presenten, per tant, no es deu a cap providència divina que vetlli per l'ordre de l'univers, sinó que és fruit de la manera com, en un principi, es van formar els agregats.

Igualment, l'ésser humà i els altres éssers vius no són una creació de Déu, sinó resultat de noves disposicions dels àtoms corresponents.

Aquesta manca d'intervenció dels déus es troba en la línia del que busca la filosofia epicúria, que pretén alliberar l'ésser humà de la por dels déus. En aquest sentit, Epicur no busca tant descobrir les causes científiques dels fenòmens naturals com rebutjar una explicació teològica per a l'origen del món.

3.4.4. L'ètica

L'ètica d'Epicur es proposa cercar la felicitat de l'home. Epicur considera que els homes viuen en un estat de perenne malaltia: tenen ansietat, afany de poder, temors, inseguretats, etc. Bàsicament, les causes de temor de l'ésser humà es poden resumir en quatre: el temor dels déus, de la mort, del dolor i la falsa idea del que és realment el bé.

Davant d'aquests termes, ofereix un pharmakon o remei, la seva filosofia:

- En primer lloc, la filosofia ha d'alliberar l'home de la por de la mort. En aquest sentit, Epicur la banalitzava fins a reduir-la a un fet psicològic: cada moment de la vida és un moment de mort i la que considerem com a tal no és més que la darrera de totes.
- Un altre element que provoca una angoixa i que cal eliminar són els déus. La física, que hem vist anteriorment, serveix en gran part per vèncer aquesta por, ja que Epicur presenta uns déus allunyats del món, que no intervenen en el món i que viuen feliços sense ocupar-se dels afers dels mortals.
- Pel que fa al dolor, es venç per mitjà de la voluntat: l'esperit de l'home, que és lliure, es pot abstroure entre les torbacions i ser capaç de pensar en el plaer ja gaudit o encara per gaudir.
- I, finalment, Epicur determina en què consisteix el bé i com s'obté. Segons ell, el bé consisteix a buscar el plaer i defugir el dolor. Ara bé, el plaer no és tant el plaer físic (menjar, sexe, etc.) com el plaer intel·lectual, derivat del raonament.

Segons Epicur, els plaers poden ser de dues menes: catastemàtics (en repòs) i cinètics (en moviment). L'ésser humà trobarà el plaer quan els seus àtoms es trobin en un balanceig harmoniós i ordenat. Per tant, no es tracta tant de buscar la manca de moviment (que rep el nom d'ataràxia quan es refereix a la ment i d'aponia quan es refereix al cos) com de trobar un equilibri satisfactori. Aquest equilibri es troba, per exemple, quan l'home no pateix gana, fred ni set.

El plaer més elevat és l'absència completa de pena i ansietat. Això no vol dir que el plaer catastemàtic no es pugui alternar amb el cinètic, però sí que cal buscar el plaer catastemàtic complet, perquè llavors els plaers cinètics no seran altra cosa que variacions del plaer catastemàtic ja assolit.

D'altra banda, Epicur considera que els sofriments són limitats perquè, si són aguts, aviat arribarà la mort i, si són de llarga durada, seran forçosament suaus i, per tant, suportables.

En la cerca del plaer, hem de buscar aquells que no comportaran posteriorment conseqüències desagradables, de la mateixa manera que es pot triar una cosa que de moment porti dolor però, més endavant, es tradueixi en un plaer més gran.

Igualment, hem de rebutjar els plaers innecessaris, com les riqueses, la bellesa i fins i tot el matrimoni, i buscar l'amistat, que és recomanable per la gran quantitat de béns que se'n deriven. També s'ha de buscar la pietat, que contribueix a la plenitud de la felicitat.

3.4.5. Els déus en la filosofia epicúria¹²²

Contràriament al que es podria esperar¹²³ –ja que la cosmologia epicúria presenta l'univers de tal manera que funciona sense necessitat de divinitats que el governin (per exemple, en els **textos 320, 321, 379, 380, 407, 416, 418, 421, 424 i 425** es diu que no hi ha creador del món, sinó que aquest s'ha format per atzar, i que els déus no intervenen en el món)–, l'epicureisme considera que els déus existeixen (**textos 325, 331, 338, 404**). Tanmateix, tal com indica Filodem (columna XVI.18¹²⁴), per a l'epicureisme és molt important arribar a una concepció correcta de la divinitat (**textos 402, 415, 419, 420 i 423**), ja que algunes interpretacions d'aquesta causen por i augmenten el temor davant de la mort. Els **textos 381 a 385** ens descriuen algunes

¹²² Sobre aquesta qüestió, vegeu James Warren (ed.), *The Cambridge Companion to Epicureanism*, Cambridge, 2009 i, dins d'aquest, el capítol "Removing fear", de James Warren (pàg. 234-248).

¹²³ Ens sembla encertada aquesta reflexió de M. Jufresa, op. cit., pàg. 51: "Seria natural pensar que els esforços d'Epicur per demostrar que ni l'home ni el món depenen dels déus el conduiran a negar llur existència. Però Epicur, i en això se'ns mostra una vegada més com un psicòleg astut, resol el problema d'una altra manera i els déus es converteixen en el punt de comparació de tota la teoria epicúria; es pot dir que la personifiquen".

¹²⁴ En general, en relació amb aquestes ansietats es fa una distinció entre dos conjunts de creences. Perquè el temor dels déus benaurats en la seva major part es planteja sobre la base de les creences no considerades, mentre que la por de la mort en la seva major part sorgeix de creences latents i inarticulades. Les primeres són més fàcils de guarir que les segones, perquè deslliurar-se completament un mateix d'una font d'ansietat latent i oculta és difícil i no és possible desfer-se de bajanades de pes. De fet, fins i tot les paraules sàvies són incapaces de curar la ferida d'aquesta gent; en general, els éssers humans, sense motiu, consideren que la pròpia infinitud és una cosa dolenta. [De dis I.XXIV.20-34 Diels, citat per Warren, op. cit, pàg. 237]

característiques dels déus que ens permeten superar el temor que els tenim: es diu, per exemple, que són beneficiosos i que no escolten les oracions dels homes.

En la correcta interpretació del caràcter de la divinitat, que procedeix de la física (**textos 322, 407, 416, 421 i 425**), és important, especialment, entendre que els déus no es preocupen per la conducta humana. Aquesta despreocupació dels déus pels afers dels homes apareix molt sovint en els textos. La trobem, amb diverses variants, en els **textos 339, 344 a 380 i 417**. Al llarg d'aquests passatges es repeteix la idea bàsica que els déus no intervenen en els afers humans, que són indiferents al que passa en el món i que no hi ha ni providència¹²⁵ ni un pla diví en la creació del món o disposició de les coses en aquest.

Per als epicuris, els déus tenen dues característiques essencials: són benaurats i són incorruptibles. Epicur parla poc sobre els déus, però altres autors, com Filodem, ens en donen alguna pista: per exemple, que parlen grec, l'idioma de tots els animals racionals (**text 406**)¹²⁶ o, al contrari, que són muts (**text 337**, procedent de Sext Empíric).

En relació amb el caràcter benaurat dels déus (**textos 340 a 343, 412**), els textos epicuris ens recorden sovint que els déus són completament indiferents a l'ésser humà i al món. Per exemple, el moviment ordenat dels cossos celestes no és, per a Epicur, cap prova que hi hagi un govern intel·ligent del cosmos. El fet que els déus no intervinguin en el món ens ha d'alliberar de moltes angoixes. Així, si Agamèmnon hagués sabut que els déus no controlen els vents que hi ha entre Àulide i Troia, no hauria comès el terrible sacrifici d'Ifigènia (**text 414**).

La segona característica dels déus epicuris és que són incorruptibles (per exemple, **textos 323, 339, 340, 351, 405**). Aquesta característica els és més difícil de justificar, ja que constitueix una excepció a la tesi epicúria general que tots els conglomerats d'àtoms són merament temporals. Tanmateix, l'accepten perquè es tracta d'una anticipació o prolepsi generalment acceptada. Segons alguns comentaristes de les doctrines epicúries, aquesta contradicció es podria resoldre considerant que els déus no són realitats existents, sinó construccions del pensament (**textos 333 o 335**) generades pels humans a partir de corrents d'èidola d'àtoms (idea que es veu bé en textos com el **332, 336 o el 392**).

¹²⁵ S'entén per "providència" la intervenció o el conjunt d'accions actives de la divinitat per tenir cura del món i, particularment, de l'existència dels homes, inclosa llur llibertat.

¹²⁶ En el **text 86** es diu que els déus parlen, sense especificar en quin idioma.

D'altra banda, els epicuris admeten la pietat i el culte als déus perquè consideren que els actes de culte (els rituals religiosos tradicionals) poden ser positius per a l'ésser humà, sempre que ens haguem alliberat de les creences equivocades sobre els déus. El caràcter positiu d'aquests actes es podria justificar pel fet que els déus ofereixen una imatge i un model clars de vida feliç, a la qual aspira tot epicuri.

Els **textos 385 a 390**, així com els **403, 408, 409, 413 i 426**, expliquen clarament que els epicuris segueixen les pràctiques religioses populars (i, per exemple, no rebutgen els juraments). Tanmateix, els autors d'aquests textos sovint detecten la incongruència entre la teoria i la pràctica epicúries, consideren que els epicuris segueixen la religiositat popular per mantenir les aparences i, en definitiva, veuen en aquesta contradicció una mostra d'ateisme dissimulat.

Tenim constància que els epicuris no admeten ni daimons ni herois (**text 391**), no creuen en la predestinació (**text 324**) i rebutgen completament l'endevinació (**textos 393 a 401**). En relació amb aquesta darrera qüestió, no és estrany que Epicur fos el blanc principal de les crítiques d'Alexandre el Paflagoni, una mena de mag presentat per Llucià com un impostor.

3.4.6. Epicur és ateu?

És evident que moltes de les característiques que Epicur dóna dels déus i que acabem de veure no s'adapten gaire a la idea que normalment associaríem amb aquest concepte. D'altra banda, en més d'una ocasió els presenta com a éssers mutilats en els seus poders, infantilitzats i, segons algunes interpretacions, ridiculitzats. Aquests aspectes són sovint remarcats pels autors antics (que arriben a qualificar Epicur de "blasfem", situant-lo al costat d'altres ateus famosos, cf. **text 329**) i, entre els més importants, podríem destacar els següents:

- Es despreocupen completament dels afers humans, com hem vist anteriorment.
- No tenen poder ni gràcia (**text 326**). Segons Ciceró, amb això perden un tret essencial del que s'entén per divinitat.
- No s'ocupen dels afers humans (**text 327**). Novament Ciceró considera que aquesta característica és una burla dels déus.
- Com totes les altres coses, són simples agregats d'àtoms (**text 334**). En aquest sentit, com hem dit, l'existència d'uns déus incorruptibles sembla entrar amb calçador en la teoria d'Epicur, ja que els àtoms es transformen per natura.

D'altra banda, abans dels àtoms no hi havia res, és a dir, aquests àtoms no els han creat els déus (**text 332**).

- Els déus no habiten en aquest univers ni en un de superior, sinó en els “intermons” (**textos 330, 339**).
- Els epicuris participen en les cerimònies religioses, però ho fan de tal manera que sembla que fingeixin per guardar les aparences, no per una convicció íntima en el que fan (**text 328**). Tota la seva religiositat pot semblar una comèdia (encara que la interpretació d'aquest comportament canvia molt segons la font que utilitzem).
- Com hem vist, els epicuris rebutgen molts aspectes que tradicionalment s'associen amb la divinitat, com els daimons o els herois. També rebutgen l'endevinació.

La majoria d'estudiosos actuals consideren, tanmateix, que no es pot considerar Epicur com a ateu, sinó que el que proposa aquest autor és una nova religiositat. Segons Carlos García Gual¹²⁷:

“Como ha sucedido otras veces, es una nueva religiosidad lo que los adversarios confunden con una falta de fe. Hoy ya nadie toma en serio esa burda tesis de la irreligiosidad o del ateísmo de Epicuro. Hay unos cuantos estudios que nos han ayudado a delimitar la postura religiosa y la especulación teológica de Epicuro y de su escuela, precisando y aquilatando los testimonios de que disponemos. Se trata, por lo demás, de una postura compleja, que hace frente a dos posiciones diversas: a la piedad popular tradicional, aliada de mitos y supersticiones, y a las teorías religiosas de otras sectas filosóficas, con su religión astral, como la apoyada en el platonismo¹²⁸”.

Per a García Gual, hi ha arguments per defensar la religiositat d'Epicur, que en el fons cerca una mena de pietisme¹²⁹, és a dir, una contemplació i veneració de la divinitat alliberant-nos de qualsevol temor, esperança o benefici derivats del culte a ella¹³⁰:

- Es nega la providència perquè és improcedent que una divinitat eterna i feliç es preocupi pel funcionament del món, que funciona per si sol¹³¹.

¹²⁷ És interessant, en aquest sentit, el llibre Epicuro, d'aquest autor (Madrid, Alianza, 2006).

¹²⁸ Op. cit., pàg. 166.

¹²⁹ Aquesta mateixa idea també la defensa Festugière, op. cit., pàg. 95.

¹³⁰ Op. cit., pàg. 175. Aquí García Gual cita W. F. Otto, “Lust und Einsicht: Epikur”, en Die Wirklichkeit der Götter, Hamburg, 1963, pàg. 42-43.

¹³¹ Op. cit., pàg. 167.

- Es rebutja l'endevinació perquè és una conseqüència de la negació de la providència. Cal recordar que l'endevinació era una pràctica molt estesa a l'època¹³².
- La recomanació d'Epicur o d'autors de la seva escola de seguir les pràctiques religioses tradicionals (que veiem en molts textos, com el **403**, **408**, **409** i, especialment, el **413**) no és una mostra d'hipocresia, sinó una conseqüència de la seva filosofia. Com que l'important és la pietat interior, les manifestacions exteriors del culte es consideren actes secundaris de valor simbòlic i, per tant, no hi ha cap impediment moral que els prohibeixi¹³³.
- La filosofia epicúria s'hauria d'entendre en el marc de l'època hel·lenística, en la qual van aparèixer desenes de nous cultes, credos místics i promeses de salvació després de la mort. Per a García Gual, Epicur constituïria una resposta a l'ensulsiada de les estructures polítiques i de la religió que hi estava associada, i també un reflex dels corrents filosòfics de l'època, que inclouen la teologia racional com a part de la filosofia¹³⁴.

Una opinió similar té A.-J. Festugière¹³⁵. A més dels arguments aportats per García Gual, aquest autor n'afegeix d'altres:

- Epicur no considera impiu negar els déus del poble, sinó associar a la noció de déu les falses opinions del poble. Això és així perquè les afirmacions del poble sobre els déus no són conceptes nascuts d'anticipacions (prolepseis) sinó de suposicions errònies¹³⁶.
- És un home pietós en el sentit que l'entenien els antics. No només creu en els déus i en els beneficis de la religió sinó que, segons els testimonis que tenim, va escriure un tractat *Peri osiotetos* i un altre *Peri eusebeias*¹³⁷.
- Hi ha arguments suficients en els nostres textos per pensar que la religiositat d'Epicur era sentida¹³⁸. Així les coses, hem de pensar que les acusacions d'ateisme que se li van fer van venir posteriorment: “cette accusation fait partie

¹³² Op. cit., pàg. 172.

¹³³ Op. cit., pàg. 174. Obbink (op. cit., pàg. 10) fa una llista dels actes de culte que practiquen i recomanen els epicuris.

¹³⁴ Op. cit., pàg. 176.

¹³⁵ A.-J. Festugière, *Épicure et ses dieux*, París, Presses Universitaires de France, 1946, pàg. 71-191.

¹³⁶ Op. cit., pàg. 85.

¹³⁷ Op. cit., pàg. 88.

¹³⁸ Concretament, Festugière, a les pàgines 89 i 90, aporta els textos següents d'Usener: 157, 387, 12, 13, com també Ciceró, *La naturalesa dels déus* I, 31, 86 i la referència de Filodem (104 G) a cultes privats celebrats per epicuris.

du bagage usuel d'injures et de calomnies qu'on se lançait, dans l'antiquité, de secte à secte. Les Stoïciens en ont fait emploi contre Épicure et Plutarque la répète après les Stoïciens. Mais Philodème en retour la jette à la face des Stoïciens¹³⁹”.

- En el fons, el que proposa Epicur en presentar uns déus despreocupats i impertorbables, que viuen en ataràxia, és un reflex del tipus de saviesa que considera que hauria de tenir també l'ésser humà (vegeu, també, els **textos 410 i 411**)¹⁴⁰. En aquest sentit, cita un text significatiu, que és P. Oxyrh. II, 215 (el nostre **text 413**)¹⁴¹.

Contradient parcialment autors com García Gual o Festugière, podríem dir que les acusacions d'ateisme contra Epicur són molt antigues i no forçosament inventades exclusivament per autors cristians.

Una prova significativa d'això és que Filodem de Gàdara, un epicuri del segle I aC, es veié obligat a escriure un tractat Sobre la pietat¹⁴², en el qual defensava Epicur de les acusacions d'ateisme i impietat (segurament davant dels estoics), dividint l'exposició en quatre apartats¹⁴³:

- Argumentació epicúria a favor de l'existència dels déus (columnes 1-25, línies 1-723).
- Mostres de participacions epicúries en cultes i rituals (columnes 26-36, línies 723-1022).
- Doctrina epicúria sobre els danys i els beneficis dels déus (columnes 36-59, línies 1023-1701).

¹³⁹ Op. cit., pàg. 91.

¹⁴⁰ Op. cit., pàg. 98 i 99.

¹⁴¹ Segons Obbink (op. cit., pàg. 9): “Since, for Epicurus, the gods share with men pleasure as an ethical telos, and since our conceptions of them embody the Epicurean ideals of blessedness and tranquility, the gods stand in relation to the wise virtually as paradigms of moral excellence. Their example is to be imitated, a consideration which accounts for Epicurus’ insistence that we conceive of the gods as anthropomorphic and capable of speech. While the intervention of the gods in the world is ruled out by its incompatibility with their own blessedness, they do nevertheless have a very real, if indirect, influence on the world of humans, inasmuch as one’s own view of the gods would naturally have a major impact for better or worse on one’s own diathesis or psychosomatic constitution”.

¹⁴² Hi ha una edició extraordinària d'aquesta obra que és: Dirk Obbink, Philodemus On piety. Part 1. Critical text with commentary, Oxford, Clarendon Press, 1996.

¹⁴³ Els arguments que fa servir Filodem són els habituals en aquest tipus de defensa. A més, ens informa que els déus són el tema de la primera de les *Kuriai Doxai* d'Epicur, de la carta a Meneceu i del llibre 12 del *Sobre la natura*, actualment perdut (en aquest llibre sembla que es parlava de l'origen de la creença en els déus, des d'una perspectiva històrica i cultural, i es parava una atenció especial a com es va arribar a creure que els déus intervinguessin en el món: potser es basa en aquest llibre el nostre **text 103**).

- Teories sobre l'origen de l'ateisme i la justícia (columnes 60-86, línies 1702-2510)¹⁴⁴.

Segons Obbink¹⁴⁵, és probable que l'acusació d'ateisme contra Epicur fos formulada per una tradició antiepicúria que es podria haver originat amb l'epicuri renegat Timòcrates, germà de Metrodor, amb Posidoni, autor d'un llibre Sobre els déus, esmentat per Ciceró¹⁴⁶ o amb algun autor de l'escola estoica. El que és cert, en tot cas, és que no hi ha cap prova en els escrits d'Epicur que, en vida, fos acusat d'asebeia o impietat¹⁴⁷.

En definitiva, sembla sensat afirmar el següent: Epicur no va defensar mai, obertament, l'ateisme. Ben al contrari, va defensar sempre l'existència dels déus, –encara que amb les característiques peculiars que hem exposat– i no es va ficar gaire amb les pràctiques religioses, que va recomanar de seguir. Ens pot quedar el dubte de la sinceritat de la seva posició sobre la religió, però el cert és que en època contemporània no tenim cap testimoni indiscutible que se l'acusés d'ateu. Les acusacions d'ateisme van venir després, i semblen ser fruit, també, de visions interessades i, probablement, esbiaixades, sigui d'altres escoles filosòfiques gregues o d'autors cristians. En tot cas, la peculiaríssima concepció que té Epicur de tot el que fa referència a la divinitat aplanava, sens dubte, el camí per als que hi volien veure la principal mostra d'ateisme de l'època hel·lenística.

3.5. Evemer

Evemer (Messina, Sicília, ca. 330 aC - Alexandria, Egipte, ca. 250 aC) com esmenta Climent d'Alexandria (**text 427**). És un hermeneuta o intèrpret de textos sagrats de l'època hel·lenística, com diu Diodor (**text 428**) pare del corrent conegut amb el nom d'evemerisme¹.

El lloc de naixement és objecte de discussió segons les fonts disponibles: la majoria el declara nadiu de Messina, però Climent d'Alexandria el fa originari d'Agrigent, i també algun text el considera procedent de Messene, ciutat del Peloponnès (actual Messina). Contemporani de Dicearc de Messina, va viure en el període immediatament posterior a la mort d'Alexandre el Gran, i fou un viatger assidu.

¹⁴⁴ Op. cit., pàg. 3.

¹⁴⁵ Op. cit., pàg. 13.

¹⁴⁶ La naturalesa dels déus I 123.

¹⁴⁷ En el cas d'Atenes, això no ens ha de sorprendre, perquè sembla que els judicis per negar els déus tradicionals es limiten a la segona meitat del segle V aC; però el curiós és que, en altres ciutats en què sí que hi ha judicis d'aquesta mena contra epicuris, mai se'ls acusa per impietat i sí, en canvi, per hedonisme.

L'any 316 aC Evemer ja era famós. Segons Diodor, Evemer era amic de Cassandre (rei de Macedònia des 301-297) i per ordre seva es va encarregar d'alguns assumptes relatius al regne, per la qual cosa va haver de fer llargs viatges, que el van portar fins Aràbia i l'oceà Índic, molt criticats per Plutarc (**text 435**).

Seguint el model d'Alexandre Magne, després de viatjar va tornar a Alexandria, on va escriure un relat dels viatges d'aquest general macedoni en la Hierà anagraphé. Cal·límac el va criticar per aquest motiu.

Dissortadament la seva obra ens ha arribat només gràcies a fragments de tradició indirecta, dels quals els més importants són els transmesos per Diodor de Sicília, i per la traducció al llatí que en va fer Quint Enni, de la qual ens ha arribat en un ampli fragment rescatat al seu torn per l'escriptor cristià Lactanci¹: originalment estava composta per tres llibres.

Com hem vist, el títol de l'obra és Hierà anagraphé, expressió que va ser traduïda per Enni per *Sacra scriptio*¹⁴⁸. Es tracta d'un títol curiós, en el qual detectem la coincidència entre la figura del científic i la del filòsof, típica de la cultura grega. El relat de viatge, tal com podem analitzar pels fragments coneguts, demostra que Evemer intentava donar a les paraules una doble connotació, filosòfica i teològica. Degut a aquesta doble possible interpretació Aeci mostra el seu dubte (**text 436**).

En aquesta obra es va inventar un viatge a una illa de l'oceà Índic, Panquea, on, segons ell, en una làpida d'un temple hi havia una inscripció en la qual hom recordava amb agraïment els primers reis de la illa: Urà, Cronos i Zeus. Confirmat per Lactanci Epítome (**text 430**). Per tant, darrere les creences en els déus com a suposades entitats reals, s'hi amagava un antic rei, un personatge històric humà, que el record llegendari al llarg del temps havia divinitzat, ho manifesta Minuci Fèlix Octavi (**text 429**). En aquest mateix sentit podríem tobar molts autors com: Agustí (**textos 431 a 433**), Climent d'Alexandria (**textos 441, 483 i 484**), Arnobi (**text 442**), Eustaci (**text 444**), Joan

¹⁴⁸ Sobre Evemer, a part de l'edició dels seus textos (Winiarczyk, M., *Euhemeri Messenii reliquiae*, Stuttgart-Leipzig, 1991), es pot consultar la bibliografia següent: E. Bolisani, *Ennio minore*, Padova, 1935; Brown, Truesdell S. "Euhemerus and the Historians" *The Harvard Theological Review* 39.4 (1946), pàg. 259-274; Cooke, J. D., *Euhemerism: A Mediaeval Interpretation of Classical Paganism*, *Speculum*, vol. 2, núm. 4, 1927, pàg. 396-410; De Angelis, F. – Garstad, B. *Euhemerus in Context*, *Classical Antiquity*, vol. 25, núm. 2, 2006; F. Griset, *L'evemerismo in Roma*, *Rivista di studi classici* 7, 1959, pàg. 65-68; F. Jacoby, *Euemerios*, *RE VI 1* (1907) 954.955; H. Krug, *Zum Text von Ennius' Euhemerus*, *Forschungen und Fortschritte* 24, 1948, pàg. 58; K. Rupprecht, *IERA ANAGRAPHÉ*, *Philologus* 80, 1925, pàg. 350 i seg.; U. W. Scholz, "Der Scipio des Ennius", *Hermes* 112, 1984, pàg. 184 i seg.; O. Skutsch, *The Annals of Quintus Ennius*. Edited with introduction and commentary. Oxford 1986; S. Spyridakis: "Zeus Is Dead: Euhemerus and Crete" *The Classical Journal* 63.8, 1968, pàg. 337-340; G. Vallauri, *Evemero di Messene. Testimonianze e frammenti*, Torino, 1956; M. Zumschlinge, *Euhemerios. Staatstheoretische und Staatsutopische Motive*, Bonn, 1976.

Malalas (**text 448**), Lactanci (**textos 451, 470, 471, 472, 473, 476, 477, 478, 480 i 481**) Diodor (**textos 452, 453, 454, 455 i 469**), Joan Laurenci de Lídia (**text 461**), Higini (**textos 475 i 479**), Ateneu (**text 482**), Arnobi (**textos 485 i 486**), Fírmic Matern (**textos 487 i 489**), Teodoret (**textos 437, 438 i 488**) que donen suport a les idees d'Evèmer, que alhora són reproduïdes per Ciceró, fent referència a diversos intel·lectuals que dubten de la realitat dels déus (**text 434**).

Hi ha molts autors posteriors que critiquen aquesta afirmació com Pseudo Gal·lè (**text 439**).

Hi ha un gran número d'autors que es mostren dubtes respecte les idees d'Evèmer però no les neguen o les consideren possibles com és el cas de: Teòfil d'Antioquia (**textos 440 i 446**), Elià (**text 443**), Sext Empíric (**textos 445, 449 i 491**), Agustí (**textos 465 i 490**).

Per una altra banda ens trobem relats d'autors que simplement comenten la història o la situació, o diuen que hi han dues opinions la dels creients i la dels no creients com esmenten: Diodor (**textos 447, 459, 466 i 467**), Lactanci (**textos 456, 457, 458, 460, 462, 463, 464, 468 i 474**).

Els interessos etnogràfics l'apropen al contemporani Hecateu d'Abdera¹⁴⁹, autor d'una monografia sobre els egipcis que també va ser font citada per Diodor de Sicília. D'Hecateu procedeix el gust per la barreja de dades etnogràfiques; igualment, d'acord amb Hecateu l'òptica històrica d'Evemer busca sobretot suscitar en el lector les emocions que en època hel·lenística es demanaven a les representacions teatrals, insistint en els detalls més exòtics i novel·lescos.

La seva obra, com la de tants altres historiadors contemporanis seus, va ser ràpidament eclipsada pel que fa a la narració de les gestes d'Alexandre, però les seves idees més

149 Hecateu d'Abdera fou un historiador i filòsof escèptic que va escriure durant el segle IV aC. Fou contemporani d'Alexandre Magne i de Ptolomeu I Sòter. Va acompanyar Alexandre Magne acompanyar a l'Índia. Fou deixeble de Pirró. Va gaudir de gran reputació pels seus amplis coneixements. Va viure a Egipte i va viatjar pel Nil fins a Tebes (Egipte). Va escriure una Història d'Egipte, una Història de la filosofia (potser part de la primera obra) i una Història dels jueus. La Suda li atribueix també obres sobre Homer i Hesíode.

filosòfiques van tenir un gran ressò gràcies a Enni, ja que a través d'ella es van integrar en la concepció teològica romana de l'època d'August¹⁵⁰.

En aquest sentit, és interessant la interpretació que Marek Winiarczyk fa de l'obra d'Enni¹⁵¹. Segons aquest autor, l'obra s'ha de relacionar amb la deïficació de P. Corneli Escipiò Africà (236/235-183)¹⁵², un personatge la vida del qual va ser reconstruïda segons el model d'Alexandre Magne, com indica Weinstock¹⁵³. Segons Winiarczyk¹⁵⁴, que aporta el paral·lelisme de T. Quincti Flamini, l'apoteosi no era una cosa nova per a l'aristocràcia romana.

L'evemerisme considera que el sentit ocult dels mites és de naturalesa històrica i social. Amb algunes diferències significatives, la teoria ja apareix en el sofista Pròdic de Queos, que afirmava que els déus són coses o homes que en l'antiguitat havien estat importants, que després havien estat deïficades. Ciceró, a *Sobre la naturalesa dels déus* (II 24-25) i a *Sobre l'endevinació* (II 37), interpreta els mites emprant tant l'al·legorisme com l'evemerisme.

Aquests dos corrents també es troben a les *Etimologies* de Sant Isidor de Sevilla (VII 11)¹⁵⁵.

Els pares de l'Església van utilitzar l'evemerisme i la teoria al·legòrica per desqualificar les creences del paganisme.

- Filòsofs posteriors, com David Hume o Voltaire (que va escriure uns Diàlegs amb Evemer, 1777) defensen una concepció similar a la d'Evemer.

150 És una qüestió discutida escatir fins a quin punt la traducció d'Enni va ser fidel. Sobre aquest punt, vegeu Winiarczyk (op. cit., pàg. 287-288).

151 Winiarczyk, M., "Ennius' Euhemerus sive Sacra historia", *Rheinisches Museum* 137, 1994, pàg. 274-291.

152 Op. cit., pàg. 277.

153 S. Weinstock, *Divus Iulius*, Oxford, 1971, pàg. 302.

154 Op. cit., pàg. 279.

155 [1] Martyres Graeca lingua, Latine testes dicuntur, unde et testimonia Graece martyria nuncupantur. Testes autem ideo vocati sunt, quia propter testimonium Christi passiones sustinuerunt, et usque ad mortem pro veritate certaverunt. [2] Quod vero non testes (quod Latine utique possemus), sed Graece martyres appellamus, familiaris Ecclesiae auribus hoc Graecum verbum sonat, sicut multa Graeca nomina quae pro Latinis utimur. [3] Martyrum primus in Novo Testamento Stephanus fuit, qui Hebraeo sermone interpretatur norma, quod prior fuerit in martyrio ad imitationem fidelium. Idem autem ex Graeco sermone in Latinum vertitur coronatus; et hoc prophetice ut, quod sequeretur in re, vaticinio quodam futuri prius in vocabulo resonaret. Passus est enim, et quod vocabatur accepit. Stephanus enim corona dicitur; humiliter lapidatus, sed sublimiter coronatus. [4] Duo sunt autem martyrii genera, unum in aperta passione, alterum in occulta animi virtute. Nam multi hostis insidias tolerantes, et cunctis carnalibus desideriis resistentes per hoc, quod se omnipotenti Deo in corde mactaverunt, etiam pacis tempore martyres facti sunt, qui etiam si persecutionis tempus existeret, martyres esse potuerunt.

3.6. Palèfat

Palèfat és un autor racionalista que interpreta els detalls més pintorescos de la mitologia grega recorrent a l'al·legoria i al sentit comú. D'alguna manera, es pot considerar un continuador d'Evèmer.

Palèfat afirma en la introducció al seu opuscle *Històries increïbles* que moltes de les llegendes de la mitologia són faules i distorsions de la realitat. Presumeix d'haver visitat personalment els llocs on va transcórrer l'acció i haver mantingut converses reveladores amb els més vells del poble, que li van explicar les coses tal com van passar, no com es recorden. Això conduirà Palèfat a tornar a explicar els mites després d'insistir reiteradament en cada faula: "Aquesta és la veritat".

L'autor

L'única font que ens parla de Palèfat és la *Suda*, que cita tres personatges amb aquest nom. Aquest fet va provocar una controvèrsia que va durar fins finals del segle XIX. El que se cercava era quin d'aquets tres personatges era l'autor de l'obra en cinc llibres titulada *Peri apiston*. N. Festa és qui dona més arguments per aclarir aquest dubte. Malgrat això F. Wipprecht i J. Schrader impugnen la conclusió a la qual havia arribat Festa. Segons ells tots els Palèfats de la *Suda* són la mateixa persona, però a causa de les imprecisions que presenta la *Suda* en tenim versions contradictòries.

La *Suda* especifica la procedència de cada Palèfat: un procedeix de Paros o de Priene; l'altre, d'Abidos i l'últim, d'Egipte o Atenes. També especifica que el Palèfat de Priene és l'autor dels cinc llibres d'*Apista*. Un altre element contradictori és que també reconeix que altres autors atribuïen l'obra al Palèfat egipci o atenès. Un altre element que crea confusió és que hi ha altres autors que atribueixen al de Priene *la Teologia Egípcia*, *la Mítica i la Troica*, malgrat que la *Suda* diu que són de l'egipci o atenès.

El Palèfat d'Abidos era un historiador de l'època d'Alexandre i deixeble d'Aristòtil. L'any 344 va emigrar a Atenes. Va escriure *Kupriaká*, *Aeliaká*, *Attiká*, *Troika i Històries increïbles*. N. Festa atribueix l'equívoc de la *Suda* a aquesta emigració que va fer. Per això queda descartada l'opció que hagués nascut a Priene. Malgrat això no es pot descartar l'opció que procedís d'Abidos. És probable que a Atenes només sabessin que procedia de l'altre costat de l'Hel·lespont. Sembla que la imputació d'abidenc procedia de Filó o Teodor d'Ilió. Per altra part, Festa exclou la possibilitat que el fa

néixer a Egipte. Per tant si seguim les teories de Festa l'única hipòtesi viable seria que va néixer a Paros o a Abidos. Però les proves no són concloents.

L'altra qüestió és molt més tangible a partir dels testimonis que tenim. Teó el sofista assegura que Palèfat era peripatètic, cosa que es confirma si veiem el seu sistema d'operar respecte a les doctrines aristotèliques.

Per tant aquest cas ens porta a una altra qüestió, si discrepava amb Aristòtil, veritablement va ser deixeble seu? Aquesta qüestió la tractarem més endavant.

Al pròleg de *Peri apiston* l'autor diu haver fet una investigació a diversos països i haver preguntat als ciutadans de cada regió respecte diversos temes que ara tractarem. Per tant ell es qualifica com a historiador. Però no podem deixar de fer esment a l'interès que mostra perquè ens ho creiem, per tant segurament sigui cert. Un altre element que fa probable aquesta hipòtesi és que pot concordar amb qualsevol dels tres Palèfats que estem tractant.

Tenim proves que corroboren que va ser deixeble o oient d'Aristòtil, fins hi tot les accepta Schrader. Per quatre motius: el testimoniatge de Teó, l'afinitat entre les ensenyances d'Aristòtil i les de Palèfat, la llibertat i varietat dels temes tractats, la similitud entre altres peripatètics i Palèfat.

Tampoc no és aconsellable trobar semblances amb els peripatètics i Palèfat atès que s'ha de recordar que Palèfat és mitògraf i historiador però no filòsof.

El concepte *paidika* ens ajuda a situar la data en què va arribar a Atenes. Segurament va arribar-hi a l'adolescència. Probablement entre el 345 i el 340 aC. Va assolir força notorietat com a escriptor de temes històrics. De fet per aquest motiu tothom que vivia amb ell el considerava atenès. Palèfat era un sobrenom que amb molta seguretat Aristòtil li va conferir. Pel que fa a les diverses obres de la *Suda* que se li atribueixen, són tant diverses que és molt difícil pensar que totes elles siguin fetes pel mateix autor. Per tant és molt improbable la teoria que manté Wipprecht, que vol assignar totes les obres a un mateix Palèfat. Obres com la *Teologia Egípcia*, que malgrat el títol se li atribueix a un gramàtic i no a un mitògraf o historiador.

El Palèfat que tractem com a molt se li pot otorgar l'autoria de *Kupriaká*, *Aeliaká*, *Attiká*, *Troika*, a part dels cinc llibres sobre *apiston*. Els quatre primers són llibres de

caire històric, plegats de narracions, normalment de tipus llegendari, i ple d'anècdotes. Només els *Apista* tenien com centre els mites i les llegendes.

L'obra: Gènesi i composició

Assignem l'obra original a un historiador peripatètic anomenat Palèfat. És molt clar que existeixen molts treballs que duen la seva firma però que són falsos. Per això *Històries increïbles* que conservem és improbable que siguin escrites completament per Palèfat. Cal pensar que juntament amb *Apista* siguin un recull de mites.

És indiscutible que en el conjunt del *Peri Apiston* s'hi veuen implicats diversos autors. No cal recórrer a la prova d'estil per veure l'heterogeneïtat de redacció. Després de llegir-lo ja es veuen clarament les discordances.

Tenint en compte aquests factors la conclusió més acceptable es la següent: l'obra que tractem és un conglomerat de mites racionalitzats, amb l'estil de Palèfat, influït per altres obres semblants. El resultat és un llibre senzill i fàcil de llegir. Pel que fa a l'estructura *Apista* s'assembla als exercicis dels mestres i que eren habituals a les escoles sofistes.

La data de l'escriptura no se sap amb precisió i encara és discutida.

Anàlisi general

Si provem d'esbrinar quines obres pertanyen a Palèfat, estarem intentant cometre una tasca molt feixuga, incerta i complexa. L'únic testimoni és el de Teó.

En els **Progymnasmata** declara que només podem atribuir-li a Palèfat els capítols I, VI, VII i XLIII. Podem creure que els relats VI i VII tenen la mateixa autoria atès que segueixen una mateixa línia i les premisses per solucionar el mite són semblants, amb un desenllaç idèntic. Malgrat això els capítols I i XLIII difereixen totalment entre ells i per tant no podem assegurar amb rotunditat que tots pertanyin al mateix autor. Pel que fa a l'estil es podria atribuir la mateixa paternitat d'autoria als capítols XLVII (relats sobre Màrsias), XLVIII (sobre Faó), XLIX (relats sobre Ladó), LI (sobre Orió).

En els quaranta-cinc passatges de l'obra s'aprecien diversos mètodes exergètics. El que s'utilitza més sovint és l'etimològic. En aquest sentit podem distingir entre: solucions conseqüents a una confusió que implica noms propis de persona i el gentilici, exemples

de noms genètics d'animals atribuïbles específicament a persones, equívocs amb vegetals o parts del cos, com el cas del mite sobre els freixes, XXXV.

Les solucions-tipus de Palèfat són molt diverses:

- Solucions de dissociació de simbiosi. S'atorguen a monstres admirables que requerien una explicació raonada per tal de satisfer als lectors.
- Solucions-recursos corrents, intervé la mutació d'un home en animal o al revés.
- Passatges que consisteixen en convertir monstres en vaixells, són freqüents.
- Solucions repetides, aquelles en què el protagonista, persona genial passa a l'esfera de l'humanament intel·ligible.
- L'altra solució és aquella que conté abundants elements sexuals. Normalment aborda aquest tema amb asèpsia, fins i tot científicament, per tant alguns relats es poden considerar científics.
- Cal destacar dos relats del quals se'ns parla de resurrecció. El XXVI (Glauc, fill de Minos) on se'ns nega totalment la possibilitat de cap mena de resurrecció. També el XL (Alceste) on es veu un pensament totalment diferent, és un altre exemple de la incoherència que té l'obra de Palèfat.
- Finalment veiem solucions molt variables però amb un fil argumental semblant com els capítols: III, VIII, XVI, XXI, XXXVI, XXXI, XXXII, XXXIII, XLI i XLIV.

Ens presenta un heroi humanitzat d'allò més.

Pensament de l'autor

En el pròleg ens dona el seu parer de manera molt concreta: “A mi em sembla que tot el que hom conta ha passat realment, ja que no s'explica que sorgeixin de manera espontània els noms i les narracions. Per tant, primer s'esdevingué el fet i després se'n va parlar...” Això ens fa pensar que el seu únic déu és l'encadenament d'uns fets històrics verificats. Malgrat això no s'identifica amb les persones que es qüestionen tot el que no està comprovat.

Ell combat les narracions que li expliquen amb la seva experiència personal: “ Pel que fa a mi, he visitat molts països i m'he assabentat pels vells del que havien sentit dir arran d'aquests esdeveniments. Així doncs, refereixo el que per ells he esbrinat. Jo

mateix he vist cada contrada tal i com és, i això, ho he escrit, no tal com ho expliquen, sinó més aviat anant-hi i indagant-ho personalment”.

Al mateix temps suposa que gran part del que han escrit els poetes deforma la realitat amb l'objectiu de meravellar el lector.

Cal veure'l íntimament unit a un corrent en concret, l'evemerisme. Hi ha una altra influència, la doctrina hipocràtica que la veiem clarament en el capítol XXVI, sobre Glauc.

Aquesta influència de caire evemerista la podem observar en Diodor de Sicília, Estrabó, Pausànias i Plutarc.

Exemples de l'obra de Palèfat

Com hem dit abans Palèfat intentava racionalitzar els mites inversemblants de la cultura grega. A continuació veurem dos exemples, en concret als mites corresponents a Pandora i a Medea.

Mite de Pandora

El mite de Pandora diu així:

Pandora és la primera dona. Va ser creada per Hefest i Atenea, amb ajuda de tots els déus i per mandat de Zeus. Cada un li va conferir una qualitat, i, així, va rebre la bellesa, la gràcia, l'habilitat manual, la persuasió, etc. Però Hermes va posar en el seu cor la mentida i la fal·làcia. Hefest l'havia modelat a imatge de les deesses immortals, i Zeus la destinava per càstig de la raça humana, a la qual Prometeu acabava de donar el foc diví. Pandora va ser el regal que tots els déus van oferir als homes, per provocar la seva desgràcia.

En *Els Treballs i els Dies*, Hesíode explica que Zeus la va enviar a Epimeteu, el qual, oblidant el consell del seu germà de no admetre cap present de Zeus, es va deixar seduir per la bellesa i la va fer la seva dona. Ara bé, existia una gerra - Hesíode no diu en què consistia - que contenia tots els mals. Estava tancada amb una tapadora que impedia que el seu contingut s'escapés. Així que hi va arribar a la Terra, Pandora, picada per la curiositat, va obrir l'atuell, i tots els mals es van escampar per al gènere humà. Només l'esperança, que havia quedat en el fons, no va poder escapar, ja que Pandora va

aconseguir-la tancar abans. En obrir-la imprudentment, Pandora va deixar que els béns s'escapessin i tornessin a la mansió dels déus, en comptes de quedar-se entre els humans. D'aquesta manera, els homes es van veure afligits per tots els mals i els va quedar només el pobre consol de l'esperança.

Palèfat racionalitza el mite d'aquesta manera: “ El relat de Pandora és intolerable, és a dir, això que sorgí de la terra, modelada en fang, i així oferir la seva imatge als altres.

Jo no crec que fos així. Més aviat, Pandora era una dona riquíssima de Grècia que quan sortia s'embellia i maquillava amb molt de llot, perquè fou la primera que descobrí els cosmètics, tot untant-se amb molt de fang (tal com ho fan ara moltes dones; cap no ho reconeix, però, mentre pot).

El fet va ésser aquest, però el mite es creà sobre l'absurd.”

Mite de Medea

El mite de Medea diu així:

Medea és filla del rei de Còlquida Eetes. És, per tant, néta del Sol (Heli) i de la maga Circe. La seva mare és la nimfa Idia; per aquest motiu, de vegades, es considera que la seva mare és la deessa Hècate, patrona de les magues. Aquesta és la tradició que segueix Diodor, el qual presenta a Hècate com l'esposa d'Eetes, i Medea com la germana de Circe. Sense Medea, Jàson no podria conquerir el toisó d'or; ella li dona l'ungüent que ha de protegir contra les cremades dels bous d'Hefest, i adorm al drac amb els seus encanteris.

Un cop assolit el velló d'or, Medea va fugir amb Jàson i els Argonautes. Totes les llegendes concorden en aquest punt: ell li havia promès casar-se amb ella, i tots els crims anteriors de Medea quedaven justificats, o si més no explicats, pel perjuri de Jàson. Per seguir-lo i donar-li la victòria, la donzella no només havia traït i abandonat el seu pare, sinó també s'havia endut com a ostatge el seu germà Apsirt, al qual no va vacil·lar a matar i esbocinar per retardar la persecució d'Eetes.

De retorn a Iolcos amb Jàson, Medea comença venjant-se de Pèlies. Va persuadir les filles del rei que era capaç de rejuvenir qualsevol ésser viu bullint en una composició màgica de la qual posseïa el secret. Davant la seva vista va esquarterar un vell moltó, va tirar els trossos en un gran calder que havia posat al foc i, als pocs instants, va sortir

d'ell un xaiet alegre i enjogassat. Convençudes del seu art amb aquest exemple, les filles de Pèlies van esbocinar al seu pare i van introduir els trossos en un calder que els havia procurat Medea, però Pèlies no va tornar a sortir-ne. Després d'aquest assassinat, Acast, fill de Pèlies, va bandejar del seu regne Jàson i Medea.

Jàson i Medea van viure un temps a Corint, fins al dia en què el rei Creont va voler casar la seva filla amb l'heroi. Va decretar el desterrament de Medea, però aquesta va aconseguir restar-hi un dia, temps que va aprofitar per preparar la seva venjança.

Impregnant de verí un vestit, així com engalanaments i joies, els va enviar per mediació dels seus fills, al seu feliç rival. Tan aviat aquesta se'ls va posar, la va cremar un misteriós foc, i el mateix va passar amb el seu pare, que havia acudit a ajudar-la. Mentrestant, Medea donava mort als seus propis fills al temple d'Hera i després escapava cap a Atenes volant en un carro tirat per cavalls alats, regal del seu avi el Sol. Després d'una estada a Atenes, va tornar a Còlquida, on Perses havia destronat Eetes i va fer matar Perses per restituir el regne al seu propi pare.

El mite segons Palèfat:

“Diuen que Medea bullia els vells i els rejoyenia, però és cosa clara que no en va tornar cap de jove. Sens dubte, va matar tot el que va coure.

Va ésser de la manera que segueix: Medea fou la qui primer inventà la tintura roja i la negra. Així, de blanc trucava el cabell dels vells en negre i ros. Tenyia els caps blancs i els tornava bruns i castanys. Medea fou la primera que va experimentar com aprofita a la gent el bany de vapor. Certament, banyava els qui ho volien, més no pas en públic, perquè cap metge no ho aprengué i, a més, jurant que no ho revelarien a ningú. Del lloc on els banyava en deien “coïdor”. Atès que els homes, un cop nets, es tornaven més àgils i més sans, quan els altres veien que tenia calderes i foc, estaven convençuts que coïa la gent. Pèlias, però, que era vell i dèbil, va morir per causa del bany.

D'aquí el mite.”

Aquests són dos exemples dels mites racionalitzats de Palèfat, que sens dubte tenen un grau alt de mofa i escarni.

3.7. Evolució de l'ateisme a partir del segle II dC

En els dos primers segles de la nostra era, l'ateisme s'havia convertit en tot una etiqueta que s'utilitzaria contra oponents filosòfics, per no ser pres massa seriosament. Fins i tot els jueus sabien com jugar al joc i van retreure als egipcis el seu ateisme. Un nou desenvolupament es fa visible en la meitat del segle II de la nostra era.

La “Vida d'Alexandre *Abonouteichos*” és la biografia d'un empresari religiós. Va fundar un nou culte a *Abonouteichos*, un petit poble al Pont, a Àsia Menor, el maliciós i satíric Llucià esmenta que Alexandre havia exclòs del seu culte els ateus, cristians i epicuris.

Les greus conseqüències d'aquesta actitud es fan visibles a *Smyrna*. Al Martiri de Policarp, que probablement data del 160 dC, un membre d'un grup de màrtirs cristians, Germànic, van arrossegar un animal que se suposava que anaven a matar, potser un lleopard, a sobre d'ell. Com a reacció, la multitud va cridar “Fora aquests ateus”. Van anar a raptar a Policarp, l'antic bisbe dels cristians. Quan Policarp va ser capturat i interrogat pel governador romà, aquest últim va intentar salvar-lo i li va preguntar: “retracta't: diguem: “Fora amb els ateus!”. Policarp va mirar la multitud, agitant el puny i els va dir : “ Lluny els ateus!”.

Ell no era l'únic màrtir que es va enfrontar a la càrrega. Quan en 177 dC un grup de màrtirs van ser executats a Lió, un d'ells, el jove Vetí Epagatus, va ser sol·licitat per una audiència del prefecte perquè pogués explicar que els cristians eren “innocents de l'ateisme i impietat”.

L'acusació d'“ateisme” devia haver estat molt difosa, ja que els apologetes (els primitius cristians, que defensaven la religió) sovint van fer tot el possible per destruir els càrrecs. Cap a finals del segle II dC, Tacià diu que els pagans van anomenar els cristians ateus, “dels més ateus”. Justinià considera que els cristians eren ateus perquè criticaven l'actitud dels déus pagans. De fet, és difícil veure com els pagans podien haver pensat d'una altra manera, tenint en compte que els cristians no tenien temples, estàtues de deïtats o sacrificis.

Als ulls del filòsof pagà Cels, citat per *Orígenes* (184-254) en la seva *Contra Cels*, va comparar els cristians amb altres pobles no civilitzats que no tenien déus, ja sigui, els

bàrbars escites o els libis nòmades. L'acusació va tenir una llarga vida i va sobreviure fins i al segle IV.

No és estrany que els jueus partissin de les mateixes acusacions, tot i que tenien un temple. No obstant això, la seva posició separada també els va fer vulnerables i Julià l'Apòstata (*Contra Galilea 43*), fins i tot va afirmar que els cristians havien heretat l'ateisme dels jueus.

Els cristians no van trigar a etiquetar oponents com Justí anomenant-los “ateus i heretges impius”. Malgrat això, van trigar un temps abans de ser capaços de desenvolupar una estratègia per refutar l'acusació d'ateisme. En el seu *Apologètic* probablement del 200 dC, Tertulià va intentar refutar l'acusació amb l'argument que els déus pagans no eren déus, sinó dimonis. Per tant, els cristians no podrien ser ateus.

Alguns cristians van tractar de canviar les tornes. Van començar a acusar els pagans d'un “ateisme politeista”. Climent d'Alexandria va anar més enllà i va afirmar que els ateus reals van ser els que van fer no creure en Déu o la seva Providència, ho va exemplificar en la figura d'Epicur. D'una manera sorprenent, va tractar de rehabilitar els ateus “canònics”, com Diàgores, Evèmer i Teodor, al·legant que almenys reconeixien les seves idees paganes.

CONCLUSIÓ

Aquest treball tenia com a principal objectiu conèixer el pensament grec d'una perspectiva diferent a l'habitual. Volíem conèixer el vertader pensament que tenien els antics: veritablement creien en la seva religió, tota plagada de mites? Molts d'aquests mites resulten inversemblants als nostres ulls, per això hem volgut fer una anàlisi amb profunditat d'aquesta qüestió.

Hem fet una anàlisi dels autors que posava en dubte alguns aspectes de la religió grega o directament autors que qüestionaven els déus grecs establerts.

Primerament hem fet una extensa definició del terme "ateu" en l'actualitat i hem trobat que se sol confondre amb altres termes semblants com "agnòstic". Després hem volgut saber la funció que tenia la paraula "ateu" a l'època dels grecs antics.

D'aquest treball se'n pot treure més d'una conclusió. Vertaderament no hem pogut saber si existia un pensament unificat envers a la creença dels déus. Segurament perquè no existia un pensament uniforme en aquesta qüestió.

Hem trobat múltiples indicis d'agnosticisme com el cas de Protàgores, que no s'afirma ni l'existència ni la no existència dels déus. També altres autors, ateus reconeguts, que neguen l'existència dels déus, o si més no, els déus grecs establerts. És el cas d'Hipó de Règion o, un cas més clar, Evèmer, que relacionava els déus amb antics personatges que foren importants i que amb el temps s'han divinitzat.

Per altra banda trobem múltiples acusacions d'impietat o ateisme, que actualment no catalogaríem així. D'aquestes acusacions en trobem dues vessants:

- Per una banda, trobem aquells personatges que són declarats ateus perquè no creuen en els déus grecs, sinó que creuen o en un altre déu o en altres maneres de creació, divines totes elles, però que no es corresponien amb les establertes.
- Per altra banda, trobem personatges acusats d'ateus perquè han ignorat alguna llei, o han comès un delictes. Els grecs associaven les lleis a una procedència divina, per tant, qui les passés per alt, cometia un sacrilegi i per aquest motiu era declarat ateu.

Una altra reacció ambigua dels ciutadans grecs són alguns actes sacrílecs que tenen lloc durant el segle V aC. D'aquests actes en destaquem tres: la mutalació dels hermes, la

mutilació d'aquestes estàtues, que servien per marcar els límits de territoris, i considerada un mal auguri des del punt de vista religiós; els misteris d'Eleusis, on es parodiaven algunes escenes religioses; i la hierosilia, o robatori comès en temples o llocs sagrats.

No hi ha dubte que són accions amb un alt grau de caràcter sacríleg, però es pot qüestionar el motiu d'aquests actes. És probable que aquestes accions fossin fruit d'un ateisme latent. Però també és igual de factible que es produís a partir del malestar d'un grup de ciutadans amb el govern i aquesta, doncs, fos la seva forma de demostrar-ho. També pot ser producte d'un simple acte vandàlic; per tant, no podem assegurar que aquests actes siguin una mostra clara d'incredulitat respecte la religió.

Podem extreure, doncs, la conclusió que hi ha una dualitat de pensaments dins la societat grega, entre els que creien en la religió establerta i els que no hi creien.

Hi havia una necessitat dins del poble de creure en un ésser superior que dominés tots els factors externs i aliens a les capacitats humanes. Per exemple, els factors climatològics, fonamentals en l'època, ja que un pagès, entre altres, depenia d'aquests elements per garantir l'èxit de les seves collites. El pagès creia que si retia culte a Demèter s'asseguraria una bona collita, atès que li donaria una terra més fèrtil on tindria conreus més ufanosos.

També existia una altra part de la població creient, que ho era perquè el fet de ser-ho esvaïa tots els dubtes que genera la incertesa dels ateu. És a dir, un ateu, per definició té molts més dubtes sobre la creació que un creient i aquests dubtes, en molts casos, generen desconfiança.

Per altra banda trobem un sector de la societat paridari del pensament ateu. En trobem diverses manifestacions, normalment en l'àmbit filosòfic o teòric. Podem esmentar, per exemple, el cas de Sòcrates, assassinat per no seguir les normes dictades de la polis o el mateix Palèfat, que intentava donar explicacions racionals als mites. Això ens fa pensar que l'ateisme no va passar mai de ser un femòmen intel·lectual, mentre que el gruix de la població va continuar arrelat a les creences tradicionals. És probable, en aquest sentit, que molta gent no es manifestés per por a les conseqüències de la seva posició. No són estranys com hem vist, els casos de persecussió (o fins i tot de condemna a mort) dels pensadors ateu. La polis, en efecte, tenia els seus mecanismes de protecció.

Bibliografia

Nota: referenciem aquí només els estudis de conjunt. Al llarg del treball, en nota a peu de pàgina, es poden trobar les referències dels estudis significatius per a cadascun dels autors treballats.

BETEGH, GÁBOR. “Greek Philosophy and Religion”, dins *Blackwell Companions to Philosophy. A Companion to Ancient Philosophy*, Oxford, Blackwell, pàg. 625-639.

BREMMER, JAN N. “Atheism in Antiquity”, dins *The Cambridge Companion to Atheism*, Cambridge, 2007, pàg 1-15.

DRACHMANN, A. B., *Atheism in Pagan Antiquity*, Copenhagen, 1922.

EPICUR, *Lletres*. Introducció de Montserrat Jufresa. Barcelona, Bernat Metge, 1975, pàg. 7-63.

FERRER GRÀCIA, JOAN. *De Tales a Demòcrit. El pensament presocràtic. Fragments i testimonis*. Girona: Edicions de la Ela Geminada, 2001.

GARCÍA GUAL, CARLOS. *Epicuro*. Madrid, Alianza, 1981.

GUTHRIE, W. K. C. “Rationalist Theories of Religion: Agnosticism and Atheism”, dins *The Sophists*. Cambridge, 1971, pàg. 226-249.

HENRICHS, A. “The Atheism of Prodicus”, dins *Cronache ercolanesi*, 6, 1976, pàg. 15-21.

JANKO, R. “The physicist as hierophant: Aristophanes, Socrates and the authorship of the Derveni Papyrus”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 118, 1997, pàg. 61-94.

MILLET, P. “The Trial of Socrates Revisited”, *European Review of History*, 12, 2005, pàg. 23-62.

PARKER, ROBERT. *Athenian Religion. A History*, Oxford, 1997, pàg. 199-207.

PLUTARCO, *Obras morales y de costumbres*. Madrid, Gredos, 2002.

PÒRTULAS, J. – GRAU, S. *Saviesa grega arcaica*, Barcelona, Adesiara, 2001.

SHAPIRO, S. "Hippon the atheist: the surprisingly intelligent views of Hippon of Samos", dins *Journal of Ancient Civilisation* 14, 1999, pàg. 111-123.

Webgrafia

No referenciem les pàgines corresponents a la Vikipèdia, perquè les considerem de caràcter general.

EL HERMITAÑO, "El nacimiento del ateismo en Grecia". Consultat: 14.08.2013.
<http://apuntesdefilosofa.blogspot.com.es/2008/04/el-nacimiento-del-atesmo-en-grecia.html>

MINISTERI DE CULTURA, "Grecia y su legado". Consultat: 13.10.2013.

<http://recursos.cnice.mec.es/latingriego/Palladium/griego/esg142ca5.php>

JORGE JUAN LOZANO CÁMARA, "La época arcaica". Consultat: 13.10.2013

<http://www.claseshistoria.com/bilingue/1eso/greece/history-archaic-esp.html>

VICENTE MORENO CULELL, "La Grècia clàssica". Consultat: 24.10. 2013

<http://blogs.sapiens.cat/socialsenxarxa/2010/07/05/la-grecia-classica-1%E2%80%99epoca-de-1%E2%80%99esplendor-de-les-ciutats/>

JOAN CAMPENY, "Els sofistes". Consultat: 27.10.2013

<http://www.xtec.cat/~jortiz15/sofistes.htm>

ANTONIO CABALLERO MOLINA, "Context de l'Hel·lenisme". Consultat: 11.11.2013

<http://www.filosofar.cat/index.php/historia-de-la-filosofia/pensament-antic/59-hellenisme/249-context-de-lhellenisme>

JOSÉ MARÍA FOUCE, "Epicuro de Samos". Consultat: 25.11.2013

http://www.webdianoia.com/helenismo/epicuro_fil.htm

ÍNDIX

Pròleg.....	1
1. La terminologia.....	3
1.1. Les denominacions antigues de l'ateisme.....	3
1.2. Evolució del significat del terme.....	4
1.3. Evolució semàntica del mot "ateu".....	7
1.3.1. Referit a coses o comportaments.....	7
1.3.2. Referit a persones.....	9
1.3.3. El mot atheos amb significat abstracte.....	15
1.3.4. Atheos usat com a adverbi.....	17
2. Caracterització de la religió grega.....	18
2.1. La religió grega, una religió política.....	18
2.2. Elements característics de la teologia grega.....	20
2.3. Homer i Hesíode com a "pares" de la religió grega.....	22
2.4. Característiques dels mites grecs.....	22
2.5. Les primeres interpretacions racionals.....	23
3. Evolució filosòfica del pensament ateu.....	26
3.1. Època arcaica.....	26
3.1.1. Heràclit.....	26
3.1.2. Empèdocles.....	27
3.1.3. Anaxàgores.....	28
3.1.4. Ferecides.....	28
3.1.5. Xenòfanes de Colofó.....	30
3.1.6. Diògenes d'Apol·lònia.....	34
3.1.7. Hipó de Règion.....	36
3.2. Època clàssica.....	37
3.2.1. Els sofistes.....	37
3.2.2. Protàgores.....	39
3.2.3. Pròdic.....	39
3.2.4. Críties.....	41
3.2.5. Diàgores de Melos.....	42
3.2.6. Eurípides.....	45
3.2.7. Sòcrates.....	49
3.2.8. Els processos d'impietat al segle V aC.....	50
3.2.9. La mutilació dels Hermes.....	52
3.2.10. La paròdia dels misteris d'Eleusis.....	53
3.2.11. La hierosulia.....	54
3.3. L'hel·lenisme.....	56
3.3.1. Estilpó.....	56
3.3.2. Teodor de Cirene.....	58
3.3.3. Bió.....	59

3.4. La filosofia epicúria.....	61
3.4.1. Presentació.....	61
3.4.2. La teoria del coneixement.....	63
3.4.3. La física.....	64
3.4.4. L'ètica.....	66
3.4.5. Els déus en la filosofia epicúria.....	67
3.4.6. Epicur és ateu?.....	69
3.5. Evemer.....	72
3.6. Palèfat.....	77
3.7. Evolució de l'ateisme a partir del segle II dC.....	84
Conclusió.....	86
Bibliografia.....	88
Webgrafia.....	89

APÈNDIX:

CORPUS TEXTUAL

SOBRE L'ATEISME A L'ANTIGA GRÈCIA

I. LA TERMINOLOGIA

I. LES DENOMINACIONS ANTIGUES DE L'ATEISME I LA IRRELIGIOSITAT¹⁵⁶

1. Xenòfanes (VS 21 A 12) en Aristòtil, Retòrica II 23 p. 1399 b 6-8 (p. 133 Kassel)

οἷον Ξενοφάνης ἔλεγεν ὅτι ὁμοίως ἀσεβοῦσιν οἱ γενέσθαι φάσκοντες τοὺς θεοὺς τοῖς ἀποθανεῖν λέγουσιν· ἀμφοτέρως γὰρ συμβαίνει μὴ εἶναι τοὺς θεοὺς ποτε.

Tal com va dir Xenòfanes, que són igualment impius els que diuen que els déus van néixer i els que diuen que els déus van morir: de tots dos casos resulta que no hi ha déus en absolut.

2. Antifont Or. Tetr. Γα 2 p. 122 Declava Caizzi

Ὅστις οὖν, τούτων ὑπὸ τοῦ θεοῦ ἀξιωθέντος τοῦ βίου ἡμῶν, ἀνόμως τινὰ ἀποκτείνει, ἀσεβεῖ μὲν περὶ τοὺς θεοὺς, συγγεῖ δὲ τὰ νόμιμα τῶν ἀνθρώπων.

Estant determinada per déu la nostra vida en aquestes coses, qui mata algú il·legalment comet impietat contra els déus, i destrueix els costums dels humans.

3. Diopites en Plutarc, Pèricles 32 (VS 59 A 17 = KRS 462) (traducció de Carles Riba)

καὶ ψήφισμα Διοπέιθης ἔγραψεν εἰσαγγέλλεσθαι τοὺς τὰ θεῖα μὴ νομίζοντας ἢ λόγους περὶ τῶν μεταρσίων διδάσκοντας, ἀπεριεδόμενος εἰς Περικλέα δι' Ἀναξαγόρου τὴν ὑπόνοιαν.

I Diopites redactà un decret, a l'objecte que fos processat tothom que no creia en els déus o ensenyava doctrines sobre les coses del cel, recalcant així la sospita contra Pèricles a través d'Anaxàgores.

¹⁵⁶ Els textos d'aquest recull procedeixen de l'article "Antike Bezeichnungen der Gottlosigkeit und des Atheismus", de Marek Winiarczyk (Rheinisches Museum für Philologie, Neue Folge, 135. Bd., H. 3/4, 1992, pàg. 216-225). Els donem en el mateix ordre que els presenta ell, traduïts (en l'article només apareixen en la versió original, grega o llatina) i, en algun cas, seleccionant més text del que fa ell.

4. Hipòcrates, La malaltia sagrada I 28 i 30 (p. 64 Grensemann = VI 358-360 Littré)

καίτοι ἔμοιγε οὐ περὶ εὐσεβείης τοὺς λόγους δοκέουσι ποιεῖσθαι (scil. οἱ μαγεύοντες), ὡς οἴονται, ἀλλὰ περὶ ἀσεβείης μᾶλλον καὶ ὡς θεοὶ οὐκ εἰσὶ, τὸ δὲ εὐσεβῆς αὐτῶν καὶ τὸ θεῖον ἀσεβῆς ἐστὶ καὶ ἀνόσιον, ὡς ἐγὼ διδάξω ... οἱ ταῦτα ἐπιτηδεύοντες δυσσεβεῖν ἔμοιγε δοκέουσι καὶ θεοὺς οὐτ' εἶναι νομίζειν οὔτε ἰσχύειν οὐδὲν οὐδὲ εἰργεσθαι ἂν οὐδενὸς τῶν ἐσχάτων ποιέοντες, ὡς οὐ δεινοὶ εἰσιν.

Els que fan màgia a mi em sembla que parlen no pas sobre la pietat, com creuen, sinó més aviat sobre la impietat, i com que no són déus, allò de pietós i diví que hi ha en ells és impiu i sacríleg, com demostraré... Els que es dediquen a aquestes coses em sembla que cometen impietat no valorant cap de les coses més importants, com si no fossin admirables, com que els déus no existeixen o no tenen cap mena de força o no intervenen.

5. Xenofont

A. Memorables I 1, 1 (cf. Xen. Apol. 10; Pl. Euth. 3 B; Pl. Apol. 24 B; Favorí (F 51 Menschling) ap. D. L. II 40)

ἀδικεῖ Σωκράτης οὐς μὲν ἡ πόλις νομίζει θεοὺς οὐ νομίζων, ἕτερα δὲ καινὰ δαιμόνια εἰσφέρων.

Sòcrates comet una injustícia en no creure en els déus en què creu la ciutat, i introduint altres i nous daimons.

B. Apologia 24 (traducció de Carles Riba)

Ἦς δὲ τέλος εἶχεν ἡ δίκη, εἰπεῖν αὐτόν· Ἄλλ', ὧ ἄνδρες, τοὺς μὲν διδάσκοντας τοὺς μάρτυρας ὡς χρηρὴ ἐπιπορκοῦντας καταψευδομαρτυρεῖν ἐμοῦ καὶ τοὺς πειθομένους τούτοις ἀνάγκη ἐστὶ πολλὴν ἑαυτοῖς συνειδέειν ἀσέβειαν καὶ ἀδικίαν.

Quan el procés estigué clos, Sòcrates, segons Hermògenes, digué: “Segurament, ciutadans, aquells que han ensenyat als testimonis de llevar un fals testimoniatge contra mi jurant en fals, i els qui s’han deixat subornar, per força deuen tenir consciència d’una gran impietat i d’una gran injustícia”.

6. Plató

A. Lleis X 885 B

Θεοὺς ἡγούμενος εἶναι κατὰ νόμους οὐδεις πώποτε οὔτε ἔργον ἀσεβὲς ἠργάσατο ἐκὼν οὔτε λόγον ἀφήκεν ἄνομον, ἀλλὰ ἐν δὴ τι τῶν τριῶν πάσχων, ἢ τοῦτο, ὅπερ εἶπον, οὐχ ἡγούμενος, ἢ τὸ δεύτερον ὄντας οὐ φροντίζειν ἀνθρώπων, ἢ τρίτον εὐπαραμυθήτους εἶναι θυσίαις τε καὶ εὐχαῖς παραγομένους.

Ningú que cregui en l’existència dels déus, segons la llei, cometrà voluntàriament una acció impia, ni emetrà un discurs contrari a la llei, però si es comporta així, significa que es troba en una d’aquestes tres condicions, ço és, o no considera cert el que he dit o, i és el segon cas, bo i creient que els déus existeixen pensa que no tenen cura dels homes o, tercer cas, creu que els déus poden ésser aplacats amb sacrificis i pregàries.

B. Lleis X 967 A

οἱ μὲν γὰρ διανοοῦνται τοὺς τὰ τοιαῦτα μεταχειρισμένους ἀστρονομία τε καὶ ταῖς μετὰ ταύτης ἀναγκαίαις ἄλλαις τέχναις ἀθέους γίνεσθαι, καθεωρακότας ὡς οἶόν τε γιγνόμενα ἀνάγκαις πράγματ’ ἀλλ’ οὐ διανοίαις βουλήσεως ἀγαθῶν πέρι τελουμένων.

La massa considera que els que s’ocupen d’aquests estudis relatius a l’astronomia i les altres arts que necessàriament es relacionen amb aquesta esdevenen ateus, perquè observen que les coses tenen lloc per necessitat, i no pel pensament d’una voluntat que desitja la realització dels béns.

7. Licurg, Contra Leòcrates 147

οἷς ἅπασιν ἔνοχον ὄντα Λεωκράτην ἔστιν ἰδεῖν, προδοσίας μὲν ὅτι τὴν πόλιν ἐγκαταλιπὼν τοῖς πολεμίοις ὑποχείριον ἐποίησε, δήμου δὲ καταλύσεως ὅτι οὐχ ὑπέμεινε τὸν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας κίνδυνον, ἀσεβείας δ' ὅτι τοῦ τὰ τεμένη τέμνεσθαι καὶ τοὺς νεῶς κατασκάπτεσθαι τὸ καθ' ἑαυτὸν γέγονεν αἴτιος.

Per a Leòcrates es pot demostrar que participa de tots [els crims]. És culpable de traïció, atès que va sortir de la ciutat i es va rendir a l'enemic, culpable d'enderrocar la democràcia, perquè no va afrontar el perill que és el preu de la llibertat, culpable d'impietat, perquè ha fet tot el que podia perquè els recintes sagrats estiguessin devastats i els temples, destruïts.

8. Demòstenes, Discursos XXIII 79 (Contra Aristòcrates) (traducció de Juli Pallí)

ἴσον ἡγεῖτ' ἀσέβημ' ὁ ταῦτα διαιρῶν τὸν τ' ἀδικοῦντ' ἔἴη καὶ τὸν ἀναίτιον ἐκδιδόναι πρὸ δίκης.

El qui disposà aquestes normes va creure que era tan irreverent de deixar escapar l'acusat com empresonar un innocent abans del judici.

9. Pseudo-Demòstenes, Discursos LIX (Contra Neera) 116 (IV 106 Gernet) (traducció de Juli Pallí)

ὅτι Ἀρχίαν τὸν ἱεροφάντην γενόμενον, ἐξελεγχθέντα ἐν τῷ δικαστηρίῳ ἀσεβεῖν θύοντα παρὰ τὰ πάτρια τὰς θυσίας, ἐκολάσατε ὑμεῖς.

També és just, atenesos, que tingueu present que va castigar Àrquies, que fou hierofanta, convicte en el tribunal de cometre impietat per oferir sacrificis contra les normes pàtries.

10. Antípatre, dins Suda s. V. Antipatros (I 241 Adler)

μόνος δὲ τῶν διαδόχων θεὸν καλέσαι Ἀλέξανδρον οὐχ εἴλετο, ἀσεβὲς τοῦτο κρίνας.

Va ser l'únic dels successors que no va escollir d'anomenar Alexandre déu, considerant que això era impiu.

11. Epicur

**A. Carta a Meneceu, en Diògenes Laerci X 123 (p. 60 Usener, p. 45 v. D. Mühl, F 4 Arrighetti).
Cf. Porfiri A Marcell. 17 (p. 285 i seg. Nauck = p. 22 Pötscher)**

ἀσεβῆς δὲ οὐχ ὁ τοὺς τῶν πολλῶν θεοὺς ἀναιρῶν, ἀλλ' ὁ τὰς τῶν πολλῶν δόξας θεοῖς προσάπτων.

És impiu no qui fa fora els déus de la majoria, sinó el que atribueix als déus les opinions de la majoria.

B. Gnomologi vaticà Epic. 43 (p. 64 v. D. Mühl, F 6 Arrighetti)

φιλαργυρεῖν ἄδικα μὲν ἀσεβές, δίκαια δὲ αἰσχρὸν.

L'amor als diners, si s'han guanyat injustament, és impiu, i si és just, vergonyós.

12. Cleant (SVF I 500) en Plutarc, Sobre la cara de la Lluna 6 p. 923 A

ὡσπερ Ἀρίσταρχον ᾤετο δεῖν Κλεάνθης τὸν Σάμιον ἀσεβείας προσκαλεῖσθαι τοὺς Ἕλληνας ὡς κινουῦντα τοῦ κόσμου τὴν ἐστίαν, ὅτι <τὰ> φαινόμενα σώζειν ἀνήρ ἐπειρᾶτο μένειν τὸν οὐρανὸν ὑποτιθέμενος, ἐξελίπτεσθαι δὲ κατὰ λοξοῦ κύκλου τὴν γῆν, ἅμα καὶ περὶ τὸν αὐτῆς ἄξονα δινουμένην.

No presenteu una demanda contra nosaltres per impietat com Cleantes creia que els grecs havien d'interposar un recurs d'impietat contra Aristarc de Samos perquè pertorbava el cor de l'univers, perquè va intentar salvar els fenòmens suposant que el cel està en repòs mentre que la terra gira al llarg de l'eclíptica i al mateix temps gira al voltant del seu propi eix.

13. Crisip, SVF III 606 en Diògenes Laerci VII 119 = Suda s. v. Theia (II 713 Adler)

τὸν δὲ φαῦλον ἄθεον. διττὸν δὲ εἶναι τὸν ἄθεον· τὸν τε ἐναντίον τῷ θεῷ λεγόμενον καὶ τὸν ἐξουθενητικὸν τοῦ θεοῦ· ὅπερ οὐκ εἶναι περὶ πάντα φαῦλον.

L'estult, en canvi, és ateu. "Ateu", però, s'entén en dos sentits, en el sentit oposat a "diví", o en el sentit que no reconeix de cap manera el diví, i en aquest sentit ateu no fa referència només a qualsevol home estult.

SVF III 604 en Joan Estobeu II 7 p. 68 Wachsmuth

διὸ καὶ πάντας εἶναι τοὺς ἀφρονας ἀσεβεῖς. τὴν γὰρ ἀσέβειαν κακίαν οὔσαν, ἀγνοίαν εἶναι θεῶν θεραπείας, τὴν δ' εὐσέβειαν, ὡς εἴπομεν, ἐπιστήμην θεῶν θεραπείας.

Per això tots els babaus són impius. Essent la impietat el mal, és un desconeixement del culte als déus, mentre que la pietat, com hem dit, és el coneixement del culte als déus.

SVF III 661 en Joan Estobeu II 7 p. 105 Wachsmuth

Ἄρέσκει δὲ καὶ πᾶν ἀμάρτημα ἀσέβημα εἶναι. Τὸ γὰρ παρὰ τὴν βούλησίν τι πράττεσθαι τοῦ θεοῦ, ἀσεβείας εἶναι τεκμήριον. [...] Τὸ δὲ κατὰ ἀσέβειαν πεπραγμένον ἀσέβημα εἶναι, πᾶν <οὔν> ἀμάρτημα ἀσέβημα εἶναι.

És clar que qualsevol error és un acte impiu. Fer alguna cosa en contra de la voluntat del déu és una prova d'impietat. Allò que es fa per impietat és un acte impiu, per tant tot error és un acte impiu.

14. Sotió (F 3 Wehrli) en Diògenes Laerci II 12 (VS 59 A 1)

ὑπὸ Κλέωνος αὐτὸν ἀσεβείας κριθῆναι, διότι τὸν ἥλιον μύδρον ἔλεγε διάπυρον.

Va ser acusat d'impietat per Cleó, perquè deia que el sol era una massa de metall incandescent.

15. Polibi, Història XXXVI 9, 15 (IV 449 Buettner-Wobst)

ἀσέβημα μὲν γὰρ εἶναι τὸ περὶ τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς γονεῖς καὶ τοὺς τεθνεῶτας ἀμαρτάνειν.

Una impietat és no complir les obligacions envers els déus i els pares i els morts.

16. Pseudo-Aristòtil, Sobre les virtuts i els vicis 7 p. 1251 a 31-33

ἀσέβεια μὲν ἢ περὶ θεοὺς πλημμέλεια καὶ περὶ δαίμονας ἢ καὶ περὶ τοὺς κατοικομένους, καὶ περὶ γονεῖς καὶ περὶ πατρίδα.

És impietat l'error sobre els déus i sobre els dàimons o bé també sobre els descendents i sobre els pares i sobre la pàtria.

17. Filó d'Alexandria

Sobre la construcció del món, 170 (I 59 Cohn = p. 256 Arnaldez [vol. 1])

διὰ τοὺς ἀθέους, ὧν οἱ μὲν ἐνεδοίασαν ἐπαμφοτερίσαντες περὶ τῆς ὑπάρξεως αὐτοῦ τοῦ θείου, οἱ δὲ τολμηρότεροι καὶ κατεθρασύναντο φάμενοι μηδ' ὄλως εἶναι, λέγεσθαι δ' αὐτὸ μόνον πρὸς ἀνθρώπων πλάσμασι μυθικοῖς ἐπισκιασάντων τὴν ἀλήθειαν.

En primer lloc, amb la finalitat de condemnar els ateus, ens ensenya que la deïtat té un veritable ésser i existència. Ara bé, dels ateus, només alguns han dubtat de l'existència de déu, afirmant que és una cosa incerta, però d'altres, que són més audaços, han tingut més coratge, i han afirmat positivament que no hi ha tal cosa, però això ho afirmen només homes que han enfosquit la veritat amb invencions fabuloses.

Les lleis especials, I 327-333 (V 79-81 Cogn = p. 206-212 Daniel [vol. 24])

(327.) τῶν γὰρ ἀσεβῶν καὶ ἀνοσίων οὐχ εἷς τρόπος, ἀλλὰ πολλοὶ καὶ διαφέροντες. οἱ μὲν γὰρ τὰς ἀσωμάτων ἰδέας ὄνομα κενὸν ἀμέτοχον ἀληθοῦς πράγματος εἶναι φασι, τὴν ἀναγκαιοτάτην οὐσίαν ἐκ τῶν ὄντων ἀναιροῦντες, ἥτις ἐστὶν ἀρχέτυπον παράδειγμα πάντων ὅσα ποιότητες (328.) οὐσίας, καθ' ἣν ἕκαστον εἰδοποιεῖτο καὶ διεμετρεῖτο. [...] ἕτεροι δ' ὡς ἐν ἄθλοις κακίας τὰ ἐπ' ἀσεβείᾳ νικητήρια σπεύδοντες αἵρεσθαι προσυπερβάλλουσιν ἅμα ταῖς ἰδέαις καὶ ὑπαρξιν θεοῦ παρακαλυπτόμενοι ὡς οὐκ ὄντος λεγομένου δ' εἶναι χάριν τοῦ συμφέροντος ἀνθρώποις, οἳ δὴ δι' εὐλάβειαν τοῦ δοκοῦντος πάντη παρεῖναι καὶ πάντα καθορᾶν ὄμμασιν ἀκοιμήτοις [οἷς] ἔμελλον ἀνέξειν ἀδικημάτων. [...] τρίτοι δ' εἰσὶν οἳ τὴν ἐναντίαν ἔτεμον εἰσηγησάμενοι πλῆθος <θεῶν> ἀρρένων τε καὶ θηλειῶν, πρεσβυτέρων τε αἰῶν καὶ νεωτέρων, πολυαρχίας λόγῳ τὸν κόσμον ἀναπλήσαντες, ἵνα τὴν τοῦ ἐνός καὶ ὄντος (332.) ὄντος ὑπόληψιν ἐκ τῆς ἀνθρώπων διανοίας ἐκτέμωσιν. [...] τετάρτους δὲ καὶ πέμπτους ἐλαύνει πρὸς μὲν τὸ

αὐτὸ τέλος ἐπειγομένους, οὐ μὴν ἀπὸ τῶν αὐτῶν βουλευμάτων· ἀμφοτέροι γὰρ ζηλωταὶ μεγάλου κακοῦ, φιλαυτίας, ὄντες ὥσπερ τινὰ κοινὴν οὐσίαν διενείμαντο τὴν ὅλην ψυχὴν ἐκ λογικοῦ καὶ ἀλόγου μέρους συνεστῶσαν· καὶ οἱ μὲν τὸ λογικόν, ὃ δὴ νοῦς ἐστὶ, διεκκληρώσαντο, οἱ δὲ (334.) τὸ ἄλογον, ὅπερ εἰς τὰς αἰσθήσεις τέμνεται.

(327) Certament no hi ha una sola descripció d'homes impius i profans, sinó que n'hi ha molts i diferents. Perquè alguns afirmen que les idees incorpòries són només un nom buit, ja que no tenen participació en cap fet real, traient la més important de totes les essències de la llista de les coses existents, tot i que és, de fet, el model arquetípic de totes les coses que són les qualitats distintives de l'essència, i d'acord amb això s'assigna cada cosa a la seva pròpia espècie i es limita a les seves dimensions adequades. [...] (330) Altres, com si estiguessin involucrats en un concurs de maldat, estant ansiosos d'endur-se els premis de la victòria, van més enllà que la resta en impietat, unint a la negació de les idees també la negació de l'ésser de Déu, com si no tingués existència real, ans només se'n parlés perquè és beneficiós per als homes. I encara uns altres, per por d'aquest ésser que sembla estar present a tot arreu i per veure cada cosa, estan privats de saviesa, i es dediquen al manteniment del mal més gran de tots, ço és, la impietat. (331) També hi ha una tercera classe, que ha entrat en el camí contrari, guiant una multitud d'homes i dones, de joves i vells, omplint el món amb arguments a favor d'una multiplicat de regles, amb la finalitat d'eradicar d'aquesta manera qualsevol noció del veritable Déu de la ment dels homes. La llei també exclou una quarta classe, i un cinquena, que porten totes dues a la mateixa fi, però no amb la mateixa intenció; perquè totes dues porten al mateix mal, la voluntat pròpia, s'han dividit entre elles l'ànima com una mena d'herència comuna, consistint en una part racional i una d'irracional, i una classe s'ha apoderat de la part racional, que és la ment, mentre que l'altra, la part irracional, que se subdivideix en els sentits.

18. Dió Crisòstom Discursos XXXI 13 (II 222 v. Arnim)

τὰ μὲν περὶ τοὺς θεοὺς γιγνόμενα μὴ δεόντως ἀσεβήματα καλεῖται, τὰ δὲ πρὸς ἀλλήλους τοῖς ἀνθρώποις ἀδικήματα.

Allò que es produeix sobre els déus no com cal s'anomena actes d'impietat, mentre que si és entre els humans, són injustícies.

19. Plutarc

Sobre la superstició 2 p. 165 B

ἢ μὲν ἀθεότης κρίσις οὕσα φαύλη τοῦ μηδὲν εἶναι μακάριον καὶ ἄφθαρτον εἰς ἀπάθειάν τινα δοκεῖ τῇ ἀπιστίᾳ τοῦ θείου περιφέρειν, καὶ τέλος ἐστὶν αὐτῇ τοῦ μὴ νομίζειν θεοὺς τὸ μὴ φοβεῖσθαι.

L'ateisme és una falsa opinió que, convencent l'impíu que no existe cap ésser immortal i feliç, el condueix, per aquesta incredulitat, a un estat d'indiferència envers els déus. El motiu que el porta a negar la seva existència és que no els té por.

Sobre la superstició 11 p. 170 F

Οὐκ οἶεται θεοὺς εἶναι ὁ ἄθεος.

L'ateu considera que no hi ha déus.

Diàleg sobre l'amor 13 p. 757 C

ὁρᾷς δὴπου τὸν ὑπολαμβάνοντα βυθὸν ἡμᾶς ἀθεότητος, ἂν εἰς πάθη καὶ δυνάμεις καὶ ἀρετὰς διαγράφωμεν ἕκαστον τῶν θεῶν.

Veus quin abisme d'ateisme s'obre davant de nosaltres, si descrivim cadascun dels déus com només una passió, un poder o una virtut.

20. Arrià, Dissertacions d'Epictet II 20, 23 p. 199 Schenkl (F 368 Usener)

λάβε τὰ ἐναντία· ὅτι <θεοὶ> οὐτ' εἰσίν, εἴ τε καὶ εἰσίν, οὐκ ἐπιμελοῦνται ἀνθρώπων οὐδὲ κοινόν τι ἡμῖν ἐστὶ πρὸς αὐτοὺς τό τ' εὐσεβὲς τοῦτο καὶ ὅσιον παρὰ τοῖς πολλοῖς ἀνθρώποις λαλούμενον κατάψευσμά ἐστιν ἀλαζόνων ἀνθρώπων καὶ σοφιστῶν ἢ νῆ Δία νομοθετῶν εἰς φόβον καὶ ἐπίσχεσιν τῶν ἀδικούντων.

Imagina't el contrari: que no hi ha déus, i si existeixen, no es preocupen dels homes ni hi ha res de comú entre nosaltres i ells, i allò pietós i sagrat és una mentida repetida per molts homes,

d'hommes vanitosos i sofistes i, per Zeus, legisladors, per crear por i moderació entre els qui cometen injustícies.

21. Apuleu, Apologia 27

Verum haec ferme communi quodam errore imperitorum philosophis obiectantur, ut partim eorum qui corporum causas meras et simplicis rimantur irreligiosos putent eoque aiant deos abnuere, ut Anaxagoram et Leucippum et Democritum et Epicurum ceterosque rerum naturae patronos.

Però és un error comú i general dels no iniciats de fer les acusacions següents contra els filòsofs. Alguns d'ells pensen que els que exploren els orígens i els elements de les coses materials són irreligiosos, i afirmen que neguen l'existència dels déus. Prenguem, per exemple, els casos d'Anaxàgores, Leucip, Demòcrit i Epicur, i altres filòsofs naturals.

22. Pòl·lux, Onomasticon I 20-22 (pàg. 5 i seg. Bethe)

ὁ μὲν τοίνυν θεοὺς νομίζων ἀνὴρ καλοῖτ' ἂν εὐσεβής, φιλόθεος, ὄσιος, φιλοθύτης, φιλορταστής, ἱεροουργικός, θεῶν ἐπιμελής, θεοῖς ἀνακείμενος, θειασμῶ προσκείμενος, λατρεύων θεοῖς, ἔνθεος, κατάθεος, θεοσεβής, θεολογικός, ἐπιτεθιασμένος, ἱερός, καθιερωμένος, θεοφιλής. ὁ δὲ ὑπερτιμῶν δεισιδαίμων καὶ δεισίθεος· κωμικὸν (III p 415. 85 Ko) γὰρ ὁ βλεπεδαίμων. ὁ δὲ ἐναντίος ἄθεος, ἀνίερος, ἀσεβής, δυσσεβής, ἀθέμιτος, μισόθεος, θεομισής, ὀλιγῶρος θεῶν, νεωτεριστής περὶ τὸ θεῖον, ἐναγής, ἐξάγιστος, βέβηλος, θεοβλαβής· ὁ γὰρ θεοστυγής τραγικὸν (Eurip Tr 1213). ὀνόματα δὲ τοῦ πράγματος ἐκεῖ μὲν εὐσέβεια καὶ ὀσιότης καὶ θεῶν ἐπιμέλεια καὶ λατρεία θεῶν καὶ θεοσέβεια—τὸ γὰρ φιλοθεότης βίαιον—, ἐνταῦθα δὲ ἀσέβεια καὶ ἀνοσιότης καὶ ὀλιγωρία περὶ τὸ θεῖον καὶ θεοβλάβεια καὶ ἀθεότης. ῥήματα δὲ εὐσεβεῖν, ὀσιοῦν, σέβειν, σέβεσθαι, θεοσεβεῖν. τὸ δ' ἐναντίον ἀσεβεῖν μόνον· τὸ γὰρ ἀνοσιουργεῖν πρὸς ἕτερα. εἰ δὲ καὶ ἐπιρρήματα προσθετέον, ἐπὶ μὲν τοῦ εὐσεβοῦς ὀσιῶς, ἐνθέως, φιλοθέως, θεοφιλῶς, θεοσεβῶς, ἐπὶ δὲ τοῦ ἐναντίου ἀσεβῶς, δυσσεβῶς, ἀνοσιῶς, ἀθέως, θεοβλαβῶς, θεομισῶς, ἀθεμίτως.

L'home que creu en els déus es pot anomenar pietós, amant dels déus, sagrat, amant dels sacrificis, amant de les cerimònies, cerimoniós amb la religió, preocupat pels déus, consagrat als déus, inclinat a la inspiració divina, servidor dels déus, posseït pels déus, diví, pietós amb els déus, teològic, inspirat pels déus, sagrat, consagrat, amic dels déus. El qui els honora, supersticiós o temerós dels déus. El supersticiós inspirat és còmic. El contrari és ateu, no sagrat, impiu, no pietós, sense llei, odiós dels déus, que odia els déus, descuidat dels déus, revolucionari sobre els déus, maleït pels déus, rebutjable per impur, profà, colpit de demència pels déus. L'odiat pels déus és tràgic. Els noms d'aquest fet aquí són pietat i santedat i cura dels déus i servei als déus i pietat cap als déus –la violència de l'estimació als déus-, i allà, impietat i manca de santedat i escassetat envers el diví i demència causada pels déus i ateisme. Els verbs són ser pietós, fer el sagrat, venerar, honorar, honorar els déus. El contrari és només ser impietós. No fer coses sagrades pel que fa a la resta. Si cal col·locar-hi adverbis, en el cas del pietós, sagradament, posseït pels déus, amb amor cap als déus, estimant els déus; el contrari, impiament, sense pietat, no sagradament, ateament, amb deshonor dels déus, amb odi cap als déus, contràriament a la llei.

23. Climent d'Alexandria

Protrèptic II 23, 1 (I, 17 Stählin)

ἀθέους δὲ εἰκότως ἀποκαλῶ τούτους, οἳ τὸν μὲν ὄντως ὄντα θεὸν ἠγνοήκασιν, παιδίον δὲ ὑπὸ Τιτάνων διασπώμενον καὶ γύναιον πενθοῦν καὶ μόρια ἄρρητα ὡς ἀληθῶς ὑπ' αἰσχύνης ἀναισχύντως σέβουσιν, διττῇ ἐνεσχημένοι τῇ ἀθεότητι, προτέρᾳ μὲν, καθ' ἣν ἀγνοοῦσι τὸν θεόν, τὸν ὄντα ὄντως μὴ γνωρίζοντες θεόν, ἐτέρᾳ δὲ καὶ δευτέρᾳ ταύτῃ πλάνῃ τοὺς οὐκ ὄντας ὡς ὄντας νομίζοντες καὶ θεοὺς τούτους ὀνομάζοντες τοὺς οὐκ ὄντως ὄντας, μᾶλλον δὲ οὐδὲ ὄντας, μόνου δὲ τοῦ ὀνόματος τετυχηκότας.

Anomeno amb propietat ateus aquells que desconeixen el déu que existeix de veritat, i veneren com a vertaders i sense vergonya, de manera vergonyosa, un nen esquarterat pels titans i que pateix com una dona, i membres impronunciables, posseïts per un doble ateisme, en primer lloc, pel déu que reconeixen, no coneixent el Déu que existeix de veritat, i en segon lloc per aquest error, considerant que els déus que no existeixen, sí que existeixen, i

anomenant déus aquells que no existeixen de veritat, més ben dit, que no existeixen, fent-ne servir només el nom.

Protrèptic V 64, 3 (I 49 Stählin)

Ἄθεοι μὲν δὴ καὶ οὗτοι, σοφία τινὶ ἀσόφῳ τὴν ὕλην προσκυνήσαντες.

També són ateus aquests, que adoren la matèria amb una mena de saviesa no sàvia.

Stromata I 11, 52 (II 34 Stählin)

στοιχεῖα δὲ σέβουσι Διογένης μὲν τὸν ἀέρα, Θαλῆς δὲ τὸ ὕδωρ, Ἴππασος δὲ τὸ πῦρ, καὶ οἱ τὰς ἀτόμους ἀρχὰς ὑποτιθέμενοι, φιλοσοφίας ὄνομα ὑποδύμενοι, ἄθεοί τινες ἀνθρωπίσκοι καὶ φιλήδονοι.

Entre els elements, Diògenes venera l'aire, Tales l'aigua, Hipàrs el foc, i els que col·loquen els àtoms com a principis, adoptant el nom de filosofia, una mena d'ateus homenets i amants del plaer.

Stromata VII 1, 4 (III 5 Stählin)

ἄθεος μὲν γὰρ ὁ μὴ νομίζων εἶναι θεόν.

En efecte, és ateu el que no creu que existeixi déu.

24. Sext Empíric, Hipoptiposis pirrònies III 3, 11-12

εἰ δὲ δύναται μὲν πάντων προνοεῖν, οὐ βούλεται δέ, βάσκανος ἂν εἶναι νομισθεῖη. εἰ δὲ οὔτε βούλεται οὔτε δύναται, καὶ βάσκανός ἐστι καὶ ἀσθενής, ὅπερ λέγειν περὶ θεοῦ ἀσεβούντων ἐστίν. οὐκ ἄρα προνοεῖ τῶν ἐν κόσμῳ ὁ θεός. εἰ δὲ οὐδενὸς πρόνοιαν ποιεῖται οὐδὲ ἔστιν

αὐτοῦ ἔργον οὐδὲ ἀποτέλεσμα, οὐχ ἔξει τις εἰπεῖν, πόθεν καταλαμβάνεται ὅτι ἔστι θεός, εἴγε μήτε ἐξ ἑαυτοῦ φαίνεται μήτε δι' ἀποτελεσμάτων τινῶν καταλαμβάνεται. καὶ διὰ ταῦτα ἄρα ἀκατάληπτόν ἐστιν εἰ ἔστι θεός. ἐκ δὲ τούτων ἐπιλογιζόμεθα, ὅτι ἴσως ἀσεβεῖν ἀναγκάζονται οἱ διαβεβαιωτικῶς λέγοντες εἶναι θεόν· πάντων μὲν γὰρ αὐτὸν προνοεῖν λέγοντες κακῶν αἴτιον τὸν θεὸν εἶναι φήσουσιν, τινῶν δὲ ἢ καὶ μηδενὸς προνοεῖν αὐτὸν λέγοντες ἦτοι βάσκανον τὸν θεὸν ἢ ἀσθενῆ λέγειν ἀναγκασθήσονται, ταῦτα δὲ ἐστὶν ἀσεβούντων προδήλως.

Si pot preveure-ho tot, però no vol, es consideraria que és gelós. Si no vol ni pot, és gelós i dèbil, la qual cosa és parlar sobre els que no tenen pietat cap als déus. Efectivament, déu no té previsió del que passa al món. Si no fa previsió de res ni és obra ni acció d'ell, ningú podrà dir d'on se suposa que és déu, si no es mostra a partir d'ell ni es pot deduir a partir de certes accions. I per això no és deduïble si hi ha déu. D'això concluïm que de la mateixa manera són obligats a cometre impietat els que diuen enèrgicament que hi ha déu: dient que déu ho preveu tot, diran que déu és el causant dels mals, en afirmar que déu preveu algunes coses o bé res, seran obligats a reconèixer que déu és gelós o dèbil, i això és amb tota evidència propi d'impius.

25. Anònim Seguerià, Tècnica retòrica 215 (Rhet. Gr. I 390 Spengel-Hammer = p. 42 Graeven)

ἀσεβείας κρινομένη ἢ Φρύνη· καὶ γὰρ ἐκώμασεν ἐν Λυκείῳ καὶ καινὸν εἰσήγαγε θεὸν καὶ θιάσους ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν συνήγαγεν.

Frine va ser jutjada per impietat. Va celebrar una festa al Liceu i va introduir un déu nou i va convocar aplecs d'homes i de dones.

26. Elià, Històries diverses V 12

τῆς δὲ ἀσεβείας ὁ δῆμος τὸ ὑπερβάλλον μὴ ἐνεγκῶν, ζημίαν ἐτιμήσαντο τῷ Δημάδῃ ταλάντων ἑκατόν, ὅτι θνητὸν δὴ τὸν Ἀλέξανδρον ὄντα ἐνέγραψε τοῖς Ὀλυμπίοις.

El poble, no tolerant l'excés d'impietat, va condemnar Demades a una multa de mil talents, perquè havia inscrit Alexandre, que era un mortal, entre els déus olímpics.

27. Orígenes, De oratione V 1 (II 308 Kötschau)

ἔστι γὰρ τὸ δόγμα ἦτοι τῶν πάντη ἀθέων καὶ τὴν οὐσίαν τοῦ θεοῦ ἀρνούμενων ἢ τῶν μέχρις ὀνόματος τιθέντων θεὸν τὴν πρόνοιαν δὲ αὐτοῦ ἀποστερούντων.

Hi ha el dogma dels totalment ateus i dels que rebutgen l'essència de déu o dels que tot i donant-li el nom de déu el priven de la providència.

28. Gregori Taumaturg, Discurs panegíric per a Orígenes XIII 152

πλήν ὅσα τῶν ἀθέων εἶη, ὅσοι ἐκκυλισθέντες ὁμοῦ καὶ τῶν ἀνθρωπίνων ἐννοιῶν οὐκ εἶναι θεὸν ἢ πρόνοιαν λέγουσι (...).

Llevat de les produccions dels ateus, tots els quals, relliscant de la general intel·ligència humana, diuen que no hi ha déu o providència.

29. Porfiri

A. Comentari al Timeu de Plató 28 (p. 18 Sodano) en Procle, Comentari al Timeu 64 A (I 207 i seg. Diehl)

ὡς οὔτε οἱ τὴν πρώτην ἀθεότητα νοσήσαντες προσποιοῦνται τὴν ἀπὸ τῆς εὐχῆς ὠφέλειαν, οἷ γε μηδὲ εἶναι λέγοντες θεοῦς, οὔτε οἱ τὴν δευτέραν, ὅσοι τὴν πρόνοιαν ἄρδην ἀνατρέπουσι θεοῦς εἶναι διδόντες, οὔθ' οἱ καὶ εἶναι καὶ προνοεῖν αὐτοῦς συγχωροῦντες, ἅπαντα δὲ ἀπ' αὐτῶν ἐξ ἀνάγκης γίνεσθαι.

Així, els que han patit la malaltia del primer ateisme, simulen la utilitat de la pregària, alguns dient que no hi ha déus, i els que han patit la segona, capgiren la providència admetent que hi

ha déus, o bé admeten que existeixen però no tenen providència. Tot això es produeix entre ells per necessitat.

B. Sentències 40 (p. 51 i seg. Lamberz)

ὥστε πᾶς φαῦλος βίος δουλείας πλήρης καὶ ἀσεβείας καὶ διὰ τοῦτο ἄθεός τε καὶ ἄδικος ἢ ἐν αὐτῷ πνεῦμα πλήρης ὑπάρχον τῆς ἀσεβείας καὶ διὰ τοῦτο καὶ ἀδικίας.

Tota vida malvada és plena d'esclavitud i impietat i per això atea i injusta; en aquesta l'esperit és ple d'impietat i, per xiaò mateix, d'injustícia.

30. Atanasi, Discurs contra els arians o segon discurs 43 (PG 26, col. 237 B)

οὕτω καὶ Ἕλληνες καίτοι θεὸν διὰ χειλέων λέγοντες ἀθεότητος ἔχουσιν ἔγκλημα, ὅτι τὸν ὄντως ὄντα καὶ ἀληθινὸν θεὸν οὐ γινώσκουσι, τὸν πατέρα τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Així també els grecs, encara que el nom de Déu està en els seus llavis, incorren en l'acusació d'ateisme, perquè no coneixen el Déu que existeix amb certesa i veritable, el pare de nostre Senyor Jesucrist.

31. Arnobi, Contra les nacions V 30

Iam dudum me fateor reputantem mecum in animo rerum huiusmodi monstra solitum esse mirari, audere vos dicere quemquam ex is atheum inreligiosum sacrilegum qui deos esse omnino aut negent aut dubitent aut qui eos homines fuisse contendunt et potestatis alicuius et meriti causa deorum in numerum relatos.

Confesso que, en reflexionar sobre aquestes històries monstruoses en la meva pròpia ment, he estat durant molt de temps pensant com us atrevíeu a dir d'aquests que eren ateus, impius, sacrílegs, els quals o bé neguen que hi hagi cap déu en absolut, o dubten de la seva

l'existència, o afirmen que eren homes, i s'han comptat entre els déus per raó d'algun poder i d'alguna causa.

32. Eusebi

Comentari als Psalms 13, 2 (PG 23, col. 144 C)

Τῶν δὲ ἀθέων οἱ μὲν μὴ εἶναι Θεὸν παντελῶς ἔδοξαν, ἀλλ' εἶναι διὰ κενὸν ὄνομα· οἱ δὲ μὴ ὄντας ἀνέπλασαν, τὸν ὄντα παρωσάμενοι· οἱ δὲ εἶναι μὲν ἔφασαν, μὴ προνοεῖν δὲ τῶν ἐπὶ γῆς. Οἱ δὲ πάντες εἰς ἀθεΐαν περιετράπησαν φρονοῦντες οὕτως.

D'entre els ateus alguns van considerar que Déu no existia en absolut, ans era un nom buit. Altres van figur déus que no existeixen, menystenint l'existent. Altres van dir que existia però que no tenia providència del que passava a la terra. Tots ells van desembocar en l'ateisme, pensant d'aquesta manera.

Panegíric 3 p. 201 Heikel (GCS 7)

ἀκριβῶς γὰρ ἄθεον τὸ πολύθεον.

Més correctament caldria anomenar ateu el que creu en molts déus.

Preparació per a l'evangeli II 4, 1 (I 87 Mras-Des Places)

σώφρονι λογισμῷ κρίναντες ἀνόσιον εἶναι καὶ δυσσεβὲς τῇ τοῦ θεοῦ σεβασμίῳ προσηγορίᾳ τιμᾶν τοὺς πάλαι ἐν νεκροῖς κειμένους θνητοὺς ἄνδρας.

Amb raó confessem que ens hem alliberat de tot això, i rescatat d'una il·lusió llarga i antiquada com d'alguna malaltia terrible i molt greu.

33. Agustí, Segon comentari als psalms 31, 25 (CCL 38, p. 242 i seg.)

In istis tribus sententiis magna impietas, aut negare Deum, aut dicere iniustum, aut auferre illi gubernationem rerum.

En aquestes tres coses hi ha una gran impietat: negar Déu, o anomenar-lo injust, o treure-li el govern de les coses.

34. Hierocles, Comentari al Poema auri de Pitàgores XI 25 (p. 50 Köhler)

τὴν μεγίστην δὲ ἐπικτᾶσθαι κακίαν, ἐὰν ἀπρονόητον τὸ πᾶν ἢ κακῶς φρονιζόμενον οἰηθῶμεν. τοῦτο δὲ ταύτόν ἐστι τῷ μὴ οἶεσθαι εἶναι θεὸν ἢ ὄντα μὴ προνοεῖν ἢ προνοοῦντα μὴ ἀγαθὸν εἶναι καὶ δίκαιον, ἃ δὴ τῆς παντοδαποῦς ἀσεβείας ἐστὶ τὰ συνεκτικώτατα καὶ πρὸς πᾶσαν κακίαν συνωθοῦντα τὸν τοῖς τοιοῦτοις ἐαλωκότα δοξάσασιν.

El mal més gran d'aconseguir, si considerem el tot sense reflexió o mal pensat. Això és el mateix que do creure que hi ha un déu o bé que, existint, no té providència o no preveu el bé i el just, les quals coses són les que inclouen en absolut més impietat i són més adequades per a qualsevol mal per a qui ha estat víctima d'aquesta mena de dogmes.

35. Isidor Pelusiota, Epístoles IV 99 (PG 78, col. 1164)

ἐπειδὴ τῶν ἀνθρώπων, ὡς γέγραφας, οἱ μὲν μὴδ' εἶναι τὸ θεῖον φασιν, οἵτινες τὰ ἐπ' ἀσεβεία νικητήρια ἤραντο· οἱ δὲ εἶναι μὲν, μὴ προνοεῖν δέ· ἄλλοι δὲ προνοεῖν μὲν, ἀλλὰ τῶν ἐπουρανίων· ἄλλοι δὲ καὶ τῶν ἐπιγείων μὲν, οὐ πάντων δέ, ἀλλὰ καὶ βασιλέων καὶ ἀρχόντων· ἄλλοι δὲ πάντων μὲν (καὶ γὰρ καὶ μέχρι μυρμηκῶν τὴν πρόνοιαν διήκειν), οὐ μὴν Τριάδα ὁμοούσιον προσκυνεῖν· καὶ οἱ μὲν αὐτοματισμόν, οἱ δὲ εἰμαρμένην εἶναι ὀρίζονται.

Atès que els homes, com has escrit, els uns diuen que no existeix déu, els quals s'han endut els premis de la impietat; altres diuen que existeix, però no té providència; altres que té providència, però de les coses celestials; altres que també en té de les coses de la terra, però no totes, encara que sí dels reis i governants; altres de tot (i estenen la providència fins a les

formigues), no veneren la Tríada consubstancial; i altres diuen que es mou per ella mateixa, mentre que altres, que és moguda.

36. Ciril d'Alexandria, Comentari al profeta Sofonies 9 (PG 71, col. 961 D)

ἀπρονοησία δὴ οὖν καὶ ἕτερον οὐδὲν τὸ θρυλλούμενον. αἰσχρὸν δὲ οὕτω τὸ δόγμα καὶ κατεστραγημένον, ὡς μηδὲ αὐτοῖς τοῖς Ἑλλήνων ἀρέσαι σοφοῖς. ἄθεον γὰρ ὠνόμαζον τὸν τῶν τοιούτων εἰσηγητὴν· Ἐπίκουρος οὗτος ἦν, εἷς τῶν παρ' αὐτοῖς ἐπὶ σοφίᾳ διαβεβοημένων.

És una imprudència i no altra cosa aquesta cantarella. Aquest dogma és vergonyós i horrorós, de manera que no agrada ni als mateixos savis d'entre els grecs. Anomenen ateu l'introductor d'aquestes coses. Era Epicur, un entre ells dels que tenia anomenada per la saviesa.

37. Teodorete

A. Guariment de les malalties gregues III 4-5

Οὐκ οὐνοῖν γε ἄθεοι Διαγόρας ὁ Μιλήσιος καὶ ὁ Κυρηναῖος Θεόδωρος καὶ Εὐήμερος ὁ Τεγεάτης καὶ οἱ τούτοις ἠκολουθηκότες, παντάπασιν φάντες μὴ εἶναι θεοὺς, ὡς ὁ Πλούταρχος ἔφη, ἀλλὰ καὶ Ὅμηρος καὶ Ἡσίοδος καὶ αἱ τῶν φιλοσόφων συμμορίαί, παμπόλλους μὲν θεῶν μυθολογήσαντες ὄρμαθούς, ἀνδραποδώδεις δὲ τινὰς καὶ παθῶν ἀνθρωπίνων ἀποφύησαντες δούλους. Εἰσὶ δὲ οἱ καὶ ἀνέδην τὰ αἰσχίστα πάθη, τὰ παρὰ σφῶν κατηγορούμενα, καὶ ὧν ἐπιμελῶς κρατεῖν τοῖς νέοις παρακελεύονται, θεοὺς τε ὠνόμασαν καὶ ὡς θεοὺς τὸ γέρας ἀπένευον.

No només són ateus Diàgores de Milet i Teodor de Cirene i Evemer de Tegea i els seus seguidors, que a tot arreu diuen que no hi ha déus, com va afirmar Plutarc, sinó també Homer i Hesíode i les tribus de filòsofs, que han descrit multituds de déus anant amunt i avall, alguns d'ells esclaus i confessant-se esclaus de passions humanes. També hi ha els sentiments més vergonyosos, les coses que diuen, i allò que exhorten els joves a dominar amb cura, ho van anomenar déus i els van distribuir ofrenes com als déus.

Interpretació dels Psalms 13, 1 (PG 80, col. 949 B-C)

Οἱ μὲν πάντῃ τὸ Θεῖον ἀρνησάμενοι, καὶ μηδὲ τὴν ἀρχὴν εἶναι Θεὸν ἀποφηνάμενοι, ὑπόκενον δὲ εἶναι τοῦνομα, καὶ κατὰ μηδεμιᾶς οὐσίας ὑποκείμενον τεταγμένον. Οἱ δὲ, τοὺς μὴ ὄντας ὡς ὄντας θεοὺς ἀναγορεύσαντες, καὶ τὸν μόνον ὄντα παρωσάμενοι· οἱ δὲ εἶναι μὲν τῷ λόγῳ ὑποστησάμενοι, μὴ μὴν δὲ προνοεῖν τῶν ἐπὶ γῆς, μηδὲ ἐφορᾶν τὰ ἀνθρώπινα παραδεδειγμένοι. Ἀθρόως δὴ οὖν οἱ πάντες εἰς ἓνα λόγον ἀρνησίθεον περιετράπησαν, μὴ εἶναι Θεὸν διανοηθέντες.

Aquests rebutgen qualsevol element diví i diuen que el principi no és Déu, mentre que el nom és buit, i que no disposa de cap essència. Els uns, considerant com a existents els que són no existents, i no fent cas de l'únic que existeix. Els altres, reconeixent de paraula que existeix, però que no té providència sobre la terra, i establint que no té cura de les coses humanes. En definitiva tots van anar a raure al mateix discurs negador de Déu, establint que no hi ha Déu.

Interpretació als Psalms 1 (PG 80, col. 868 D)

Ἀσεβεῖς δὲ φίλον τῆς θείας Γραφῆς καλεῖν τοὺς ἀθεῖαν, ἢ πολυθεῖαν θρησκεύοντας.

L'amic anomena impius, a la Inscripció sagrada, els que conreen l'ateisme o bé el politeisme.

38. Joan Filopon, Comentari al Sobre l'ànima d'Aristòtil I 2 p. 88, 23 i seg. Hayduck (CAG XV = VS 38 A 8)

οὗτος (scil. Ἰππων) ἀθεος ἐπεκέκλητο δι' αὐτὸ τοῦτο, ὅτι τὴν τῶν πάντων αἰτίαν οὐδενὶ ἄλλῳ ἢ τῷ ὕδατι ἀπεδίδου.

Aquest (Hipó) va ser anomenat ateu per aquest motiu, que atribuïa la causa de tot a cap altra cosa que no fos l'aigua.

39. Suda

s. v. ἄθεον (I 67 i seg. Adler)

Ἄθεον: ἄθεόν ἐστι τὸ μὴ τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς διασώζειν καὶ ἀνάγειν εἰς τὸ θεοειδὲς καὶ συνάγειν αὐτὴν πρὸς τὸ θεῖον ἀρρήκτοις καὶ ἀλύτοις δεσμοῖς, ἢ τάναντία τούτων, τὸ κατασπᾶν καὶ καθέλκειν τὸ ἐν ἡμῖν θεῖον εἰς τὸ γηγενὲς καὶ ἀλιτήριον, καὶ γιγαντῶδες ἢ τιτανικὸν δεσμωτήριον.

Sacríleg: és sacríleg no preservar la immortalitat de l'ànima i no exaltar-la com si fos divina i no unir-la al diví amb lligams invulnerables i indissolubles, o bé el contrari d'això, abatre i suprimir el que hi ha de diví en nosaltres en una mena de presó terrenal i pecaminosa i gegantina o titànica.

s. v. ἀσεβεῖς (I 380 Adler)

ἀσεβεῖς: οἱ πολυθεῖαν ἢ ἀθεῖαν θρησκεύοντες.

Impius: els qui conreen el politeisme o l'ateisme.

s. v. Λουκιανός (III 283 Adler)

Λουκιανός, Σαμοσατεύς, ὁ ἐπικληθεὶς βλάσφημος ἢ δύσφημος, ἢ ἄθεος εἶπεῖν μᾶλλον, ὅτι ἐν τοῖς διαλόγοις αὐτοῦ γελοῖα εἶναι καὶ τὰ περὶ τῶν θείων εἰρημένα παρατίθεται.

Llucià de Samòsata, anomenat blasfem o calumniador, o més ben dit ateu, perquè en els seus diàlegs va ridiculitzar el que es diu sobre el diví.

40. Basili Mínim, Escolis a Gregori de Nazianz, Discursos I C. Iul. (PG 36, 1092 A)

Ἀσία δὲ ἦν αὐτοῦ (scil. Ἰουλιανοῦ) τῆς ἀσεβείας διδασκαλεῖον, ὅσης γε τῆς ἀσεβείας περὶ ἀστρονομίαν, καὶ τὰ ἐξῆς. τῇ γὰρ κινήσει τῶν οὐρανίων περιγράφοντες τὰ ἡμέτερα, καὶ τὴν κτίσιν θεοποιούντες παρὰ τὸν κτίσαντα, ἀσεβείας διδασκαλεῖον εἰκότως ταύτην πεποίηται. οὗτοι γὰρ οἱ ἐν Ἀσίᾳ τῆνικαῦτα ἀστρονομία καὶ γενέσει τὰς προγνώσεις τερατευσάμενοι, τὴν τοιαύτην ἀσέβειαν ἐξεπαίδευσον φανταζόμενοι.

Àsia era per a ell (Julià) l'escola de l'ateisme, de la impietat sobre l'astronomia i les coses de fora. Descriuint les coses de la terra amb el moviment dels cels, i convertint en déu la fundació al marge del fundador, versemblantment la converteixen en escola de la impietat. Aquests, fanfarronejant llavors pronòstics amb l'astronomia i el naixement, sembla que van educar-lo des de la infantesa en la impietat.

41. Escolis cod. Reg. a la Metafísica d'Aristòtil I 3 p. 534 A Brandis

ἔλεγε γὰρ (scil. Ἰππων) μηδὲν ἕτερον εἶναι παρὰ τὰ φαινόμενα φυσικὰ πράγματα· ὅθεν καὶ ὡς μηδὲν ἄλλο τι παρὰ τὰ αἰσθητὰ δοξάζων εἶναι, ἄθεος ἐπεκλήθη.

Va dir (Hipó) que no hi havia cap altra cosa llevat dels fenòmens físics; com que considerava que no hi havia res fora del que es capta pels sentits, va ser anomenat ateu.

II. EVOLUCIÓ SEMÀNTICA DEL MOT *ATHEOS*¹⁵⁷

A. REFERIT A COSES O COMPORTEMENTS

¹⁵⁷ Els textos seleccionats en aquest apartat procedeixen bàsicament del Diccionario Griego-Español (redactat sota la direcció de Francisco R. Adrados per Elvira Gangutia, Javier López Facal, Concepción Serrano, Pedro Bádenas i altres col·laboradors), s. v. ἄθεος. El diccionari es pot consultar en paper (vol. I: Madrid, CSIC, 1980) i en línia (<http://dge.cchs.csic.es/>). Hi ha algun text que hem incorporat nosaltres; igualment, hem canviat l'ordre de presentació de les referències en el diccionari.

42. Baquilides, Odes XI 92-112 (traducció de Manel Balasch)

El text fa referència a les Prètides, les filles de Pretos, rei d'Argos, i d'Estenebea. Per haver gosat comparar-se amb Hera, la deessa les féu tornar boges: creient-se vaques, anaven pels camps mugint i menjant herba. L'endeví Melamp es comprometé a guarir-les a canvi de la mà d'Ifianassa i un terç del regne de Pretos. Ho aconseguí mitjançant un filtre d'hel·lèbor barrejat amb aigua de la font on s'abeuraven.

Τρισκαίδεκα μὲν τελέους

μῆνας κατὰ δάσκιον ἠλύκταζον ὕλαν

φεῦγόν τε κατ' Ἀρκαδίαν μη-

λοτρόφον· ἀλλ' ὅτε δὴ

Λοῦσον ποτὶ καλλιρόαν πατὴρ ἴκανεν,

ἔνθεν χροῶ νιψάμενος

φοινικοκ[ραδέμνο]ιο Λατοῦς

κίκλη[σκε θύγατρ]α βοῶπιν

χεῖρας ἀντείνων πρὸς αὐγὰς

ἰπώκεος ἀελίου,

τέκνα δυστάνοιο Λύσσης

πάρφρονος ἐξαγαγεῖν·

«Θύσω δέ τοι εἴκοσι βοῦς

ἄζυγας φοινικότριχας.»

Τοῦ δ' ἔκλυ' ἀριστοπάτρα

θηροσκόπος εὐχομένου· πιθοῦσα δ' Ἥραν

παῦσεν καλυκοστεφάνους κού-

ρας μανιᾶν ἀθέων·

ταὶ δ' αὐτίκα οἱ τέμενος βωμόν τε τεῦχον,

χραῖνόν τέ μιν αἵματι μή-

λων καὶ χοροὺς ἴσταν γυναικῶν.

Tretze mesos sencers elles braolaren pels ombrosos boscatges, i fugiren vers la ramadera Arcàdia, però quan el pare va atènyer el Lusos de bella correntia, on es rentà la pell, i va invocar la filla de Leto, d'ulls bovins i de roja diadema, alçant les mans vers els raigs del sol conduït per ràpids corsers, perquè alliberés les seves filles de la malaurada ràbia embogidora, i va exclamar: "Et sacrificaré vint jònegues que no han tastat el jou, de purpuri pelatge", la filla del més excels dels pares, la talaiera de feres, va escoltar-lo i va aconseguir d'Hera que fes cessar la bojar impia de les donzelles de negrosa corona; elles bastiren tot seguit un santuari i un altar, el tenyiren amb la sang de corders, i instituïren cors femenins.

43. Gòrgies, fragment B 11A 36 D-K

(36) ἐὰν δὲ ἀδίκως ἀποκτείνητέ με, πολλοῖς γενήσεται φανερόν· ἐγὼ τε γὰρ <οὐκ> ἀγνώσ, ὑμῶν τε πᾶσιν Ἑλλησι γνῶριμος ἢ κακότης καὶ φανερά. καὶ τὴν αἰτίαν φανεράν ἅπασιν ὑμεῖς ἔξετε τῆς ἀδικίας, οὐχ ὁ κατήγορος· ἐν ὑμῖν γὰρ τὸ τέλος ἔνι τῆς δίκης. ἀμαρτία δ' οὐκ ἂν γένοιτο μείζων ταύτης. οὐ γὰρ μόνον εἰς ἐμὲ καὶ τοκέας τοὺς ἐμοὺς ἀμαρτήσεσθε δικάσαντες ἀδίκως, ἀλλ' ὑμῖν αὐτοῖς δεινὸν ἄθεον ἄδικον ἄνομον ἔργον συνεπιστήσεσθε πεπονηκότες, ἀπεκτονότες ἄνδρα σύμμαχον, χρήσιμον ὑμῖν, εὐεργέτην (240) τῆς Ἑλλάδος, Ἑλληνας Ἑλληνα, φανεράν οὐδεμίαν ἀδικίαν οὐδὲ πιστὴν αἰτίαν ἀποδείξαντες.

Si em condemneu a mort injustament, serà conegut per molts; jo, en efecte, no sóc un desconegut i a tots els grecs resultarà coneguda i evident la vostra maldat. I vosaltres en tindreu la culpa, manifesta per a tothom, de la injustícia, no l'acusador; en efecte està en poder vostre la conclusió del judici. I no es podria produir un error més gran que aquest. En

efecte, vosaltres, si jutgeu injustament, no sereu culpables no només contra mi i contra els meus pares, ans vosaltres mateixos sereu conscients d'haver comès un acte terrible, impiu, injust, contrari a la llei, enviant a la mort un aliat, útil a vosaltres, benefactor de Grècia, grecs amb un grec, sense haver patit cap injustícia evident, ni una culpa esperable.

44. Èsquil, Eumènides 538-547 (traducció de Carles Riba)

Les Eumènides és l'obra final de la trilogia de l'Orestíada. Orestes, Apol·lo, i les Erínies compareixen a l'Areòpag davant un jurat d'atenesos, per decidir si l'assassinat de Clitemnestra per part del seu fill, Orestes, el fa mereixedor del turment que li han infligit. En aquest passatge, el cor es pronuncia contra la possibilitat d'absoldre Orestes, predint els mals que s'esdevindrien en aquest cas i indicant que, per damunt de tot, cal honorar els pares.

ἔς τὸ πᾶν σοι λέγω,

βωμὸν αἴδεσαι Δίκας,

μηδέ νιν κέρδος ἰδῶν ἀθέωι ποδὶ

λάξ ἀτίσης· ποινὰ γὰρ ἐπέσται.

κύριον μένει τέλος.

πρὸς τάδε τις τοκέων σέβας εὔ προτίων

καὶ ξενοτίμους

ἐπιστροφὰς δωμάτων

αἰδόμενός τις ἔστω.

Antístrofa 3. Supremament t'ho dic: venera l'altar de la Justícia; i, per un profit que has ullat, no l'ultratgis amb un cop de peu impiadós. El càstig vindrà: la fi resta sobirana. Així, doncs, posa bé en el primer lloc d'honor la pietat deguda als pares i respecta els drets de l'estranger que s'acull a la teva casa.

45. Aristòfanes, Les tesmofòries, 663-685

Eurípides s'assabenta que les dones d'Atenes conspiren contra ell, enfadades per com les presenta a les seves tragèdies. El càstig ha de tenir lloc durant el festival de les Tesmofòries, la celebració anual dedicada a la fertilitat i a la deessa Demèter. En aquest passatge les dones han enxampat Mnesíloc, enviat per Eurípides, que es fa pasar per dona. Un cop descobert l'engany, el cor anima a buscar més possibles espies masculins, enviats igualment per Eurípides.

εἶα νῦν ἴχνευε καὶ μάτευε ταχὺ πάντ', εἴ τις ἐν τόποις ἐδραῖος

ἄλλος αὖ λέληθεν ὦν.

πανταχῆ δὲ ῥῖψον ὄμμα,

καὶ τὰ τῆδε <καὶ τὰ κεῖσε> καὶ τὰ δεῦρο

πάντ' ἀνασκόπει καλῶς.

ἦν γὰρ ληφθῆ δράσας ἀνόσια,

δώσει τε δίκην καὶ πρὸς τούτῳ

τοῖς ἄλλοις ἀνδράσιν ἔσται

παράδειγμ' ὕβρεως

ἀδίκων τ' ἔργων ἀθέων τε τρόπων·

φήσει δ' εἶναί τε θεοὺς φανερῶς,

δείξει τ' ἤδη

πᾶσιν ἀνθρώποις σεβίζειν δαίμονας

δικαίως τ' ἐφέπειν ὅσα καὶ νόμιμα

μηδομένους ποιεῖν ὅ τι καλῶς ἔχει.

κἂν μὴ ποιῶσι ταῦτα, τοιάδ' ἔσται·

αὐτῶν ὅταν ληφθῆ τις ὄσια <μῆ> δρῶν,
μανίαις φλέγων λύσση παράκο-
πος πᾶσιν ἐμφανῆς ὄρᾶν
ἔσται γυναιξὶ καὶ βροτοῖσιν,
ὅτι τὰ παράνομα τὰ τ' ἀνόσια
θεὸς παραχρῆμ' ἀποτίνεται.

El cor – Au, va, segueix les petges i busca llestament per tot arreu per si en aquests llocs s'hi ha amagat algú altre que no hàgim vist. Llença els teus ulls en totes direccions, per aquí i per allà, examina-ho tot sense errar-hi. Perquè si se m'ha escorregut algú que comet impietats, aquest tal me les pagarà i, a més, a tots els altres homes, els servirà d'exemple del que aconseguen el sacrilegi, les obres injustes i les maneres atees. Afirmarà ben clarament l'existència dels déus, i ensenyarà tots els homes a venerar-los, a seguir amb justícia la pietat i la legalitat, amb el pensament de fer el que s'escau. I si no ho fan, vet aquí el que passarà: sempre que algun d'ells sigui enxampat tot cometent una impietat s'encendrà de furor, la ràbia li farà perdre el seny quan ho faci, de manera que serà ben evident a tots, homes i dones, que el déu castiga a l'acte la injustícia i la impietat.

46. Aristòfanes, Les tesmofòries, 710-725 (traducció de Manel Balasch)

El fragment pertany a la mateixa obra que l'anterior. Mnesíloc ha agafat un nadó com a ostatge. Les dones acusen Mnesíloc d'haver comès un acte sacríleg, mentre que aquest es nega a deixar anar la criatura.

{Χο.} ἀλλ' οὔν ἦκεις γ' ὄθεν οὐ φαύλως
ἀποδράς λέξεις
οἷον δράσας διέδυσ ἔργον,

λήψει δὲ κακόν.

{Κη.} τοῦτο μέντοι μὴ γένοιτο μηδαμῶς, ἀπεύχομαι.

{Χο.} τίς ἄν σοι, τίς ἄν σύμμαχος ἐκ θεῶν

ἀθανάτων ἔλθοι ξὺν ἀδίκους ἔργοις;

{Κη.} μάτην λαλεῖτε· τήνδ' ἐγὼ οὐκ ἀφήσω.

{Χο.} ἀλλ' οὐ μὰ τῷ θεῷ τάχ' οὐ χαίρων ἴσως ἐνουβριεῖς

λόγους τε λέξεις ἀνοσίους

<ἐπ'> ἀθέοις ἔργοις·

<καί> γὰρ ἀνταμειψόμεσθ' ἄσ' ὥσπερ εἰκός, ἀντὶ τῶνδε.

ταχὺ δὲ μεταβαλοῦσ' ἐπὶ κακὸν ἑτερότρο-

πος ἐπέχει τύχη.

El cor – Com sigui! Però no aniràs fàcilment al lloc d'on vénis ni podràs dir que t'has escapat després d'haver comès tal malifeta. T'encertarà un desastre.

El sogre – Impreco que això no em passi. No! De cap manera!

El cor – Quin, quin dels déus immortals et vindria com a aliat, amb aquestes males obres?

El sogre – Xerreu inútilment; jo, aquesta criatura, no la soltaré.

El cor – Per les dues deesses! És ben segur que aviat no et gaudiràs d'injuriar-nos i de dir-nos paraules impies. Respondrem com cal als teus actes sacrílegs, ens revenjarem d'ells. Perquè la fortuna és versàtil i es torna de cop desfavorable.

47. Èsquil, Perses 800-817 (traducció de Carles Riba)

Els Perses està ambientada a la batalla de Salamina, durant les Guerres Mèdiques. En aquest fragment Atosa, mare de Xerxes, va a la tomba del seu espòs, Darios I, que se li apareix en

forma d'ombra, i li explica que el motiu de la derrota persa s'ha de cercar en la hbris o desmesura de Xerxes, que va construir un pont amb vaixells al llarg de l'Hel·lespont, ofenent d'aquesta manera els déus. Èsquil sembla indicar que han estat els déus, més que no pas Atenes, els responsables de la victòria.

{Δα.} παῦροί γε πολλῶν, εἴ τι πιστεῦσαι θεῶν

χρῆ θεσφάτοισιν ἐς τὰ νῦν πεπραγμένα

βλέψαντα· συμβαίνει γὰρ οὐ τὰ μέν, τὰ δ' οὔ.

κεῖπερ τάδ' ἔστι, πλῆθος ἔκκριτον στρατοῦ

λείπει κεναῖσιν ἐλπίσιν πεπεισμένος.

μίμνουσι δ' ἔνθα πεδίον Ἄσωπὸς ῥοαῖς

ἄρδει, φίλον πίασμα Βοιωτῶν χθονί,

οὔ σφιν κακῶν ὕψιστ' ἐπαμμένει παθεῖν

ὑβρεως ἄποινα κάθρων φρονημάτων·

οἱ γῆν μολόντες Ἑλλάδ' οὐ θεῶν βρέτη

ἠιδοῦντο συλᾶν οὐδὲ πιμπράναι νεώς·

βωμοὶ δ' ἄιστοι δαιμόνων θ' ἰδρύματα

πρόρριζα φύρδην ἐξανέστραπται βάθρων.

τοιγὰρ κακῶς δράσαντες οὐκ ἐλάσσονα

πάσχουσι, τὰ δὲ μέλλουσι, κούδέπω κακῶν

κρηπὶς ὑπεστίν, ἀλλ' ἔτ' ἐκπαιδεύεται†

τόσος γὰρ ἔσται πελανὸς αἱματοσφαγῆς

πρὸς γῆι Πλαταιῶν Δωρίδος λόγῃς ὑπο·

L'ombra de Darios – No, rars entre molts, –si hem de creure els anuncis dels déus, mirant el que ja ha esdevingut; perquè no es compleixen els uns sí, els altres no; i si tanmateix és així, deixa una multitud triada de tropes obeint a esperances ben vanes. Acampen als llocs on l'Asopos arrosa el pla amb les seves aigües corrents, estimat engreix de la terra beòcia; i allí els espera de sofrir els suprems desastres, en paga de llur desmesura i de llur orgull sacríleg: ells que, vinguts en terra grega, no tenien escrúpol d'espoliar les estàtues dels déus, d'incendiar els temples: han desaparegut altars, imatges divines han estat tombades de soca i arrel, en barreja, dels sòcols. Així, havent fet mals, en sofreixen de no pas menors, i d'altres els n'esperen: els fonaments de llurs desventures ni estan posats, són encara a la infància: tan gran serà el pastat de sang i degolla que la llança dòrica farà en el camp de Platees!

48. Eurípides, Andròmaca 486-499 (traducció de Carles Riba)

La tragedia narra la historia d'Andròmaca, que havia estat esposa d'Hèctor. Després del saqueig de Troia, Andròmaca ha esdevingut esclava de Neoptòlem, fill d'Aquil·les. En el text el cor es refereix a Hermíone, la filla de Menelau i esposa de Neoptòlem. Hermíone acusa Andròmaca de la seva esterilitat, i Menelau vol matar Andròmaca i el seu fill.

ἔδειξεν ἅ Λάκαινα τοῦ στρατηλάτα

Μενέλα· διὰ γὰρ πυρὸς ἦλθ' ἐτέρωι λέχει,

κτείνει δὲ τὰν τάλαιναν Ἰλιάδα κόραν

παῖδά τε δύσφρονος ἔριδος ὕπερ.

ἄθεος ἄνομος ἄχαρις ὁ φόνος·

ἔτι σε, πότνια, μετατροπὰ

τῶνδ' ἔπεισιν ἔργων.

καὶ μὴν ἔσορῶ τόδε σύγκρατον

ζεῦγος πρὸ δόμων ψήφωι θανάτου

κατακεκριμένον.

δύστηνε γύναι, τλήμον δὲ σὺ παῖ,

μητρὸς λεχέων ὃς ὑπερθνήσκεις

οὐδὲν μετέχων

οὐδ' αἴτιος ὦν βασιλεῦσιν.

El cor: Ho ha mostrat la lacònia, la filla del cabdill

Menelaos. Encesa contra l'altre

llit, medita la mort de la pobra troiana

i del seu fill, per una mala enveja.

Mort impia, il·legal, odiosa!

Encara un dia, sobirana,

et vindrà la recança d'aquest acte.

El corifeu: Veig ara davant

del palau el coble amerat en l'amor

condemnat per una sentència mortal.

Dona mísera i tu, pobre infant,

que mors víctima dels amors materns,

sense cap part

ni culpa de res contra els prínceps!

49. Eurípides, Els fills d'Hèrcules 105-110 (traducció de Carles Riba)

Els fills d'Hèracles, capitanejats per Iolau i Alcmena, fugen a Atenes, ja que el rei Euristeu ha ordenat expulsar-los de la seva terra. Es refugien com a suplicants dels déus a Marató i Demofont, rei de la ciutat, els dona refugi. En aquest text l'herald i el corifeu discuteixen sobre si és lícita collir els Heraclides.

{Κη.} ἔκπεμπέ νυν γῆς τούσδε τοὺς Εὐρυσθέως,

κούδέν βιαίῳ τῆιδε χρήσομαι χερί.

{Χο.} ἄθεον ἱκεσίαν μεθεῖναι πόλει

ξένων προστροπᾶν.

{Κη.} καλὸν δέ γ' ἔξω πραγμάτων ἔχειν πόδα,

εὐβουλίας τυχόντα τῆς ἀμείνονος.

L'herald: Treu de la terra aquesta gent, que és d'Euristeu,

i, violenta, aquesta mà, no la hi veuràs.

El corifeu: Impiu és la súplica

d'uns estranys rebutjar, per a un poble.

L'herald: I bo tenir defora de tribulls el peu

estant per la prudència, que és millor partit.

50. Eurípides, La follia d'Hèrcules 425-435 (traducció de Carles Riba)

Els versos 348 a 441 formen part del segon estàsím o cant del cor. Aquest hi repassa alguns dels treballs d'Hèrcules. A l'antístrofa 3, el fragment que reproduïm, es fa referència a la baixada d'Hèracles a l'Hades.

δρόμων τ' ἄλλων ἀγάλματ' εὐτυχῆ

διῆλθε τὸν ≤τε≥ πολυδάκρυον

ἔπλευσ' ἐς Ἄιδαν, πόνων τελευτάν,

ἴν' ἐκπεραίνει τάλας

βίοτον οὐδ' ἔβα πάλιν.

στέγαι δ' ἔρημοι φίλων,

τὰν δ' ἀνόστιμον τέκνων

Χάρωνος ἐπιμένει πλάτα

βίου κέλευθον ἄθεον ἄδι-

κον· ἐς δὲ σὰς χέρας βλέπει

δώματ' οὐ παρόντος.

Cor: D'altres corregudes encara

tornà amb corones venturoses,

i navegà cap al regne dels plors,

a l'Hades, pel darrer dels seus treballs;

és allí que ha finit

la seva vida, el míser, i ja no n'ha vingut.

El seu casal és buit d'amics;

pel viatge del qual mai cap vida no torna,

la barca de Caront espera els seus infants:

impiament, injustament

se'n van; en el teu braç té els ulls

tota la casa; i tu no hi ets.

51. Sòfocles, Electra 120-127 (traducció de Carles Riba)

Després d'anys a l'exili, Orestes arriba a les proximitats d'Argos amb el seu perceptor i el seu amic Pílades. Mentrestant, Electra plora la mort del seu pare, que ha estat assassinat per Clitemnestra, mare d'Orestes i Electra, i Egist. En aquest fragment, el cor es plany de les dissorts que han esdevingut a Electra.

{80ΧΟΡΟΣ}80 ὦ παῖ παῖ δυστανοτάτας {72στρ. α'}72

Ἥλέκτρα ματρός, τίν' ἀεὶ

λάσκεις ὦδ' ἀκόρεστον οἰμωγὰν

τὸν πάλαι ἐκ δολερᾶς ἀθεώτατα

ματρός ἀλόντ' ἀπάταις Ἀγαμέμνονα (125)

κακᾶ τε χειρὶ πρόδοτον; ὡς ὁ τάδε πορῶν

ὄλοιτ', εἴ μοι θέμις τάδ' αὐδᾶν.

Cor: Oh filla, filla d'una trista

mare, Electra, en quin insaciable

plany vas sempre fonent-te

pel qui temps ha fou tan impiament

en els enganys de l'arterosa mare
caçat, per Agamèmnon,
i a un braç roí lliurat? Així qui tal ha fet
acabi, si és lícit que jo tal cosa imprequi!

52. Màxim de Tir, Dissertacions 21, 3

Màxim de Tir va viure al segle II dC. Viatger incansable, va viure a Roma en temps de Còmode, i hi va divulgar el platonisme. Les Dissertacions són l'única obra seva que es conserva.

(3.) Τί κωλύει δὴ καὶ ἡμᾶς ἀναμαχέσασθαι τήμερον καὶ κατὰ τὸν Ἀνακρέοντα ἐκεῖνον δοῦναι δίκην τῷ ἔρωτι αὐτοῦς ἐκόντας γλώττης ἀδίκου; τὸ φάναι ὅτι ὁ ἔρωσ ἐπὶ μοιχείαν ἀνάπτει ὡσπερ τὸν Ἀλέξανδρον, ἢ ἐπὶ παρανομίαν ὡς τὸν Ξέρξην, ἢ ἐπὶ ὕβριν ὡς Κριτόβουλον, καὶ ἀνατιθέναι θεῷ πρᾶγμα ἄθεον, πῶς οὐ πλημμελές;

Què ens impedeix de tornar a començar demà i segons que diu Anacreont presentar una acusació contra l'amor nosaltres, voluntàriament, per paraules injustes? Que l'amor porti a l'adulteri com a Alexandre, o bé a la bogeria com a Xerxes, o a la insolència com a Critobul, i que lliuri a déu alguna cosa impròpia d'un déu, com no ha de ser dolent?

B. REFERIT A PERSONES

53. Èsquil, Eumènides 143-154 (traducció de Carles Riba)

L'argument de les Eumènides ja s'ha comentat en el fragment 3. En aquest passatge, les Erínies encara no s'han transformat en Eumènides. El cor d'Erínies s'adreça a Apol·lo, al temple del qual han entrat, i l'acusen d'acollir Orestes com a suplicant.

ιοῦ ἰοῦ πόπαξ· ἐπάθομεν, φίλαι· {72[στρ. α]}72

ἦ πολλά δὴ παθοῦσα καὶ μάτην ἐγώ·

ἐπάθομεν πάθος δυσακές, ὦ πόποι, (145)

ἄφερτον κακόν·

ἐξ ἀρκύων πέπτωκεν, οἴχεται δ' ὁ θήρ·

ὑπνωὶ κρατηθεῖσ' ἄγραν ὤλεσα.

ἰὼ παῖ Διός, ἐπὶ κλοπος πέληι, {72[ἀντ. α]}72

νέος δὲ γραΐας δαίμονας καθιπάσω (150)

τὸν ἰκέταν σέβων, ἄθεον ἄνδρα καὶ

τοκεῦσιν πικρόν,

τὸν μητραλοΐαν δ' ἐξέκλεψας ὦν θεός.

τί τῶνδ' ἐρεῖ τις δικαίως ἔχειν;

Estrofa 1. El cor – Ai las, ai las! Uix! Quin sofriment, amigues! Tant que he sofert, i debades, jo. Quin feix de sofriment hem sofert! Déus, quin intolerable mal! Han saltat els filats i ha desaparegut, la bèstia. Vençuda per la son he perdut la caça.

Antístrofa 1. Ιό, fill de Zeus, ets un lladre! Ets jove, i has tirat a les potes del teu cavall divinitats antigues, guardant respectes al suplicant, a un home sense déu i cruel a qui l'ha infantat; ets un déu, i ens has robat un matricida. Qui dirà que hi hagi en això res de just?

54. Σòφocles, Les dones de Traquis, 1023-1042

Volent recuperar l'amor d'Hèracles, Deianira decideix fer servir la poció d'amor que li va donar el centaure Nessos. Deianira aconsegueix que Hèracles es posi una túnica impregnada amb aquest beuratge, que en realitat és un verí mortal. Tal com explica Hil·los, fill d'Hèracles i Deianira, en posar-se aquesta túnica Hèracles té uns patiments terribles. En el fragment, Hèracles explica el seu insuportable patiment.

{Hr.} <è έ.> {άντ.}

ὦ παῖ, ποῦ ποτ' εἶ;

τᾷδέ με τᾷδέ με

πρόσλαβε κουφίσας.

ἔ έ, ἰὼ δαίμον.

θρώσκει δ' αὔ, θρώσκει δευλαία

διολοῦσ' ἡμᾶς

ἀποτίβατος ἀγρία νόσος.

ἰὼ ἰὼ Παλλάς, τόδε μ' αὔ λωβᾶται. ἰὼ παῖ,

τὸν φύτορ' οἰκτίρας, ἀνεπίφθονον εἴρυσον ἔγχος,

παῖσον ἐμᾶς ὑπὸ κληδός· ἀκοῦ δ' ἄχος, ᾗ μ' ἐχόλωσεν

σὰ μάτηρ ἄθεος, τὰν ᾗδ' ἐπίδοιμι πεσοῦσαν

αὔτως, ᾗδ' αὔτως, ὡς μ' ὤλεσεν. ᾗ γλυκὺς Ἴαιδας,

<έ έ.>

ὦ Διὸς ἀυθαίμων, εὔνασον εὔνασόν μ'

ὠκυπέτα μὸρῳ τὸν μέλεον φθίσας.

Hèrcules: Fill meu, on ets?

Per aquí, per aquí agafa'm, aixeca'm!

È, è, ió, quin destí!

Arremet, em torna a arremetre,

el mal desastrós,

inabordable, salvatge, que em mata!

Pal·las, oh Pal·las, això ja em torna a ultratjar. Criatura,

clava'm l'espasa a la gorja: remeia el dolor amb què la teva

mare m'ha enrabiada! Ah, jo vegi caure la impia

tal com a mi m'ha perdut, sí, talment.

Tu que de Zeus tens la sang, dolç Hades,

adorm, adorm aquest trist,

consumint-lo en un fat de vol rabent!

55. Eurípides, Orestes 923-930 (traducció de Carles Riba)

Orestes, havent matat la seva mare Clitemnestra, es troba a Argos i continua essent perseguit per les Erinies, per la qual està molt malalt i és cuidat per la seva germana Electra. En el fragment, un missatger comenta com ha anat el judici d'Orestes a l'assemblea d'argius. Així com un argiu dirigit per Tindàreu considera que Orestes i Pílades (el seu cosí i amic) han de morir apedregats, un altre argiu –el que parla en el fragment reproduït– proposa que se li otorgui una corona.

ὄς εἶπ' Ὀρέστην παῖδα τὸν Ἀγαμέμνονος

στεφανοῦν, ὃς ἠθέλησε τιμωρεῖν πατρί,
κακὴν γυναῖκα κᾶθεον κατακτανῶν,
ἢ κεῖν' ἀφήρει, μήθ' ὀπλίζεσθαι χέρα
μήτε στρατεύειν ἐκλιπόντα δώματα,
εἰ τᾶνδον οἰκουρήμαθ' οἱ λελειμμένοι
φθεροῦσιν, ἀνδρῶν εὐνιδας λωβώμενοι.

Diu, doncs, que, Orestes, fill d'Agamèmnon, el que cal
és coronar-lo, per haver volgut venjar
son pare, occint la dona vil i sense déu
que suprimia això de prendre un escut
i de sortir en campanya lluny del seu casal,
si els que l'hi guarden mentrestant són corromputs
pels que han restat, i els tàlems conjugals sollats.

56. Eurípides, Bacants 997-1016 (traducció d'Antoni Lucena)

Un estranger desconegut, que de fet és el déu Dionís, arriba disfressat a la ciutat de Tebes, acompanyat per les seves seguidores, les bacants, representades pel cor, després d'un viatge per Àsia. Penteu, el rei de Tebes, s'oposa vivament a introduir el nou culte de Dionís: no el reconeix com a déu i li recrimina el seu caràcter immoral. Per aquest fet, Dionís acabarà castigant Penteu i la seva mare Àgave. En el quart estàsım (977-1023) el cor incita les bacants a venjar-se de Penteu, fill d'Equíon i Àgave.

ὃς ἀδίκῳ γινώμαι παρανόμῳ τ' ὀργᾶι

†περὶ βάκχῃ ὄργια ματρός τε σᾶς†
μανείσαι πραπίδι
παρακόπῳι τε λήματι στέλλεται,
τάνικατον ὡς κρατήσων βίαι.
†γνώμαν σώφρονα θάνατος ἀπροφάσιτος
εἰς τὰ θεῶν ἔφυ
βροτείῳ τ' ἔχειν ἄλυπος βίος.
τὸ σοφὸν οὐ φθόνῳ χαίρω θηρεύου-
σα τὰ δ' ἕτερα μεγάλα φανερά τῶν ἀεὶ
ἐπὶ τὰ καλὰ βίον,†
ἦμαρ ἐς νύκτα τ' εὐ-
αγοῦντ' εὐσεβεῖν, τὰ δ' ἕξω νόμιμα
δίκας ἐκβαλόντα τιμᾶν θεούς.
ἴτω δίκαι φανερός, ἴτω
ξίφηφόρος φονεύου-
σα λαϊμῶν διαμπάξ
τὸν ἄθεον ἄνομον ἄδικον Ἐχίονος
γόνον γηγενῆ.

Antístrofa

A aquell qui, amb injusta intenció i furor impiu,
prepara un assalt contra els teus cultes,
oh Bacos, i els de la teva mare,

amb el cap delirant i la voluntat pertorbada,
imaginant-se poder vèncer per la força
allò que és invencible, la sobtada mort
li procura un cap assenyat
en les coses divines.
Qui viu humanament
té una existència lliure de dolor.
No envejo pas la saviesa;
em plau haver aquestes altres coses grans i visibles:
dur una vida vers allò que és bell,
ser pietós sempre, dia i nit, i honorar els déus,
rebutjant els costums contraris a la justícia.
Que vingui ara mateix la Justícia
amb l'espasa, i talli de soca-rel
el coll d'aquest que no té
ni déu ni llei, de l'injust fill d'Equíon,
nascut de la terra.

57. Eurípides, Helena 1138-1153

L'Helena d'Eurípides presenta una versió diferent de la història de la famosa heroïna grega. Segons Eurípides, Paris no va raptar Helena, sinó una dona feta de pols de núvol amb forma d'Helena. Helena fou recollida per Hermes i portada a Egipte, on regnava Proteu. En l'estàsım al qual pertany el passatge, el cor refereix alguns aspectes de la vida d'Helena i de la guerra de Troia.

ὄτι θεὸς ἢ μὴ θεὸς ἢ τὸ μέσον

τίς φησ' ἐρευνάσας βροτῶν;

μακρότατον πέρας ἠϋρεν ὃς τὰ θεῶν ἐσορᾷ (1140)

δεῦρο καὶ αὔθις ἐκεῖσε καὶ πάλιν ἀμφιλόγοις (1141-1142)

πηδῶντ' ἀνελπίστοις τύχαις. (1143)

σὺ Διὸς ἔφυς, ὦ Ἑλένα, θυγάτηρ·

πτανὸς γὰρ ἐν κόλποις σε Λή-

δας ἐτέκνωσε πατήρ·

κᾶιτ' ἰαχήθης καθ' Ἑλλανίαν

προδότις ἄπιστος ἄδικος ἄθεος· οὐδ' ἔχω

τί τὸ σαφές ὅτι ποτ' ἐν βροτοῖς τὸ τῶν θεῶν

ἔπος ἀλαθὲς εὔρον†. (1150)

ἄφρονες ὅσοι τὰς ἀρετὰς πολέμωι

λόγγαισί τ' ἀλκαίου δορὸς

κτᾶσθ', ἀμαθῶς θανάτῳ πόνους καταλυόμενοι.

El que Déu és, sí, o el que Déu no és,

o el que hi ha entre els dos termes,

quin mortal que hagi anat

fins al límit extrem de la recerca,

dirà que ho hagi descobert,

quan veu els déus anar

cap aquí i ara de nou cap allí,
i llavors fer uns salts de fortuna
contradictoris, que no s'esperaven?
Tu vas néixer de Zeus, de Zeus, Helena, ets filla
car és en forma alada que el teu pare
et va engendrar en el si de Leda.
I aleshores la brama, corrent la terra grega,
t'ha proclamat traïdora, infidel,
dona sense dretura i sense déu!
Ah! no trobo certesa, almenys entre els mortals...
Només la paraula dels déus
he trobat que fos vera.

58. Xenofont, Anàbasi II 5, 38-42 (traducció de Francesc J. Cuartero)

L'Anàbasi de Xenofont relata l'expedició dels mercenaris grecs al servei de Cir el Jove contra el seu germà Artaxerxes II de Pèrsia. En la batalla de Cunaxa va morir Cir el Jove; els mercenaris grecs es van haver de retirar; el sàtrapa Tissafernes va capturar amb traïdoria Clearc i altres generals grecs, i els va decapitar.

El fragment correspon al moment en què els grecs han descobert la matança de molts dels seus (entre ells, el lacedemoni Clearc) i decideixen anar al campament persa i combatre; no s'hi presenta la massa de l'exèrcit, sinó només tres generals íntims de Cir, entre els quals hi ha Arieu.

ἐπειδὴ δὲ ἔστησαν εἰς ἐπήκοον, εἶπεν Ἀριαῖος τάδε. Κλέαρχος μὲν, ὧ ἄνδρες Ἕλληνες,

ἐπεὶ ἐπιορκῶν τε ἐφάνη καὶ τὰς σπονδὰς λύων, ἔχει τὴν δίκην καὶ τέθηκε, Πρόξενος δὲ καὶ Μένων, ὅτι κατήγγειλαν αὐτοῦ τὴν ἐπιβουλήν, ἐν μεγάλῃ τιμῇ εἰσιν. ὑμᾶς δὲ βασιλεὺς τὰ ὄπλα ἀπαιτεῖ· αὐτοῦ γὰρ εἶναί φησιν, ἐπεὶ Κύρου ἦσαν τοῦ ἐκείνου δούλου. πρὸς ταῦτα ἀπεκρίναντο οἱ Ἕλληνες, ἔλεγε δὲ Κλεάνωρ ὁ Ὀρχομένιος· ὦ κάκιστε ἀνθρώπων Ἀριαῖε καὶ οἱ ἄλλοι ὅσοι ἦτε Κύρου φίλοι, οὐκ αἰσχύνεσθε οὔτε θεοὺς οὔτ' ἀνθρώπους, οἵτινες ὁμόσαντες ἡμῖν τοὺς αὐτοὺς φίλους καὶ ἐχθροὺς νομιεῖν, προδόντες ἡμᾶς σὺν Τισσαφέρνει τῷ ἀθεωτάτῳ τε καὶ πανουργοτάτῳ τοὺς τε ἄνδρας αὐτοὺς οἷς ὤμνυτε ἀπολωλέκατε καὶ τοὺς ἄλλους ἡμᾶς προδεδωκότες ξὺν τοῖς πολεμίοις ἐφ' ἡμᾶς ἔρχεσθε; ὁ δὲ Ἀριαῖος εἶπε· Κλέαρχος γὰρ πρόσθεν ἐπιβουλεύων φανερὸς ἐγένετο Τισσαφέρνει τε καὶ Ὀρόντα, καὶ πᾶσιν ἡμῖν τοῖς ξὺν τούτοις. ἐπὶ τούτοις Ξενοφῶν τάδε εἶπε. Κλέαρχος μὲν τοίνυν εἰ παρὰ τοὺς ὄρκους ἔλυε τὰς σπονδὰς, τὴν δίκην ἔχει· δίκαιον γὰρ ἀπόλλυσθαι τοὺς ἐπιορκοῦντας· Πρόξενος δὲ καὶ Μένων ἐπεὶ εἰσιν ὑμέτεροι μὲν εὐεργέται, ἡμέτεροι δὲ στρατηγοί, πέμψατε αὐτοὺς δεῦρο· δῆλον γὰρ ὅτι φίλοι γε ὄντες ἀμφοτέροις πειράσσονται καὶ ὑμῖν καὶ ἡμῖν τὰ βέλτιστα συμβουλεύσαι. πρὸς ταῦτα οἱ βάρβαροι πολὺν χρόνον διαλεχθέντες ἀλλήλοις ἀπήλθον οὐδὲν ἀποκρινάμενοι.

Quan es trobaren a l'abast de la veu, Arieu va dir: "Grecs: Clearc, convicte d'haver perjurat i romput la treva, ha tingut el seu càstig i és mort; Proxen i Menó, perquè denunciaren les seves maquinacions, són amb gran honor. Quant a vosaltres, el Rei us demana les armes, car diu que són d'ell, ja que pertanyien a Cir, el seu servent". Davant d'això, respongueren els grecs: "Oh, el més miserable dels humans, Arieu, i tots els altres que éreu amics de Cir: que no us fa vergonya davant dels déus ni dels homes, vosaltres que, havent-nos jurat tenir els mateixos amics i els mateixos enemics que nosaltres, que ens haveu traït amb Tissafernes, l'home més impiu, més malvat, que haveu perdut aquells a qui havíeu fet jurament, i que, després de traïr-nos, veniu contra nosaltres en companyia dels nostres enemics?" Arieu digué: "Clearc s'ha mostrat convicte d'haver conspirat abans contra Tissafernes, contra Orontes i contra tots els qui som amb ells". A aquests mots, Xenofont va dir: "Doncs, si Clearc, en contra dels juraments, va rompre la treva, ha tingut el seu càstig: és just que morin els perjurs; però Proxen i Menó, com que són benefactors vostres i estratèges nostres, envieu-los ací; perquè és evident que, si són amics comuns, tractaran de donar-vos, a vosaltres com a nosaltres, els millors consells". Davant d'això, els bàrbars, havent conversat molta estona entre ells, se n'anaren sense respondre res.

59. Aristòfanes, *Plutus*, 489-497

El Plutus d'Aristòfanes està protagonitzat per l'ancià atenès Crèmil. Crèmil no s'explica que tant ell com la seva família, tot i ser virtuoses, siguin pobres. Com que això el preocupa, demana consell a un oracle. L'oracle li aconsella seguir el primer home amb qui es trobi i convèncer-lo que l'acompanyi a casa: aquest home resulta ser el déu Plutus, un captaire cec.

Detectant que la riquesa no és repartida entre els virtuoses, sinó distribuïda aleatòriament, Crèmil pensa que si es restituís la vista a Pluto, aquests errors podrien rectificar i el món seria un lloc millor.

Χρ. φανερόν μὲν ἔγωγ' οἶμαι γινῶναι τοῦτ' εἶναι πᾶσιν ὁμοίως,
ὅτι τοὺς χρηστοὺς τῶν ἀνθρώπων εὖ πράττειν ἐστὶ δίκαιον,
τοὺς δὲ πονηροὺς καὶ τοὺς ἀθέους τούτων τάναντία δῆπου.
τοῦτ' οὖν ἡμεῖς ἐπιθυμοῦντες μόλις ἠϋρομεν, ὥστε γενέσθαι
βούλευμα καλὸν καὶ γενναῖον καὶ χρήσιμον εἰς ἅπαν ἔργον.
ἦν γὰρ ὁ Πλοῦτος νυνὶ βλέψη καὶ μὴ τυφλὸς ὢν περινοσθῆ,
ὥς τοὺς ἀγαθοὺς τῶν ἀνθρώπων βαδιεῖται κούκ ἀπολείψει,
τοὺς δὲ πονηροὺς καὶ τοὺς ἀθέους φευξεῖται· κᾶτα ποιήσει
πάντας χρηστούς—καὶ πλουτοῦντας δῆπου—τά τε θεῖα σέβοντας.

Crèmil – Crec saber que per a tothom sense distincions és una cosa clara: la justícia radica en el fet que als homes justos els afers els rutllin bé, i als malvats i als ateus el contrari d'això, naturalment. Amb aquest afany, i amb esforç, hem fet la troballa, de manera que se'ns ha acudit una pensada bella, noble i útil per a qualsevol cosa. Perquè si ara Plutus s'hi veu i ja no va d'aquí d'allà, dels homes, s'adreçarà als qui són justos i ja no els abandonarà; defugirà els malvats i els ateus. Aleshores convertirà tothom en noble, i en ric, per descomptat, i en veneradors de la divinitat. (A la Pobresa.) I bé: qui és capaç de trobar, per als homes, quelcom superior a això?

60. Astròleg Manet II 296-306

Manet, un alt sacerdot egipci, va escriure, probablement al segle III dC, un poema didàctic en hexàmetres dividit en sis llibres i de temàtica astrològica, conegut amb el nom d'Apotelesmatica (Influències).

καὶ δὲ δικορραφίης δεδαηκότες εἰν ἀγορῆσιν
καὶ κρίσιαις θαμινὰς καὶ νεΐκεα πυκνὰ ἐκόντες
ἴσχουσιν, φήμη δὲ κακὴ περιδέδρομεν αὐτοῦς
καί τε δικῶν μέγα πλῆθος, ὃ δὴ μάλ' ἀχρήμονας ἔρδει·
πολλοὶ καὶ παίδων τῶνδ' ἠγητῆρες ἔασιν·
πρὸς δ' ἔτι καὶ ψεύστας, ἀθέους, ἀθεμίστια ἔργα
μηδομένους, κλῶπας; ληίστορας, ἀνδροφονῆας,
ὄρκων οὐδ' ὅσσον τι νόω κρυερῶ ἀλέγοντας.
ταῦτα δὲ καὶ Στίλβων Ἄρεως ἐν δώμασιν ἔρδει,
πλαστογράφους τεύχων, λυμάντορας, ἠπεροπευτάς,
ἀλλοτρίου πλούτοιο λιλαιομένους κτεάνων τε·

I es detenen de bon grat arrancant a les places judicis freqüents i agres disputes; una mala fama els envolta i una gran quantitat de sentències, que els fa molt pobres. Són molts els conductors d'aquests nois. I a més mentiders, ateus, maquinadors d'obres il·lícites, lladres; pirates, assassins, despreocupats dels juraments i de tota la resta amb un ànim fred. Això fa Mercuri als estatges d'Ares, falsaris d'urnes, destructors, enganyadors, desitjosos de la riquesa i els béns d'altri.

61. Πίνδαρ, Πίτικα IV 156-168 (traducció de Manel Balasch)

El text és un fragment de la Πίτικα IV, un epinici en honor d'Arcesilau de Cirene. Pèlias hi parla a Jàson, el seu nebot i hereu legítim del tron, i li proposa que vagi a cercar el velló d'or a la Còlquida –com és sabut, se'l vol treure de sobre i té l'esperança que no tornarà. Gràcies al velló d'or, Frix es va poder escapar d'Ino, la seva madrastra, que el volia matar. En arribar a la Còlquida, Frix va penjar el velló d'or d'un arbre consagrat a Ares i custodiat per un drac.

Ἔσομαι

τοῖος· ἀλλ' ἤδη με γηραιὸν μέρος ἀλικίας

ἀμφιπολεῖ· σὸν δ' ἄνθος ἦβας ἄρτι κυ-

μαίνει· δύνασαι δ' ἀφελεῖν

μᾶνιν χθονίων. κέλεται γὰρ ἔαν ψυχὰν κομίξαι

Φρίξος ἐλθόντας πρὸς Αἰήτα θαλάμους

δέρμα τε κ' ριοῦ βαθύμαλλον ἄγειν,

ἔτῳ ποτ' ἐκ πόντου σωθήη

{2H'}2 ἔκ τε ματρυιᾶς ἀθέων βελέων.

ταῦτά μοι θαυμαστός ὄνειρος ἰὼν φω-

νεῖ. μεμάντευμαι δ' ἐπὶ Κασταλία,

εἰ μετάλλατόν τι· καὶ ὡς τάχος ὅτ' ῥύ-

νει με τεύχειν ναῖ πομπάν.

τοῦτον ἄεθ' ἄλον ἐκὼν τέλεσον· καὶ τοι μοναρχεῖν

καὶ βασιλευέμεν ὄμνυμι π' ῥοήσειν. καρτερός

ὄρκος ἄμμιν μάρτυς ἔστω

Ζεὺς ὁ γενέθ'λιος ἀμφοτέροις·

σύνθεσιν ταύταν ἐπαινήσαντες οἱ μὲν κρίθην·

(epode 7è) Això digué, i Pèlias respongué

també calmosament: “Seré tal

com dius. Però ja m’envolta la part anciana

de l’edat. En tu comença a onejar la flor

de la juvenesa. Pots extirpar

la ira dels déus subterranis. Frix ens mana

que ens adrecem a recollir-li l’ànima a país

d’Aietes, i que portem l’espès velló del moltó

amb què antany va salvar-se del mar

(estrofa 8a)

i dels trets impius de la madrastra.

Vet aquí el que ve a dir-me un somni

prodigiós. He interpel·lat l’oracle de vora

la font de Castàlia si això és cosa que calgui seguir.

I em manà que disposi a l’acte

el regrés en una nau. Tu fes de grat la gesta.

Et juro que et cediré el ceptre i el regne.

Que Zeus progenitor dels nostres dos llinatges ens sigui

testimoni jurat i poderós”. L’un i l’altre

van lloar el pacte i van signar-lo.

62. Flavi Josep, Contra Apió II 145-149

El Contra Apió és una obra escrita, cap 93 dC, per l'historiador jueu Flavi Josep. Ataca un gramàtic egipci, Apió, que havia desacreditat la validesa i l'antiguitat del judaisme. Josep hi emfatitza amb diverses fonts el valor de la religió, el poble i la cultura jueves, davant un públic hel·lenitzat.

Apol·loni Moló, l'autor al qual es refereix el text, fou un retòric grec. Va ser retòric a Roma durant un temps. Ciceró l'esmenta com a gran orador el 88 aC. El 81 aC fou ambaixador de Rodes a Roma, davant Sul·la. Ciceró el va visitar a Rodes uns anys després. En fou deixeble Juli Cèsar.

(145.) Ἐπεὶ δὲ καὶ Ἀπολλώνιος ὁ Μόλων καὶ Λυσίμαχος καὶ τινες ἄλλοι τὰ μὲν ὑπ' ἀγνοίας, τὸ πλεῖστον δὲ κατὰ δυσμένειαν περὶ τε τοῦ νομοθετήσαντος ἡμῖν Μωσέως καὶ περὶ τῶν νόμων πεποιήνται λόγους οὔτε δικαίους οὔτε ἀληθεῖς, τὸν μὲν ὡς γόητα καὶ ἀπατεῶνα διαβάλλοντες, τοὺς νόμους δὲ κακίας ἡμῖν καὶ οὐδεμιᾶς ἀρετῆς φάσκοντες εἶναι διδασκάλους, βούλομαι συντόμως καὶ περὶ τῆς ὅλης ἡμῶν καταστάσεως τοῦ πολιτεύματος καὶ περὶ τῶν (146.) κατὰ μέρος ὡς ἂν ᾧ δυνατὸς εἰπεῖν. οἴμαι γὰρ ἔσεσθαι φανερόν, ὅτι καὶ πρὸς εὐσέβειαν καὶ πρὸς κοινωνίαν τὴν μετ' ἀλλήλων καὶ πρὸς τὴν καθόλου φιλανθρωπίαν ἔτι δὲ πρὸς δικαιοσύνην καὶ τὴν ἐν τοῖς πόνοις καρτερίαν καὶ θανάτου περιφρόνησιν ἄριστα κειμέ(147.)νους ἔχομεν τοὺς νόμους. παρακαλῶ δὲ τοὺς ἐντευξομένους τῇ γραφῇ μὴ μετὰ φθόνου ποιεῖσθαι τὴν ἀνάγνωσιν· οὐ γὰρ ἐγκώμιον ἡμῶν αὐτῶν προειλόμην συγγράφειν, ἀλλὰ πολλὰ καὶ ψευδῆ κατηγορούμενοις ἡμῖν ταύτην ἀπολογίαν δικαιοτάτην εἶναι νομίζω τὴν (148.) ἀπὸ τῶν νόμων, καθ' οὓς ζῶντες διατελοῦμεν. ἄλλως τε καὶ τὴν κατηγορίαν ὁ Ἀπολλώνιος οὐκ ἀθρόαν ὥσπερ ὁ Ἀπίων ἔταξεν, ἀλλὰ σποράδην, καὶ δὴ εἶπας ποτὲ μὲν ὡς ἀθέους καὶ μισανθρώπους λαιδορεῖ, ποτὲ δ' αὖ δειλίαν ἡμῖν ὀνειδίζει καὶ τοῦμπαλιν ἔστιν ὅπου τόλμαν κατηγορεῖ καὶ ἀπόνοιαν. λέγει δὲ καὶ ἀφουεστάτους εἶναι τῶν βαρβάρων καὶ διὰ τοῦτο μηδὲν εἰς τὸν βίον εὐρημα (149.) συμβεβλησθαι μόνους. ταῦτα δὲ πάντα διελεγχθήσεσθαι νομίζω σαφῶς, εἰ τάναντία τῶν εἰρημένων φανείη καὶ διὰ τῶν νόμων ἡμῖν προστεταγμένα καὶ πραττόμενα μετὰ πάσης ἀκριβείας ὑφ' (150.) ἡμῶν.

Com que Apol·loni Moló, i Lisímac, i alguns altres, escriuen tractats sobre el nostre legislador Moisès, i sobre les nostres lleis, que no són ni justos ni veritables, i això en part per ignorància, però sobretot per mala fe envers nosaltres, ja que que calumnien Moisès com un impostor i enganyador, i pretenen que les nostres lleis ens ensenyen la maldat, però res de virtuós, tinc la intenció de fer un breu discurs, segons la meua capacitat, sobre tota la constitució del govern, i sobre les branques particulars d'aquest. Perquè suposo que amb això es farà evident que les lleis de què ens hem donat estan disposades de la millor manera per fer avançar en la pietat, la mútua comunió dels uns amb els altres, l'amor general de la humanitat, com també la justícia, i el manteniment de treballs amb fortalesa, i un menyspreu de la mort. I prego als qui llegiran aquest escrit meu, que el llegeixin sense malvolença, perquè no és el meu propòsit escriure un elogi de nosaltres mateixos, sinó que el considero una defensa justa sobre nosaltres, de les nostres lleis, segons les quals vivim les nostres vides, en contra de la majoria i les objeccions mentideres que s'han fet contra nosaltres. A més, Apol·loni no ens fa una acusació contínua, com Apió, sinó de tant en tant, i de vegades ens retreu que som ateus i enemics de l'home, de vegades ens retreu la covardia, i de vegades, en canvi, ens acusa d'una audàcia massa gran i de bogeria; és més, ell diu que som els més febles de tots els bàrbars, i que aquesta és la raó per la qual som els únics que no hem introduït millores en la vida humana; i ara crec que podré refutar totes aquestes seves acusacions, quan aparegui que les nostres lleis ordenen el contrari del que diu, i que nosaltres mateixos observem molt acuradament aquestes lleis.

63. Martiri de Policarp, 3

Policarp d'Esmirna (Àsia Menor, ca. 80 - Esmirna, ca. 166) és un escriptor cristià del segle II dC. Va morir màrtir potser durant la persecució de Marc Aureli i Luci Ver. Es diu que tres dies abans de ser agafat va tenir un somni sobre la seva mort, encara que no va voler fugir.

(1.) Πολλὰ γὰρ ἐμηχανᾶτο κατ' αὐτῶν ὁ διάβολος, ἀλλὰ χάρις τῷ θεῷ, κατὰ πάντων γὰρ οὐκ ἴσχυσεν. ὁ γὰρ γενναιότατος Γερμανικὸς ἐπερρώννυεν αὐτῶν τὴν δειλίαν διὰ τῆς ἐν αὐτῷ ὑπομονῆς, ὃς καὶ ἐπίσημως ἐθηριομάχησεν. βουλομένου γὰρ τοῦ ἀνθυπάτου πείθειν αὐτὸν καὶ λέγοντος τὴν ἡλικίαν αὐτοῦ κατοικεῖραι, ἑαυτῷ ἐπεσπάσατο τὸ θηρίον προσβιασάμενος, τάχιον τοῦ ἀδίκου καὶ ἀνόμου βίου αὐτῶν ἀπαλλαγῆναι βουλόμενος. (2.) ἐκ τούτου οὔν πᾶν

τὸ πλῆθος, θαυμάσαν τὴν γενναιότητα τοῦ θεοφιλοῦς καὶ θεοσεβοῦς γένους τῶν Χριστιανῶν, ἐβόησεν· Ἄϊρε τοὺς ἀθέους· ζητείσθω Πολύκαρπος.

El diable se'n va empescar moltes contra ells, però gràcies a Déu no va aconseguir imposar-se sobre tots. Per donar-los forces va venir, en efecte, amb la seva resistència, el valerosíssim Germànic, que va donar una prova de coratge en la lluita amb les feres. Mentre el procònsol intentava convencer-lo i l'animava a tenir pietat de la seva propia joventut, ell mateix, com a prova de força, va començar a agullonar contra ell la fera, amb el desig d'ésser alliberat com més aviat millor d'aquella forma de vida sacrílega i inica. I a això tota la multitud, admirant el coratge d'un membre de la nissaga respectuosa i veneradora de Déu dels cristians, va cridar: "Mort als ateus! Que vagin a buscar Policarp!".

64. Lluccià de Samòsata, Alexandre o el fals endeví 25

El fragment pertany a l'obra Alexandre o el fals endeví, de Lluccià de Samòsata (ca. 120-ca. 180 dC, autor filoepicuri). S'hi parla d'Alexandre el Paflagoni, un impostor que va enredar molta gent a l'Àsia Menor durant el segle II dC. Per exemple, va fer passar una serp que havia comprat per un déu, i va fer anuncis i prediccions. Feia servir els elements clàssics dels mags: cambres fosques, informacions prèvies, etc. Els que el volien desemascarar eren acusats de cristians o epicuris.

Tenia espies arreu, que li passaven la millor informació. Deia que se li havia profetitzat una vida de 150 anys i que moriria per la caiguda d'un llamp. L'emperador estava a punt de rebre'l i donar-li una medalla quan, a 70 anys, va morir d'una llaga a la cama.

(25.) Ἐπεὶ δὲ ἤδη πολλοὶ τῶν νοῦν ἐχόντων ὥσπερ ἐκ μέθης βαθείας ἀναφέροντες συνίσταντο ἐπ'αὐτόν, καὶ μάλιστα ὅσοι Ἐπικούρου ἐταῖροι ἦσαν, καὶ ἐν ταῖς πόλεσιν ἐπεφώρατο ἡρέμα ἢ πᾶσα μαγγανεία καὶ συσκευὴ τοῦ δράματος, (5) ἐκφέρει φόβητρόν τι ἐπ' αὐτούς, λέγων ἀθέων ἐμπεπλησθαι καὶ Χριστιανῶν τὸν Πόντον, οἳ περὶ αὐτοῦ τολμῶσι τὰ κάκιστα βλασφημεῖν· οὓς ἐκέλευε λίθοις ἐλαύνειν, εἴ γε θέλουσιν ἕλω ἔχειν τὸν θεόν. περὶ δὲ

Ἐπικούρου καὶ τοιοῦτόν (10) τίνα χρησμὸν ἀπεφθέγγετο· ἐρομένου γάρ τινος τί πράττει ἐν Ἄϊδου ὁ Ἐπίκουρος;

“Μολυβδίνας ἔχων,” ἔφη, “πέδας ἐν βορβόρω κάθηται.”

εἶτα θαυμάζεις εἰ ἐπὶ μέγα ἤρθη τὸ χρηστήριον, ὁρῶν τὰς ἐρωτήσεις τῶν προσιόντων συνετὰς καὶ πεπαιδευμένας;

Ὅλως δὲ ἄσπονδος καὶ ἀκήρυκτος αὐτῷ ὁ πόλεμος πρὸς Ἐπίκουρον ἦν· μάλα εἰκότως. τίτιν γὰρ ἂν ἄλλω δικαιοτέρων προσεπολέμει γόης ἄνθρωπος καὶ τερατεία φίλος, ἀληθεία δὲ ἔχθιστος, (20) ἢ Ἐπικούρω ἀνδρὶ τὴν φύσιν τῶν πραγμάτων καθεωρακότι καὶ μόνῳ τὴν ἐν αὐτοῖς ἀλήθειαν εἰδότι; οἱ μὲν γὰρ ἀμφὶ τὸν Πλάτωνα καὶ Χρύσιππον καὶ Πυθαγόραν φίλοι, καὶ εἰρήνην βαθεῖα πρὸς ἐκείνους ἦν· ὁ δὲ ἄτεγκτος Ἐπίκουρος— (25) οὕτως γὰρ αὐτὸν ὠνόμαζεν—ἔχθιστος δικαίως, πάντα ταῦτα ἐν γέλῳτι καὶ παιδιᾷ τιθέμενος. διὸ καὶ τὴν Ἄμαστριν ἐμίσει μάλιστα τῶν Ποντικῶν πόλεων, ὅτι ἠπίστατο τοὺς περὶ Λέπιδον καὶ ἄλλους ὁμοίους αὐτοῖς πολλοὺς (30) ἐνόησας ἐν τῇ πόλει· οὐδὲ ἐχρησμώδησε πώποτε Ἄμαστριανῶ ἀνδρὶ.

Tanmateix com algú que, despertant-se d'una borratxera profunda, recobrés el sentits, molta gent sensata (entre els quals els nombrosos incondicionals d'Epicur) es rebel·laven ja des d'aleshores contra ell i els ciutadans començaven a poc a poc a pressentir totes les seves manifasseries i a descabdellar els fils de la seva farsa. Davant d'aquestes crítiques, va intentar llavors fer servir l'espantall de la intimidació: si li hem de fer cas, el Pont era infectat d'ateus i de cristians, prou insolents com per cometre les pitjors follies segons ell; i manava que els llancessin pedres, si volien tenir propici el déu. Pel que fa a Epicur, digué fins i tot que:

“Tenint grillons de plom, es podreix en el fang”,

quan li preguntaren què feia Epicur als inferns. T'estranyaràs de l'èxit de les seves empreses, veient les preguntes intel·ligents i cultivades dels seus seguidors?

El combat que duia a terme contra Epicur no admetia, d'altra banda, ni treva ni gràcia. Aquí hi ha una cosa ben comprensible: aquest prestidigitador d'Alexandre, tan àvid del meravellós com rebel a la veritat, hauria pogut polemitzar amb un adversari més idoni que Epicur, l'heroi

que va descobrir l'essència de les coses i va ser l'únic a discernir-ne el fons? Si el nostre mistificador ostentava una disposició amistosa davant dels adeptes de Plató, Crisip i Pitàgores i era pacífic amb ells, concentrava amb raó tota la seva aspresa en aquest "inflexible Epicur", tal com l'havia nomenat ell mateix, convertint tota la seva doctrina en motiu de riure i de broma. És per aquest mateix motiu que detestava Amastris per damunt de totes les altres ciutats del Pont, car sabia que era farcida de partidaris de Lèpid i de tesis d'aquesta mena. Per això no va oficiar mai per a un amastri.

65. Ignasi d'Antioquia, Carta als Tral·lis 10

La carta als cristians de Tralles és una de les epístoles escrites per Sant Ignasi d'Antioquia. Fou enviada a l'església de Tralles, que va ser un dels primers centres del cristianisme a Anatòlia.

Quan Trajà era a Antioquia per fer campanya contra els parts, Ignasi, que aspirava al martiri, es va oferir a l'emperador com a víctima. Trajà el va condemnar a ser enviat a Roma i llançat a les feres, cosa que es va produir segurament l'any 107 dC. En el fragment es fa referència a aquest episodi.

Εἰ δέ, ὡσπερ τινὲς ἄθεοι ὄντες, τουτέστιν ἄπιστοί, λέγουσιν, τὸ δοκεῖν πεπονθέναι αὐτόν, αὐτοὶ ὄντες τὸ δοκεῖν, ἐγὼ τί δέδεμαι, τί δὲ καὶ εὐχομαι θηριομαχῆσαι; δωρεὰν οὖν ἀποθνήσκω. ἄρα οὖν καταψεύδομαι τοῦ κυρίου.

Però si, com afirmen alguns homes que estan sense déu, ço és, no creients, la seva passió era una aparença, essent ells mateixos una aparença, per què estic lligat, i per què prego de lluitar amb animals salvatges? Per tant, moro en va. Tal volta dic mentides contra el Senyor?

66. Plató, Alcibiades 134e-135a

L'Alcibiades és un diàleg entre Alcibiades i Sòcrates, atribuït a Plató. Sòcrates hi declara el seu amor per Alcibiades; també hi parla de diversos temes. El fragment correspon a la part final del diàleg, en què vol allunyar Alcibiades de la política.

(e.) {ΣΩ.} Ἀλλὰ μὴν οὕτω γε πράττοντας ὑμᾶς ἐθέλω ἐγγυήσασθαι ἢ μὴν εὐδαιμονήσειν.

{ΑΛ.} Ἀσφαλῆς γὰρ εἶ ἐγγυητής.

{ΣΩ.} Ἀδίκως δέ γε πράττοντες, εἰς τὸ ἄθεον καὶ σκοτεινὸν βλέποντες, ὡς τὰ εἰκότα, ὅμοια τούτοις πράξετε ἀγνοοῦντες (5) ὑμᾶς αὐτούς.

{ΑΛ.} Ἔοικεν.

{ΣΩ.} Ὅτι γὰρ ἄν, ὃ φίλε Ἀλκιβιάδη, ἐξουσία μὲν ἢ ποιεῖν ὃ βούλεται, νοῦν δὲ μὴ ἔχη, τί τὸ εἰκὸς συμβαίνειν, ιδιώτη ἢ καὶ πόλει; οἷον νοσοῦντι ἐξουσίας οὔσης δρᾶν ὃ βούλεται, νοῦν ἰατρικὸν μὴ ἔχοντι, τυραννοῦντι δὲ ὡς μηδὲν ἐπιπλήττοι τις αὐτῶ, τί τὸ συμβησόμενον; ἄρ' οὐχ, ὡς τὸ εἰκὸς, διαφθαρῆναι τὸ σῶμα;

{ΑΛ.} Ἀληθῆ λέγεις.

Sòcrates – Doncs si obreu així, jo us garanteixo que sereu feliços.

Alcibiades – I nosaltres ens en podem refiar.

Sòcrates – Sí, en canvi, obreu injustament i teniu els ulls girats cap a on no hi ha déu i tot és tenebra, és natural que les vostres obres s'hi assemblin, ignorants com sereu de vosaltres mateixos.

Alcibiades – És probable.

Sòcrates – Perquè, amic Alcibiades, el qui té la potestat de fer el que li plagi i no té enteniment, què és més probable que li passi, tant si és un individu com si és una ciutat? Un malalt, per exemple, que té potestat de fer el que vulgui, si no entén en medicina i obra tirànicament sense ningú que l'intimidi, què li esdevindrà? No és molt probable que arruïni el seu cos?

Alcibiades – Tens raó.

67. Πλάτο, *Defensa de Sòcrates 26b-28b* (traducció de Joan Creixells)

L'Apologia de Sòcrates, escrita entre el 393 i 389 aC (i, per tant, obra de joventut), és la versió que dona Plató del discurs de defensa pronunciat per Sòcrates davant del tribunal atenès que el va condemnar a mort (399 aC). Era acusat de no honorar els déus de la ciutat i corrompre els joves. En el fragment, Sòcrates es defensa davant de Meletos, que l'ha acusat de no creure en els déus.

οὐγὼ ἔλεγον, ὅτι Μελήτω τούτων οὔτε μέγα οὔτε μικρὸν πώποτε ἐμέλησεν. ὁμως δὲ δὴ λέγε ἡμῖν, πῶς με φῆς διαφθεῖρειν, ὦ Μέλητε, τοὺς νεωτέρους; ἢ δῆλον δὴ ὅτι κατὰ τὴν γραφὴν ἦν ἐγράψω θεοὺς διδάσκοντα μὴ νομίζειν οὐς ἢ πόλις νομίζει, ἕτερα δὲ δαιμόνια καινά; οὐ ταῦτα λέγεις ὅτι διδάσκων διαφθείρω;

Πάνυ μὲν οὖν σφόδρα ταῦτα λέγω.

Πρὸς αὐτῶν τοίνυν, ὦ Μέλητε, τούτων τῶν θεῶν ὧν νῦν ὁ λόγος ἐστίν, εἰπέ ἔτι σαφέστερον καὶ ἐμοὶ καὶ τοῖς ἀνδράσιν τουτοισί. ἐγὼ γὰρ οὐ δύναμαι μαθεῖν πότερον λέγεις διδάσκειν με νομίζειν εἶναι τινὰς θεοὺς—καὶ αὐτὸς ἄρα νομίζω εἶναι θεοὺς καὶ οὐκ εἰμί τὸ παράπαν ἄθεος οὐδὲ ταύτη ἀδικῶ—οὐ μέντοι οὔσπερ γε ἢ πόλις ἀλλὰ ἐτέρους, καὶ τοῦτ' ἔστιν ὁ μοι ἐγκαλεῖς, ὅτι ἐτέρους, ἢ παντάπασί με φῆς οὔτε αὐτὸν νομίζειν θεοὺς τοὺς τε ἄλλους ταῦτα διδάσκειν.

Ταῦτα λέγω, ὡς τὸ παράπαν οὐ νομίζεις θεοὺς.

ᾧ Θαυμάσιε Μέλητε, ἵνα τί ταῦτα λέγεις; οὐδὲ ἥλιον οὐδὲ σελήνην ἄρα νομίζω θεοὺς εἶναι, ὥσπερ οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι;

Μὰ Δί', ὦ ἄνδρες δικασταί, ἐπεὶ τὸν μὲν ἥλιον λίθον φησὶν εἶναι, τὴν δὲ σελήνην γῆν.

Ἀναξαγόρου οἶει κατηγορεῖν, ὦ φίλε Μέλητε; καὶ οὕτω καταφρονεῖς τῶνδε καὶ οἶει αὐτοὺς ἀπείρους γραμμάτων εἶναι ὥστε οὐκ εἰδέναί ὅτι τὰ Ἀναξαγόρου βιβλία τοῦ Κλαζομενίου γέμει τούτων τῶν λόγων; καὶ δὴ καὶ οἱ νέοι ταῦτα παρ' ἐμοῦ μανθάνουσιν, ἃ ἔξοισιν ἐνίοτε εἰ πάνυ πολλοῦ δραχμῆς ἐκ τῆς ὀρχήστρας πριαμένοις Σωκράτους καταγελᾶν, ἐὰν προσποιῆται ἑαυτοῦ εἶναι, ἄλλως τε καὶ οὕτως ἄτοπα ὄντα; ἀλλ', ὦ πρὸς Διός, οὕτωςί σοι δοκῶ; οὐδένα νομίζω θεὸν εἶναι;

Οὐ μέντοι μὰ Δία οὐδ' ὀπωσιοῦν.

Ἄπιστός γ' εἶ, ὦ Μέλητε, καὶ ταῦτα μέντοι, ὡς ἐμοὶ δοκεῖς, σαυτῷ. ἐμοὶ γὰρ δοκεῖ οὕτως, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, πάνυ εἶναι ὑβριστὴς καὶ ἀκόλαστος, καὶ ἀτεχνῶς τὴν γραφὴν ταύτην ὑβρεῖν τινὶ καὶ ἀκολασίᾳ καὶ νεότητι γράψασθαι.

ἔοικεν γὰρ ὥσπερ αἴνιγμα συντιθέντι διαπειρωμένῳ “Ἄρα γνώσεται Σωκράτης ὁ σοφὸς δὴ ἐμοῦ χαριεντιζομένου καὶ ἐναντί' ἐμαυτῷ λέγοντος, ἢ ἐξαπατήσω αὐτὸν καὶ τοὺς ἄλλους τοὺς ἀκούοντας;” οὗτος γὰρ ἐμοὶ φαίνεται τὰ ἐναντία λέγειν αὐτὸς ἑαυτῷ ἐν τῇ γραφῇ ὥσπερ ἂν εἰ εἴποι· “Ἄδικεῖ Σωκράτης θεοὺς οὐ νομίζων, ἀλλὰ θεοὺς νομίζων.” καίτοι τοῦτό ἐστι παίζοντος.

Συνεπισκέψασθε δὴ, ὦ ἄνδρες, ἢ μοι φαίνεται ταῦτα λέγειν· σὺ δὲ ἡμῖν ἀπόκριναι, ὦ Μέλητε. ὑμεῖς δέ, ὅπερ κατ' ἀρχὰς ὑμᾶς παρητησάμην, μέμνησθέ μοι μὴ θορυβεῖν ἐὰν ἐν τῷ εἰωθότῳ τρόπῳ τοὺς λόγους ποιῶμαι.

Ἔστιν ὅστις ἀνθρώπων, ὦ Μέλητε, ἀνθρώπεια μὲν νομίζει πράγματ' εἶναι, ἀνθρώπους δὲ οὐ νομίζει; ἀποκρινέσθω, ὦ ἄνδρες, καὶ μὴ ἄλλα καὶ ἄλλα θορυβεῖτω· ἔσθ' ὅστις ἵππους μὲν οὐ νομίζει, ἵππικὰ δὲ πράγματα; ἢ ἀύλητάς μὲν οὐ νομίζει εἶναι, ἀύλητικά δὲ πράγματα; οὐκ ἔστιν, ὦ ἄριστε ἀνδρῶν· εἰ μὴ σὺ βούλει ἀποκρίνεσθαι, ἐγὼ σοὶ λέγω καὶ τοῖς ἄλλοις τουτοισί. ἀλλὰ τὸ ἐπὶ τούτῳ γε ἀπόκριναι· ἔσθ' ὅστις δαιμόνια μὲν νομίζει πράγματ' εἶναι, δαίμονας δὲ οὐ νομίζει;

Οὐκ ἔστιν.

Ὡς ὠνησας ὅτι μόνις ἀπεκρίνω ὑπὸ τουτωνὶ ἀναγκαζόμενος. οὐκοῦν δαιμόνια μὲν φῆς με καὶ νομίζειν καὶ διδάσκειν, εἴτ' οὔν καινὰ εἴτε παλαιά, ἀλλ' οὔν δαιμόνιά γε νομίζω κατὰ τὸν σὸν λόγον, καὶ ταῦτα καὶ διωμόσω ἐν τῇ ἀντιγραφῇ. εἰ δὲ δαιμόνια νομίζω, καὶ δαίμονας δήπου πολλὴ ἀνάγκη νομίζειν μέ ἐστιν· οὐχ οὕτως ἔχει; ἔχει δὴ· τίθημι γὰρ σε ὁμολογοῦντα, ἐπειδὴ οὐκ ἀποκρίνη. τοὺς δὲ δαίμονας οὐχὶ ἦτοι θεοὺς γε ἡγούμεθα ἢ θεῶν παῖδας; φῆς ἢ οὐ;

Πάνυ γε.

Οὐκοῦν εἴπερ δαίμονας ἡγοῦμαι, ὡς σὺ φῆς, εἰ μὲν θεοί

τινὲς εἰσιν οἱ δαίμονες, τοῦτ' ἂν εἴη ὃ ἐγὼ φημί σε αἰνίττεσθαι καὶ χαριεντίζεσθαι, θεοὺς οὐχ ἡγούμενον φάναι με θεοὺς αὖ ἡγεῖσθαι πάλιν, ἐπειδήπερ γε δαίμονας ἡγοῦμαι· εἰ δ' αὖ οἱ δαίμονες θεῶν παῖδές εἰσιν νόθοι τινὲς ἢ ἐκ νυμφῶν ἢ ἐκ τινῶν ἄλλων ὧν δὴ καὶ λέγονται, τίς ἂν ἀνθρώπων θεῶν μὲν παῖδας ἡγοῖτο εἶναι, θεοὺς δὲ μὴ; ὁμοίως γὰρ ἂν ἄτοπον εἴη ὥσπερ ἂν εἴ τις ἵππων μὲν παῖδας ἡγοῖτο ἢ καὶ ὄνων, τοὺς ἡμίονους, ἵππους δὲ καὶ ὄνους μὴ ἡγοῖτο

εἶναι. ἀλλ', ὦ Μέλητε, οὐκ ἔστιν ὅπως σὺ ταῦτα οὐχὶ ἀποπειρώμενος ἡμῶν ἐγράψω τὴν γραφὴν ταύτην ἢ ἀπορῶν ὅτι ἐγκαλοῖς ἐμοὶ ἀληθὲς ἀδίκημα· ὅπως δὲ σὺ τινα πείθοις ἂν καὶ μικρὸν νοῦν ἔχοντα ἀνθρώπων, ὡς οὐ τοῦ αὐτοῦ ἔστιν καὶ δαιμόνια καὶ θεῖα ἡγεῖσθαι, καὶ αὐτὸ τοῦ αὐτοῦ μήτε δαίμονας μήτε θεοὺς μήτε ἥρωας, οὐδεμία μηχανὴ ἔστιν.

Ἄλλὰ γάρ, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ὡς μὲν ἐγὼ οὐκ ἀδικῶ κατὰ τὴν Μελήτου γραφὴν, οὐ πολλῆς μοι δοκεῖ εἶναι ἀπολογίας, ἀλλὰ ἱκανὰ καὶ ταῦτα· ὁ δὲ καὶ ἐν τοῖς ἔμπροσθεν ἔλεγον, ὅτι πολλή μοι ἀπέχθεια γέγονεν καὶ πρὸς πολλοὺς, εἴ ἴστε ὅτι ἀληθὲς ἔστιν. καὶ τοῦτ' ἔστιν ὃ ἐμὲ αἰρεῖ, ἐάνπερ αἰρῆ, οὐ Μέλητος οὐδὲ Ἄνυτος ἀλλ' ἡ τῶν πολλῶν δια-

βολή τε καὶ φθόνος. ἃ δὴ πολλοὺς καὶ ἄλλους καὶ ἀγαθοὺς ἄνδρας ἤρηκεν, οἷμαι δὲ καὶ αἰρήσει· οὐδὲν δὲ δεινὸν μὴ ἐν ἐμοὶ στῆ.

És, doncs, ja ben evident, atenesos, el que deia: que Meletos no s'ha preocupat mai ni poc ni molt d'aquestes coses. Tanmateix, digues-nos, Meletos: com afirmes que faig malbé la joventut? De l'acusació que em fas resulta evident que és ensenyant a no creure en els déus en qui la ciutat creu, sinó en altres divinitats noves. No dius que és ensenyant això que corrompo la joventut? –Sí, i ben bé que ho dic. –Oh Meletos, pels mateixos déus dels quals ara estem parlant, explica't més clarament davant meu i dels presents. Car jo no puc entendre bé si dius que jo ensenyo a creure en alguns déus, i jo mateix aleshores crec en l'existència dels déus i no sóc per tant absolutament ateu, ni per tant faig res de mal fet, només que aquests déus no són els de la ciutat, sinó d'altres, i m'acuses d'això, de creure en altres déus, o bé dius que no crec absolutament en cap déu i ensenyo això? –Això dic, que no creus en cap déu. –Oh admirable Meletos, què vols dir amb això? És que no tinc per déus el sol i la lluna com els altres homes? Per Zeus, oh jutges, diu que el sol és una pedra i la lluna una terra. –Penses que acuses Anaxàgoras, amic Meletos, i per tan poca cosa tens els jutges, tan poc il·lustrats penses que són, que no sàpiguen que els llibres d'Anaxàgoras, el de Clazòmenes, són plens d'aquestes tesis? I els joves aprendrien amb mi aquestes teories, que a tot estirar poden comprovar a l'orquestra per un dracma i fer burla després de Sòcrates, si feia veure que eren seves aquestes afirmacions, les quals altrament són absurdes? Però, per Zeus, és això el que et semblo? Que jo no crec en cap déu? –En cap déu, per Zeus, en cap déu absolutament. –En això estàs en desacord amb tu mateix, Meletos. A mi em sembla, atenesos, que aquest home és un insolent i un temerari, que per pura insolència i temeritat i com un cop de jove ha formulat aquesta acusació. Hom diria que vol posar un enigma per tal de provar-nos! “A veure si el savi

Sòcrates s'adonà que jo faig broma i em contradic, o bé enganyaré a ell i als altres que ens escolten". Car a mi em sembla que en la seva acusació es contradia talment com si digués: "Sòcrates és culpable de no creure en els déus, però creu en els déus". I això no és res més que estar de broma.

Considereu amb mi, atenesos, de quina manera sembla que ve a dir això: tu respon-nos, Meletos; i vosaltres, com us he demanat al començament, teniu present de no fer aldarull, si jo faig l'examen a la meua manera habitual. -Hi ha cap home, Meletos, que cregui que existeixen coses humanes, però no cregui que existeixen homes? Que respongui, atenesos, i que no m'interrompi rondinant! Hi ha ningú que no cregui que existeixen cavalls, però cregui que existeixen qualitats dels cavalls? O que no cregui que hi ha flautistes, bo i creient que hi ha qualitats dels flautistes? No hi ha ningú, mon car amic! Si no em vols respondre, jo et respondré a tu i als altres presents. Però respon almenys a això: hi ha ningú que cregui que hi ha propietats divines i no cregui en divinitats? -No. -Quin servei em fas responent a la fi, encara que sigui per força! Així tu dius que crec en propietats divines, noves o velles, i ensenyo de creure-hi. Segons la teva afirmació, i segons el que sostens sota jurament en l'acusació, jo crec en propietats divines. Però si jo crec en propietats divines, per força haig d'admetre també que existeixen divinitats. No és així? Sí, és així: haig de suposar que ho concedeixes, ja que no respons. Però les divinitats, no considerem que són déus o filles de déus? Sí o no? -Sí. - Així, si jo crec en divinitats com dius, i les divinitats són déus, és cert el que jo dic: que parles en enigmes i et burles de nosaltres, car dius d'una banda que no crec en déus i de l'altra banda que crec en déus, puix que crec en divinitats. I si les divinitats són filles de déus, baldament siguin filles bordes, tingudes de nimfes o bé d'algun altre ésser, com s'acostuma a dir, qui admetria que hi ha fills de déus, però que no hi ha déus? Fóra una cosa tan absurda com si algú acceptés que hi ha fills de cavalls i ases, això és, mules, però no acceptés que hi ha ases ni cavalls. Doncs bé, Meletos, no pot ésser altrament que, o bé t'has proposat de provar-nos amb aquesta acusació, o bé l'has formulada perquè no sabies de què podies acusar-me amb raó. Quant a fer creure a ningú que tingui una mica de seny, que la mateixa persona pot creure en daimons i en déus, i alhora no creure en daimons ni en déus ni en herois, és absolutament impossible.

I bé, atenesos, per provar que jo no sóc culpable segons l'acusació de Meletos, no em sembla que calgui més defensa: el que ha estat dit és suficient. Ara bé: el que us deia abans, que m'he creat moltes enemistats per part de molta gent, prou sabeu que és veritat. I el que em perdrà, si sóc condemnat, no és l'acusació de Meletos ni d'Ànitos, sinó la calúmnia i la malvolença

entre la gent; aquesta cosa que ha perdut molts altres homes de bé, i penso que en perdrà molts encara, car no hi ha por que s'aturi en mi.

68. Plató, Lleis 966 d-967a

Les lleis pertanyen a l'època de maduresa de Plató. S'hi expressen les seves teories sobre la política i l'organització social d'una manera més realista i menys utòpica que en diàlegs anteriors (potser influït per les seves experiències amb la política a Siracusa). En el fragment es defensa que els legisladors han de saber distingir el bé i el mal. Això implica tenir un bon coneixement de la natura dels déus i tenir-hi fe, cosa que es pot obtenir pels dos camins que s'exposen en el text.

Ἐν μὲν ὁ περὶ τὴν ψυχὴν ἐλέγομεν, ὡς πρεσβύτατόν τε καὶ θειότατόν ἐστιν πάντων ὧν κίνησις γένεσιν παραλαβοῦσα ἀέναον οὐσίαν ἐπόρισεν· ἐν δὲ τὸ περὶ τὴν φορᾶν, ὡς ἔχει τάξεως, ἄστρον τε καὶ ὄσων ἄλλων ἐγκρατὴς νοῦς ἐστιν τὸ πᾶν διακεκοσμηκῶς. ὁ γὰρ ἰδὼν ταῦτα μὴ φαύλως μηδ' ἰδιωτικῶς, οὐδεὶς οὕτως ἄθεος ἀνθρώπων ποτὲ πέφυκεν, ὅς οὐ τούναντίον ἔπαθεν ἢ τὸ προσδοκώμενον ὑπὸ τῶν πολλῶν. οἱ μὲν γὰρ διανοοῦνται τοὺς τὰ τοιαῦτα μεταχειρισμένους ἀστρονομία τε καὶ ταῖς μετὰ ταύτης ἀναγκαίαις ἄλλαις τέχναις ἀθέους γίγνεσθαι, καθεωρακότας ὡς οἷόν τε γινόμενα ἀνάγκαις πράγματ' ἄλλ' οὐ διανοοῖαις βουλήσεως ἀγαθῶν περὶ τελουμένων.

El primer [camí] és el que dèiem a propòsit de l'ànima, atès que és la realitat més antiga i més divina de totes aquelles a les quals el moviment, rebuda la generació, va proporcionar una essència completa; l'altre fa referència a l'ordre que assumeix el moviment dels astres i de totes les coses que és guiat per l'intel·lecte el qual ordena i administra el tot. No hi ha ningú tan ateu entre els homes que, havent pres en consideració aquestes coses no d'una manera superficial i ruda, no senti el contrari del que n'espera la major part de persones. La massa pensa que els que s'ocupen d'aquests estudis que fan referència a l'astronomia i a les altres arts que s'hi relacionen necessàriament esdevenen ateus, perquè observen que les coses es produeixen per necessitat, i no pel pensament d'una voluntat que desitja la realització dels béns.

69. Ciceró, La naturalesa dels déus I 23, 62-64 (traducció de Joan Manuel del Pozo)

La naturalesa dels déus és un diàleg filosòfic escrit per Ciceró l'any 45 aC que es presenta en tres llibres, en què es discuteixen les teologies dels diferents filòsofs grecs i romans. El diàleg se centra en la discussió dels estoics i epicuris. En el fragment parla Gai Cotta, important polític i orador que al llarg del diàleg condemna l'epicureisme.

Quod enim omnium gentium generumque hominibus ita videretur, id satis magnum argumentum esse dixisti, cur esse deos confiteremur. Quod cum leve per se, tum etiam falsum est. Primum enim unde tibi notae sunt opiniones nationum? Equidem arbitror multas esse gentes sic inmanitate efferatas, ut apud eas nulla suspicio deorum sit. [63] Quid Diagoras, Atheos qui dictus est, posteaque Theodorus nonne aperte deorum naturam sustulerunt? Nam Abderites quidem Protagoras, cuius a te modo mentio facta est, sophistes temporibus illis vel maximus, cum in principio libri sic posuisset "De divis neque, ut sint neque ut non sint, habeo dicere", Atheniensium iussu urbe atque agro est exterminatus librique eius in contione combusti; ex quo equidem existimo tardioris ad hanc sententiam profitendam multos esse factos, quippe cum poenam ne dubitatio quidem effugere potuisset. Quid de sacrilegis, quid de impiis periurisque dicemus?

"Tubulus si Lucius umquam,

si Lupus aut Carbo aut Neptuni filius",

ut ait Lucilius, putasset esse deos, tam periurus aut tam impurus fuisset? [64] Non est igitur tam explorata ista ratio ad id, quod vultis confirmandum, quam videtur. Sed quia commune hoc est argumentum aliorum etiam philosophorum, omittam hoc tempore; ad vestra propria venire malo.

Tu has dit que era un argument prou fort perquè haguéssim de reconèixer l'existència dels déus el fet que això ho semblava als homes de tots els pobles i races. Això no solament és superficial en si mateix, sinó també fals. Car, primerament, d'on et ve el coneixement de les idees dels pobles? Amb el mateix dret puc pensar que existeixen pobles talment ensalvatgits en llur barbàrie que no tenen la més mínima sospita de l'existència dels déus. I Diàgores, l'anomenat ateu, i també Teodor, és que van defensar obertament la naturalesa divina? Pel que fa a Protàgores d'Abdera, que suava has esmentat, el més il·lustre sofista d'aquells anys, havent posat al començament d'un llibre això: "Dels déus no en tinc res a dir, ni que existeixin, ni que no existeixin", fou expulsat pels atenesos de la ciutat i els seus llibres foren cremats públicament; d'on dedueixo que molts s'han sentit porucs per professar aquestes idees, des del moment que ni tan sols el dubte havia pogut defugir un càstig. I què direm dels sacrílegs, dels impius, dels perjurs?

"Si mai Luci Túbul o Carbó o el fill de Neptú", com digué Lucili [1312 i seg.], haguessin opinat que existeixen els déus, haguessin estat tan perjurs o tan impurs? Així, doncs, aquest vostre argument no és tan segur com sembla per provar allò que voleu; però com que és comú amb altres filòsofs, me'n passaré de moment: m'estimo més parar esment en els específics vostres.

70. Eusebi, Preparació per a l'evangeli XIV 3, 6-9

Eusebi de Cesarea (Palestina, ca. 264 - Cesarea?, 339) va escriure dues obres importants, relacionades entre elles, conegudes com a Praeparatio evangèlica i Demonstratio evangèlica. La primera tracta de demostrar l'excel·lència del cristianisme sobre totes les religions i filosofies paganes. La Praeparatio constava originalment de vint llibres, dels quals se n'han conservat deu de sencers, a més d'un fragment del llibre quinze. Eusebi considerava la seva obra com una introducció a la cristiandat per als pagans. El treball fou completat probablement abans del 311.

(6.) τὰ δὲ τῆς Ἑλλήνων φιλοσοφίας ἐπὶ βραχέσι σαλεύσαντα τίνα ποτὲ τὴν ἰσχὺν ἐπεδείξατο, νυνὶ θεασώμεθα, πρώτους ἀπάντων [εἰς μέσον ἀγαγόντες καὶ] εἰς τὸν ἀγῶνα καθιέντες τοὺς φυσικοὺς ἐπικληθέντας· οἱ δὲ πρόσθεν ἢ Πλάτωνα διαλάμπαι λεγόμενοι ὅπως πρὸς ἀλλήλους ἐστασίασαν παρ' αὐτοῦ μαθεῖν ἔστι τοῦ Πλάτωνος· ὃς δὲ τῶν ἀμφὶ Πρωταγόραν

Ἡράκλειτόν τε καὶ Ἐμπεδοκλέα τὴν πρὸς Παρμενίδην καὶ τοὺς ἀμφ’ αὐ(7.)τὸν διαμάχην ἐξελέγχει. ὁ μὲν γὰρ Δημοκρίτου γεγωνὸς ἐταῖρος, ὁ Πρωταγόρας, ἄθεον ἐκτήσατο δόξαν· λέγεται γοῦν τοιαῦδε κεχρηῆσθαι εἰσβολῆ ἔν τῳ Περί θεῶν συγγράμματι· “Περὶ μὲν θεῶν οὐκ οἶδα οὐθ’ ὡς εἰσὶν οὐθ’ ὡς οὐκ εἰσὶν οὐθ’ ὅποιοί τινες ιδέαν.” ὁ δὲ Δημόκριτος ἀρχὰς τῶν ὄλων ἔφη εἶναι τὸ κενὸν καὶ τὸ πλήρες· τὸ πλήρες ὄν λέγων καὶ στερεόν, τὸ δὲ κενὸν μὴ ὄν. διὸ καὶ φησι “μηδὲν μᾶλλον τὸ ὄν τοῦ μὴ ὄντος εἶναι” ὅτι τε (8.) “ἐξ αἰδίου τὰ ὄντα ἐν τῳ κενῳ συνεχῶς καὶ ὀξέως κινεῖται.” ὁ δὲ Ἡράκλειτος ἀρχὴν τῶν πάντων ἔφη εἶναι τὸ πῦρ, ἐξ οὗ τὰ πάντα γίνεται καὶ εἰς ὃ ἀναλύεται. ἀμοιβὴν γὰρ εἶναι τὰ πάντα χρόνον τε ὠρίσθαι τῆς τῶν (9.) πάντων εἰς τὸ πῦρ ἀναλύσεως καὶ τῆς ἐκ τούτου γενέσεως.

Però ara observem quina força han mostrat les doctrines de la filosofia dels grecs, navegant com feien en aigües poc profundes, i en primer lloc portem a la batalla aquells que s’anomenen físics. Com que es diu que van florir abans de Plató, podem aprendre, pel mateix Plató, com estaven en desacord els uns amb els altres, perquè exposa la disputa de Protàgores, Heràclit, Empèdocles contra Parmènides i la seva escola.

Pel que fa a Protàgores, que havia estat deixeble de Demòcrit, va incórrer en reputació d’ateisme: es diu, almenys, que va fer una introducció del tipus següent en el seu llibre Sobre la natura dels déus: “Pel que fa als déus no sé si existeixen, ni si no existeixen, ni de quina naturalesa són”. I Demòcrit va dir que “els primers elements de l’univers eren el buit i el ple”, i el ple el va anomenar “ésser” i “sòlid”, mentre que el buit, “no ésser”. Per la qual cosa també diu que “ésser” no existeix més que “no ésser”; i que les coses que participen de “ésser” tenen des de l’eternitat un moviment continu i ràpid cap al buit. Però Heràclit va dir que el foc era el primer principi de totes les coses, del qual vénen totes, i en el qual es resolen totes. Perquè totes les coses són canvi, i hi ha un temps determinat per a la resolució de totes elles en el foc, i per la seva producció fora d’ell.

71. Ateneu, El banquet dels sofistes, XIII 610b

El banquet dels sofistes és un tractat escrit per Ateneu (autor que va viure en època de l'emperador Marc Aureli), en quinze llibres. Es tracta d'un immens magatzem d'informació, principalment en les qüestions relacionades amb el menjar, però que també conté comentaris

sobre música, cançons, balls o jocs cortesans. Hi ha referències a prop de 800 escriptors i 2500 obres diferents.

τοσαῦτα τοῦ Μυρτίλου ἐξῆς καταλέξαντος καὶ πάντων αὐτὸν ἐπὶ τῆς μνήμῃ θαυμασάντων ὁ Κύνουλκος ἔφη·

ἔπουλυμαθημοσύνης, τῆς οὐ κενεώτερον οὐδέν,

Ἴππων ἔφη ὁ ἄθεος [Bergk PL II 259]. ἀλλὰ καὶ Ἡράκλειτος ὁ θεῖός φησι [fr. 16 Bgw].
ἔπουλυμαθίη νόον [ἔχειν] οὐ διδάσκει. καὶ ὁ Τίμων δὲ ἔφη [fr. 65 W]

Després que Mírtil hagués recitat aquest enorme catàleg d'una punta a l'altra i tothom s'hagués meravellat de la seva memòria, Cinulc va dir:

erudició extraordinària, més insípid que la qual no hi ha res

com va dir Hipó l'Ateu [38 B 3 D-K].

72. Sext Empíric, Contra els matemàtics, 9, 50-54

Sext Empíric és un metge i filòsof del segle II dC. Sext Empíric és l'últim membre d'una escola escèptica, iniciada per Pirró d'Elis, que ens n'ha deixat escrits. En total, ens queden tres textos seus: Esbós de l'escepticisme pirronià, Contra els matemàtics (o Contra els científics) i Contra els dogmàtics.

(50.) Τῶν οὖν περὶ ὑπάρξεως θεοῦ σκεψαμένων οἱ μὲν εἶναί φασι θεόν, οἱ δὲ μὴ εἶναι, οἱ δὲ μὴ μᾶλλον εἶναι ἢ μὴ εἶναι. καὶ εἶναι μὲν οἱ πλείους τῶν δογματικῶν καὶ ἡ (51.) κοινὴ τοῦ βίου πρόληψις, μὴ εἶναι δὲ οἱ ἐπικληθέντες ἄθεοι, καθάπερ Εὐήμερος,

γέρων ἀλαζών, ἄδικα βιβλία ψήχων,

καὶ Διαγόρας ὁ Μήλιος καὶ Πρόδικος ὁ Κεῖος καὶ Θεόδωρος καὶ ἄλλοι παμπληθεῖς· ὧν Εὐήμερος μὲν ἔλεγε τοὺς νομιζομένους θεοὺς δυνατοὺς τινὰς γεγονέναι ἀνθρώπους καὶ διὰ τοῦτο ὑπὸ τῶν ἄλλων θεοποιη(52.)θέντας δόξαί θεοὺς, Πρόδικος δὲ τὸ ὠφελοῦν τὸν βίον

ὑπειληφθαι θεόν, ὡς ἥλιον καὶ σελήνην καὶ ποταμούς καὶ λίμνας καὶ λειμῶνας καὶ (53.) καρπούς καὶ πᾶν τὸ τοιουτῶδες. Διαγόρας δὲ ὁ Μήλιος, διθυραμβοποιός, ὡς φασί, τὸ πρῶτον γενόμενος ὡς εἶ τις καὶ ἄλλος δεισιδαίμων· ὅς γε καὶ τῆς ποιήσεως ἑαυτοῦ κατήρξατο τὸν τρόπον τοῦτον· “κατὰ δαίμονα καὶ τύχην πάντα τελεῖται”· ἀδικηθεὶς δὲ ὑπὸ τινος ἐπιорκήσαντος καὶ μηδὲν ἔνεκα τούτου παθόντος μεθηρμόσατο εἰς τὸ λέγειν μὴ (54.) εἶναι θεόν. καὶ Κριτίας δὲ εἶς τῶν ἐν Ἀθήναις τυραννησάντων δοκεῖ ἐκ τοῦ τάγματος τῶν ἀθέων ὑπάρχειν φάμενος, ὅτι οἱ παλαιοὶ νομοθέται ἐπίσκοπόν τινα τῶν ἀνθρωπίνων κατορθωμάτων καὶ ἀμαρτημάτων ἔπλασαν τὸν θεὸν ὑπὲρ τοῦ μηδένα λάθρα τὸν πλησίον ἀδικεῖν, εὐλαβούμενον τὴν ὑπὸ τῶν θεῶν τιμωρίαν.

Dels que han investigat sobre l'existència de Déu uns diuen que existeix, altres que no existeix, uns que més aviat existeix que no existeix. Diuen que existeixen la majoria de dogmàtics i la idea innata de la vida, i que no existeixen, els anomenats ateus, com ara Evemer vell vanidós, que guixes llibres injustos

i Diàgores de Milet i Pròdic de Queos i Teodor i tota la colla; dels quals Evemer va dir que els que considerem déus eren homes poderosos i que per això eren tinguts pels altres per déus; Pròdic va dir que allò que era útil per a la vida era considerat déu, com ara el sol i la lluna i els rius i els estanys i els prats i les fruites i aquesta mena de coses. Diàgores de Melos, autor de ditirambes, segons que diuen, va ser el primer supersticiós, més que cap altre: va començar la seva poesia d'aquesta manera: “tot s'esdevé segons el daimon i la sort”. Essent injuriat per algú que havia jurat en fals i no havent rebut cap mal a causa d'això, va canviar de parer dient que no existia Déu. I Críties sembla que és el primer governat d'Atenes que encapçala la llista dels ateus, quan diu que els antics legisladors van moldejar déu com a una mena de vigilant dels encerts i els errors humans, per tal que ningú no cometés injustícia contra el del costat, moderat pel temor cap als déus.

73. Sext Empíric, Contra els matemàtics, 9.54

En aquest text Sext Empíric (vegeu la introducció al text anterior) ens explica l'opinió de Críties sobre la tasca dels antics legisladors.

καὶ Κριτίας δὲ εἷς τῶν ἐν Ἀθήναις τυραννησάντων δοκεῖ ἐκ τοῦ τάγματος τῶν ἀθέων ὑπάρχειν φάμενος, ὅτι οἱ παλαιοὶ νομοθέται ἐπίσκοπόν τινα τῶν ἀνθρωπίνων κατορθωμάτων καὶ ἀμαρτημάτων ἔπλασαν τὸν θεὸν ὑπὲρ τοῦ μηδένα λάθρα τὸν πλησίον ἀδικεῖν, εὐλαβούμενον τὴν ὑπὸ τῶν θεῶν τιμωρίαν. ἔχει δὲ παρ' αὐτῶ τὸ ῥητὸν οὕτως·

ἦν χρόνος, ὅτ' ἦν ἄτακτος ἀνθρώπων βίος

καὶ θηριώδης ἰσχύος θ' ὑπηρέτης,

ὅτ' οὐδὲν ἄθλον οὔτε τοῖς ἐσθλοῖσιν ἦν

οὔτ' αὖ κόλασμα τοῖς κακοῖς ἐγίγνετο.

κᾶπειτά μοι δοκοῦσιν ἄνθρωποι νόμους

θέσθαι κολαστάς, ἵνα δίκη τύραννος ἦ

≤....≥ τὴν θ' ὕβριν δούλην ἔχη·

ἐζημιῶτο δ' εἴ τις ἐξαμαρτάνοι.

I Críties, un dels que van ser tirans a Atenes ensenya referint-se a la patuleia dels ateus, que els antics legisladors van moldejar déu com una mena de controlador dels encerts i els errors humans per tal que ningú d'amagat cometés una injustícia al proïsme, tenint tempor dels déus. Les paraules d'ell són les següents:

Hi havia un temps, en què la vida dels homes era desordenada

i salvatge i sotmesa a la força,

quan no hi havia cap premi per als bons

ni cap càstig per als dolents.

I em sembla que fou llavors que els homes

van establir lleis castigadores, per tal que imperés la justícia.

[...] tingués la insolència com a esclava,

era castigat si algú cometia un error.

74. Claudi Elià, Històries diverses 2.31

Històries diverses, escrites per Claudi Elià (Preneste, ca. 175 – ca. 235 dC) és una miscel·lània d'anècdotes i fragments biogràfics, llistes, màximes concises i descripcions de meravelles naturals o costums locals estranys. L'obra inclou anècdotes sobre famosos filòsofs grecs, poetes, historiadors i dramaturgs. Hi ha contes moralitzadors sobre herois i governants, atles i homes savis; informes sobre menjar i beguda, diferents estils de vestimenta o amants, costums locals de donar regals o entreteniments o creences religioses i costums mortuoris, i comentaris sobre pintura grega.

(31.) Καὶ τίς οὐκ ἂν ἐπήνεσε τὴν τῶν βαρβάρων σοφίαν; εἴ γε μηδεὶς αὐτῶν ἐς ἀθεότητα ἐξέπεσε, μηδὲ ἀμφιβάλλουσι περὶ θεῶν ἄρα γέ εἰσιν ἢ οὐκ εἰσιν, καὶ ἄρα γε ἡμῶν φροντίζουσιν ἢ οὐ. οὐδεὶς γοῦν ἔννοιαν ἔλαβε τοιαύτην, οἷαν Εὐήμερος ὁ Μεσσήνιος (5) ἢ Διογένης ὁ Φρύξ ἢ Ἴππων ἢ Διαγόρας ἢ Σωσίας ἢ Ἐπίκουρος οὔτε Ἰνδὸς οὔτε Κελτὸς οὔτε Αἰγύπτιος. λέγουσι δὲ τῶν βαρβάρων οἱ προειρημένοι καὶ εἶναι θεοὺς καὶ προνοεῖν ἡμῶν καὶ προσημαίνειν τὰ μέλλοντα καὶ διὰ ὀρνίθων καὶ διὰ συμβόλων καὶ διὰ (10) σπλάγχνων καὶ δι' ἄλλων τινῶν μαθημάτων τε καὶ διδασκαλιῶν· ἅπερ οὖν ἐστὶ τοῖς ἀνθρώποις διδασκαλικά ἐκ τῆς παρὰ τῶν θεῶν ἐς αὐτοὺς προνοίας.

I qui lloaria la saviesa dels bàrbars? Si cap d'ells no ha caigut en l'ateisme, i no discuteixen sobre els déus, si existeixen o no, o si es preocupen de nosaltres o no. Cap d'ells, en efecte, no ha tingut un pensament com el d'Evemer de Messènia, o Diògenes el Frigi, o Hipó o Diàgores o Sòsies o Epicur, sigui indi, celta o egipci. Diuen els bàrbars esmentats que hi ha déus i que tenen cura de nosaltres i que prediuen el futur per mitjà d'ocells i símbols i entranyes i altres aprenentatges i ensenyaments. Tot això són coneixements per als homes procedents de la previsió dels déus cap a ells.

75. Plutarc, Pompeu, 29, 2-4 (traducció de Carles Riba)

Luci Mestri Plutarc és un historiador i assagista que va viure en temps de la Grècia romana. És conegut sobretot per la seva col·lecció de biografies de personatges grecs i romans titulada Vides paral·leles. Aquest fragment pertany al Pompeu.

ἔγραφε δὲ καὶ ταῖς πόλεσι μὴ προσέχειν Μετέλλω, καὶ στρατηγὸν ἔπεμψε τῶν ὑφ' ἑαυτὸν ἀρχόντων ἓνα Λεύκιον Ὀκταούϊον, ὃς συνεισελθὼν εἰς τὰ τεῖχη τοῖς πολιορκουμένοις καὶ μαχόμενος μετ' αὐτῶν, οὐ μόνον ἐπαχθῆ καὶ βαρύν, ἀλλὰ καὶ καταγέλαστον ἐποίει τὸν Πομπήϊον, ἀνθρώποις ἀνοσίοις καὶ ἀθέοις τούνομα κυχράντα καὶ περιάπτοντα τὴν αὐτοῦ δόξαν ὥσπερ ἀλεξιφάρμακον ὑπὸ φθόνου καὶ φιλοτιμίας τῆς πρὸς τὸν Μέτελλον. οὐδὲ γὰρ τὸν Ἀχιλλέα ποιεῖν ἀνδρὸς ἔργον, ἀλλὰ μειρακίου παντάπασιν ἐμπλήκτου καὶ σεσοβημένου πρὸς δόξαν, ἀνανεύοντα τοῖς ἄλλοις καὶ διακωλύοντα βάλλειν Ἔκτορα,

Μὴ τις κῦδος ἄροιτο βαλῶν, ὁ δὲ δεύτερος ἔλθοι·

Escriu també a les ciutats de no fer cas de Metel, i envia com a general un dels seus lloctinents, Luci Octavi, que entra dins les muralles amb els assetjats i combat juntament amb ells, fent així Pompeu, no solament odiós i opressiu, sinó també ridícul, de prestar el seu nom a uns criminals i descreguts, i cenyir-los la seva pròpia glòria, com un amulet, per l'enveja i l'ambició que tenia contra Metel; perquè fins Aquil·les fa el paper, no d'un home, sinó d'un minyó absolutament atordit i esverat per un desig de glòria, quan fa signe als altres i els prohibeix de llançar trets a Hèctor,

“perquè ningú no li prengui la glòria ferint-lo i ell vingui segon”.

76. Plutarc, Sobre la superstició 164e-165d

Plutarc, l'autor referenciat en el text anterior, també va escriure les Moralia o Obres morals, de temàtica diversa. Els fragments següents pertanyen al tractat Sobre la superstició, un dels 78 de què consten les Moralia.

165 C Ούκοῦν καὶ περὶ ὧν ὁ λόγος, ἡ μὲν ἀθεότης κρίσις οὔσα φαύλη τοῦ μηδὲν εἶναι μακάριον καὶ ἄφθαρτον εἰς ἀπάθειάν τινα δοκεῖ τῇ ἀπιστίᾳ τοῦ θεοῦ περιφέρειν, καὶ τέλος ἐστὶν αὐτῇ τοῦ μὴ νομίζειν θεοὺς τὸ μὴ φοβεῖσθαι· τὴν δεισιδαιμονίαν δὲ μνηύει καὶ τοῦνομα δόξαν ἐμπαθῆ καὶ δέους ποιητικὴν ὑπόληψιν οὔσαν ἐκταπεινοῦντος καὶ συντριβόντος τὸν ἄνθρωπον, οἰόμενον μὲν εἶναι θεοὺς, εἶναι δὲ λυπηροὺς καὶ βλαβερούς. ἔοικε (C.) γὰρ ὁ μὲν ἄθεος ἀκίνητος εἶναι πρὸς τὸ θεῖον, ὁ δὲ δεισιδαίμων κινούμενος ὡς οὐ προσήκει διαστρέφεσθαι. ἡ γὰρ ἄγνοια τῷ μὲν ἀπιστίαν τοῦ ὠφελουῦντος ἐμπεποίηκε, τῷ δὲ καὶ δόξαν ὅτι βλάπτει προστέθεικεν. ὅθεν ἡ μὲν ἀθεότης λόγος ἐστὶ διεψευσμένος, ἡ δὲ δεισιδαιμονία πάθος ἐκ λόγου ψευδοῦς ἐγγεγεννημένον.

Τούτων οὐδὲν τῇ ἀθεότητι πρόσσεστιν, ἀλλ' ἡ μὲν ἄγνοια χαλεπὴ καὶ τὸ παρορᾶν καὶ τυφλώτ(Β.)τειν περὶ τηλικαῦτα συμφορὰ μεγάλῃ ψυχῆς, ὥσπερ ὀμμάτων πολλῶν τὸ φανότατον καὶ κυριώτατον ἀπεσβεσμένης τὴν τοῦ θεοῦ νόησιν. ταύτη δὲ τὸ ἐμπαθές, ὥσπερ εἴρηται, καὶ ἐλκῶδες καὶ ταρακτικὸν καὶ καταδεδουλωμένον εὐθύς πρόσσεστι τῇ δόξῃ. (5) μουσικὴν φησὶν ὁ Πλάτων ἐμμελείας καὶ εὐρυθμίας δημιουργὸν ἀνθρώποις ὑπὸ θεῶν οὐ τρυφῆς ἕνεκα καὶ κνήσεως ὧτων δοθῆναι, ἀλλ' ὥστε τῶν τῆς ψυχῆς περιόδων καὶ ἀρμονιῶν τὸ ταραχῶδες καὶ πεπλανημένον ἐν σώματι, μούσης τε καὶ χάριτος ἐνδεία πολλαχῆ δι' ἀκολασίαν καὶ πλημμέλειαν ἐξυ(C.)βρίζον, αὐθις εἰς τάξιν ἀνελίπτουσαν οἰκείως καὶ περιάγουσαν καθιστάναι.

“ὄσσα δὲ μὴ πεφίληκε Ζεὺς,” φησὶ Πίνδαρος,

“ἀτύζονται βοᾶν

Πιερίδων αἶοντα.”

καὶ γὰρ διαγριαίνεται καὶ ἀγανακτεῖ, καὶ τὰς τίγρεις δὲ φασὶ περιτυμπανιζομένας ἐκμαίνεσθαι καὶ ταραττεσθαι καὶ τέλος αὐτὰς διασπᾶν. ἔλαττον οὖν κακὸν οἷς διὰ κωφότητα καὶ πῆρωσιν ἀκοῆς ἀπάθεια πρὸς μουσικὴν καὶ ἀναισθησία συμβέβηκεν. ὁ Τειρεσίας ἐχρῆτο δυστυχία μὴ βλέπων τὰ τέκνα μηδὲ τοὺς συνήθεις, ὁ δ' Ἀθάμας μείζονι καὶ ἡ Ἀγαύη, βλέποντες ὡς λέοντας

καὶ (D.) ἐλάφους· καὶ τῷ Ἡρακλεΐ δήπου μανέντι τοὺς υἱοὺς ἐλυσιτέλει μήτ' ἰδεῖν μήτ' αἰσθῆσθαι παρόντας ἢ χρῆσθαι τοῖς φιλτάτοις ὡς πολεμίους.

Τί οὖν; οὐ δοκεῖ σοι καὶ τὸ τῶν ἀθέων πρὸς τοὺς δεισιδαίμονας πάθος ἔχειν τοιαύτην διαφορὰν; οἱ μὲν οὐχ ὀρώσι τοὺς θεοὺς τὸ παράπαν, οἱ δὲ κακοὺς ὑπάρχειν νομίζουσιν· οἱ μὲν παρορῶσιν, οἱ δὲ δοξάζουσι φοβερὸν τὸ εὐμενὲς καὶ τυραννικὸν τὸ πατρικὸν καὶ βλαβερὸν τὸ κηδεμονικὸν καὶ τὸ ἀμήνιτον ἄγριον εἶναι καὶ θηριῶδες. εἴτα χαλκοτύποις μὲν πείθονται καὶ λιθοξόοις καὶ κηροπλάσταις ἀνθρωπόμορφα τῶν θεῶν τὰ εἶδη ποιοῦσι, (E.) καὶ τοιαῦτα πλάττουσι καὶ κατασκευάζουσι καὶ προσκυνοῦσι· φιλοσόφων δὲ καὶ πολιτικῶν ἀνδρῶν καταφρονοῦσιν, ἀποδεικνύντων τὴν τοῦ θεοῦ σεμνότητα μετὰ χρηστότητος καὶ μεγαλοφροσύνης καὶ εὐμενείας καὶ κηδεμονίας. περίεστιν οὖν τοῖς μὲν ἀναισθησία καὶ ἀπιστία τῶν ὠφελούντων, τοῖς δὲ ταραχὴ καὶ φόβος πρὸς τὰ ὠφελούντα. καὶ ὅλως ἢ μὲν ἀθεότης ἀπάθεια πρὸς τὸ θεῖόν ἐστι μὴ νοοῦσα τὸ ἀγαθόν, ἢ δὲ δεισιδαιμονία πολυπάθεια κακὸν τὸ ἀγαθὸν ὑπονοοῦσα. φοβοῦνται τοὺς θεοὺς καὶ καταφεύγουσιν ἐπὶ τοὺς θεοὺς, κολακεύουσι καὶ λοιδοροῦσιν, εὐχονται καὶ καταμέμ(F.)φονται. κοινὸν ἀνθρώπων τὸ μὴ πάντα διευτυχεῖν. κείνοι γάρ τ' ἄνοσοι καὶ ἀγήραοι

πόνων τ' ἄπειροι, βαρυβόαν

πορθμὸν πεφευγότες Ἀχέροντος,

ὁ Πίνδαρος θεοὺς φησι, τὰ δ' ἀνθρώπινα πάθη καὶ πράγματα μέμικται συντυχίαις ἄλλοτ' ἄλλως ῥεούσαις.

Φέρε δὴ πρῶτον ἐν τοῖς ἀβουλήτοις σκόπει

τὸν ἄθεον καὶ καταμάνθανε τὴν διάθεσιν, ἂν ᾗ

τᾶλλα μέτριος, χρωμένου σιωπῇ τοῖς παροῦσι καὶ

πορίζοντος αὐτῷ βοηθείας καὶ παρηγορίας, ἂν δὲ

δυσφορῇ καὶ περιπαθῇ, πάντας ἐπὶ τὴν τύχην καὶ

168. (A.) τὸ αὐτόματον ἀπειριδομένου τοὺς ὀδυρμούς καὶ βοῶντος ὡς οὐδὲν κατὰ δίκην οὐδ' ἐκ προνοίας ἀλλὰ πάντα συγκεχυμένως καὶ ἀκρίτως φέρεται καὶ ταραττεται τὰ τῶν ἀνθρώπων. τοῦ δὲ δεισιδαίμονος οὐχ οὗτος ὁ τρόπος, ἀλλ' εἰ καὶ μικρότατον αὐτῷ κακὸν τι

συμπεπτικός ἐστίν, ἄλλα κάθηται πάθη χαλεπὰ καὶ μεγάλα καὶ δυσάπλλακτα τῇ λύπῃ προσοικοδομῶν, καὶ προσεμφορῶν αὐτῷ δειμάτα καὶ φόβους καὶ ὑποψίας καὶ ταραχάς, παντὶ θρήνῳ καὶ παντὶ στεναγμῷ καθαπτόμενος· οὔτε γὰρ ἄνθρωπον οὔτε τύχην οὔτε καιρὸν οὔθ' ἑαυτὸν ἀλλὰ πάντων τὸν θεὸν (B.) αἰτιᾶται, κάκεῖθεν ἐπ' αὐτὸν ἤκειν καὶ φέρεσθαι ῥεῦμα δαιμόνιον ἄτης φησί, καὶ ὡς οὐ δυστυχῆς ὢν ἀλλὰ θεομισῆς τις ἄνθρωπος ὑπὸ τῶν θεῶν κολάζεσθαι καὶ δίκην διδόναι καὶ πάντα πάσχειν προσηκόντως δι' αὐτὸν οἶεται. Νοσῶν θ' ὁ ἄθεος ἐκλογίζεται καὶ ἀναμνησκεται πλησμονὰς αὐτοῦ καὶ οἰνώσεις καὶ ἀταξίας περὶ δίκαιαν ἢ κόπους ὑπερβάλλοντας ἢ μεταβολὰς ἀέρων ἀήθεις καὶ τόπων, ἔπειτα προσκρούσας ἐν πολιτείαις καὶ περιπεσῶν ἀδοξίαις πρὸς ὄχλον ἢ διαβολαῖς πρὸς ἡγεμόνα τὴν αἰτίαν ἐξ αὐτοῦ καὶ τῶν περὶ αὐτὸν σκοπεῖ

πῆ παρέβην; τί δ' ἔρεξα; τί μοι δέον οὐκ

ἔτελέσθη;

τῷ δὲ δεισιδαίμονι καὶ σώματος ἀρρωστία πᾶσα (C.) καὶ χρημάτων ἀποβολὴ καὶ τέκνων θάνατοι καὶ περὶ πολιτικὰς πράξεις δυσημερίαι καὶ ἀποτεύξεις πληγαὶ θεοῦ καὶ προσβολαὶ δαίμονος λέγονται. ὄθεν οὐδὲ τολμᾷ βοηθεῖν οὐδὲ διαλύειν τὸ συμβεβηκὸς οὐδὲ θεραπεύειν οὐδ' ἀντιτάττεσθαι, μὴ δόξη θεομαχεῖν καὶ ἀντιτείνειν κολαζόμενος, ἀλλ' ὠθεῖται μὲν ἔξω νοσοῦντος ὁ ἰατρός, ἀποκλείεται δὲ πενθοῦντος ὁ νοουθετῶν καὶ παραμυθούμενος φιλόσοφος. “ἔα με,” φησὶν, “ἄνθρωπε, διδόναι δίκην, τὸν ἀσεβῆ, τὸν ἐπάρατον, τὸν θεοῖς καὶ δαίμοσι μεμισημένον.” (D.) “Ἔστιν ἀνθρώπου μὴ πεπεισμένου θεοῦς εἶναι λυπούμενου δ' ἄλλως καὶ περιπαθοῦντος ἀπομάξαι δάκρυον, ἀποκεῖραι κόμην, ἀφέλεσθαι τὸ ἱμάτιον· τὸν δὲ δεισιδαίμονα πῶς ἂν προσείποις ἢ πῆ βοηθήσεις; ἔξω κάθηται σακκίον ἔχων καὶ περιεζωσμένος ῥάκεσι ῥυπαροῖς, πολλάκις δὲ γυμνὸς ἐν πηλῷ κυλινδούμενος ἐξαγορεύει τινὰς ἀμαρτίας αὐτοῦ καὶ πλημμελείας, ὡς τότε φαγόντος ἢ πιόντος ἢ βαδίσαντος ὁδὸν ἦν οὐκ εἶα τὸ δαιμόνιον. ἂν δ' ἄριστα πράττη καὶ συνῆ πράως δεισιδαιμονία, περιθειούμενος οἴκοι κάθηται καὶ περιμαπτόμενος, αἱ δὲ γράες “καθάπερ παττάλω,”

(E.) φησὶν ὁ Βίων, “ὄ τι ἂν τύχωσιν αὐτῷ περιάπτουσι φέρουσαι καὶ περιαρτῶσι.”

169 (D.) Τοιαύτη μὲν ἐν τοῖς ἀβουλήτοις καὶ περιστατικοῖς λεγομένοις πράγμασι καὶ καιροῖς ἢ δεισιδαιμονία, βελτίων δ' οὐδὲν οὐδ' ἐν τοῖς ἡδίοσι τῆς ἀθεότητος. ἡδιστα δὲ τοῖς ἀνθρώποις ἔορται καὶ εἰλαπῖναι πρὸς ἱεροῖς καὶ μύσεις καὶ ὄργισμοὶ καὶ κατευχαὶ θεῶν καὶ προσκυνήσεις. ἐνταῦθα τοίνυν σκόπει τὸν ἄθεον γελῶντα μὲν μανικὸν καὶ σαρδάνιον γέλωτα

τοῖς ποιουμένοις καὶ που παραφθεγγόμενον ἡρέμα πρὸς τοὺς συνήθεις ὅτι τετύφωνται καὶ δαιμονῶσιν οἱ θεοῖς ταῦτα δρᾶσθαι νομίζοντες, ἄλλο δ' οὐδὲν ἔχοντα κακόν. ὁ δὲ δεισιδαίμων βούλεται μὲν οὐ δύναται δὲ χαίρειν οὐδ' ἡδεσθαι·

πόλις δ' ὁμοῦ μὲν θυμιαμάτων γέμει,

(E.) ὁμοῦ δὲ παιάνων τε καὶ στεναγμάτων ἢ ψυχῆ τοῦ δεισιδαίμονος· ἐστεφανωμένος ὡχριᾷ,
(1) θύει καὶ φοβεῖται, εὔχεται φωνῇ παλλομένη καὶ χερσὶν ἐπιθυμιᾷ τρεμούσας, καὶ ὅλως ἀποδείκνυσι τὸν Πυθαγόρου λόγον φλύαρον εἰπόντος ὅτι βέλτιστοι γιγνόμεθα πρὸς τοὺς θεοὺς βαδίζοντες· τότε γὰρ ἀθλιώτατα καὶ κάκιστα πράττουσιν οἱ δεισιδαίμονες, ὥσπερ ἄρκτων φωλεοῖς ἢ χειαῖς δρακόντων ἢ μυχοῖς κητῶν τοῖς τῶν θεῶν μεγάροις ἢ ἀνακτόροις προσιόντες. Ὅθεν ἔμοιγε καὶ θαυμάζειν ἔπεισι τοὺς τήν (F.) ἀθεότητα φάσκοντας ἀσεβείαν εἶναι, μὴ φάσκοντας δὲ τήν δεισιδαιμονίαν. καίτοι γ' Ἀναξαγόρας δίκην ἔφυγεν ἀσεβείας ἐπὶ τῷ λίθον εἰπεῖν τὸν ἥλιον, Κιμμερίου δ' οὐδεὶς εἶπεν ἀσεβεῖς ὅτι τὸν ἥλιον οὐδ' εἶναι τὸ παράπαν νομίζουσι. τί σὺ λέγεις; ὁ μὴ νομίζων θεοὺς εἶναι ἀνόσιός ἐστιν; ὁ δὲ τοιούτους νομίζων οἶους οἱ δεισιδαίμονες, οὐ μακρῶ δόξαις ἀνοσιωτέραις σύνεστιν; ἐγὼ γοῦν ἂν ἐθέλοιμι μᾶλλον τοὺς ἀνθρώπους λέγειν περὶ ἐμοῦ μήτε γεγονέναι τὸ παράπαν μήτ' εἶναι.
(A.) Πλούταρχον ἢ λέγειν ὅτι Πλούταρχός ἐστιν ἄνθρωπος ἀβέβαιος εὐμετάβολος, εὐχερῆς πρὸς ὀργήν, ἐπὶ τοῖς τυχοῦσι τιμωρητικός, μικρόλυπος· ἂν καλῶν ἐπὶ δεῖπνον ἐτέρους παραλίπης ἐκεῖνον, ἂν ἀσχολίας σοι γενομένης ἐπὶ θύρας μὴ ἔλθῃς ἢ μὴ προσείπῃς, διέδεταί σου τὸ σῶμα προσφῦς ἢ συλλαβῶν ἀποτυμπανεῖ τὸ παιδίον, ἢ θηρίον ἔχων τοῖς καρποῖς ἐφήσει καὶ λυμανεῖται τὴν ὀπώραν. Τοῦ Τιμοθέου τὴν Ἄρτεμιν ἄδοντος ἐν Ἀθήναις καὶ λέγοντος

θυιάδα φοιβάδα μαινάδα λυσσάδα

Κινησίας ὁ μελοποιὸς ἐκ τῶν θεατῶν ἀναστάς, (B.) “τοιαύτη σοι,” εἶπε, “θυγάτηρ γένοιτο.” καὶ μὴν ὅμοια τούτοις καὶ χεῖρω περὶ Ἀρτέμιδος οἱ δεισιδαίμονες ὑπολαμβάνουσιν,

αἶτε κα ἀπ' ἀγχόνας ἄξασα,

αἶτε κα λεχῶν κναίσασα,

αἴτε κάκ νεκρῶ παροῦσα,
ἀμπεφυρμένα ἐσῆλθες,
αἴτε καὶ ἐκ τριόδων
καθαρμάτεσσιν ἐπισπωμένα
τῷ παλαμναίῳ συμπλεχθεῖσα.

Οὐδὲν δὲ τούτων ἐπεικέστερα φρονοῦσι περὶ Ἀπόλλωνος περὶ Ἥρας περὶ Ἀφροδίτης· πάντας γὰρ τούτους τρέμουσι καὶ δεδοίκασι. καίτοι τί τοιοῦτον ἢ Νιόβη περὶ τῆς Λητοῦς ἐβλασφήμησεν, οἷον ἢ δεισιδαιμονία πέπεικε περὶ τῆς θεοῦ τοῦς (C.) ἄφρονας, ὡς ἄρα λοιδορηθεῖσα κατετόξευσε τῆς ἀθλίας γυναικὸς

ἕξ μὲν θυγατέρας, ἕξ δ' υἱέας ἠβώνοντας;

οὕτως ἄπληστος ἀλλοτρίων κακῶν ἦν καὶ ἀνίλαστος. εἰ γὰρ ἀληθῶς ἢ θεὸς χολὴν εἶχε καὶ μισοπόνηρος ἦν καὶ ἤλγει κακῶς ἀκούουσα καὶ μὴ κατεγέλα τῆς ἀνθρωπίνης ἀμαθίας καὶ ἀγνοίας ἀλλ' ἠγανάκτει, τούτους ἔδει τοξεῦσαι τοῦς τοσαύτην ὠμότητα καὶ πικρίαν καταψευδομένους αὐτῆς καὶ τοιαῦτα λέγοντας καὶ γράφοντας. τῆς γοῦν Ἐκάβης προβαλλόμεθα τὴν πικρίαν ὡς βάρβαρον καὶ θηριώδη λεγούσης (D.) τοῦ ἐγὼ μέσον ἦπαρ ἔχοιμι ἐσθέμεναι προσφῦσα, τὴν δὲ Συρίαν θεὸν οἱ δεισιδαίμονες νομίζουσιν, ἂν μαινίδας τις ἢ ἀφύας φάγη, τὰ ἀντικνήμια διεσθίειν, ἔλκεσι τὸ σῶμα πιμπράναι, συντήκειν τὸ ἦπαρ. Ἄρ' οὖν τὸ μὲν λέγειν τὰ φαῦλα περὶ τῶν θεῶν ἀνόσιον, τὸ δὲ δοξάζειν οὐκ ἀνόσιον; ἢ καὶ τὴν φωνὴν ἄτοπον ἢ δόξα ποιεῖ τοῦ βλασφημοῦντος; καὶ γὰρ ἡμεῖς τὴν βλασφημίαν ὅτι δυσμενείας σημεῖόν ἐστι προβαλλόμεθα, καὶ τοῦς κακῶς ἡμᾶς λέγοντας ἐχθροὺς νομίζομεν ὡς καὶ κακῶς φρονοῦντας. ὁρᾷς δ' οἷα περὶ τῶν θεῶν οἱ (E.) δεισιδαίμονες φρονοῦσιν, ἐμπλήκτους ἀπίστους εὐμεταβόλους τιμωρητικούς ὠμούς μικρολύπους ὑπολαμβάνοντες, ἕξ ὧν ἀνάγκη καὶ μισεῖν τὸν δεισιδαίμονα καὶ φοβεῖσθαι τοὺς θεοὺς. πῶς γὰρ οὐ μέλλει, τὰ μέγιστα τῶν κακῶν αὐτῷ δι' ἐκείνους οἰόμενος γεγονέναι καὶ πάλιν γενήσεσθαι; μισῶν δὲ θεοὺς καὶ φοβούμενος ἐχθρὸς ἐστι. κἂν δεδοίκη, προσκυνεῖ γε καὶ θύει καὶ κάθηται πρὸς ἱεροῖς, καὶ οὐ θαυμαστόν ἐστι· καὶ γὰρ τοὺς τυράννους ἀσπάζονται περιέπουσι χρυσοῦς ἀνιστᾶσιν, ἀλλὰ μισοῦσι σιγῇ “κᾶρα σεῖοντες.” Ἀλέξανδρον Ἑρμόλαος ἐθεράπευε, Παισανίας ἐδορυφόρει Φίλ(F.) ἵππον, Χαϊρέας Γάιον, ἀλλ' ἕκαστος τούτων ἔλεγε παρακολουθῶν

ἢ σ' ἂν τισαίμην, εἴ μοι δύναμὶς γε παρείη.

Οὐκ οἶεται θεοὺς εἶναι ὁ ἄθεος, ὁ δὲ δεισιδαίμων οὐ βούλεται, πιστεύει δ' ἄκων· φοβεῖται γὰρ ἀπιστεῖν. καίτοι γ' ὥσπερ ὁ Τάνταλος ὑπεκδῦναι τὸν λίθον ἐπαιωρούμενον οὕτω καὶ οὗτος τὸν φόβον ὡς οὐχ ἦττον ὑπ' αὐτοῦ πιεζόμενος ἀγαπήσειεν ἂν, καὶ μακαρίσειε τὴν τοῦ ἀθέου διάθεσιν ὡς ἐλευθέριον. νυνὶ δὲ τῷ μὲν ἀθέῳ δεισιδαιμονίας οὐδὲν μέτεστιν, ὁ δὲ δεισιδαίμων τῇ προαιρέσει ἄθεος ὣν ἀσθενέστερός ἐστιν ἢ ὥστε δοξάζειν περὶ θεῶν ὁ βούλεται.

171. (A.) Καὶ μὴν ὁ ἄθεος δεισιδαιμονίας οὐδαμῆ συναίτιος, ἡ δὲ δεισιδαιμονία τῇ ἀθεότητι καὶ γενέσθαι παρέσχεν ἀρχὴν καὶ γενομένη δίδωσιν ἀπολογίαν, οὐκ ἀληθῆ μὲν οὐδὲ καλὴν, προφάσεως δέ τινος οὐκ ἄμοιρον οὔσαν. οὐ γὰρ ἐν οὐρανῷ τι μεμπτὸν οὐδ' ἐν ἄστροις οὐδ' ἐν ὥραις ἢ περιόδοις σελήνης ἢ κινήσεσιν ἡλίου περὶ γῆν, “ἡμέρας καὶ νυκτὸς δημιουργοῖς,” ἢ τροφαῖς ζώων ἢ καρπῶν γενέσεσι πλημμελές καὶ ἄτακτον ἐνιδόντες οὕτως ἀθεότητα τοῦ παντὸς κατέγνωσαν, ἀλλὰ τῆς δεισιδαιμονίας ἔργα καὶ πάθη καταγέλαστα, καὶ ῥήματα καὶ κινή(B.)ματα καὶ γοητεῖαι καὶ μαγεῖαι καὶ περιδρομαὶ καὶ τυμπανισμοὶ καὶ ἀκάθαρτοι μὲν καθαρμοὶ ῥυπαραὶ δ' ἀγνεῖαι, βάρβαροι δὲ καὶ παράνομοι πρὸς ἱεροῖς κολασμοὶ καὶ προπηλακισμοί, ταῦτα δίδωσιν ἐνίοις λέγειν ὡς μὴ εἶναι θεοὺς ἄμεινον ἢ εἶναι, τοιαῦτα μὲν δεχομένους τοιοῦτοις δὲ χαίροντας, οὕτω δ' ὑβριστάς, οὕτω δὲ μικρολόγους καὶ μικρολύπους.

164e- Doncs bé, les coses que tracta el nostre discurs: l'ateisme, com que és una opinió falsa que no existeix res de feliç i incorruptible, sembla que, per la seva manca de fe en la divinitat, porta cap a una mena d'insensibilitat i, per a ell, el resultat de no creure en els déus és el no témer-los. Però la superstició, com demostra també el seu nom [en grec, deiisidaimonia, que vol dir “temor dels déus”], és una opinió emocional i una creença que produeix una por que humilia i desanima l'home que creu que els déus existeixen, però són adversos i funestos. Car, en efecte, l'ateu sembla ser inflexible davant la divinitat, però el supersticiós, agitat de manera no convenient, s'extravia. Sens dubte, la ignorància engendra en l'un la manca de fe en allò que el pot ajudar i imposa, en l'altre, l'opinió que és danyós. Per això, l'ateisme és un raonament fals, i la superstició, una emoció nascuda d'un raonament fals. [...]

[167a-168e] Cap d'aquestes coses no es troba en l'ateisme, però la seva ignorància és penosa, i menysprear i estar cec en coses tan importants és una gran desgràcia per a l'ànima, ja que és

com si hagués sofert l'extinció d'allò més brillant i més excel·lent dels seus nombrosos ulls, el coneixement de la divinitat, però, com ja hem dit, no es troben directament en aquesta opinió el passional, ulcerós, pertorbador i envilidor. Plató diu que la música, la creadora de l'harmonia i l'ordre, fou donada als homes pels déus, no per a la mol·lície i afalac de les oïdes, sinó que es troba allà per tornar de nou al seu ordre i contrarestar degudament la pertorbació i la pèrdua dels cicles i les harmonies de l'ànima, que en el cos, per manca de cultura i elegància, s'omple d'arrogància de moltes maneres a causa de la intemperància i de l'error.

Totes les coses que no estima Zeus -diu Píndar- s'espanten quan la veu escolten de les Pièrides, ja que, efectivament, s'omplen de còlera i s'irriten, com diuen que embogeixen, s'exciten i, al final, es trossegren a si mateixes les femelles dels tigres, quan són envoltades de sorolls de tambors. Certament, el mal és menor per aquells als quals a causa de la sordesa i l'embotiment de la seva oïda, els sobrevé una indiferència i insensibilitat cap a la música.

Tirèsies era desgraciat perquè no podia veure els seus fills ni els seus parents, però Atamant i Àgave eren més desgraciats, ja que els van veure com a lleons i cérvols. I, per a l'embogit Hèracles, hauria estat, sens dubte, més convenient no haver vist ni haver-se adonat que els seus fills estaven presents que tractar com a enemics els éssers més estimats.

6

I, doncs? No et sembla que la passió dels ateus, en relació amb la dels supersticiosos, presenta una diferència d'aquest tipus? Aquells no veuen els déus en absolut, aquests en noten la presència; aquells no creuen que n'hi hagi, aquests pensen que la seva bondat és temible, el seu afecte paternal tirànic, la seva protecció, funesta i la seva manca d'ira, salvatge i bestial. Després creuen, amb els que treballen en metall, pedra i cera, que els cossos dels déus són semblants als dels homes, i així els modelen, arreglen i engalanen. Però menyspreen els filòsofs i els polítics que tracten de provar que la majestat de la divinitat està unida a la bondat, magnanimitat, a la benvolença i a la sol·licitud. Així, doncs, els uns tenen insensibilitat i incredibilitat cap a les coses que són útils; els altres, pertorbació i por de les mateixes coses. I, en general, l'ateisme és una indiferència cap a la divinitat, que no coneix el bé, i la superstició és una multitud de sensacions que suposen que el bé és dolent. Els supersticiosos tenen por dels déus i es refugien en els déus, els adulen i vituperen, els pregunten i els censuren.

La sort comuna dels homes és no ser feliços en totes les coses,

ja que aquells no tenen malalties ni envelleixen,

desconeixen els treballs, van escapar

al sorollós estret de l'Aqueront,

diu Píndar, però les passions i les accions humanes estan barrejades amb circumstàncies que, unes vegades, corren cap a un lloc i, d'altres, cap a un altre.

7

Vinga, s'observa en primer lloc l'ateu en circumstàncies no desitjades per ell i examina amb cura seva disposició. Si en la resta és moderat, com patirà en silenci la seva fortuna actual i com tractarà de procurar-se a si mateix ajuda i consol, però, si ho suporta malament i està molt molest, com dirgirà tots els seus laments contra la fortuna i la casualitat i com cridarà que res no s'esdevé d'acord amb la justícia ni per la providència, sinó que totes les coses dels homes passen i s'arrosseguen confusament i desordenadament. Aquesta no és, però, l'actitud del supersticiós, sinó que, si té lloc un mal molt petit, s'asseu, inventant amb la seva tristesa altres patiments penosos, grans, irremeiables, i s'afligeix a si mateix amb espants, temors, sospites i pertorbacions, assaltat per tota mena de laments i gemecs; ja que ell ni acusa de tot a un home ni a la fortuna ni l'ocasió ni a ell mateix, sinó a la divinitat, i diu que d'aquí procedeix i es llança sobre ell un flux demònic de ruïna i que, no perquè és un home odiat pels déus, és castigat i paga la seva pena, suposant que tot ho pateix convenientment per la seva pròpia culpa. Però l'ateu, quan està malalt, té en compte i recorda els seus tiberis i borratxeres, els desordres en la seva manera de viure o les fatigues excessives o els canvis desacostumats d'aïres i de llocs, després, si ha fracassat en l'administració pública i ha caigut en una mala reputació davant el poble o en calúmnies davant un cap, busca la causa en ell mateix i en les coses que l'envolten.

On he faltat, què he fet?, quina obligació meva no he complert?

Per al supersticiós, en canvi, tota malaltia del cos, pèrdua de riqueses, morts de fills, desgràcies i fracassos en assumptes públics, volen dir cops de la divinitat i atacs d'un esperit. Per això, no s'atreveix a demanar ajut ni a posar fi al que li passa ni a curar-ho ni a oposar-s'hi, no sigui que sembli que lluita amb la divinitat i que, quan és castigat, es posa en contra d'ella, sinó que, quan està malalt, fa fora el metge de casa i, quan està trist, tanca la porta al filòsof que el vol advertir i consolar. "Deixa'm, home, pagar la meva pena -diu-, jo, l'impíu, el maleït, l'odiat pels déus i esperits divins". És possible que un home que no creu que els déus existeixen, principalment quan està trist i sotmès a una emoció intensa, es netegi les llàgrimes, es talli el cabell i es talli el mantell, però, què li diries a un supersticiós o com l'ajudaries? S'asseu fora de

casa amb un sac i cenyit amb parracs bruts, moltes vegades, mentre dóna voltes nu en el fang, confessa algunes faltes i errors seus: que ha menjat o begut això o que ha caminat per un camí que no li permetia el seu esperit diví. Si és molt feliç i té tractes amb una superstició de forma moderada, s'asseu a casa essent fumigat i fregat, i les velles "com d'un clau -diu Bió- portant qualsevol cosa que troben la lliguen i la hi pengen".

9

Així és la superstició en les circumstàncies i ocasions que es diuen no desitjades i crítiques, però en millors circumstàncies tampoc no és pas millor que l'ateisme. El més agradable per als homes són les festes i els convits en els temples, les iniciacions i els ritus místics, les pregàries i les adoracions dels déus. Així, doncs, s'observa llavors com l'ateu riu bojament, observa el seu riure sardònic per les cerimònies que es fan i com diu suaument als seus amics íntims que són cecs i bojós els que creuen que fan aquestes coses en honor dels déus, però ell no està afectat de cap altre mal. El supersticiós, en canvi, no es pot alegrar ni gaudir:

la ciutat està plena d'encens,

i alhora d'himnes i gemecs

està plena l'ànima del supersticiós. Quan es posa la corona, empal·lideix, sacrifica i sent por, suplica amb veu molt agitada i fa l'ofrena d'encens amb mans tremoloses i, en general, demostra que eren una ximpleria les paraules de Pitàgores, quan deia que "ens fem molt millors quan ens acostem als déus", perquè llavors els supersticiosos fan coses més miserables i brutes, ja que s'acosten als temples o santuaris dels déus com a coves d'óssos o caus de serps o amagatalls de monstres de les profunditats.

10

Per aquest motiu passa que també m'admiro dels que diuen que l'ateisme és impietat, però no diuen el mateix de la superstició. Tanmateix, Anaxàgores fou acusat d'impietat per dir que el sol era una massa incandescent, però ningú no va anomenar impius els cimmericis, perquè no creuen que el sol existeixi en absolut. Què me'n dius? El que no creu en déus tals com aquells en què creuen els supersticiosos, no està defensant opinions molt més sacrílegues? Per això, jo preferiria que els homes diguessin de mi que no he nascut en absolut i que Plutarc no existeix, que no que diguin que: "Plutarc és un home insegur, inconstant, propens a la còlera, venjatiu en coses accidentals i afligit per foteses. Si quan convides els altres a un banquet t'oblides d'ell, si perquè estàs ocupat no el visites o no li parles, agafant-se al teu cos et menjarà, o agafant-lo

bastonejarà el teu fill petit o es llançarà amb els seus animals sobre els teus fruits i farà malbé la teva collita".

Quan Timoteu va cantar a Àrtemis a Atenes i va dir:

boja, possessa, fatídica, rabiosa

Cinèsies, el poeta líric, aixecant-se entre els espectadors, va dir: "tant de bo tinguis tu una filla semblant". Sens dubte, els supersticiosos aproven coses iguals o pitjors que aquesta sobre Àrtemis:

Si havent-retirat precipitadament d'un home penjat,

si després d'haver acariciat una dona que acaba de donar a llum,

si havent estat present en una casa on es plorava un mort,

entres tacada en un temple sagrat,

i si véns d'un triple encreuament de camins,

preocupant-te de les purificacions,

si tens relació amb l'assassí.

I ells no tenen millors pensaments sobre Apol·lo, Hera i Afrodita, ja que tremolen davant de tots aquests i els temen. En veritat, el que Níobe va dir, de manera impia, sobre Latona és igual que el que la superstició fa creure als insensats sobre la deessa, atès que, per haver estat injuriada, va matar amb les seves fletxes

sis filles i sis fills en la flor de l'edat

de la dissortada dona. Tan insaciable de mals aliens era i tan cruel! Perquè, si de debò la deessa fos colèrica i odiés la maldat, i si patís quan es parla malament d'ella i no es rigués de la neciesa i la ignorància humanes, sinó que s'indignés, [caldria que castigués aquests] que li atribueixen falsament tanta maldat i duresa i escriuen i diuen aquestes coses. Certament, posem com a exemple d'alguna cosa bàrbara i salvatge l'amargor d'Hècuba, quan exclama:

Tant de bo pogués jo, abraçant-lo, devorar pel mig el seu fetge!

Però els supersticiosos pensen que la deessa Síria, si algú menja arengades o gobis, els menjarà les túbies, cremarà el seu cos amb nafres i destruirà el seu fetge.

Així, doncs, per ventura és impiu dir vileses sobre els déus, però no és impiu pensar? O potser l'opinió de qui blasfema fa que el seu llenguatge sigui insensat? Doncs també nosaltres detestem la blasfèmia perquè és un signe d'hostilitat i als qui parlen de nosaltres els tenim per enemics, ja que també pensen malament de nosaltres. Veus quines coses pensen sobre els déus els supersticiosos que els creuen bojós, infidels, inconstants, venjatiu, cruels i que s'ofenen amb bagatel·les. Per això, cal que el supersticiós odii i tema als déus, ja que com no seria així, si pensa que els seus majors mals li succeeixen per ells i li succeiran una altra vegada? I com que odia i tem els déus, és un enemic. Però si els adora, els ofereix sacrificis i s'asseu davant els seus temples, no és admirable, ja que també els homes saluden els tirans, els honren i els erigeixen estàtues d'or, però els odien en silenci "movent el cap". Hermolau afalagava Alexandre, Pausànies era guàrdia de corps de Filip; Queres, de Gai, però cada un d'aquests deia per a si mateix mentre li feia companyia:

En veritat jo em venjaria de tu, si tingués força per fer-ho.

L'ateu no creu que els déus existeixen, però el supersticiós no vol que hi hagi, mes ho creu contra la seva voluntat, ja que tem no creure-ho i, com Tàntal, si pogués escapar de la pedra que penja sobre el seu cap a causa del seu temor i el turmenta, s'alegraria i celebraria la condició d'ateu per la seva llibertat. Però, en canvi, l'ateu no participa en res relatiu a la superstició, mentre que el supersticiós, encara que per elecció és ateu, és massa dèbil per pensar sobre els déus el que vol.

Certament, l'ateu no és còmplice, en absolut, de la superstició, en canvi, la superstició procura a l'ateisme el principi per néixer i, quan ha nascut, li proporciona una defensa no veritable ni bonica, però no mancada de certa excusa. Perquè no perquè ells han vist alguna cosa censurable al cel, ni una cosa defectuosa i desordenada en els astres ni en les estacions o en les revolucions de la lluna o en els moviments del sol al voltant de la terra "artesans del dia i de la nit" o en els aliments dels animals o en el creixement dels fruits, en aquestes circumstàncies van acusar l'ateisme de tot, sinó que les accions i les emocions ridícules de la superstició, les seves paraules i gestos, els seus encanteris i màgies, les seves voltes en cercle i seus tocs de tambor, les seves purificacions impures i els seus bruts deures religiosos, els seus bàrbars i extravagants càstigs i ultratges davant dels temples, aquests comportaments fan que alguns

diguin que és millor que no hi hagi déus, que accepten accions d'aquest tipus, i que s'alegren amb elles i són tan violents, tan mesquins i que s'ofenen tan fàcilment.

77. Estrabó, 3.4.16

Estrabó és un geògraf nascut a Amàsia a mitjan segle I aC. Amb les seves pròpies experiències i els relats compilats, va escriure una Geografia dividida en 17 llibres (pràcticament tots conservats) dels quals el III està dedicat a la península ibèrica. En les seves descripcions dóna preferència al clima, produccions, moralitat, usos, costums, religió, institucions, etc.

(16.) Καὶ τῶν ριζῶν τῶν εἰς βαφὴν χρησίμων πλῆθος. ἐλαίας δὲ πέρι καὶ ἀμπέλου καὶ συκῆς καὶ τῶν παραπλησίων φυτῶν ἢ καθ' ἡμᾶς Ἰβηρικὴ παραλία πάντων εὐπορεῖ, συχνὴ δὲ καὶ ... τῶν ἐκτὸς ἢ μὲν παρωκεανῆτις ἢ πρόσβορρος ἀμοιρεῖ διὰ τὰ ψύχη, ἢ δ' ἄλλη τὸ πλεόν διὰ τὴν ὀλιγωρίαν τῶν ἀνθρώπων καὶ τὸ μὴ πρὸς διαγωγὴν ἀλλὰ μάλλον πρὸς ἀνάγκην καὶ ὀρμὴν θηριώδη μετὰ ἔθους φαύλου ζῆν· εἰ μὴ τις οἴεται πρὸς διαγωγὴν ζῆν τοὺς οὕρω λουομένους ἐν δεξαμεναῖς παλαιουμένω, καὶ τοὺς ὀδόντας σημηχομένους καὶ αὐτοὺς καὶ τὰς γυναῖκας αὐτῶν, καθάπερ τοὺς Καντάβρους φασὶ καὶ τοὺς ὀμόρους αὐτοῖς. καὶ τοῦτό τε καὶ τὸ χαμμενεῖν κοινόν ἐστι τοῖς Ἰβηρσι πρὸς τοὺς Κελτούς. ἔνιοι δὲ τοὺς Καλλαϊκοὺς ἀθέους φασί, τοὺς δὲ Κελτίβηρας καὶ τοὺς προσβόρρους τῶν ὀμόρων αὐτοῖς ἀνωνύμω τινὶ θεῷ [θύειν] ταῖς πανσελήνοις νύκτωρ πρὸ τῶν πυλῶν, πανοικίους τε χορεύειν καὶ παννουχίζειν. τοὺς δὲ Ουέττωνας, ὅτε πρῶτον εἰς τὸ τῶν Ῥωμαίων παρηλθον στρατόπεδον, ἰδόντας τῶν ταξιαρχῶν τινὰς ἀνακάμπτοντας ἐν ταῖς ὁδοῖς περιπάτου χάριν, μανίαν ὑπολαβόντας ἠγεῖσθαι τὴν ὁδὸν αὐτοῖς ἐπὶ τὰς σκηνάς, ὡς δέον ἢ μένειν καθ' ἡσυχίαν ἰδρυθέντας ἢ μάχεσθαι.

Hi ha un gran nombre d'arrels útils per al tint. Pel que fa a l'olivera, la figuera i les plantes d'aquest tipus, la costa ibèrica del Mar Nostre en proporciona en abundància, i amb profusió també la costa exterior. Tanmateix el litoral oceànic del Nord se'n veu privat a causa del fred, i la resta més que res per la negligència de la seva gent i perquè viuen no segons un ritme ordenat sinó més aviat segons una necessitat i un impuls salvatges, amb costums envilitats, llevat que es pensi que viuen ordenadament els que es renten i es netegen les dents, tant ells

com les seves dones, amb orins envellits en cisternes, com diuen dels càntabres i els seus veïns. Això i dormir a terra és comú a ibers i celtes.

Alguns diuen que els calaics no tenen déus, i que els celtibers i els seus veïns del nord fan sacrificis a un déu innominat, de nit en els plenilunis, davant les portes, i que amb tota la família dansen i vetllen fins a la matinada. I que els vetons, quan van entrar per primera vegada en un campament romà, en veure alguns dels oficials anant i venint pels carrers passejant, van creure que eren víctimes de la bogeria i els van conduir a les tendes, com si haguessin o de romandre asseguts tranquil·lament o combatre.

78. Cassi Dió 52.36.1-3

Cassi Dió o Dió Cassi (Nicea ca. 155 – després del 230) és un historiador i escriptor romà en llengua llatina i grega. Va escriure en grec la Història de Roma en vuitanta volums, començant amb l'arribada mítica d'Enees a Itàlia i acabant l'any 229. En aquest fragment, Agripa dona consells a Juli Cèsar.

(1.) ὥστ' εἶπερ ἀθάνατος ὄντως ἐπιθυμεῖς γενέσθαι, ταῦτά τε οὕτω πρᾶττε, καὶ προσέτι τὸ μὲν θεῖον πάντη πάντως αὐτός τε σέβου κατὰ τὰ πάτρια καὶ τοὺς ἄλλους τιμᾶν ἀνάγκαζε, τοὺς δὲ δὴ ξενίζοντάς τι (2.) περὶ αὐτὸ καὶ μίσει καὶ κόλαζε, μὴ μόνον τῶν θεῶν ἔνεκα, ὧν ἴσως καταφρονήσας οὐδ' ἄλλου ἂν τινος προτιμήσειεν, ἀλλ' ὅτι καὶ καινὰ τινα δαιμόνια οἱ τοιοῦτοι ἀντεσφύροντες πολλοὺς ἀναπείθουσιν ἀλλοτριονομεῖν, κάκ τούτου καὶ συνωμοσίαι καὶ συστάσεις ἐταιρεῖαί τε γίνονται, ἅπερ ἤκιστα μοναρχία συμφέρει. μήτ' οὔν (3.) ἀθέλω τινὶ μήτε γόητι συγχωρήσης εἶναι. μαντικὴ μὲν γὰρ ἀναγκαῖα ἐστί, καὶ πάντως τινὰς καὶ ἱερόπτας καὶ οἰωνιστὰς ἀπόδειξον, οἷς οἱ βουλόμενοί τι κοινώσασθαι συνέσονται· τοὺς δὲ δὴ μαγευτὰς πάνυ οὐκ εἶναι προσήκει. πολλοὺς γὰρ πολλακίς οἱ τοιοῦτοι, τὰ μὲν τινα ἀληθῆ τὰ δὲ δὴ πλείω ψευδῆ λέγοντες, νεοχμοῦν ἐπαίρουσι. (4.) τὸ δ' αὐτὸ τοῦτο καὶ τῶν φιλοσοφεῖν προσποιουμένων οὐκ ὀλίγοι δρῶσι· διὸ καὶ ἐκείνους φυλάσσεσθαι σοὶ παραινῶ. μὴ γὰρ ὅτι καὶ Ἀρείου καὶ Ἀθηνοδώρου καλῶν καὶ ἀγαθῶν ἀνδρῶν πεπεύρασαι, πίστευε καὶ τοὺς ἄλλους πάντας τοὺς φιλοσοφεῖν λέγοντας ὁμοίους αὐτοῖς εἶναι· μυρία γὰρ κακὰ καὶ δήμους καὶ ιδιώτας τὸ πρόσχημά τινες τοῦτο προβαλλόμενοι δρῶσι.

Per tant, si vols esdevenir veritablement immortal, fes el que et dic i venera la divinitat a tot arreu i de totes les maneres, d'acord amb els costums del país, i, d'altra banda, obliga els altres a honorar-la; que els autors de cerimònies estrangeres siguin odiats i castigats per tu, no només amb vista als déus, ja que, quan hom els menysprea, no hi ha res a què es pugui fer cas, sinó també perquè la introducció de noves deïtats porta molts ciutadans a obeir altres lleis, hi ha conspiracions, coalicions i associacions que no convenen de cap manera a un govern monàrquic. No permetis a ningú fer professió d'ateisme, o de bruixeria. L'endevinació és necessària: nomena, doncs, endevins i àugurs, als quals s'adreçaran aquells que vulguin consultar-los, però no és adequat que hi hagi mags. Sovint, de fet, la gent d'aquest tipus, per algunes veritats que diuen enmig d'un munt de mentides, empenyen la multitud a la revolta. I molts dels que diuen que es dediquen a la filosofia fan el mateix, de manera que el meu consell és protegir-te també d'ells. Encara que l'experiència t'ha demostrat que Areu i Atenodor eren homes virtuoses, no pensis per això que els altres que es diuen filòsofs s'hi assemblen; molts al·leguen aquest pretext per causar als pobles i a les persones mals innombrables.

79. Lísies, Contra Andòcides, 32

Lísies (ca. 458 aC – 378 aC) és un orador atenès. Era metec i va escriure un mínim de 425 discursos, dels quals se'n conserven 35, alguns d'incomplets i altres probablement espuris.

Andòcides, l'acusat en aquest discurs, és un important orador atenès. Just el dia abans de l'expedició contra Sicília, Andòcides havia estat acusat -juntament amb un grup de joves de tendències oligàrquiques entre els quals el més conegut és Alcibiades- de tallar els caps dels hermes dels carrers d'Atenes i de parodiar els misteris d'Eleusis. Aquest fet va provocar una mena d'histèria col·lectiva, ja que es va considerar un mal averany amb vista a l'expedició. Andòcides fou, al principi, un dels arrestats, però va aconseguir alliberar-se després de delatar els seus companys i, fins i tot, tal com al·legaven els seus acusadors, el seu propi pare. Tanmateix, no gaire temps després, l'assemblea d'Atenes va votar un decret proposat per Isotímides, que significava la pèrdua de drets de ciutadania (atímia) per a tots els hermocòpides. Això va conduir Andòcides a fer, durant diversos anys, una vida errant d'un extrem a un altre de la Mediterrània, encara que no li va impedir aconseguir un alt grau de riquesa per la seva hàbil dedicació al comerç.

τὸ δὲ τελευταῖον νυνὶ παραδέδωκεν αὐτὸν ὑμῖν χρῆσθαι ὅ τι ἂν βούλησθε, οὐ τῷ μὴ ἀδικεῖν πιστεύων, ἀλλ' ὑπὸ δαιμονίου τινὸς ἀγόμενος ἀνάγκης. οὐκ οὐκ χρὴ μὰ τὸν Δία οὔτε πρεσβύτερον ὄντα οὔτε νεώτερον, ὀρῶντας Ἄνδοκίδην ἐκ τῶν (5) κινδύνων σωζόμενον, συνειδόμενος αὐτῷ ἔργα ἀνόσια εἰργασμένῳ, ἀθροτέρους γίνεσθαι, ἐνθυμουμένους ὅτι ἡμῖς ὁ βίος βιώναι κρείττων ἀλύπως ἐστὶν ἢ διπλάσιος λυπούμενῳ, ὥσπερ οὗτος.

A l'últim, ara se'n ha lliurat ell mateix perquè en feu el que vulgueu: no és pas que es refiï de la seva innocència, sinó que és dut per alguna fatalitat divina. No cal doncs, per Zeus, que ningú, ni jove ni vell, en veure Andòcides salvat d'aquells perills, si sap les impietats que ha comès, dubti de la divinitat: que pensi que és millor de viure la meitat, sense enuig, que no pas el doble, però amb penes, com ara aquest.

80. Sòfocles, Èdip rei 660-667 (traducció de Joan Castellanos)

L'obra narra la història d'Èdip, el fill de Laios i Iocasta que va assassinar el seu pare i es va casar amb la seva mare. Per culpa d'això, la ciutat de Tebes és ara víctima d'una pesta. El fragment pertany a un passatge en què Èdip vol enviar Creont a l'exili perquè creu que la pesta de Tebes s'ha originat per culpa d'ell. El corifeu demana a Èdip que respecti la vida de Creont, que ha jurat no ser culpable, i diu que no té cap intenció de condemnar Èdip a la mort o a l'exili.

{Χο.} οὐ τὸν πάντων θεῶν θεὸν πρόμον

Ἄλιον· ἐπεὶ ἄθεος ἄφιλος ὅ τι πύματον

ὀλοίμαν, φρόνησιν εἰ τάνδ' ἔχω.

ἀλλά μοι δυσμόρω γὰ φθίνου-

σα τρύχει καρδίαν, τὰδ' εἰ κακοῖς

προσάψει τοῖς πάλαι τὰ πρὸς σφῶν.

Corifeu: Per Hèlios, el déu primer entre tots els déus, que morí amb les tortures més terribles, abandonat pels déus i pels amics, si tinc aquesta intenció. Però aquesta terra que es va consumint adolorix la meua ànima dissortada, sobretot si als infortunis antics s'afegeixen aquests nous infortunis que vosaltres provoqueu.

81. Porfiri, Preparació per a l'Evangelí 4, 14

“Πόρρω δὲ τῶν περὶ τὰς θυσίας ἀπαρχῶν τοῖς ἀνθρώποις προΐουσῶν παρανομίας ἢ τῶν δεινοτάτων θυμάτων παράληψις ἐπεισέχθη ὡμότητος πλήρης, ὡς δοκεῖν τὰς πρόσθεν λεχθείσας καθ' ἡμῶν ἀρὰς νῦν τέλος εἰληφέναι, σφαζάντων τῶν ἀνθρώπων καὶ τοὺς βωμοὺς αἱμαζάντων, ἀφ' οὗ λιμῶν τε καὶ πολέμων πειραθέντες αἱμάτων ἤψαντο. τοιγαροῦν τὸ δαιμόνιον, ὡς φησὶν ὁ Θεόφραστος, τούτων ἑκατέρων νεμεσῆσαν ἐπιθεῖναι τὴν πρέπουσαν ἔοικεν τιμωρίαν· καθὼ οἱ μὲν ἄθεοι γέγονασι τῶν ἀνθρώπων, οἱ δὲ κακόφρονες μᾶλλον ἢ κακόθεοι λεχθέντες ἂν ἐν δίκῃ, διὰ τὸ φαύλους καὶ μηδὲν ἡμῶν βελτίους ἡγεῖσθαι τὴν φύσιν εἶναι τοὺς θεοὺς. οὕτως οἱ μὲν ἄθυτοι φαίνονται γε-

νέσθαι τινές, οἱ δὲ κακόθυτοι καὶ παρανόμων ἀψάμενοι θυμάτων.”

Però quan es va permetre que els homes fessin els sacrificis de primícies en un gran desordre, van començar a adoptar les ofertes més terribles plenes de crueltat, de manera que les malediccions denunciades anteriorment contra nosaltres semblava que s'havien acomplert, amb homes que tallen les goles de les víctimes, i profanen els altars amb sang, per la qual cosa es van patir fams i guerres, i van recórrer al vessament de sang. Per tant la deïtat, com diu Teofrast, indignada per aquests diversos delictes, sembla haver infligit el càstig adequat, en la mesura que alguns homes s'han tornat ateus, mentre que altres s'haurien d'anomenar més justament malvats que no impius, perquè creien que els déus, en la seva naturalesa, són vils i no millors que nosaltres mateixos. Així, alguns d'ells, segons que sembla, han arribat a no fer sacrificis, mentre que altres ofereixen sacrificis malvats i recorren a víctimes il·lícites.

82. Simplicí, Comentari a Epictet, 95

Πάντες γὰρ ἄνθρωποι, καὶ βάρβαροι καὶ Ἕλληνες, καὶ κατὰ τὸν πρότερον ἄπειρον χρόνον, καὶ νῦν, κἂν ἄλλοι κατ' ἄλλας ἐννοίας, νομίζουσιν εἶναι θεόν· πλὴν Ἀκροθοϊτῶν, οὓς ἱστορεῖ Θεόφραστος, ἀθέους γενομένους, ὑπὸ τῆς γῆς ἀθρώως καταποθῆναι·

Tots els homes, tant bàrbars com grecs, i tant en un temps anterior indeterminat com ara, i cadascun per motius diferents, consideren que déu existeix; llevat dels acrotoites, que, com diu Teofrast, com que eren ateus van ser engolits a sota terra tots alhora.

Enciclopedia italiana (1930, s.v. "ateismo"): L'ateismo degli antichi *Thoes* o *Akrothoitai* della Tracia (Monte Athos), i quali secondo Teofrasto (Porphyr., *De abstin.*, II, 8; Simplic., *In Epictet. enchirid.*, 31) non prestavano alcun culto né di offerte né di sacrifici agli dei, non sarà da prendere alla lettera, bensì soltanto in rapporto con la religione dei Greci, al cui confronto la religione rozzissima di quei primitivi sarà sembrata addirittura mancanza di religione (cfr. J. Bernays, *Theophrastos' Schrift über Frömmigkeit: Ein Beitrag zur Religionsgeschichte*, Berlino 1866, p. 36). E nello stesso senso sarà da intendere la qualifica di atei attribuita dagli antichi ai *Seres*, cioè ai Cinesi (Celso presso Origen., *Contra Cels.*, VII, 62-64). Analogamente presso alcuni primitivi o "selvaggi" attuali, che già furono addotti come esempi di popoli senza religione (J. Lubbock), si tratta piuttosto, in generale, di una religiosità elementare preteistica, che è altra cosa dall'ateismo.

83. Orígenes, *Contra Cels* VII 62-64

(62.) Φέρε δὲ ἴδωμεν καὶ τὰ ἐξῆς, ἐν οἷς ταῦτά φησι·στῶμεν δ' ἐκεῖθεν· οὐκ ἀνέχονται νεῶς ὀρῶντες καὶ βωμούς καὶ ἀγάλματα. Οὐδὲ γὰρ Σκύθαι τοῦτο οὐδὲ Λιβύων οἱ Νομάδες οὐδὲ Σῆρες οἱ ἄθεοι οὐδ' ἄλλα ἔθνη τὰ δυσαγέστατα καὶ ἀνομώτατα. Ὅτι δὲ καὶ Πέρσαι οὕτως νομίζουσιν, (5) Ἡρόδοτος ἐν τοῖσδε ἱστορεῖ·«Πέρσας δὲ οἶδα νόμοισι τοῖσδε χρεωμένους, ἀγάλματα μὲν καὶ βωμούς καὶ ναοὺς οὐκ ἐν νόμῳ ποιευμένους ἰδρῦεσθαι, ἀλλὰ καὶ τοῖσι ποιεῦσι μωρίην ἐπιφέρουσιν· ὡς μὲν ἐμοὶ δοκέει, διότι οὐκ ἀνθρωποφυέας ἐνόμισαν τοὺς θεοὺς καθάπερ οἱ Ἕλληνες εἶναι.» Καὶ μὴν καὶ Ἡράκλειτος ὧδέ πως ἀποφαίνεται· «Καὶ τοῖς ἀγάλμασι τουτέοισιν εὐχονται, ὁκοῖον εἴ τις τοῖς δόμοισι λεσχηνεύοιτο, οὗ τι γινώσκων θεοὺς

οὐδ' ἥρωας, οἵτινές εἰσι.» Τί γοῦν σοφώτερον τοῦ Ἡρακλείτου ἡμᾶς διδάσκουσιν; Ὁ μὲν γε μάλα ἀπορρήτως ὑποσημαίνει ἠλίθιον τὸ «τοῖς ἀγάλμασιν» εὐχεσθαι, ἐὰν μὴ γινώσκῃ τις «θεοὺς καὶ ἥρωας, οἵτινές εἰσιν». Ἡράκλειτος μὲν οὕτως· οἱ δὲ ἄντικρυς τὰ ἀγάλματα ἀτιμάζουσιν. Εἰ μὲν ὅτι λίθος ἢ ξύλον ἢ χαλκός ἢ χρυσός, ὃν ὁ δεῖνα ἢ ὁ δεῖνα εἰργάσατο, οὐκ ἂν εἶη θεός, γελοία ἢ σοφία. Τίς γὰρ καὶ ἄλλος εἰ μὴ πάντη νήπιος ταῦτα ἡγεῖται θεοὺς ἀλλὰ θεῶν ἀναθήματα καὶ ἀγάλματα; Εἰ δ' ὅτι μηδὲ θείας εἰκόνας ὑποληπτέον, ἄλλην γὰρ εἶναι θεοῦ μορφήν, ὥσπερ καὶ Πέρσαις δοκεῖ· λελήθασιν αὐτοὶ σφᾶς αὐτοὺς ἐλέγχοντες, ὅταν φῶσιν ὅτι «ὁ θεὸς ἐποίησε τὸν ἄνθρωπον» ἰδίαν «εἰκόνα» τὸ δὲ εἶδος ὁμοίον ἑαυτῷ· Ἀλλὰ συνθήσονται μὲν εἶναι ταῦτα ἐπὶ τιμῇ τινων, ἢ ὁμοίων ἢ ἀνομοίων τὸ εἶδος, οὔτε δὲ θεοὺς εἶναι, οἷς ταῦτα ἀνάκειται, ἀλλὰ δαίμονας, οὐδὲ χρῆναι θεραπεύειν δαίμονας ὅστις σέβει θεόν. (63.) Καὶ πρὸς ταῦτα δὲ λεκτέον ὅτι, εἴπερ Σκύθαι καὶ Λιβύων οἱ Νομάδες καὶ Σῆρες, οὓς φησιν ἄθέου εἶναι ὁ Κέλσος, καὶ ἄλλα ἔθνη δυσσαγέστατα καὶ ἀνομώτατα ἀλλὰ καὶ Πέρσαι οὐκ ἀνέχονται νεῶς ὀρῶντες καὶ βωμοὺς καὶ ἀγάλματα, οὐ παρὰ τοῦτο ἴσον ἐστὶ τὸ μὴ ἀνέχεσθαι τούτων ἐκείνους τῷ καὶ ἡμᾶς μὴ ἀνέχεσθαι αὐτῶν. Ἐξεταστέον γὰρ τὰ δόγματα, ἀφ' ὧν ὀρμώμενοι οὐκ ἀνέχονται ναῶν καὶ ἀγαλμάτων οἱ μὴ ἀνεχόμενοι γε αὐτῶν· ἴν' εἰ μὲν ἀπὸ ὑγιῶν δογμάτων οὐκ ἀνέχεται, ἐπαινῆται ὁ μὴ ἀνεχόμενος, εἰ δ' ἀπὸ ἐσφαλμένων, ψέγηται. Δυνατὸν γὰρ τὸ αὐτὸ ἀπὸ διαφόρων δογμάτων γίνεσθαι. Οἷον ἐπὶ παραδειγματος ἐκκλίνουσι τὸ μοιχεύειν οἱ τὰ τοῦ Κιτιέως Ζήνωνος φιλοσοφοῦντες ἀλλὰ καὶ οἱ τὰ Ἐπικούρου τινὲς δὲ καὶ τῶν παντελῶς ἰδιωτῶν. Ἄλλ' ὄρα ὅση διαφωνία

ἐστὶ περὶ τῆς τοῦ μοιχεύειν ἐκκλίσεως τῶν τοσοῦτων· οἱ μὲν διὰ τὸ κοινωνικὸν καὶ τὸ παρὰ φύσιν εἶναι τῷ λογικῷ ζῷω νοθεύειν τὴν ὑπὸ τῶν νόμων ἐτέρω προκαταληφθεῖσαν γυναῖκα καὶ φθεῖρειν τὸν ἄλλου ἀνθρώπου οἶκον, οἱ δὲ ἀπὸ Ἐπικούρου οὐ διὰ τοῦτο οὐ μοιχεύουσιν, ὅτε ἀπέχονται τοῦ μοιχεύειν, ἀλλὰ διὰ τὸ νενομικένοι τέλος τὴν ἡδονήν, πολλὰ δ' ἀπαντᾶν κωλυτικὰ τῆς ἡδονῆς τῷ εἶξαντι μιᾶ τῇ τοῦ μοιχεύειν ἡδονῇ καὶ ἔσθ' ὅτε φυλακὰς ἢ φυγὰς ἢ θανάτους πολλακίς δὲ πρὸ τούτων καὶ κινδύνους κατὰ τὸ ἐπιτηρεῖν τὴν τοῦ ἀνδρὸς ἕξοδον ἀπὸ τῆς οἰκίας καὶ τῶν τὰ ἐκείνου φρονούντων· ὡς εἰ καθ' ὑπόθεσιν μοιχεύοντα οἷόν τ' ἦν λαθεῖν καὶ τὸν ἄνδρα τῆς γυναικὸς καὶ τοὺς οἰκίους πάντας αὐτοῦ καὶ τοὺς, παρ' οἷς τις ἐκ τοῦ μοιχεύειν ἀδοξεῖ, κἂν ἐμοίχευσε διὰ τὴν ἡδονήν ὁ Ἐπικούρειος. Εἰ δὲ καὶ ὁ ἰδιώτης ποτὲ παρὸν μοιχεύειν οὐ μοιχεύει, εὐρεθείη ἂν ἐνίστε διὰ τὸν ἐνεστῶτα ἐκ τοῦ νόμου φόβον καὶ τὰς κολάσεις οὐ μοιχεύων, καὶ οὐ διὰ τὸ θηρᾶσθαι πλείονας ἡδονὰς ὁ τοιοῦτος ἀπέχοιτ' ἂν τοῦ μοιχεύειν. Ὅρα οὖν ὅτι τὸ ἐν εἶναι νομιζόμενον ἔργον, ἢ τῆς μοιχείας ἀποχή, παρὰ τὰς προθέσεις τῶν ἀπεχομένων οὐ ταυτόν ἀλλὰ διάφορον γίνεται· ἢ γὰρ ἀπὸ ὑγιῶν δογμάτων ἢ ἀπὸ μοχθηρῶν καὶ ἀσεβεστάτων τῶν ἐν τῷ Ἐπικουρείῳ ἢ τῷ τοιῷδε ἰδιώτῃ. (64.) Ὡσπερ οὖν τὸ ἐν τοῦτο πρᾶγμα, ἢ τῆς μοιχείας ἀποχή, ἐν εἶναι δοκοῦσα πολλὰ ἀλίσκεται τυγχάνουσα

παρὰ τὰ διάφορα δόγματα καὶ τὰς προθέσεις, οὕτως καὶ τῶν μὴ ἀνεχομένων παρὰ βωμοῖς καὶ ναοῖς καὶ ἀγάλμασι σέβειν τὸ θεῖον Σκύθαι μὲν ἢ Λιβύων οἱ Νομάδες ἢ Σῆρες οἱ ἄθροιοι ἢ Πέρσαι ἀπὸ δογμάτων τοῦτο πράττουσιν ἄλλων, ἢ ὧν Χριστιανοὶ καὶ Ἰουδαῖοι οὐκ ἀνέχονται τῆς τοιαύτης ὑπολαμβανομένης εἰς τὸ θεῖον θεραπείας· οὐδεὶς ἄρα ἐκείνων διὰ τὸ ἐκκλίνειν καὶ κατασπᾶν καὶ κατάγειν τὴν περὶ τὸ θεῖον θρησκείαν ἐπὶ τὴν τοιαύτην ὕλην οὕτως ἐσηματισμένην οὐκ ἀνέχεται βωμῶν καὶ ἀγαλμάτων οὐδὲ διὰ τὸ διειληφέναι περὶ δαιμόνων ὅτι τοιοῖσδε παρακαθίζονται σχήμασι καὶ χωρίοις, ἤτοι ὑπὸ τινων μαγγανειῶν κατακληθέντες ἢ καὶ ἄλλως δυνηθέντες προκαταλαβεῖν ἑαυτοῖς τόπους, ἐν οἷς τῆς τῶν θυομένων ἀποφορᾶς λίχνως μεταλαμβάνοντες παράνομον ἡδονὴν καὶ παρανόμους θηράσονται· Χριστιανοὶ δὲ καὶ Ἰουδαῖοι διὰ τὸ «Κύριον τὸν θεὸν σου φοβηθήσῃ καὶ αὐτῷ μόνῳ λατρεύσεις» καὶ διὰ τὸ «Οὐκ ἔσονται σοι θεοὶ ἕτεροι πλὴν ἐμοῦ» καὶ «Οὐ ποιήσεις σεαυτῷ εἶδωλον οὐδὲ παντὸς ὁμοίωμα, ὅσα ἐν τῷ οὐρανῷ ἄνω καὶ ὅσα ἐν τῇ γῆ κάτω καὶ ὅσα ἐν τῷ ὕδατι ὑποκάτω τῆς γῆς· οὐ προσκυνήσεις αὐτοῖς οὐδὲ μὴ λατρεύσεις αὐτοῖς» καὶ διὰ τὸ «Κύριον τὸν θεὸν σου προσκυνήσεις καὶ αὐτῷ μόνῳ λατρεύσεις» καὶ ἄλλα πλείονα τούτοις παραπλήσια οὐ μόνον ἐκτρέπονται νεῶς καὶ βωμοὺς καὶ ἀγάλματα, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τὸ ἀποθνήσκειν, ὅτε δεῖ, ἐτοίμως ἔρχονται ὑπὲρ τοῦ μὴ μολῦναι τὴν περὶ τοῦ θεοῦ τῶν ὄλων ὑπόληψιν διὰ τινος τοιούτου παρανομήματος.

[62] Anem a veure el que segueix. “Continuem”, diu, “amb un altre punt. No poden tolerar temples, altars o imatges”. Són com els escites, les tribus nòmades de Líbia, els xinesos que no reten culte a cap déu, i altres de les nacions més bàrbares i impies del món. Que els perses tenen la mateixa noció ho mostra Heròdot amb aquestes paraules: “Sé que entre els perses és considerat immoral erigir imatges, altars o temples; sinó que acusen de bogeria els qui ho fan perquè, com m’imagino, no consideren, com els grecs, que els déus siguin de la natura dels homes”. Heràclit també diu en un moment: “Les persones que fan pregàries a aquestes imatges actuen com els que parlen a les parets, sense saber qui són els déus o els herois”. I quina lliçó més sàvia ens han d’explicar que la d’Heràclit? Certament de manera força clara ve a dir que és una bogeria per a un home fer pregàries a imatges, si no sap qui són els déus i els herois. Aquesta és l’opinió d’Heràclit; però pel que fa a ells, van més enllà, i menyspreen sense excepció totes les imatges. Si simplement creuen que la pedra, la fusta, el llautó io l’orque ha estat treballat per aquest o l’altre artesà no poden ser un déu, són ridículs amb la seva saviesa. Perquè qui pot considerar déus aquets, a no ser que sigui extremadament infantil en la seva simplicitat, i no com a ofrenes consagrades al servei dels déus, o imatges que els representen? Però si no les hem de veure com a representacions de l’Ésser Diví, considerant que Déu té una

forma diferent, com els perses estan d'acord amb ells a dir, llavors no es contradiuen a ells mateixos; perquè diuen que Déu ha fet l'home a la seva imatge, i que li va donar una forma similar a ell. Tanmateix, admetrem que aquestes imatges, tant si són versemblants com si no, estan fetes i dedicades en honor de certs éssers. Però consideraran que els éssers als quals estan dedicades no són déus, sinó daimons, i que un que venera Déu no hauria de venerar daimons”.

[63] A això la nostra resposta és que si els escites, les tribus nòmades de Líbia, els xinesos, que d'acord amb Cels no tenen déu, si aquestes nacions extremadament bàrbares i impies del món, i si ni tan sols els perses poden resistir la visió de temples, altars i imatges, no es desprèn del fet que perquè nosaltres no els poguem suportar igual que ells, els motius pels quals ens hi oposem siguin els mateixos que els seus. Hem d'investigar en els principis sobre els quals es basa l'objecció a temples i imatges, per tal que poguem aprovar els que es basen en principis sòlids, i condemnar els que tenen principis falsos. Perquè una cosa, essent la mateixa, es pot fer per diferents motius. Per exemple, els filòsofs que segueixen Zenó de Citium no cometen adulteri, els seguidors d'Epicur tampoc en cometen, igual que altres que no ho fan per principis no filosòfics; però observeu quins motius determinen la conducta d'aquests diferents grups. Els primers tenen en compte els interessos de la societat, i creuen que està prohibit per natura que un home, que és un ésser racional, corrompi una dona que les lleis ja han donat a un altre, i d'aquesta manera trenqui la llar d'un altre home. Els epicuris no raonen d'aquesta manera; però si eviten l'adulteri és perquè, considerant el plaer com la finalitat última de l'ésser humà, creuen que algú que es lliura a l'adulteri troba, en buscar aquest únic plaer, una multitud d'obstacles al plaer, com ara l'empresonament, l'exili i fins i tot la mort. Sovint, en efecte, pateixen un gran risc al començament, quan vigilen que marxi el senyor de la casa i els que el serveixen. D'aquesta manera, si fos possible per a un home cometre adulteri i escapar del coneixement del marit, dels seus servents i dels que considera que abandonaria, en aquest cas els epicuris accedirien a cometre el crim buscant el plaer. L'home que no té sistema filosòfic, finalment, que no comet adulteri quan en té l'oportunitat, generalment ho fa per por de la llei i els seus càstigs, i no per gaudir d'un nombre més gran d'altres plaers. Per tant, veieu que un acte que passa per ser únic i el mateix –ço és, l'absència d'adulteri– no és el mateix, sinó que difereix en diferents persones segons els motius pels quals actuen: un apartant-se'n per raons sòlides, un altre per raons dolentes i impies, com els epicuris, i la persona normal de la qual hem parlat.

[64] De la mateixa manera, doncs, aquest acte d'autocontrol, que aparentment és un i el mateix, trobem que és diferent en diferents persones, d'acord amb els principis i motius que hi

ha portat; així també passa amb els que no poden tolerar el culte de la divinitat amb altars, o temples, o imatges. Els escites, els libis nòmades, els xinesos sense déu i els perses estan d'acord en això amb els cristians i els jueus, però actuen per principis molt diferents. Perquè cap dels primers rebutgen els altars i les imatges perquè tinguin por de degradar el culte de déu, i considerin que es redueix al culte de coses naturals fetes per les mans dels homes. Ni tampoc els objecten de la creença que els daimons van escollir certes formes i llocs, perquè romanen allà per raó de certs encanteris, o perquè per alguna altra possible raó han seleccionat aquests encanteris on poden aconseguir els seus plaers criminals, compartint el fum de les víctimes del sacrifici. Però cristians i jueus tenen en compte aquesta ordre, “reverencia el Senyor, el teu Déu, adora'l a ell sol i jura només pel seu nom”, “no tinguis cap altre déu fora de mi. No et fabriquis ídols; no et facis cap imatge del que hi ha dalt al cel, aquí baix a la terra o en les aigües d'aquí baix. No els adoris ni els donis culte” i de nou: “adora el Senyor, el teu Déu, dóna culte a ell tot sol”. És en consideració d'aquestes i moltes altres ordres que no només rebutgen els temples, altars i imatges, sinó que estan disposats a patir la mort quan sigui necessari, abans que degradar per una impietat com aquesta la concepció que tenen del déu suprem.

C. EL MOT ATHEOS AMB SIGNIFICAT ABSTRACTE

84. Plató, Teetet 176e-177a

El Teetet tracta sobre la natura del saber. Se'n presenten tres definicions: el saber és percepció (151d - 186i); el saber és opinió veritable (187a - 201c), el saber és opinió veritable acompanyada d'una explicació (201c - 210b). En aquest passatge es parla de l'extrema justícia de la divinitat i dels homes injustos, que defugen el coneixement de Déu.

{ΣΩ.} Παραδειγμάτων, ὃ φίλε, ἐν τῷ ὄντι ἐστῶτων, τοῦ μὲν θείου εὐδαιμονεστάτου, τοῦ δὲ ἀθέου ἀθλιωτάτου, οὐχ ὀρώντες ὅτι οὕτως ἔχει, ὑπὸ ἡλιθιότητός τε καὶ τῆς ἐσχάτης 177. (a.) ἀνοίας λανθάνουσι τῷ μὲν ὁμοιούμενοι διὰ τὰς ἀδίκους πράξεις, τῷ δὲ ἀνομοιούμενοι. οὐ δὴ τίνουσι δίκην ζῶντες τὸν εἰκότα βίον ὃ ὁμοιοῦνται· ἐὰν δ' εἴπωμεν ὅτι, ἂν μὴ ἀπαλλαγῶσι τῆς δεινότητος, καὶ τελευτήσαντας αὐτοὺς ἐκεῖνος μὲν ὁ τῶν κακῶν καθαρὸς τόπος οὐ δέξεται,

ἐνθάδε δὲ τὴν αὐτοῖς ὁμοίότητα τῆς διαγωγῆς ἀεὶ ἔξουσι, κακοὶ κακοῖς συνόντες, ταῦτα δὴ καὶ παντάπασιν ὡς δεινοὶ καὶ πανοῦργοι ἀνοήτων τινῶν ἀκούσονται.

Sòcrates: Amic, en l'èsser hi ha dos models, un de diví, el de la felicitat més gran, i l'altre d'ateu, el de la infelicitat més gran. Però ells mateixos no comprenen que la cosa és així, i per ximpleria i per la pitjor de les ignoràncies els passa desapercebut que per culpa de les accions injustes es van assemblant més al segon i es van apartant més del primer. Ara, que en sofreixen el càstig, perquè viuen una vida que es correspon amb allò a què s'assemblen. Però si no els diem que han de cessar en la seva astúcia, que altrament, quan s'hagin mort no els acollirà aquell lloc que purifica de mals, que aquí, en resum, viuen una vida clavada al que són, dolents en mig de la maldat, precisament per la seva manya i destresa sentiran tot això com dit per uns ignorants.

85. Plató, República 589d-590a

La República és un tractat de política escrit per Plató. L'obra està estructurada en deu llibres i Plató hi parla per boca del seu mestre Sòcrates. En el llibre IX, al quan pertany aquest fragment, es justifica per què la justícia és millor que la injustícia.

Ἔστιν οὖν, εἶπον, ὅτῃ λυσιτελεῖ ἐκ τούτου τοῦ λόγου χρυσίον λαμβάνειν ἀδίκως, εἴπερ τοιόνδε τι γίγνεται, λαμβάνων τὸ χρυσίον ἅμα καταδουλοῦται τὸ βέλτιστον ἑαυτοῦ (ε.) τῷ μοχθηροτάτῳ; ἢ εἰ μὲν λαβῶν χρυσίον ὕδῃ ἢ θυγατέρα ἐδουλοῦτο, καὶ ταῦτ' εἰς ἀγρίων τε καὶ κακῶν ἀνδρῶν, οὐκ ἂν αὐτῷ ἐλυσιτέλει οὐδ' ἂν πάμπολυ ἐπὶ τούτῳ λαμβάνειν, εἰ δὲ τὸ ἑαυτοῦ θειότατον ὑπὸ τῷ ἀθροωτάτῳ τε καὶ μιαιωτάτῳ δουλοῦται καὶ μηδὲν ἔλεεῖ, οὐκ ἄρα ἄθλιός ἐστι καὶ πολὺ 590. (α.) ἐπὶ δεινοτέρῳ ὀλέθρῳ χρυσὸν δωροδοκεῖ ἢ Ἐριφύλη ἐπὶ τῇ τοῦ ἀνδρὸς ψυχῇ τὸν ὄρμον δεξαμένη;

“Doncs bé”, vaig preguntar, “en base a aquest raonament hi ha algú a qui convingui apropiarse injustament de diners, si de veritat succeeix que en el moment en què s'apropia de diners la seva part millor se sotmet a la pitjor? Si després, apropiant-se de diners, fa esclau el fill o la

filla, normalment d'homes salvatges i deshonestos, amb aquestes condicions no li convindria ni tan sols agafar-ne una gran quantitat; si en canvi sotmet sense pietat la part més divina d'ell a la més sacrílega i malvada, no és tal vegada un miserable i no es fa corrompre per l'or a un preu molt més funest d'Erifila, que va acceptar el collaret a canvi de la vida del seu espòs?"

86. Clearc, fragment 86 (Ateneu X 448 c)

Ateneu de Naucratis, que probablement va néixer sota Marc Aureli, va escriure El banquet dels sofistes, una col·lecció d'anècdotes. Ell mateix explica que havia fet uns 800 extractes només de comèdies. En aquest passatge, es discuteix la definició que dona Clearc del mot "grif", que podríem traduir per "enigma" (es tracta d'un llenguatge enrevessat que agafa l'interlocutor com en una xarxa).

ὁ μὲν Σολεὺς Κλέαρχος οὕτως ὀρίζεται: γρίφος πρόβλημά ἐστι ἐπιπαιστικόν, προστακτικὸν τοῦ διὰ ζητήσεως εὐρεῖν τῆ διανοίᾳ τὸ προβληθὲν τιμῆς ἢ ἐπιζημίου χάριν εἰρημένον. ἐν δὲ τῷ περὶ γρίφων ὁ αὐτὸς Κλέαρχος φησιν ἑπτὰ εἶδη εἶναι γρίφων. ἐν γράμματι μὲν, οἷον ἐροῦμεν ἀπὸ τοῦ ἄλφα, ὡς ὄνομά τι ἰχθύος ἢ φυτοῦ, ὁμοίως δὲ κἂν ἔχειν τι κελεύη τῶν γραμμάτων ἢ μὴ ἔχειν, καθάπερ οἱ ἄσιγμοι καλούμενοι τῶν γρίφων. ὅθεν καὶ Πίνδαρος πρὸς τὸ σ ἐποίησεν ὠδήν, οἷον εἰ γρίφου τινὸς ἐν μελοποιίᾳ προβληθέντος. ἐν συλλαβῇ δὲ λέγονται γρίφοι οἷον ἐροῦμεν ἕμμετρον ὀτιδήποτε οὗ ἡγεῖται βα, οἷον βασιλεύς, ἢ ὦν ἔχει τελευτήν τὸ ναξ, ὡς Καλλιάναξ, ἢ ὦν τὸν λέοντα καθηγεῖσθαι, οἷον Λεωνίδης, ἢ ἔμπαλιν τελικὸν εἶναι, οἷον Θρασυλέων. ἐν ὀνόματι δὲ, οἷον ἐροῦμεν ὀνόματα ἀπλᾶ ἢ σύνθετα δισύλλαβα, οὗ μορφὴ τις ἐμφαίνεται τραγικὴ ἢ πάλιν ταπεινὴ, ἢ ἄθεα ὀνόματα, οἷον Κλεώνυμος, ἢ θεοφόρα οἷον Διονύσιος, καὶ τοῦτο ἦτοι ἐξ ἑνὸς θεοῦ ἢ πλεόνων, οἷον Ἑρμαφρόδιτος. ἢ ἀπὸ Διὸς ἄρχεσθαι Διοκλῆς ἢ Ἑρμοῦ Ἑρμόδωρος· ἢ λήγειν εἰ τύχοι εἰς νῆκος. οἱ δὲ μὴ εἰπόντες ὡς προσετάττετο ἔπινον τὸ ποτήριον. καὶ ὁ μὲν Κλέαρχος οὕτως ὠρίσατο.

Clearc de Soles defineix la paraula així: "grif", diu, "és un problema lúdic, en el qual estem obligats a buscar, amb l'exercici del nostre intel·lecte i poders de recerca, allò que ens és

proposat, que s'ha pronunciat per causa d'algun honor o d'algun càstig". I en la seva discussió sobre aquests grifs, el mateix Clearc afirma que "hi ha diversos tipus de grif. En la lletra, per exemple l'alfa, com el nom d'algun peix o d'alguna planta. I de manera similar, quan proposa que el grif ha de dir algun nom en el qual hi ha o no alguna lletra concreta. Aquests són els anomenats grifs sense sigma; a partir dels quals Píndar va compondre una oda a la sigma, com si algun grif li hagués estat proposat com a tema per a un poema líric. Es diu que els grifs es troben a la síl·laba, quan volem recitar algun vers que comença amb la síl·laba ba, com ara basileus, o que acaba en -nax, com Cal·lianax, o aquells en què les síl·labes Leon- van al principi, com ara Leonides, o al contrari es troba al final, com en Trasíleon. Es troben en el nom, quan pronunciem noms simples o compostos de dues síl·labes, amb les quals s'indiqui alguna figura tràgica, o al contrari alguna d'humil; o alguns noms que no tinguin res a veure amb res de diví, com Cleònim, o que sí que tenen aquesta relació, com Dionís. I això, també, tant si la connexió és amb un sol déu o amb més, com Hermafrodita. O si el nom comença amb Dios-, com Diocles o amb Hermes, com Hermodor. O potser si acaba, com pot ser, amb nikos". Tots els que no ho van dir com estava prescrit, van beure la copa. I així va definir el mot Clearc.

87. Procle, Comentaris al Timeu de Plató 1.368.6

Procle (Constantinoble 412 dC – Atenes 485 dC) anomenat també el successor o diadochos fou un filòsof neoplatònic, contemporani de Plutarc. Fou el cap de l'escola platònica d'Atenes, i un dels darrers representants de la filosofia grega i, alhora, del neoplatonisme.

ἀεὶ γὰρ ἀγαθὸς ὁ δημιουργός ἐστιν. αἰδῖος δὲ ὁ κόσμος οὐκ ὤν, ἀλλὰ γινόμενος αἰδίως κόσμος. συνήρτηται ἄρα, καθάπερ εἶπομεν, τῇ ἀγαθότητι τοῦ ποιοῦντος ἢ τοῦ παντός αἰδιότης· ἢ γὰρ διακόσμησις τοῦ παντός ἱκανὴ μάλιστα δηλοῦν ἐστι καὶ τὴν δημιουργικὴν δύναμιν· ἢ μὲν γὰρ ὕλη διὰ τὸ ἀνείδεον καὶ ἄμορφον ἄθεος ἤδη τισὶν ἔδοξεν εἶναι, καὶ τὸ πλημμελὲς καὶ ἄτακτον πόρρω τῆς θείας προνοίας· τὸ δὲ πᾶν εὖ διακοσμηθὲν καὶ κάλλει διαπρέπον ἐναργῆ δείκνυσι τὴν θεῖαν ποιήσιν. αὕτη τοίνυν ἢ ἐμφανὲς τάξις, ἀπόγονος οὔσα τῆς δημιουργικῆς αἰτίας, συνυφέστηκε τῇ ἀγαθότητι τοῦ πατρός.

El creador sempre és bo. El cosmos no és etern, sinó que ha esdevingut eternament. L'esternitat està lligada, com hem dit, a la bondat del qui l'ha creat. La disposició ordenada de tot és suficient per demostrar també la força del creador. La matèria sembla ésser sense déu a alguns, perquè no té fora i és deforme, i és una cosa defectuosa i no diposada lluny de la predisposició divin; el tot, ben disposat i distingit per la seva bellesa visible, demostren la creació divina. Aquesta disposició manifesta, essent una defensa de la causa creadora, coexisteix amb la bondat del pare.

88. Epístola als efesis 2, 11-18

L'Epístola als efesis és una carta escrita per Pau de Tars mentre estava a la presó a la comunitat de cristians efesis (tot i que alguns estudiosos dubten de la seva datació). Forma part del canon del Nou Testament. En l'escrit es recorden les benediccions del cristianisme, que està avançant entre els gentils o no jueus i s'insta a abandonar l'egoisme en favor d'un amor universal. Abuden les metàfores referides a l'església com a casa i armadura de Déu, sempre que es mantingui unida.

Per això, recordeu que, en altre temps, vosaltres, pagans de naixement, éreu anomenats incircumcisos pels qui es diuen de la circumcisió, ja que porten en la pròpia carn una marca feta per mans d'home. En aquell temps vivíeu separats de Crist, privats de la ciutadania d'Israel, forasters a la promesa i a les aliances. Vivíeu en el món sense esperança i sense Déu; aleshores éreu lluny, però ara la sang del Crist us ha apropiat.

Ell és la nostra pau. De dos pobles n'ha fet un de sol, destruint el mur que els separava i abolint amb el seu propi cos allò que els feia enemics: la Llei amb els seus manaments i preceptes. Així ha posat pau entre tots dos pobles i, en ell, n'ha creat un de sol, la nova humanitat. Ha fet morir en ell l'enemistat i, per la seva mort en creu, els ha reconciliat tots dos amb Déu i els ha unit en un sol cos. Ell ha vingut a anunciar la bona nova de la pau: la pau a vosaltres, que éreu lluny, i la pau als qui eren a prop. Per ell, uns i altres, units en un sol Esperit, tenim accés al Pare.

89. Climent d'Alexandria, Protrèptic 2.23

El Protrèptic és una exhortació dirigida a qui busca el camí de la fe. Climent d'Alexandria convida el lector a no escoltar les llegendes mítiques dels déus, sinó la "nova cançó" del Logos, el principi de l'existència i el creador del món. Climent hi denuncia les idolatries i els misteris pagans, les pràctiques pederàstiques dels grecs i els horrors del sacrifici que practicaven els pagans i afirma que els filòsofs i poetes grecs només van fer suposicions sobre la veritat, mentre que en canvi els profetes van establir el camí directe a la salvació.

(1.) Ταῦτα τῶν ἀθέων τὰ μυστήρια· ἀθέους δὲ εἰκότως ἀποκαλῶ τούτους, οἱ τὸν μὲν ὄντως ὄντα θεὸν ἠγνοήκασιν, παιδίον δὲ ὑπὸ Τιτάνων διασπώμενον καὶ γύναιον πενθοῦν καὶ μόρια ἄρρητα ὡς ἀληθῶς ὑπ' αἰσχύνης ἀναισχύντως σέβουσιν, διττῇ ἐνεσχημένοι τῇ ἀθεότητι, προτέρα μὲν, καθ' ἣν ἀγνοοῦσι τὸν θεόν, τὸν ὄντα ὄντως μὴ γνωρίζοντες θεόν, ἐτέρα δὲ καὶ δευτέρα ταύτη πλάνη τοὺς οὐκ ὄντας ὡς ὄντας νομίζοντες καὶ θεοὺς τούτους ὀνομάζοντες τοὺς οὐκ ὄντως ὄντας, μᾶλλον δὲ οὐδὲ ὄντας, μόνου δὲ τοῦ ὀνόματος τετυχη(2.)κότας. Διὰ τοῦτο τοι καὶ ὁ ἀπόστολος διελέγχει ἡμᾶς «Καὶ ἦτε ξένοι» λέγων «τῶν διαθηκῶν τῆς ἐπαγγελίας, ἐλπίδα μὴ ἔχοντες καὶ ἄθεοι ἐν τῷ κόσμῳ».

Aquests són els misteris dels ateus: anomeno amb propietat ateus aquells que desconeixen el déu que existeix de veritat, i veneren com a vertaders i sense vergonya, de manera vergonyosa, un nen esquarterat pels titans i que pateix com una dona, i membres impronunciables, posseïts per un doble ateisme, en primer lloc, pel déu que reconeixen, no coneixent el Déu que existeix de veritat, i en segon lloc per aquest error, considerant que els déus que no existeixen, sí que existeixen, i anomenant déus aquells que no existeixen de veritat, més ben dit, que no existeixen, fent-ne servir només el nom. Per això l'apòstol ens refuta dient "també sou estrangers a les disposicions de la notícia, no tenint esperança i essent ateus en el cosmos".

D. ATHEOS USAT COM A ADVERBI

90. Sòfocles, Èdip rei 244-254 (traducció de Joan Castellanos)

L'argument de l'Èdip rei ja s'ha explicat en el fragment 41. En el passatge següent (episodi I) Èdip s'adreça al cor. Ordena buscar l'assassí de Laios –sense saber que és ell– i impreca “tota mena d'infortunis” contra l'autor del crim.

ἐγὼ μὲν οὖν τοιόσδε τῷ τε δαίμονι
τῷ τ' ἀνδρὶ τῷ θανόντι σύμμαχος πέλω.
[κατεύχομαι δὲ τὸν δεδρακότ', εἴτε τις
εἷς ὧν λέληθεν εἴτε πλειόνων μέτα,
κακὸν κακῶς νιν ἄμορον ἐκτρῖψαι βίον.
ἐπεύχομαι δ', οἴκοισιν εἰ ξυνέστιος
ἐν τοῖς ἐμοῖς γένοιτ' ἐμοῦ ξυνειδότος,
παθεῖν ἄπερ τοῖσδ' ἀρτίως ἠρασάμην.]
ὕμῖν δὲ ταῦτα πάντ' ἐπισκῆπτω τελεῖν,
ὕπερ τ' ἐμαυτοῦ, τοῦ θεοῦ τε, τῆσδέ τε
γῆς ᾧδ' ἀκάρπως καθέως ἐφθαρμένης.

Aquest és el pacte que faig amb el déu i amb el mort. I contra l'autor del crim, miserable com és, impreco una vida tota plena d'infortunis, tant si ha aconseguit encobrir la seva actuació perquè era sol, com si va actuar amb còmplices. Faig també vots perquè si un dia arribés a ésser hoste del meu casal amb el meu consentiment, se m'apliquin els mateixos càstigs que ara mateix exposava. A tots vosaltres us encomano l'acompliment de la meva voluntat: feu-ho per mi mateix, pel déu i per aquesta terra tan cruelment assolada per la manca de fruits i per l'abandó dels déus.

91. Σòφocles, Electra 1171-1182 (traducció de Carles Riba)

L'argument de l'Electra ja ha estat exposat en el fragment 10. El fragment pertany al moment en què Orestes comença a reconèixer Electra, després d'anys d'exili d'Orestes. Es lamenta de l'envelliment que ha experimentat el cos d'Electra, amb el pas dels anys i els patiments.

{Χο.} θνητοῦ πέφυκας πατρός, Ἥλέκτρα, φρόνει·

θνητὸς δ' Ὀρέστης· ὥστε μὴ λίαν στένε·

παῖσιν γὰρ ἡμῖν τοῦτ' ὀφείλεται παθεῖν.

{Ορ.} φεῦ φεῦ, τί λέξω; ποῖ λόγων ἀμηχανῶν

ἔλθω; κρατεῖν γὰρ οὐκέτι γλώσσης σθένω.

{Ηλ.} τί δ' ἔσχες ἄλγος; πρὸς τί τοῦτ' εἰπῶν κυρεῖς;

{Ορ.} ἦ σὸν τὸ κλεινὸν εἶδος Ἥλέκτρας τόδε;

{Ηλ.} τόδ' ἔστ' ἐκεῖνο, καὶ μάλ' ἀθλίως ἔχον.

{Ορ.} οἴμοι ταλαίνης ἄρα τῆσδε συμφορᾶς.

{Ηλ.} οὐ δὴ ποτ', ὦ ξέν', ἀμφ' ἔμοι στένεις τάδε;

{Ορ.} ὦ σῶμ' ἀτίμως κάθέως ἐφθαρμένον.

{Ηλ.} οὔτοι ποτ' ἄλλην ἢ ἔμε δυσσημεῖς, ξένε.

El corifeu: Mortal era el teu pare, Electra, fes esment; mortal Orestes. Doncs modera els teus gemecs: a tots ens és deguda aquesta passió.

Orestes: Ai, las! Què dir? A quins termes, en el meu destret, recórrer? De la llengua ja no tinc govern.

Electra: Quin mal t'acora, que enraonis com ho has fet?

Orestes: No és l'il·lustre continent d'Electra, aquest?

Electra: L'és, en efecte, i força malmenat que està.

Orestes: Ai, quina sort penosa tinc davant dels ulls!

Electra: És que, bon home, aquests gemecs els fas per mi?

Orestes: Beutat malmesa infamement, impiament!

Electra: No és una altra la que planys, senyor, sóc jo.

92. Antifont, Contra la madrastra, per emmetzinament, 1.21-22 (traducció de Jordi Redondo)

Antifont de Ramnunt (480-411 aC) és un orador sofista pertanyent a la mateixa generació de Pròdic de Ceos.

Σκέψασθε οὖν ὅσῳ δικαιότερα ὑμῶν δεήσομαι ἐγὼ ἢ ὁ ἀδελφός. Ἐγὼ μὲν γε τῷ τεθνεῶτι ὑμᾶς κελεύω καὶ τῷ ἠδίκημένῳ τὸν αἴδιον χρόνον τιμωροὺς γενέσθαι· οὗτος δὲ τοῦ μὲν τεθνεῶτος πέρι οὐδὲν ὑμᾶς αἰτήσεται, ὅς ἄξιός καὶ ἐλέου καὶ βοηθείας καὶ τιμωρίας παρ' ὑμῶν τυχεῖν, ἀθέως καὶ ἀκλεῶς πρὸ τῆς εἰμαρμένης ὑφ' ᾧ ἤκιστα ἐχρῆν τὸν βίον ἐκλιπῶν, (22.) ὑπὲρ δὲ τῆς ἀποκτεινάσης δεήσεται ἀθέμιτα καὶ ἀνόσια καὶ ἀτέλεστα καὶ ἀνήκουστα καὶ θεοῖς καὶ ὑμῖν, δεόμενος ὑμῶν ... ἃ αὐτὴ ἑαυτὴν οὐκ ἔπεισε μὴ κακοτεχνῆσαι. Ὑμεῖς δ' οὐ τῶν ἀποκτεινάντων ἐστὲ βοηθοί, ἀλλὰ τῶν ἐκ προνοίας ἀποθνησκόντων, καὶ ταῦτα ὑφ' ᾧ ἤκιστα αὐτοὺς ἐχρῆν ἀποθνήσκειν. Ἦδη οὖν ἐν ὑμῖν ἐστὶ τοῦτ' ὀρθῶς διαγνώναι, ὃ καὶ ποιήσατε. (23.) Δεήσεται δ' ὑμῶν οὗτος μὲν ὑπὲρ μητρὸς τῆς αὐτοῦ ζώσης, τῆς ἐκεῖνον διαχρησαμένης ἐπιβούλως τε καὶ ἀθέως, ὅπως δίκην μὴ δῶ, ἂν ὑμᾶς πείθῃ, ᾧ ἠδίκηκε· ἐγὼ δ' ὑμᾶς ὑπὲρ πατρὸς τοῦμοῦ τεθνεῶτος αἰτοῦμαι, ὅπως παντὶ τρόπῳ δῶ. Ὑμεῖς δέ, ὅπως διδῶσι δίκην οἱ ἀδικοῦντες, τούτου γε ἔνεκα καὶ δικασταὶ ἐγένεσθε καὶ ἐκλήθητε.

Considereu, així mateix, com són de més justes les súpriques que jo us adreço que no pas les del meu germà. Pel que fa a mi, us encoratjo a esdevenir, per a la resta del temps, els venjadors de qui ha resultat mort i ha estat víctima d'injustícia; aquest individu, però, res no us demanarà per al difunt, que no sols és digne d'obtenir de vosaltres compassió, socors i venjança, sinó que també va deixar aquesta vida per obra d'aquells a qui menys pertocava,

abans del jorn que li era assignat i d'una manera contrària als déus i a la seva pròpia anomenada; en canvi, ell us farà, en favor de l'homicida, precés sense cap fonament religiós ni legal, impossibles d'acomplir, i que, en fi, no han d'ésser escoltats ni per vosaltres ni pels déus, car us demana allò de què ella no es va convèncer per tal de no cometre el crim. Vosaltres, però, no sou pas els socorredors dels assassins, sinó dels qui són morts amb premeditació, i encara per aquells que menys havien de fer-ho. Ara, doncs, en vosaltres està de jutjar aquest crim amb rectitud; és el que heu de fer. Aquest poca-vergonya us demanarà en nom de la seva pròpia mare, encara viva, en nom d'ella, que va acabar amb ell amb impietat i malvolença, que no hagi de pagar les injustícies que ha comès, si arriba a convèncer-vos. Jo, per la meua banda, en nom del meu pare difunt us demano que les pagui per qualsevol mitjà. Vosaltres, per a castigar els qui cometem injustícies –per a això exactament- vaue esdevenir jutges i com a tals heu estat cridats.

93. Antifont, Tetralogia, 1.2.13

(13.) Εἰ δὲ ὑπὸ ζῶντος ἐδιωκόμην, οὐκ ἂν μόνον ὑπὲρ ἑμαυτοῦ ἀπελογούμην, ἀλλ' αὐτόν τε τοῦτον καὶ τοὺς τούτῳ μὲν ≤οὕ≥ βοηθοῦντας, παρ' ἑμοῦ δὲ ὠφελεῖσθαι ζητοῦντας ἐφ' οἷς κατηγορεῖτέ μου, ἐπέδειξα ἂν ἀδικοῦντας. Ταῦτα μὲν οὔν ἐπιεικέστερον ἢ δικαιότερον παρήσω· δέομαι δ' ὑμῶν, ὧ ἄνδρες, τῶν μεγίστων κριταὶ καὶ κύριοι, ἐλεήσαντας τὴν ἀτυχίαν μου ἰατροὺς γενέσθαι αὐτῆς, καὶ μὴ συνεπιβάντας τῇ τούτων ἐπιθέσει περιδεῖν με ἀδίκως καὶ ἀθέως διαφθαρέντα ὑπ' αὐτῶν.

D'altra banda, si hagués estat encausat per una persona viva, no tan sols hauria persona viva, no tan sols hauria parlat en defensa meua, sinó que també hauria demostrat que cometem una injustícia aquest mateix i, ensems, els qui l'ajuden, que malden alhora per treure profit a costa meua gràcies a les acusacions de què sóc objecte. De fet, passaré per alt tot això, més conforme al que escau al cas que no pas a la justícia. Demano, doncs, de vosaltres, ciutadans, jutges supremes en els casos de més alta volada, que, compadint-vos de la meua malaurança, n'esdevingueu els metges, de manera que no vegeu amb indiferència, tot donant suport a l'escomesa d'aquests, que sóc dut a la perdició contràriament als déus i a la justícia.

II. LA REFLEXIÓ FILOSÒFICA SOBRE L'ATEISME

A. ELS FILÒSOFS PRESOCRÀTICS I ALTRES TESTIMONIS ARCAICS

I. FERÈCIDES

94. Aristòtil, *Metafísica* 1091a 29-b 10 ◊ 180 Pòrtulas-Grau

Hi ha una dificultat i un retret a fer a aquells, precisament, que no troben cap mena de dificultat a propòsit de com es relacionen els elements i els principis amb el Bé i la Bellesa. La dificultat és la següent: algun [dels elements] és el mateix que volem dir quan diem “el bé en si mateix i el millor”? O be la cosa no va així, i els elements foren engendrats posteriorment? Els teòlegs sembla que estiguin d’acord amb aquells contemporanis nostres que responen que la cosa no va així, sinó que Bé i Bellesa van aparèixer més tard, amb l’evolució natural de les coses [...]. Els poetes antics també hi estan d’acord, en la mesura que proclamen que qui ara regna no són pas els primers elements, com la Nit i el Cel, o el Caos, o l’Oceà, sinó Zeus. Però és tan sols pel fet de canviar la identitat d’aquells que senyoregen les coses que els és possible de dir això. Aquells poetes [que podríem anomenar] “mixtos” pel fet que ja no ho expliquen tot amb mites; per exemple, Ferecides, i alguns altres- postulen el Millor com a principi generador. Així ho fan també els mags, també Empèdocles i Anaxàgores, entre els savis que vingueren després; l’un considera l’Amor un element, mentre que l’altre fa de l’Intel·lecte un principi.

95. Elià, *Històries variades* IV 28 ◊ 235 Pòrtulas-Grau

Ferecides de Siros va morir de la manera més dolorosa que hi pugui haver entre els homes: amb tot el cos devorat pels polls. Com que el seu aspecte havia esdevingut repugnant, deixà de tractar els amics. Cada vegada que algú l’anava a veure i li preguntava com es trobava, ell passava el dit tot descarnat per un forat de la porta i responia que tot el cos el tenia igual. Els delis afirmen que fou el déu de Delos, ressentit amb ell, qui li va infligir això. Perquè es diu que, en un aplec a Delos amb els seus deixebles, Ferecides havia declarat, entre moltes altres coses sobre la seva pròpia saviesa, que no oferia sacrificis a cap déu; i que, tanmateix, no per això havia pas viscut menys agradament i sense penes –no pas menys que els qui ofereixen hecatombes–. Per culpa d’aquesta lleugeresa de paraula, va patir un càstig tan feixuc.

II. XENÒFANES DE COLOFÓ

96. Sext Empíric, Contra els professors IX 193 ◊ 610 Pòrtulas-Grau

La invenció mítica dels teòlegs i els poetes hi ha deixat la seva marca: tot hi és ple d'impietat. De manera que Xenòfanés de Colofó pot dir, blasmant els sequaços d'Homer i d'Hesíode:

“Als déus, Homer i Hesíode els atribuïren tot allò

que és entre els homes blasme i vergonya:

robar, ésser adúlter, mútuament enganyar-se”.

97. Sext Empíric, Contra els professors I 289 ◊ 611 Pòrtulas-Grau

Homer i Hesíode, per dir-ho amb els mots de Xenòfanés de Colofó:

“van celebrar els crims innombrables dels déus:

robar, ésser adúlter, mútuament enganyar-se”.

En efecte, Cronos –i diuen que els seus temps foren l'edat d'or!- va castrar el seu propi pare i va devorar els seus infants. Zeus, el seu fill, va arrabassar-li la sobirania i “el sepultà sota terra i sota la mar infecunda”.

98. Climent d'Alexandria, Miscel·lànies V 109, I ◊ 613 Pòrtulas-Grau

En efecte, Xenòfanés de Colofó, quan ensenya que déu és u i no té cos, fa bé d'afegir:

“Un sol déu, suprem entre els déus i entre els homes: en res,

ni en el cos ni en la pensa, no és semblant als humans”.

I tot seguit:

“Però és que els mortals es pensen que els déus han nascut;

i que tenen vestits com ells, i una veu, i un cos...”

I, encara, a continuació:

“Però si els cavalls, els bous o els lleons tinguessin
mans per a poder pintar i fer obres d’art, com els homes...

Els cavalls com a cavalls, els bous com a bous, farien
les imatges dels déus; i els cossos dels déus els farien
semblants als cossos que cada un d’ells tenen”.

99. Climent d’Alexandria, Miscel·lànies VII 22, I ◊ 614 Pòrtulas-Grau

Els grecs, de la mateixa manera que suposen els seus déus dotats de força humana, també els suposen subjectes a les passions humanes. De fet, cadascú els descriu amb una forma semblant a la seva, tal com diu Xenòfanes: els etiòps, negres i amb el nas camús; els tracis, pèl-roigs i d’ulls blaus. Pel que fa a l’esperit, també l’emmotllen d’acord amb el seu propi esperit: els bàrbars fan uns déus bestials i amb hàbits ferotges, mentre que els grecs els fan més civilitzats, però plens de passió.

100. Teodoret de Cir, Remei dels mals del paganisme III 73 ◊ 615 Pòrtulas-Grau

Altrament, Xenòfanes, blasmant de manera inequívoca aquest engany, desemmascara la mentida a partir dels colors de les estàtues. “Els etiòps –diu– representen llurs déus negres i amb el nas camús, és a dir, com són ells mateixos; els tracis, amb els ulls blaus i pèl-roigs; i també els medes i els perses els fan semblants a ells mateixos. Fins i tot els egipcis els afaïçonem a partir de llur pròpia forma”.

101. Aristòtil, Retòrica A XV 1377a 18-21 ◊ 619 Pòrtulas-Grau

Llavors, hom deixa de jurar per virtut, no pas per temor al perjuri. Hi encaixa molt bé la remarca de Xenòfanes, quan diu allò de:

“No és equitativa la proposta de jurar de l’impiu a l’home piadós”;

més aviat s'assembla a quan un home forçut proposa una baralla a un d'escarransit.

102. Sext Empíric, Contra els professors VII 47-52 ◊ 659 Pòrtulas-Grau

En aquest terreny, hom fa moltes i molt subtils distincions. Nosaltres, ara, en tenim prou de dir que alguns han eliminat la capacitat de jutjar, i que altres l'han conservada. Entre els que l'han mantinguda, hi ha tres posicions principals: uns la situen en la raó; uns altres, en les evidències irracionals; i n'hi ha uns tercers que la situen en ambdues coses. L'han eliminada, en canvi, Xenòfanes de Colofó, Xeníades de Corint, Anacarsis l'escita, Protàgoras, Dionisodor; i també Gòrgias de Leontinos, Metrodor de Queos, Anaxarc l'eudemonista i Mònim el cínic.

En efecte, segons alguns, Xenòfanes, quan diu que tot és inaprehensible, seria d'aquesta opinió, en aquell passatge que fa així:

“El que és clar, ningú no ho sap mai; ni tampoc hi haurà mai ningú

que ho sàpiga, pel que fa als déus i al que jo ara explico sobre tot plegat.

Encara que un hom ho encertés de ple, dient com ha passat tot,

ell tanmateix no ho sabria del cert. Ara bé, opinar és obert a tothom”.

Al llarg de tot el passatge, Xenòfanes sembla que considera “clar” allò que és veritat i intel·ligible, d'acord amb la frase feta (cf. Eurípides, Fenícies 469):

“El llenguatge de la veritat és molt simple”.

[...] Xenòfanes menciona els déus com a exemple de quelcom incert. Dokos és sinònim de “parer” o “opinió”. [...] De manera que, simplificat, diu més o menys el següent: “Ningú no coneix la veritat ni la certesa, almenys pel que fa a les coses no evidents; perquè, fins i tot en el cas que, per casualitat, l'encertés, tampoc no sabria que l'ha encertat; només s'ho pensa i li ho sembla”. [...] Xenòfanes, doncs, nega qualsevol criteri de veritat, perquè no hi ha res d'aprehensible en la natura de les coses que hom recerca.

103. Sext Empíric, Contra els professors VII 110 ◊ 660 Pòrtulas-Grau

Quan Xenòfanes [...] afirma allò de:

“El que és clar, ningú no ho sap mai, ni tampoc hi haurà mai ningú

que ho sàpiga, pel que fa als déus i al que jo ara explico sobre tot plegat.

Encara que un hom ho encertés de ple, dient com ha passat tot,

ell tanmateix no ho sabia del cert. Ara bé, opinar és obert a tothom”,

no sembla pas que vulgui eliminar qualsevol aprehensió, sinó només la que es pretén científica i infal·lible, i deixar la que és opinable; per això indica que “opinar és obert a tothom”.

104. Aristòtil, Retòrica B XXIII 1399b 5 ◊ 696 Pòrtulas-Grau

Com quan Xenòfanes diu que tan impietosos són els que afirmen que els déus han nascut com els que afirmen que poden morir; car d’ambdues coses es deriva que en algun moment no hi ha déus.

III. HERÀCLIT

105. Aristòcrit, Teosofia LXVIII (46-47 Erbse) ◊ 1046 Pòrtulas-Grau

Heràclit, blasmant aquells que fan sacrificis als déus, diu: “Es purifiquen vanament amb sang, emporcant-s’hi, com algú que, caigut en el fang, es rentés amb més fang. Passaria per boig si algú el veia fer això. I pregunuen a les estàtues, com si hom parlés amb les cases, i † sacrificuen...”.

106. Orígenes, Contra Cels VII 62 ◊ 1047 Pòrtulas-Grau

Heràclit també s’expressa més o menys en els mateixos termes: “I pregunuen a aquestes estàtues, com si hom parlés amb les cases, sense saber qui són els déus i els herois”. Ara bé, amb què ens podrien instruir més sàviament que amb Heràclit? I és ell precisament qui suggereix de manera ben clara que pregar a les estàtues és cosa pueril, si hom no sap què són els déus i els herois.

IV. EMPÈDOCLES

107. Teòfil, A Autòlic III 2

Perquè per a què serveix que Homer compongués la guerra de Troia, o que n'enganyés molts; o Hesíode, el catàleg d'aquells que ell anomena déus; o Orfeu, els tres-cents seixanta-cinc déus, que al final de la seva vida rebutja, defensant en els seus preceptes que hi ha un déu? Quin benefici va donar l'esferografia del cercle del món a Arat, llevat de glòria entre els homes? I ni tan sols van recollir la que es mereixien. I quina veritat van pronunciar? O quin bé van fer les seves tragèdies a Eurípides o Sòfocles, o a altres tràgics? O les seves comèdies a Menandre o Aristòfanes, o als altres comediògrafs? O les seves històries a Heròdot i Tucídides? O els santuaris i les columnes d'Hèraclès a Pitàgores, o la filosofia cínica a Diògenes? Quin bé va fer a Epicur mantenir que no hi ha providència; o a Empèdocles d'ensentar l'ateisme (ἢ Ἐμπεδοκλέα τὸ διδάσκειν ἀθεό-

τητα); o a Sòcrates de jurar pel gos, o per l'ànec i pel plataner, i Esculapi fulminat pel llamp, i els dimonis que invocava? Quina recompensa, o de quina mena, esperava rebre després de la mort? En què va servir-li a Plató el seu sistema de cultura? O quin benefici va treure la resta de filòsofs de les seves doctrines, per no enumerar-los tots, atès que són nombrosos? Però diem aquestes coses amb la finalitat de mostrar les seves opinions inútils i sense déu.

V. ANAXÀGORES

108. Diògenes Laerci, Vides i sentències dels filòsofs II 6-15 ◊ 1 Joan Ferrer

[12] I que Anaxàgores va dir que el cel sencer està compost de pedres i que se sosté per la forta rotació, i que, si aquesta cessés, s'esfondraria. I del procés contra ell se'n diu diversa cosa. Perquè Soció diu, a la Successió dels filòsofs, que va ser acusat per Cleó d'impietat (ὑπὸ Κλέωνος αὐτὸν ἀσεβείας κριθῆναι), ja que deia que el Sol és una massa incandescent (Σωτίων μὲν γάρ φησιν ἐν τῇ Διαδοχῇ τῶν φιλοσόφων ὑπὸ Κλέωνος αὐτὸν ἀσεβείας κριθῆναι, διότι τὸν ἥλιον μύδρον ἔλεγε διάπυρον): i que, havent estat defensat per Pèricles, que n'era aprenent, va ser castigat amb cinc talents i a exiliar-se. Però Sàtir, a les Vides, diu que va ser portat a judici per Tucídides, que era adversari polític de Pèricles; i que no només per impietat,

sinó també per medisme; i que, en no presentar-s'hi, va ser condemnat a mort. [...] [13] (...) I diu Demetri de Fàleron al Sobre la vellesa que ell els va enterrar [els seus fills] amb les seves pròpies mans (...) [14] I va semblar que d'alguna manera es comportava amb enemistat amb Demòcrit, que l'excloïa de les seves converses.

109. Plutarc, Sobre la superstició, 164e-f

D'on a mi em resulten admirables els que diuen que l'ateisme és impietat, i no diuen que ho sigui la superstició (Ὅθεν ἔμοιγε καὶ θαυμάζειν ἔπεισι τοὺς τὴν ἀθεότητα φάσκοντας ἀσέβειαν εἶναι, μὴ φάσκοντας δὲ τὴν δεισιδαιμονίαν). I així, Anaxàgores va escapar-se d'una acusació d'impietat per afirmar que el sol era una pedra, i ningú diu que els cimeris són impius perquè consideren que el sol no existeix en absolut.

110. Eusebi, Preparació per a l'evangeli, 1, 8, 19

Quan, per tant, encara que aquest gran filòsof [Sòcrates] tenia aquesta opinió sobre les doctrines fisiològiques dels que he esmentat, crec que nosaltres també hem desaprovat amb raó l'ateisme de tots ells, ja que el seu error politeista també sembla no tenir cap relació amb les opinions ja esmentades. Això, però, s'ha de demostrar quan escaigui, quan demostraré que Anaxàgores és el primer dels grecs esmentats perquè va col·locar la ment en la presidència de la causa de tot. Però ara passa amb mi a Diodor, i considera el que narra sobre la teologia primitiva de la humanitat.

111. Diodor de Sicília, Biblioteca històrica 12, 39

Per la qual cosa havent-se produït una assemblea sobre això, els enemics de Pèricles van convèncer el poble que capturés Fídies, i van acusar el mateix Pèricles de saquejar el temple. A més d'això van calumniar el sofista Anaxàgores, que havia estat mestre de Pèricles, dient que cometia impietats contra els déus (ὡς ἀσεβοῦντα εἰς τοὺς θεοὺς ἐσυκοφάντου). Van implicar

Pèricles en les acusacions querelles, esforçant-se per enveja a destruir la superioritat i la raó del governant.

112. Èfor, fragment Jacoby

A més d'aquest motiu se n'hi va afegir un altre per aquestes causes. Va fer l'estàtua d'Atenea de Fídies, i Pèricles fill de Xantip n'era l'administrador encarregat. Adoctrinats alguns dels que treballaven amb Fídies pels enemics de Pèricles van seure sobre l'altar dels dotze déus. Convocats per motiu d'aquest comportament extraordinari van dir que Fídies tenia molts diners sagrats, sabent-ho i col·laborant-hi Pèricles. Per aquest motiu, convocada una assemblea sobre això, els enemics de Pèricles van convèncer el poble d'agafar Fídies, i van acusar de saqueig del temple el mateix Pèricles. A més d'això van acusar falsament el sofista Anaxàgores, que era mestre de Pèricles, acusant-lo falsament de ser impiu amb els déus (πρὸς δὲ τούτοις Ἀναξαγόραν τὸν σοφιστήν, διδάσκαλον ὄντα Περικλέους, ὡς ἀσεβοῦντα εἰς τοὺς θεοὺς ἔσυκοφάντου). Van barrejar amb les acusacions i querelles Pèricles, volent amb odi fer malbé la superioritat i anomenada d'aquest home.

113. Libani, Declamacions 1, 154

Anaxàgores va ser lligat amb raó per cometre impietats sobre el sol i la lluna. Vau cridar a l'exili Protàgores, correctament i com calia, perquè investigava sobre els déus, si existien o no existien (Πρωταγόραν ἐξεκηρύξατε καλῶς καὶ προσηκόντως ζητοῦντα περὶ θεῶν εἴτ' εἰσὶν εἴτ' οὐκ εἰσί). Vau fer correctament de donar una recompensa a qui va matar Diàgores.

VI. DIÒGENES D'APOL·LÒNIA

114. Julià l'Apòstata, Contra els cínic ignorants, 6, 199

Que el cínic no sigui com Enomau desprietat ni desvergonyit ni menyspreador de totes les coses divines i humanes, sinó benevolent cap a la divinitat, com Diògenes. Aquell es va sotmetre a la Pítia, i no es va penedir d'haver-lo obeït. Si algú, pel fet que no entrava als temples ni els venerava, ni les estàtues ni els altars, el considera com un signe d'ateisme, no pensa correctament (εἰ δέ, ὅτι μὴ προσήει μηδὲ ἐθεράπευε τοὺς νεῶς μηδὲ τὰ ἀγάλματα μηδὲ τοὺς βωμούς, οἷεται τις ἀθεότητος εἶναι σημεῖον, οὐκ ὀρθῶς νομίζει): no tenia res d'això, ni encens, ni libació, ni diners amb els quals comprar-ho, però tenia opinions correctes sobre els déus, i això ja era suficient.

115. Eustaci, Comentari a l'Odissea d'Homer 1, 134

Foren ateus Diàgores de Milet, i Evemer de Messènia, i Diògenes de Frígia, i Hipó, i Sòsies, i Epicur, van fer declaracions en el sentit que Homer no era comprensible.

VII. HIPÓ DE RÈGION

116. Escolí a Aristòfanes Ven. ad. Nub. 94 i seg. (DK 38 A 2)

I aquest és el pensament de les ànimes sàvies:

aquí hi viuen homes que, amb els seus discursos,

convencen la gent que el cel és un forn

i que ens envolta i que nosaltres en som els carbons.

Va ser Cratí el primer a escriure aquests versos, en l'obra teatral Els omniveients; a propòsit del filòsof Hipó, per burlar-se'n. – Cratí esmenta Hipó i, en concret, el presenta com un impiu.

117. Alexandre, Comentarís a la Metafísica d'Aristòtil, p. 984a3

Diuen que Hipó va establir com a principi l'humit, d'una manera indefinida, no escatint si era aigua, com Tales, o aire, com Anaxímenes o Diògenes. Per això també rebutja l'opinió d'aquest perquè és superficial i no aclareix res. O bé no rebutja l'opinió d'aquest com a no articulada: en efecte, no es va referir a la simplicitat de la seva opinió, sinó al fet que no era útil comptar-la entre els filòsofs a causa de la simplicitat del pensament. Amb això es referia als que hi ha amb ells, és a dir, els filòsofs. Es diria sobre ell que era ateu (τοῦτο δὲ λέγοι ἄν περὶ αὐτοῦ, ὅτι ἄθεος ἦν). Aquesta era la inscripció sobre la seva tomba:

Aquesta és la tomba d'Hipó. El destí,
en morir, l'ha fet igual als déus immortals.

A continuació parla sobre els que diuen que l'aire és el principi i el col·loquen per davant de l'aigua. Aquests eren Anaxímenes de Milet i Diògenes d'Apol·lònia. Diu que Hipàs de Metapont i Heràclit d'Efès van afirmar que el foc era el principi de tot.

118. Asclepi, Comentaris als llibres A-Z de la Metafísica d'Aristòtil, 25

Tales, en efecte, diu que l'aigua es mostra com la primera causa del que existeix. Hipó no es pot equiparar justament amb aquests, tot i que també diu que l'aigua és el principi, a causa de la simplicitat del seu pensament: en efecte, és ateu (ἄθεος γὰρ ἐστίν).

119. Joan Filòpon, Comentaris sobre l'ànima XV 9, 9 ◊ 437 Pòrtulas-Grau

N'hi ha que diuen que l'ànima és de foc, per la seva mobilitat; altres, que és d'aire, com ara Anaxímenes i alguns estoics; o d'aigua, com Tales i aquell Hipó anomenat "l'ateu".

120. Joan Diaca Gal·lè, Al·legoria a la Teogonia d'Hesíode 116

Hipó l'Ateu va establir la terra com a començament.

121. Miquel Psel·le el Jove, Comentari als llibres de física d'Aristòtil 1, 3

Investiguen de la mateixa manera, diu, els que fan recerques sobre la realitat, és a dir, també aquests fan recerques a partir d'aquesta distinció incessant. Anomena realitat allò que està fet de matèria, que també anomenen simplement elements, com ara Tales l'aigua i Diògenes l'aire (o també Hipó l'Ateu) i Heràclit el foc.

122. Miquel Psel·le el Jove, Comentari als llibres de física d'Aristòtil 1, 23

Si algú ha de salvar totes dues coses, cal que en suposi també una tercera, com, diu, també van fer alguns dels antics, alguns parlant de l'aigua, com Tales de Milet, altres el foc, com Heràclit d'Efès, altres el que hi ha entre aquestes coses, anomenant aire el que hi ha entre aquestes coses segons alguns, com va dir Diògenes o Hipó l'Ateu. A mi em sembla que el filòsof fa referència al que hi ha entre l'aire i el foc (més espès que el foc, més tou que l'aire) o entre l'aire i l'aigua (més espès que l'aire, més tou que l'aigua).

123. Miquel Psel·le el Jove, Opuscles psicològics, teològics, demonològics 32

L'ànima alguns diuen que no té cos, altres que és cos, i d'aquests uns que és simple, altres que és composta, i d'aquests alguns diuen que ho és de coses travades, altres que ho és de coses sense connexió. Dels que diuen que és simple, alguns diuen que és d'aire o celestial, com Heraclides del Pont, altres que és de foc, com Heràclit (per això també l'anomena "ígneia"), altres que és d'aire, com Anaxímenes i alguns dels estoics, altres d'aigua, com Tales i Hipó l'Ateu. Dels que diuen que és composta, alguns diuen que es forma a partir d'elements travats, com Demòcrit i Leucip, que parlen dels àtoms (diuen que aquesta es constitueix amb esquemes esfèrics), d'altres, a partir d'elements no travats, com el primer Críties dels onze (va parlar de la sang).

124. Simplicí, Comentaris a la Física IX 23, 21-33 ◊ 129 Pòrtulas-Grau

Aquells que declaren que el principi és un –i principi de moviment–, Aristòtil els anomena pròpiament filòsofs naturals; entre ells, hi ha els qui també afirmen que el principi és limitat. Aquest és el cas de Tales, fill d'Exàmies, natural de Milet, i d'Hipó –que sembla que fou ateu (ὄς δοκεῖ καὶ ἄθεος γεγονέναι)–, els quals afirmen que el principi en qüestió és l'aigua. Són induïts a dir això per l'observació d'alguns fenòmens accessibles als sentits: l'escalfor viu de la humitat, els cadàvers es ressequen, les llavors de tots els éssers són humides, tots els aliments són sucosos. Ara bé, cada cosa s'ha de nodrir, per natura, d'allò mateix de què està feta. L'aigua és el principi de la naturalesa humida, i allò que connecta totes les coses. Per això mateix [aquells pensadors] suposaven que l'aigua és el principi de totes les coses, i declaraven que la terra s'aguanta sobre l'aigua.

125. Simplicí, Comentaris sobre els llibres de l'ànima d'Aristòtil, 11, 32

Tales va considerar l'aigua un element, però dels cossos, i de cap manera va considerar l'ànima un cos. Hipó, segons que sembla, que diuen que fou ateu –per la qual cosa també en els llibres de la Metafísica no considera adequat d'ordenar-lo entre els físics– (<τὸν> δὲ Ἴππωνα, ὡς εἰκός, ὄν καὶ ἄθεον γενέσθαι ἱστοροῦσιν, ὅθεν καὶ ἐν τῇ Μετὰ τὰ φυσικὰ οὐκ ἀξιόϊ συντάττειν αὐτὸν τοῖς φυσικοῖς), també allà l'anomena inoportú no només perquè diu que l'ànima és un element format de parts espesses (va creure oportú sortir en defensa seva, deixant de banda la causa del raonament), sinó sobretot a causa del seu ateisme. Críties, que deia que l'ànima era la sang, era o bé un dels trenta o bé un sofista; això no ens importa. Hi és portada a través de les parts de nosaltres que no tenen sang, com els ossos, impossibles de veure.

126. Sofonies, Paràfrasi en els llibres sobre l'ànima d'Aristòtil 15

Molt semblant a aquests, Alcman de Crotona, que era pitagòric, també sembla que va fer hipòtesis sobre l'ànima. Diu en efecte que és immortal i la compara amb els immortals, i això li passa perquè sempre està en moviment. Tots els elements divins es mouen sempre sense parar, la lluna, el sol, els astres i tot el cel. Entre els elements més pesants, alguns van dir que

l'ànima era aigua, com Hipó l'Ateu. Sembla que el va convèncer l'esperma, que anomenava animat, perquè tot esperma és humit, de la mateixa manera que l'aigua és el principi de totes les coses, i el primer aliment de les plantes i dels animals és humit. Blasma els que diuen que la sang és l'ànima, perquè diu que l'esperma no és sang, i és la primera ànima. Alguns, com Críties, consideren que l'ànima és sang, considerant que el més propi de l'ànima és sentir, i que només tenim sensacions per la sang. Les parts sense sang també són insensibles, com els ossos, els cabells, les ungles. Per tant tots els elements, l'un darrere l'altre, han estat considerats com a principi físic, i cadascun d'aquests ha estat agafat com a jutge o president, excepte la terra.

B. ELS SOFISTES¹⁵⁸ I DIÀGORES

I. PROTÀGORES

127. Diògenes IX 51 ◊ 1 A Untersteiner

En primer lloc va sostenir que “sobre tota experiència hi ha dos raonaments en contrast entre ells” i va ser el primer a aplicar aquest principi en les seves discussions dialèctiques. A més, en una obra va començar d'aquesta manera: “l'home és dominador de totes les experiències, en relació amb la fenomenologia de tot el que és real i a la cap fenomenalitat de tot el que està privat de realitat”. També deia que l'ànima no existeix més enllà de les sensacions, d'acord amb el que afirma també Plató en el Teetet i que tot és cert. I una altra obra comença d'aquesta manera: “[4 B Untersteiner]”.

128. Filòstrat Vida dels sofistes I 10, 1 i seg. ◊ 2 A Untersteiner

Protàgores d'Abdera va ser sofista i deixeble a la pàtria de Demòcrit. Va tenir relacions també amb els mags perses amb motiu de l'expedició de Xerxes contra Grècia. El seu pare va ser Menandri, ben proveït de riqueses, molt més que altres a Tràcia; per haver acollit fins i tot en hospitalitat Xerxes a casa seva amb regals, va obtenir d'aquests per al seu fill l'ensenyament dels mags. Efectivament, els mags perses no instrueixen els no perses si el rei no ho permet.

¹⁵⁸ Per als sofistes, seguim aquesta edició: *Sofisti, Testimonianze e frammenti*. A cura di Mario Untersteiner con la collaborazione di Antonio Battagazzore, Milano, Bompiani, 2009.

L'afirmació relativa a l'aporia sobre si els déus existeixen o no existeixen, crec que Protàgores la va treure de l'educació persa: en efecte, els mags invoquen la divinitat en els ritus que fan secretament, mentre que aboleixen la creença pública en el diví, perquè no volen que es consideri que és d'aquests que s'origina la seva potència. Per aquest pensament seu va ser expulsat pels atenesos de la seva terra després d'un procés, com diuen alguns; segons el parer d'altres, en canvi, sense que hagués estat processat, després d'una votació. Ell, passant tant per illes com per continents, sempre en guàrdia de les trirrems ateneses escampades per tots els mars, va naufragar mentre navegava sobre un petit bergantí. Va ser el primer a trobar l'ús de discutir per diners i va ser el primer a difondre'l entre els grecs, sistema que no és blasmable. En efecte, valorem més els estudis que paguem amb diners que els gratuïts. Plató, com que sabia que Protàgores tenia un estil solemne, però que es gloriava per aquesta solemnitat, potser allargant-se més del normal, en va representar la manera d'expressar-se en un llarg mite.

129. Hesiqui, Onomatol. in Schol. Plat. resp. 600 C ◊ 3 A Untersteiner

Protàgores va ser fill d'Artemó, d'Abdera. Aquest era camàlic, però entrant en relació amb Demòcrit i es va ocupar de retòrica. Va ser el primer a inventar els discursos erístics i va obtenir dels deixebles una recompensa de cent mines. Per això va ser anomenat Logos. Van ser deixebles seus l'orador Isòcrates i Pròdic de Queos. Els seus llibres van ser cremats pels atenesos. En efecte havia dit: "Sobre els déus no sóc capaç d'experimentar la seva existència fenomenològica o no". Plató va escriure un diàleg sobre ell. Durant la seva navegació tornat de Sicília va morir com a conseqüència d'un naufragi, després d'haver exercitat l'activitat de sofista durant quaranta anys".

130. Sext, Contra els matemàtics IX 55-57 ◊ 12 A Untersteiner

Amb aquests filòsofs hi està d'acord Teodor l'ateu i, segons alguna, Protàgores d'Abdera, el qual en un passatge seu va escriure precisament així: "sobre els déus no puc afirmar ni la seva existència ni la seva natura: en efecte són moltes les dificultats que m'ho impedeixen". Per bé que els atenesos el van condemnar a mort per aquest motiu, va aconseguir fugir, però després va morir com a conseqüència d'un desastre marítim. També Timó de Fliünt recorda aquest fet històric en el segon llibre dels Silloi amb l'exposició següent:

com després també a Protàgores

entre els sofistes de veu sonora i d'intel·ligència

i no privat de promptitud. Però van voler fer cendra

de les seves obres, perquè havia escrit que no sabia

i no podia escrutar quins i qui fossin els númens:

d'aquesta manera mostrava una gran cautela de moderació.

Això no li va servir, sinó que va fugir per no beure

la freda beguda socràtica i baixar doncs a l'Hades.

**131. Plató, Teetet 162 D; Ciceró, La natura dels déus I 24, 63 (traducció de Joan Manuel del Pozo); Filodem, Sobre la pietat c. 22 p. 89 G.; Diògenes d'Enoanda fr. 12 c. 2, 1 p. 19 William
♦ 23 A Untersteiner**

O nobles jove si vells, feu discursos asseguts i apel·lant als déus, que jo trec del mig de les meves paraules i dels meus escrits, en referència a la seva existència fenomènica. – Protàgores d'Abdera, que suara has esmentat, el més il·lustre sofista d'aquells anys, havent posat al començament d'un llibre això: "Dels déus no en tinc res a dir, ni que existeixin, ni que no existeixin", fou expulsat pels atenesos de la ciutat i els seus llibres foren cremats públicament. – Protàgores, doncs, que afirma no tenir sobre els déus una idea clara si existeixen o no existeixen o quina és la seva essència, sembla que no té cap concepte sobre a la natura dels déus. – O aquells que diuen que no es pot conèixer si els déus existeixen o quina és la seva natura. – Protàgores d'Abdera va sostenir en el concepte el mateix pensament que Diàgores, però va fer servir una altra manera d'expressar-se, amb l'objectiu de fugir l'excés d'atreviment d'aquesta idea. Deia, en efecte, que no sabia si els déus existeixen: aquesta proposició s'identifica amb l'afirmació que sap que no existeixen.

132. Eusebi, Preparació per a l'evangeli XIV 3, 7; Diògenes IX 51 ♦ 4 B Untersteiner

Protàgores, que va ser deixeble de Demòcrit, va adquirir la fama d'ateu. Es diu en efecte que en el seu tractat Sobre els déus va exhortar de la manera següent: [1 A Untersteiner].

Sobre els déus no sóc capaç de d'experimentar la seva existència fenomènica o no, ni quina sigui la seva essència en relació amb la seva manifestació exterior: en efecte són moltes les dificultats que impedeixen aquesta experiència: no només la impossibilitat d'una experiència sensible d'aquests, sinó també la brevetat de la vida humana.

133. Filó d'Alexandria, Sobre la posteritat de Caín, 35, 3

τίς οὖν ἐστὶν ἀσεβοῦς δόξα; μέτρον εἶναι πάντων χρημάτων τὸν ἀνθρώπινον νοῦν· ἢ καὶ τῶν παλαιῶν τινα σοφιστῶν ὄνομα Πρωταγόραν φασὶ χρήσασθαι, τῆς Κάιν ἀπονοίας ἔκγονον. τεκμαίρομαι δὲ ἐνθένδε ὅτι γνωρισθεῖσα αὐτῷ ἢ γυνή τὸν Ἐνώχ ἀπέτεκεν· ἐρμηνεύεται δὲ Ἐνώχ χάρις σου. εἰ γὰρ πάντων μέτρον ἐστὶν ἄνθρωπος, χάρις ἐστὶ καὶ δωρεὰ τοῦ νοῦ τὰ πάντα, ὥστε ὀφθαλμῷ μὲν κεχάρισται τὸ βλέπειν, ὡσὶ δὲ τὸ ἀκούειν, ἐκάστη δὲ τῶν ἄλλων αἰσθήσεων τὸ αἰσθάνεσθαι, καὶ τῷ κατὰ τὴν προφορὰν μέντοι λόγῳ τὸ λέγειν·

Quina és l'opinió de l'impíu? La mesura de tots els béns és la ment humana. Diuen que també ho va dir un dels antics sofistes que es deia Protàgores, descendent de la nissaga de Caín. Testimonio a partir d'aquí que la dona d'Enoc el va matar havent tingut relacions amb ell. Enoc s'ha d'interpretar com la teva gràcia. Si la mesura de tot és l'home, la gràcia també són tots els regals de la ment, de manera que ha establert que amb l'ull s'hi pot veure, amb les orelles escoltar i amb cadascun dels altres sentits, tenir sensacions, i parlar amb el discurs segons l'enunciat.

II. PRÒDIC DE QUEOS

134. Suda, s. v. Protàgores ◊ 1 A Untersteiner

Pròdic de Queos, nascut a l'illa de Queos a Iulis, filòsof de la natura i sofista, contemporani de Demòcrit d'Abdera i de Gòrgies, deixeble de Protàgores d'Abdera. Va morir a Atenes, obligat a beure la cicuta, per l'acusació de ser corruptor dels joves.

135. Filodem, Sobre la pietat c. 9, 7 pàg. 75 G.; Minuci Fèlix, Oct. XXI, 2; Ciceró, La natura dels déus I 37, 118; Sext. Contra els matemàtics IX 18; Epifani, Contra els heretges III 21; Themist. Or. 30 pàg. 422 Dind. ◊ 5 B Untersteiner

És evident que Perseu ... infravalora el poder diví o que en el seu relat no en coneix el concepte originari, quan a l'obra Sobre els déus sosté que no sembla improbable la demostració que fa Pròdic, que al principi van ser considerades i honorades com a déus les forces útils per a nodrir i ajudar; i després, els que van descobrir la manera de nodrir-se o una protecció natural i les altres arts, com Demèter, Dionís, i ... – Pròdic afirma que van ser acollits entre els déus aquells que, amb la seva peregrinació, després que aquests havien descobert les collites, van contribuir a la utilitat dels homes. – I encara Pròdic de Queos, que afirma que van ser considerats en la categoria dels déus les forces útils a la vida humana, quina mena de religió, pregunto, va deixar? – Perseu ... afirma que van ser considerats déus aquells dels quals es va trobar una gran utilitat per a la vida civil, i que els mateixos objectes útils i avantatjosos van ser nomenats amb noms de déus. – Pròdic de Queos afirma: “els antics consideraven déus, en virtut dels avantatges que en derivaven, el sol, la lluna, els rius, les fonts i, en general, totes les forces profitoses per a la nostra vida com, per exemple, els egipcis el Nil”, i per aquest motiu el pa era considerat com Dionís, l'aigua com Posidó, el foc com Hefest i així cadascun dels béns que ens és útil. – Negant l'existència de déu els que són definits com a ateus com Evemer ... i Pròdic de Queos i Teodor. – Pròdic afirmava que tot el que era útil a la vida va ser considerat déu, com el sol, la lluna, els rius, els llacs, els prats, els fruits i totes les manifestacions anàlogues. – Els que afirmen que els homes antics van suposar que eren déus totes les forces útils a la vida, com el sol i la lluna, els rius i els llacs i manifestacions similars, a més de sostenir una opinió improbable, acusen de gran estupidesa els homes de les èpoques més antigues. Certament no és lògic que aquests fossin tan estúpids que creguessin que fossin déus coses que manifestament es corrompen o que donessin un poder diví a allò que menjaven i es desfeia ... En conseqüència s'haurien hagut de considerar déus també els homes i de manera especial els filòsofs (en efecte, són molt útils per a la nostra vida), molts dels animals irracionals (en efecte, treballen amb nosaltres), els engalanaments de casa i tot allò que encara és més humil que això. – Pròdic anomena déus els quatre elements i després el sol i la lluna. En efecte afirmava que d'aquests procedeix la vitalitat de les altres coses. – Si invoquéssim també Dionís, les nimfes, la filla de Demèter, Zeus que concedeix la pluja i el noble Posidó, ens aproximem a les iniciacions i inserirem en les nostres paraules la saviesa de Pròdic, el qual va relacionar tots els sacrificis fets per l'home, els misteris i les iniciacions amb

els fruits de l'agricultura, convençut que és a partir d'aquí que es va insinuar i formar en els homes la idea de Déu < ... > qualsevol manifestació de religiositat.

136. Filodem, Sobre la pietat p. 71 Gomperz = Albert Henrichs, "The Atheism of Prodicus", Cronache ercolanesi 6, 1976, pàg. 15-21.

[Pròdic] considera que els déus en què creu el poble no existeixen i que no tenen coneixement (θεούς οὐτ' εἶναι φησιν οὐτ' εἰδέναι), però que l'home primitiu, [per admiració va deïficar] els fruits de la terra i tot allò que contribuïa a la seva subsistència.

137. Climent d'Alexandria, Stromata, VII 7, 41

Ἐνταῦθα γενόμενος ὑπεμνήσθη τῶν περὶ τοῦ μὴ δεῖν εὐχεσθαι πρὸς τινῶν ἑτεροδόξων, τούτεστιν τῶν ἀμφὶ τὴν Προδίκου αἵρεσιν, παρεισαγομένων δογμάτων. ἵνα οὖν μηδὲ ἐπὶ ταύτῃ αὐτῶν τῇ ἀθέῳ σοφίᾳ ὡς ξένη ὀγκύλλωνται αἰρέσει, μαθέτωσαν προειληφθαι μὲν ὑπὸ τῶν Κυρηναϊκῶν λεγομένων φιλοσόφων· ἀντιρρήσεως δ' ὅμως τεύξεται κατὰ καιρὸν ἢ τῶν ψευδωνύμων τούτων ἀνόσιος γνῶσις, ὡς μὴ νῦν παρεισδυομένη τὸ ὑπόμνημα, οὐκ ὀλίγη οὔσα ἢ τούτων καταδρομὴ διακόπτῃ τὸν ἐν χερσὶ λόγον, δεικνύντων ἡμῶν μόνον ὄντως ὄσιον καὶ θεοσεβῆ τὸν τῷ ὄντι κατὰ τὸν ἐκκλησιαστικὸν κανόνα γνωστικόν, ᾧ μόνῳ ἢ αἴτησις κατὰ τὴν τοῦ θεοῦ βούλησιν ἀπονενεμημένη γίνεται καὶ αἰτήσαντι καὶ ἐννοηθέντι.

Havent arribat a aquest punt, recordo les doctrines que diuen que no hi ha necessitat de pregar, introduïdes per alguns dels heterodoxos, és a dir, els seguidors de l'heretgia de Pròdic. Per tal que no es puguin enorgullir d'aquesta saviesa sense Déu d'ells, com si fos estranya, que sàpiguen que va ser adoptada abans dels filòsofs anomenats cirenaics. [5] No obstant això, el coneixement profà dels falsos anomenada [gnòstics] tindrà una refutació en el moment apropiat, de manera que l'assalt a ells, de cap manera breu, no pot, en ser introduït en el comentari, trencar el discurs a la mà, en el qual estem demostrant que l'única home veritablement sant i piados és el que és un veritable gnòstic segons la regla de l'Església, a qui només se li concedeix la petició feta de conformitat amb la voluntat de Déu, [6] a l'hora de preguntar i en el pensament. Perquè així com Déu pot fer tot el que desitja, també el gnòstic

rep tot el que demana. Perquè, universalment, Déu coneix els que són i els que no són dignes de coses bones, d'on Ell dóna a cadascú el que és adequat. Per tant, per a aquells que són indignes, encara ho demanin sovint, Ell no els donarà, sinó que donarà als que són dignes.

III. CRÍTIES

138. Sext IX 54; Aeci I 7, 2 ◊ 25 B Untersteiner

També Críties, un d'aquells que van ser tirans a Atenes, sembla que s'ha de comptar en la colla dels ateus, perquè va defensar que els antics legisladors van afaiçonar la divinitat com a supervisora de les bones accions i de les culpes dels homes, per tal que ningú no fes mal d'amagat al proïsme, per protegir-se del càstig dels déus. Aquest és literalment el seu pensament: "La vida humana una vegada va ser ... que existeixin els déus". – També Eurípides el poeta tràgic no es va voler manifestar per por de l'Areòpag, però va fer conèixer el seu pensament d'aquesta manera: va portar a l'escena Sísif com a representant d'aquesta teoria i va defensar aquesta opinió del personatge: "La vida humana en un temps va ser ... esclava de la força". Després afirma que, tot seguit, amb la introducció de la llei, es va eliminar la il·legalitat. En efecte, com que la llei també podia impedir les culpes manifestes, però molts cometien el mal d'amagat, aleshores un home savi va establir que calia encegar la veritat amb un fals raonament i convèncer els homes que "hi ha un numen d'immortal vida florent, que amb força perceptiva escolta i veu; pensa"- Així, doncs, també Eurípides diu: "i en el cel la brillantor de les estrelles, bell brodat del savi artesà Cronos".

Hi va haver un temps en el qual la vida humana sense ordre era bestial i esclava de la força, quan no hi havia premi per als bons ni, per tant, es castigava els malvats. Tot seguit penso que els homes van fer lleis per castigar, amb la finalitat que la justícia fos sobirana <de tothom per igual> i considerés esclava la insolència. I era castigat tothom que s'equivoqués. Així, doncs, com que les lleis els impedièn de cometre delictes manifestos amb violència, però ho feien d'amagat, crec que un home astut i savi per primera vegada va inventar en la ment per als homes el temor <dels déus>, perquè els dolents temessin també per allò que fessin o diguessin o pensessin d'amagat. Per tant va introduir la divinitat, que és un esperit florent de vida immortal que amb força escolta i veu, pensant-ho i governant-ho tot, i té sempre una natura divina; aquest esperit escoltarà tot el que es diu entre els homes i podrà veure totes les seves accions. Si medites en silenci una mala empresa, no s'escaparà dels déus, perquè els déus

tenen capacitat perceptiva. Amb aquesta doctrina va introduir el més suau dels ensenyaments ocultant la veritat amb paraules falses. Deia que els déus viuen allà on en el somni podia aterrir els homes, on sabia que procedeixen temors als mortals i lluites a la dissortada vida, de l'altre vèrtex, on veia que es trobaven els rajos i els sorolls terribles del tro i la cúpula urània plena d'estrelles, bell brodat del savi artesà Cronos, des d'on mou la massa fulgida del sol i la pluja cau humida a terra. Tals terrors va deixar anar contra els homes i per mitjà del seu ajut, raonant, va instaurar bé la potència demoníaca i en un lloc adequat, i va apaivagar amb les lleis l'absència de qualsevol llei.

Després d'un breu desenvolupament de idees, va afegir:

Així penso, en principi algú convenç els homes a creure que els déus existeixen.

IV. DIÀGORES DE MELOS

139. Eusebi, Crònica de Jeroni p. 110, 4 Helm ◊ 5 A Winiarczyk¹⁵⁹

Baquílides i Diàgores l'ateu són esmentats en molts textos.

140. Eusebi, Versió armènia de la Crònica (Euseb. Chron. can. II 102 Schöne = Karst p. 192) ◊ 5 B Winiarczyk

[referint-se a l'any 466 aC] floria Baquílides i Diàgores l'Ateu.

141. Escolis als Núvols d'Aristòfanes ◊ 6 A Winiarczyk

830 b Davant de "l'impíu". Sòcrates va ser en efecte deixeble de Diàgores de Milet. Els milesis s'havien separat de Diàgores pel seu ateisme; aquest havia ofert diners a algú i, havent-ne estat privat, es va fer ateu. O bé perquè els de l'Àtica van atacar Melos.

¹⁵⁹ L'edició de Winiarczyk esmentada és Marcus Winiarczyk, *Diagorae Melii et Theodori Cyrenaei reliquiae*, Teubner, Leipzig, 1981.

830 c Diàgores va ser un autor de ditirambes de Melos, el qual havent revelat i fet públics els misteris d'Eleusis fou considerat el més impiu. Per culpa d'ell a les comèdies representen els milesis en actitud impia.

830f Aquests ho van resumir així: Diàgores de Melos, que primer havia estat pietós, havent estat privat d'un dipòsit per algú, va esdevenir ateu. Per la qual cosa els atenesos es van enfadar i van devastar Melos.

142. Suda, s. v. Sòcrates 830 (IV 405 Adler) ◊ 6 B Winiarczyk

Sòcrates de Milet i Querefont, que coneixia les petjades de les puces. Sobre els que diuen coses secretes. És contra la història. Sòcrates, en efecte, era atenès. [...] També hi ha Diàgores de Melos, poeta ditiràmbic, el qual, havent revelat i fets públics els misteris d'Eleusis fou considerat ell més impiu. I per culpa d'ell representen els milesis a les comèdies com a impius. També es col·loca al capdavant dels blasfems.

143. Escolis a les Aus d'Aristòfanes ◊ 7 A Winiarczyk

Diàgores de Melos: Aquest després de la presa de Melos va viure a Atenes; va menysprear els misteris de manera que en va apartar molts de la celebració. Això ho van anunciar contra ell els atenesos i ho van escriure en una estela de bronze, com diu Menanti en el llibre sobre els misteris. Una altra versió. Ho va agafar del decret. Ho van anunciar, en efecte, d'aquesta manera, que el que el matés rebria un talent, i el que el portés, dos. Això es va anunciar a causa de la seva impietat, ja que va revelar els misteris a tothom posant-los en comú i escarnint-los i apartant-ne els que s'hi volien iniciar, com escriu Cràteros. Està desterrat durant la presa de Melos, no hi ha cap obstacle abans. Melanti en el llibre sobre els misteris reproduïx la còpia de l'estela de bronze, en la qual van desterrar-lo a ell i els pel·lanis que no s'havien lliurat, i també hi ha escrit això: "si algú mata Diàgores de Melos, rebrà un talent de plata; si algú el captura viu, en rebrà dos".

144. Suda, s. v. Diàgores 524 (II 53 Adler) ◊ 7 B Winiarczyk

Diàgores de Melos: entre els ateus i incrèduls i impius. [...] Mort, és a dir, dels que fugen per la mort. Això es diu de manera hiperbòlica, matar els morts.

145. Pseudo-Eudòcia Violari 328 p. 237 i seg. Flach ◊ 7 C Winiarczyk

[...] Hi ha un altre Diàgores ateu, poeta líric, el qual va introduir dàimons nous. I diu Aristarc que Aristòfanes en fa esment, col·locant-lo en una situació irònica i burlant-se'n.

146. Escolí a les Granotes d'Aristòfanes 320 ◊ 8 Winiarczyk

el que Diàgores: Diàgores, poeta líric ateu, el qual va introduir nous dàimons, com Sòcrates. I Aristarc ara diu que es recorda de Diàgores, no pas cantant els déus, sinó amb un discurs irònic, no pas ridiculitzador o revelador dels misteris. Desperta els atenesos el còmic. Per la qual cosa els atenesos van anunciar en un decret, acusant-lo de burlar-se dels déus, que qui el capturés rebria un talent de plata, i qui el portés viu, dos. Van convèncer els altres peloponnesis, com explica Cràter a l'Aplec de decrets. Aquest era fill de Teleclit, milesi, de l'època de Simònides i Píndar. Aquests el fan voltar per l'àgora, com Apol·lodor de Tarsos, i diuen: "va dir iakhos, que canten sortint des de la ciutadella per l'àgora anant cap a Eleusis. [...] Una altra versió: Diàgores és un poeta ditiràmbic, que canta sense parar "iakhos, iakhos". O bé un còmic que fa drames ditiràmbics, és a dir, dionisiacs.

147. Suda s. v. Diàgores 523 (II 53 Adler) ◊ 9 A Winiarczyk

Diàgores, de Teleclides o Teleclit, milesi, filòsof i poeta de cants. Veient-lo de bella constitució, Demòcrit d'Abdera va comprar Diàgores, fill de Teleclides, que era esclau, per mil dracmes, i el va fer deixeble seu. Aquest es va dedicar a la lírica, als temps de després de Píndar i Baquírides. Més gran que Melanípides. Va florir a la 78ena olimpíada. I va ser anomenat ateu perquè pensava així, des que, havent estat acusat per ell un company de professió, perquè havia plagiat un pean que havia compost ell, va jurar que ell no l'havia robat: Al cap de poc, el va exposar i va ser feliç. A partir d'aquí Diàgores, trist, va escriure els discursos Apopyrgizontes, que contenen una retirada i un apartament en relació amb l'opinió sobre el diví. Anant a viure a Corint va acabar la vida.

148. Pseudo Hesiqui de Milet, Sobre els homes il·lustres 17 ◊ 9 B Winiarczyk

Veient-lo de bella constitució, Demòcrit d'Abdera va comprar Diàgores, fill de Teleclides, que era esclau, per mil dracmes, i el va fer deixeble seu. Aquest es va dedicar a la lírica. Fou anomenat ateu, des que, havent estat acusat per ell un company de professió, perquè havia plagiat un pean que havia compost ell, va jurar que ell no l'havia robat: Al cap de poc, el va exposar i va ser feliç. A partir d'aquí Diàgores, trist, va escriure els discursos Apopyrgizontes, que contenen un apartament en relació amb l'opinió sobre el diví (ἐκπτώσιον ἔχοντας τῆς περὶ τὸ θεῖον δόξης).

149. Al-Mubassir Ibn Fatik Muhtar al-hikam wa-mahasin al-kalim ◊ 10 Winiarczyk

En el temps d'aquests (sc. de Zenó d'Elea, Leucip, Heràclit, Empèdocles, Melissos, Prptàgores, Anaxàgores, Sòcrates, Demòcrit) vivia l'impietós Diàgores i es trobava a la ciutat d'Atenes. Com que vivia en sacrilegi, impietat i maledicció cap a déu, el soldà, els savis i els prínceps de l'Àtica van manar que el matessin, i el soldà –que era l'arcont Càries– va fer dir als seus homes: “qui agafi i mati Diàgores de Melos, rebrà molts de diners”. Aquest ho va sentir i va fugir a Acaia, a la ciutat que rebia el nom de Pellene, i s'hi va establir. Aleshores es va produir una guerra que els habitants de l'Àtica feien des de feia temps amb els de Lacònia. Aquest durant el temps de la guerra fou oblidat i hi va restar cinquanta-quatre anys. Després de la seva mort es va trobar a casa seva un llibre escrit en la llengua dels habitants de Frígia i que era ple de malediccions contra les qüestions divines.

150. Ioannes Tzetzes, Comentari als Núvols d'Aristòfanes 829a ◊ 11 Winiarczyk

Essent Sòcrates atenès d'aquesta manera l'anomena meli: perquè es va fer ateu a partir de Diàgores de Melos el qual, havent estat primer pietós, en veure's privat d'un dipòsit per algú que havia jurat pels déus i no tolerant cap adversitat, va anar a parar finalment a la impietat. Aquest va arribar a un hostel i, disposant-se a menjar un plat de llenties, com que no hi havia troncs, va agafar una estàtua de fusta d'Hèracles que havia trobat, la va tallar amb una destrai i la va llançar al foc, a la part de sota de l'olla on hi havia les llenties. Va dir: “Hèrcules, tu que has fet dotze treballs, ara fes el tretzè i cou les llenties”. Per culpa d'aquest els atenesos van prendre Melos en una guerra i van escriure un decret en una estela de bronze: “qui capturi Diàgores de Melos, rebrà un talent de plata, i dos talents de plata, qui el porti viu davant dels

atenesos”. Va menysprear en efecte els misteris de Demèter i se’n va mofar davant dels no iniciats fent-los públics. Per aquest motiu ara Sòcrates és anomenat meli.

151. Ioannes Tzetzes, Comentari a les Granotes d’Aristòfanes 320a ◊ 12 Winiarczyk

Essent Sòcrates atenès d’aquesta manera l’anomena meli: perquè es va fer ateu a partir de Diàgores de Melos el qual, havent estat primer pietós, en veure’s privat d’un dipòsit per algú que havia jurat pels déus i no tolerant cap adversitat, va anar a parar finalment a la impietat. Aquest va arribar a un hostel i, disposant-se a menjar un plat de llenties, com que no hi havia troncs, va agafar una estàtua de fusta d’Hèrcules que havia trobat, la va tallar amb una **destral i la va llançar al foc, a la part de sota de l’olla on hi havia les llenties. Va dir: “Hèrcules, tu que has fet dotze treballs, ara fes el tretzè i cou les llenties”**. Per culpa d’aquest els atenesos van **prendre Melos en una guerra i van escriure un decret en una estela de bronze: “qui capturi Diàgores de Melos, rebrà un talent de plata, i dos talents de plata,** qui el porti viu davant dels atenesos”. Va menysprear en efecte els misteris de Demèter i se’n va mofar davant dels no iniciats fent-los públics. Per aquest motiu ara Sòcrates és anomenat meli.

152. Plutarc Sobre la superstició 13 p. 171 B –C ◊ 14 Winiarczyk

No hauria estat millor per a aquells gàlates i escites no tenir, en absolut, coneixement ni visió ni notícia històrica sobre els déus que creure que existeixen uns déus que s’alegren amb la sang d’homes sacrificats, i que pensen que aquest és el sacrifici i el ritual sagrat més perfecte? I què? No hauria estat més útil als cartaginesos haver agafat Críties o Diàgores com a redactor de les seves lleis des d’un principi i no creure en cap de de les forces divines o en déus, que fer aquesta mena de sacrificis a Cronos?

153. Diodor de Sicília, Biblioteca històrica, 13, 6 ◊ 17 Winiarczyk

Havent fet aquestes coses Diàgores, l’anomenat ateu, trobant-se en una acusació per impietat i tement el poble, va fugir de l’Àtica (Τούτων δὲ πραττομένων Διαγόρας ὁ κληθεὶς ἄθεος, διαβολῆς τυχὼν ἐπ’ ἀσεβείᾳ καὶ φοβηθεὶς τὸν δῆμον, ἔφυγεν ἐκ τῆς Ἀττικῆς). Els atenesos varen anunciar un talent d’argent per a qui capturés Diàgores.

154. Flavi Josef, Contra Apió II 37, 266 (V 94 Niese) ◊ 18 A Winiarczyk

I van anunciar un talent contra Diàgores de Melos, si algú el capturava, ja que es diu que es va burlar dels misteris, entre ells.

155. Flavi Josef, Contra Apió II 37, 266 (versió llatina) ◊ 18 B Winiarczyk

I van anunciar un talent contra Diàgores de Melos, si algú el capturava, ja que es diu que es va burlar dels misteris.

156. Libani, Defensa de Sòcrates 154 (V 103 Förster) ◊ 19 Winiarczyk

Anaxàgores va ser empresonat amb justícia en cometre impietats contra el sol i la lluna. Vau expulsar correctament i amb justícia Protàgores, que indagava sobre els déus, si existeixen o no. Vau fer correctament posant un sou per a qui matés Diàgores. Aquest es va burlar dels misteris d'Eleusis i de les cerimònies impronunciables.

157. Cirili d'Alexandria, Contra Julià VI 189 seg. (PG 76, col. 789 B-C) ◊ 20 Winiarczyk

Van acusar Protàgores d'impietat, per haver escrit sobre els déus coses que no van semblar bé als seguidors. Hauria mort de poc, si avançant-se no hagués fugit a un altre lloc, apartat dels grecs. I es diu que els que estaven al capdavant de les lleis sagrades es van enfadar tant amb aquest Diàgores, que en altre temps era de Melos i es burlava de les iniciacions, festes i misteris, que van prometre un talent de plata per als qui l'agafessin en concepte de recompensa.

158. Ateneu, El banquet dels savis XIII p. 611 A-B ◊ 22 A Winiarczyk

De la mateixa manera moltes ciutats i especialment la dels lacedemonis, com diu Cameleó en el llibre Sobre Simònides (F 35 Wehrli, F 33 Steffen), no toleren ni la filosofia ni la retòrica a causa del desig d'honors i disputes i contradiccions fora de lloc que hi ha en els vostres discursos. A causa dels quals va morir Sòcrates, el que conversava sobre la justícia amb els

escollits per ser els seus jutges, tot i ser uns lladres. També per aquest motiu va morir Teodor l'ateu i Diàgores va ser expulsat. Aleshores també es va trobar amb un naufragi dels vaixells.

159. Ateneu, El banquet dels savis, epítome, XIII 611 A ◊ 22 B Winiarczyk

De la mateixa manera els lacedemonis no toleren, com diu Cameleó, la retòrica a causa del desig d'honors i disputes i contradiccions fora de lloc que hi ha en els vostres discursos. A causa dels quals va morir Sòcrates i Teodor l'ateu, i Diàgores va ser expulsat, quan es va trobar amb un naufragi dels vaixells.

160. Joan Crisòstom, Homilia IV sobre l'Epístola 1 als Corintis c. 5 (PG 61, col. 36 i seg.) ◊ 24 Winiarczyk

I entre ells Protàgores, quan es va atrevir a dir que no conec els déus, es va arriscar no pas anant amunt i avall de la terra i amagant-se, sinó en una sola ciutat molt llunyana. I Diàgores de Milet i Teodor l'anomenat ateu, encara que van tenir amics i la força dels seus raonaments, i van ser admirats per la seva filosofia, tanmateix cap d'aquestes coses els va poder comprar.

161. Codex Leidensis Vossianus 68 (p. 29 nota 2 Beynen) = Gnom. Basil. p. 171 Frobenius ◊ 25 Winiarczyk

Aquest (Diàgores) abandonat pels atenesos i estant a punt de ser condemnat a mort per no fer esment dels déus, alçant les mans al cel va dir: "oh déus, si sou déus, salveu-me".

162. Escolis a Cl. Al. Prot. I 304 Stählin ◊ 26 Winiarczyk

Diàgores: Diàgores era un filòsof, de llinatge milesi, el qual essent pietós al principi, finalment va anar a parat a l'ateisme per aquesta causa: havent establert un dipòsit i havent-ho negat el

que l'havia rebut, va dir que no hi havia cap cosa superior que tingués cura dels afers humans. No podia resistir aquests mals. Ho esmenta el còmic Aristòfanes (T 38) quan diu Sòcrates el de Melos, en lloc de dir Diàgores...

163. Atenàgores, Súplica a favor dels cristians, 4, 1 (traducció de Samuel Sais) ◊ 27 Winiarczyk

Els atenesos que amb raó van qualificar Diàgores d'ateu, no solament per divulgar públicament la doctrina òrfica i revelar els misteris d'Eleusis i els dels Cabirs, i per fer llenya de l'estàtua d'Hèracles per coure uns naps, sinó perquè obertament declarava que Déu no existeix en absolut (ἀντικρυς δὲ ἀποφαινομένω μηδὲ ὅλως εἶναι θεόν).

164. Epifani, Ancoirat 103, 8 (I 124 Holl) ◊ 28 Winiarczyk

No fan cas de Diàgores el qual havent cremat un Hèracles que era de fusta perquè no tenia troncs i dient-li de manera burlesca: "vinga, Hèracles, fes la tercera prova, coent-nos el menjar". Agafant també unes copes, es va riure de cada déu en particular, dient que no existia, es va burlar del que tenia parat, dient que era el millor.

165. Teosofia de Tübingen 70 p. 184 Erbse ◊ 29 Winiarczyk

Que el filòsof Diògenes va anar al temple d'Hèracles al vespre, hi va entrar i va agafar-ne un Hèracles fet de fusta i burlant-se'n va dir: "vinga doncs, Hèracles, ara és la teva oportunitat, com a Euristeu fes-nos el tretzè treball, coent el meu plat de llenties" i dient això el va llençar al foc.

166. Apophthegmata Parisina ◊ 30 Winiarczyk

Eurípides, el poeta tràgic, coent un plat de lleties i no tenint llenya, va agafar una estàtua de fusta d'Hèracles que hi havia a la vora de la casa i va dir: "Hèracles, Eurípides t'ordena encara aquest treball, coure el plat de lleties".

167. Escolis a Eli Arístides, Sobre la retòrica 258 (or. 2 Behr = II 80 Dind.) ◊ 31 Winiarczyk

Aquest Diàgores era filòsof. Va ser anomenat així una vegada arran d'un banquet ofert per un altre filòsof, mentre ell menjava un plat de lleties i anant a fora per alguna necessitat, com que el plat de lleties no es podia coure perquè el foc que quedava no tenia prou combustible, ell mateix girant-se amunt i avall i trobant a mà una estàtua d'Hèracles, fent-la a trossos la va llançar al foc dient-li: "el déu Hèracles ha afegit aquest tretzè treball als dotze anteriors".

168. Joan Tzetzes, Chiliades XIII 374-384 ◊ 32 Winiarczyk

Els treballs d'Hèracles, en la seva totalitat, van ser dotze. Aquest Diàgores ateu de Melos una vegada va anar a un hostal, i volent coure un plat de lleties, com que no va trobar llenya, va trobar un Hèrcules de fusta que era l'estàtua més maca de les que estaven treballades, tallant-la en trossets petits amb una destral, la va llençar al foc, i va dir-li: "Oh Hèracles, has fet dotze treballs, afegeix ara aquest tretzè treball, i cou el plat de lleties". Així Diàgores va indicar aquest tretzè treball com a afegit.

169. Ibn Durayd Kitab al-mugtana p. 74 Krenkow ◊ 33 Winiarczyk

En coure, el tronc es va consumir amb les flames. Aleshores va dir a Hèrcules, que estava al seu costat: "Hèrcules, crec que tu vas fer dotze treballs: fes el tretzè. I el va agafar i el va posar a sota l'olla. Hèrcules, per la seva banda, era un famós rei dels grecs, que va fer dotze treballs famosos. (Els grecs) veneraven la seva imatge com la d'un déu. A això al·ludeix la dita "dotze treballs".

170. Ciceró, La natura dels déus III 89 ◊ 34 Winiarczyk

Aquest (sc. Diàgores) va dir als navegants que viatjaven amb ell, tímids i aterrits arran d'una tempesta adversa, que això no passava per culpa seva, pel fet que l'haguessin admès a la seva nau; els va mostrar moltes altres naus fent la mateixa ruta i que també patien, i els va preguntar si creien que en aquelles naus també era transportat Diàgores.

171. Ciceró, La naturalesa dels déus III 89 ◊ 36 Winiarczyk

Diàgores, l'anomenat "l'Ateu", una vegada va anar a Samotràcia i un cert amic li va dir: "Tu, que penses que els déus no tenen cura dels assumptes dels homes, no veus totes les pintures votives que demostren quantes persones han escapat de la violència de la tempesta i han arribat salves a port a còpia de fer vots als déus?" "Així és -va replicar Diàgores- senzillament perquè no hi ha enlloc pintures de tots els qui han naufragat i han estat engolits pel mar." En un altre viatge es va trobar amb una tempesta que va semblar el pànic entre tota la multitud que omplia la nau, i en el seu terror tothom li va dir que ells mateixos se l'havien atreta en acceptar-lo a ell a bord de la seva nau; ell els va assenyalar un gran nombre d'altres naus que estaven aguantant el mateix temporal en la mateixa trajectòria, i els va preguntar si creien que aquestes altres naus també portaven a bord un Diàgores.

172. Diògenes Laerci VI 59 = Arsenius Viol. p. 201 i seg. Walz ◊ 37 Winiarczyk

Admirant algú les estàtues que hi havia a Samotràcia, va dir [sc. Diògenes de Sínope]: "Seria molt millor si també haguessin consagrat els que no s'han salvat". Aquests diuen que ho va dir Diàgores de Melos.

173. Aristòfanes, Núvols 836-831 (traducció de Mercè Valls) ◊ 38 Winiarczyk

Estrepsíades: Veus com n'és de bo, aprendre? Zeus no existeix, Fidípides!

Fidípides: Qui, si no?

Estrepsíades: Ara regna el Terbolí, que ha expulsat Zeus.

Fidípides: Ai! Què són aquestes ximpleries?

Estrepsíades: Sàpigues que és veritat.

Fidípides: Qui ho diu, això?

Estrepsíades: Sòcrates el meli i Querofont, que coneix les petjades de les puces.

174. Filodem Pa. Herc. 1077 col. 82, 5-18 = Obbink pàg. 143 ◊ 39 Winiarczyk

Com en el llibre 12 [sc. Sobre la física] censura Pròdic, Diàgores i Críties entre altres filòsofs, dient que despotriquen com llunàtics, i els compara a tabolaires bacants, advertint-los que no ens pertorbin o molestin.

175. Ciceró, La natura dels déus I 1-2 ◊ 40 Winiarczyk

Com que hi ha moltes coses en filosofia que no han estat fins ara ben explicades, és una qüestió molt difícil i molt fosca, Brutus, cosa que tu ignores completament, la relativa a la natura dels déus (...) molts, cosa que és molt versemblant i a on anem a raure tots perquè ens hi porta la natura, han dit que els déus van existir; en va dubtar Protàgores; Diàgores de Melos i Teodor de Cirene van creure que no hi havia déus en absolut.

176. Ciceró, La natura dels déus I 63 ◊ 41 Winiarczyk

I Diàgores, que fou anomenat ateu, i després Teodor, no van eliminar obertament la natura dels déus?

177. Ciceró, La natura dels déus I 117 ◊ 42 Winiarczyk

Què hi ha que fa que venerem els déus per admiració de la seva natura en la qual no veiem res d'egregi? Car és fàcil alliberar-se de la superstició, de la qual us soleu vantar, si treus tota la força dels déus. A no ser que consideris, per ventura, que poguessin ser supersticiosos Diàgores o Teodor, que negaven totalment que existissin els déus; jo ni Protàgores, a qui no li agradava ni una cosa ni l'altra, ni que hi hagués déus, ni que no n'hi hagués. Les opinions de

tots aquests, en efecte, no només treuen la superstició, en la qual s'arrela el terrible temor dels déus, sinó també la religió, que es conté en un culte pietós dels déus.

178. Minuci Fèlix Octavi 8 ◊ 43 Winiarczyk

Així, doncs, com que hi ha un consens ferm de tots els pobles sobre els déus immortals, per bé que siguin incerts la causa o l'origen, no considero ningú envigorit amb tanta audàcia o amb una prudència tan irreligiosa que gosi diluir o debilitar aquesta religió tan antiga, tan útil i tan saludable. Hi ha certament aquell Teodor de Cirene, abans Diàgores de Melos, a qui l'antiguitat va posar el sobrenom d'ateu, que, l'un i l'altre, afirmant que no hi havia déus, van arrancar d'arrel qualsevol temor i veneració amb la qual es governa la humanitat: tanmateix mai van destacar en aquesta disciplina d'impietat pel nom i autoritat d'una filosofia dissimulada.

179. Lactanci, Institucions divines I 2, 1-2 ◊ 44 Winiarczyk

Proposant-me la tasca d'il·lustrar la veritat no he considerat necessari començar per aquella qüestió que sembla la primera per naturalesa, ço és, si hi ha una providència que ho regeixi tot o bé si totes les coses es fan o es regeixen per l'atzar. L'autor d'aquesta opinió és Demòcrit, i ho confirma Epicur. Però també abans Protàgores, que va posar en dubte els déus o posteriorment Diàgores que els va excloure i alguns altres que creien que no hi havia déus, què van provocar sinó que es considerés que no hi havia cap providència?

180. Lactanci, La ira de Déu 9, 7 ◊ 45 Winiarczyk

Certament en els temps posteriors, en els quals la filosofia ja s'havia marcit, va aparèixer un cert Diàgores de Melos, que va dir que no existia cap déu, i per aquesta opinió va ser nomenat ateu; el mateix Teodor de Cirene i tots dos, com que no podien trobar res de nou a totes les coses dites o trobades, s'estimaren més negar-ho contra la veritat en la qual tots els anteriors s'havien posat d'acord sense ambigüitat. Aquests són els que han calumniat la providència, assegurada i defensada durant tants segles i per tants esperits.

181. Lactanci, La ira de Déu 10, 47 ◊ 46 Winiarczyk

Traient-ne dos o tres calumniadors vans, consta que el món és governat per la divina providència, com també en va ser fet, i no hi ha ningú que s'atreveixi a preferir l'opinió de Diàgores o Teodor o el comentari terrible de Leucip o bé la lleugeresa de Demòcrit o Epicur a l'opinió d'aquells set anteriors que van ser anomenats savis o de Pitàgores o Sòcrates o Plató o la resta de grans filòsofs que van indicar que hi havia providència (...).

182. Pseudo-Plutarc, Placita philosophorum 880 D (=Aeci Plac. I 7, 1) = Eusebi Preparació per a l'evangeli XIV 16, 1 ◊ 47 Winiarczyk

Alguns filòsofs, com Diàgores de Melos i Teodor de Cirene i Evemer de Tegea (FGHist 63 T 4 a), diuen que no existeixen els déus en absolut.

183. Teodoret, Guariment de les malalties gregues II 112 ◊ 48 Winiarczyk

Cal reconèixer no només els ensenyaments dels sants apòstols, sinó també els pronunciaments dels profetes divins. D'aquesta manera algú veient la coherència de l'antiga i de la nova teologia, admirarà la veritat i fugirà l'ateisme de Diàgores de Milet i de Teodor de Cirene i de Evemer de Tegea. Plutarc va dir [T 47] que aquests no consideraven que hi hagués cap déu.

184. Teodoret, Guariment de les malalties gregues 3, 4 ◊ 49 Winiarczyk

No només són ateus Diàgores de Milet i Teodor de Cirene i Evemer de Tegea i els seus seguidors, que a tot arreu diuen que no hi ha déus, com va dir Plutarc (Οὐκουν μόνοι γε ἄθεοι Διαγόρας ὁ Μιλήσιος καὶ ὁ Κυρηναῖος Θεόδωρος καὶ Εὐήμερος ὁ Τεγεάτης καὶ οἱ τοῦτοις ἠκολουθηκότες, παντάπασι φάντες μὴ εἶναι θεούς, ὡς ὁ Πλούταρχος ἔφη), sinó també Homer i Hesíode i les tribus de filòsofs, que han descrit multituds de déus anant amunt i avall, alguns d'ells esclaus i confessant-se esclaus de passions humanes.

185. Teodoret, Guariment de les malalties gregues, praef. 9 ◊ 50 Winiarczyk

La sisena disposició la té el discurs sobre la providència. Era necessari en tot el que ha passat sobre Déu i que ha fet Déu que se seguís aquest discurs, contradient l'ateisme de Diàgores, i la blasfèmia d'Epicur.

186. Teodoret, Guariment de les malalties gregues 6, 6 ◊ 51 Winiarczyk

Els seguidors de Diàgores diuen que reben el sobrenom d'ateus perquè refusen completament l'element diví (Τοὺς μὲν οὖν ἀμφὶ τὸν Διαγόραν φασὶν ἀθέους ἐπίκλην ὀνομασθῆναι διὰ τὸ πάμπαν ἀρνηθῆναι τὸ θεῖον). Diuen que Protàgores va tenir un parer ambigu sobre aquestes coses. Sembla que ell no sabia si hi ha déus o si no n'hi ha en absolut. Epicur, fill de Neocles, i la seva tropa diuen que Déu existeix, i que no té cura ni controla els afers ni vol oferir-lo a altres.

187. Pseudo Gal·là, Historia philosopha 35, p. 617 i seg. Diels ◊ 52 Winiarczyk

Tot el que hem omès en parlar de Déu al començament, ho direm ara, trobaríem entre els primers que van filosofar alguns que van desconèixer déu, com Diàgores de Melos i Teodor de Cirene o Evemer de Tegea. Es van atrevir a dir que no hi havia déus.

188. Plutarc, Notícies comunes sobre els estoics, 1075 ◊ 53 Winiarczyk

Aquests que són considerats ateus, els Teodors i Diàgores i Hipons, no es van atrevir a dir que la divinitat fos corruptible, sinó que no van creure que hi hagi alguna cosa incorruptible, no abandonant l'existència de l'incorruptible i conservant la idea innata de déu (τοῦ δὲ θεοῦ τὴν πρόληψιν φυλάττοντες).

189. Eli Arístides, Contra Plató en defensa de la retòrica 258 (or. 2 Behr = II 80 Dindorf) ◊ 54 Winiarczyk

Atès que si algú volgués difamar això que anomenem filosofia, podria dir moltes coses en els discursos: com ara acusar Diàgores i Anaxàgores i seleccionar altres homes que abans o després han estat estranys: dels quals n'hi ha que n'han destruït alguns, altres han blasfemat sobre els déus, altres han fet altres discursos, que no eren millors en la seva totalitat, i altres hi han estat obligats més per vanitat que per seny.

190. Màxim de Tir, Dissertacions XI 5 ◊ 55 Winiarczyk

En tota la història n'hi ha dos o tres en total, de la raça atea i miserable i ignorant, amb els ulls desviats, amb l'oïda enganyada, amb l'ànima mutilada, una raça irracional, buida i inútil, que s'assembla a un lleó tímid, a un bou sense banyes, a un ocell sense ales, i fins i tot d'una raça com aquesta estaràs convençut que hi ha alguna cosa de diví. Perquè ho saben sense voler, i ho afirmen sense voler; i encara que treguis el bé de la divinitat com Leucip; encara que la sotmetis a passions humanes com Demòcrit; encara que canviïs la seva natura amb Estrató; encara que li assignis plaer com Epicur; encara que diguis que no existeix, com Diàgores;; encara que diguis que no saps què és, com Protàgores.

191. Sext Empíric, Esbossos pirrònics III 218 ◊ 56 Winiarczyk

I les qüestions sobre la pietat i sobre el culte dels déus són plenes de grans desacords. La majoria diuen que els déus existeixen; alguns, que no existeixen, com els de l'escola de Diàgores de Melos i Teodor i Críties d'Atenes.

192. Sext Empíric, Contra els matemàtics IX 50-54 ◊ 57 Winiarczyk

Dels que han investigat sobre l'existència de Déu uns diuen que existeix, altres que no existeix, uns que més aviat existeix que no existeix. Diuen que existeixen la majoria de dogmàtics i la idea innata de la vida, i que no existeixen, els anomenats ateus, com ara Evemer

vell vanidós, que guixes llibres injustos

i Diàgores de Milet i Pròdic de Queos i Teodor i tota la colla; dels quals Evemer va dir que els que considerem déus eren homes poderosos i que per això eren tinguts pels altres per déus; Pròdic va dir que allò que era útil per a la vida era considerat déu, com ara el sol i la lluna i els rius i els estanys i els prats i les fruites i aquesta mena de coses. Diàgores de Melos, autor de ditirambes, segons que diuen, va ser el primer supersticiós, més que cap altre: va començar la seva poesia d'aquesta manera: "tot s'esdevé segons el daimon i la sort". Essent injuriat per algú que havia jurat en fals i no havent rebut cap mal a causa d'això, va canviar de parer dient que no existia Déu. I Críties sembla que és el primer governat d'Atenes que encapçala la llista dels ateus, quan diu que els antics legisladors van moldejar déu com a una mena de vigilant

dels encerts i els errors humans, per tal que ningú no cometés injustícia contra el del costat, moderat pel temor cap als déus.

193. Elià, Sobre la natura dels animals VI 40 ◊ 58 Winiarczyk

Hipó i Diàgores i Heròstrat i la resta de catàleg de malvats contra els déus com s'abstindrien dels carrols o de la resta de coses consagrades [sc. a l'illa d'Hèracles al Pont] si van preferir arrabassar de qualsevol manera els noms i les obres dels déus?

194. Elià fr. 33 Hercher = Suda s. v. erre ◊ 59 Winiarczyk

O Xenòfanes i Diàgores i Hipons Epicurs i tota la resta de malvats i dolents contra els déus, esteu corromputs.

195. Elià, Històries variades II 31 ◊ 60 Winiarczyk

I qui no lloaria la saviesa dels bàrbars? Si cap d'ells no ha caigut en l'ateisme, ni discuteixen sobre els déus, si existeixen o no, ni si tenen cura de nosaltres o no. Cap d'ells no va tenir opinions com Evemer de Messènia o Diògenes de Frígia o Hipó o Diàgores o Sòsies o Epicur, ni cap indi, ni cap celta, ni cap egipci.

196. Eustaci, Comentari a l'Odissea d'Homer, III 381 (I 134) ◊ 61 Winiarczyk

En temps posteriors van ser ateus Diàgores de Milet i Evemer de Messènia i Diògenes de Frígia i Hipó i Sòsies i Epicur, van donar arguments que Homer no era comprensible.

197. Diògenes d'Enoanda fr. 11 col. I-II 12 Chilton (=fr. 12 Grilli) ◊ 62 Winiarczyk

I corren contra els més nobles com Anaxàgores. Per això quedarà clar que nosaltres no eliminem els déus sinó els altres. Efectivament Diàgores de Milet en la demostració de l'opinió d'Eudem va dir clarament que els déus no existien, lluitant fortament contra els que opinaven el contrari. Protàgores d'Abdera amb força va tenir la mateixa opinió que Diàgores, fent servir

opinions d'altri evitant-ne els excessos. Va dir en efecte que no sabia si els déus existien. Això és el mateix que dir que saps que no existeixen...

198. Ciceró, La natura dels déus I ◊ 63 Winiarczyk

I Diàgores, que va ser anomenat "ateu", i posteriorment Teodor, no van apartar obertament la natura dels déus?

199. Arnobi Contra les nacions IV 29 ◊ 64 Winiarczyk

I podem demostrar en aquest lloc que tots aquests que ens mostreu i anomeu déus van ser abans éssers humans, amb la rèplica d'Evemer d'Agrigent, els llibres del qual va traduir al llatí Enni, per tal que fos clar per a tothom, o bé amb les de Nicàgores de Xipre o Leont de Pelea o Teodor de Cirene o Hipó i Diàgores de Melos i bé milers d'altres autors, que amb la cura d'una diligència escrupolosa van portar a la llum coses amagades, amb una ingènua llibertat.

200. Atanasi Del pròleg a Hermògenes, Sobre situacions, en Prolegomenon sylloge p. 175, 9-12 Rabe ◊ 65 Winiarczyk

Se'n despreocupen Epicur i Diàgores. El primer dient que déu no es preocupa de les coses que hi ha a sota de la lluna; Diàgores de Melos discutint si hi ha en realitat un déu; no van fer cap censura a la filosofia, però van ser considerats indignes de la saviesa.

201. Simplicí, A Aristòtil Sobre el cel I 3 p. 116, 22-26 Heiberg ◊ 66 Winiarczyk

Ara, mai no es testimonia de tots els homes la suposició sobre que no hi ha déus, perquè tots els homes que consideren que hi ha déus, per culpa dels Hipons i Diàgores i altres que hi ha en llocs que ens són desconeguts són dissortats; tots aquests, tenint en compte l'espai superior, l'atribueixen a l'element diví.

202. Suda s. v. Apopyrgizontas logous (I 315 Adler) ◊ 67 A Winiarczyk

Els Apopyrgizontes logoi [discursos inflamatoris], que va escriure Diàgores l'Ateu, mostren un desviament o apartament de l'opinió sobre els déus.

203. Suda s. v. pyrgiskoi (IV 274 Adler) ◊ 67 B Winiarczyk

Els inflamatoris o protecció del tresor: vestimenta d'anar per casa. I Inflamo. Diàgores va escriure els Discursos inflamatoris, que mostren un desviament o apartament de l'opinió sobre els déus. Efectivament, abans havia estat ateu.

204. Tacià, Discurs contra els grecs 27 (traducció de Samuel Sais) ◊ 68 Winiarczyk

Si tu et quedes amb l'ensenyament d'aquells mestres de l'aticisme, per què em fas la contra a mi, que trio els principis d'entre les ensenyances que em sembla bé? Per ventura no és absurd deixar de castigar un bandoler a causa del malnom que hom li imputa abans d'esbrinar la veritat amb precisió, i que nosaltres, en canvi, siguem odiats per una incriminació calumniosa sense cap examen previ? Diàgores fou un atenès i, malgrat haver divulgat els misteris dels atenesos, li reteu honors i, mentre llegiu els seus discursos frigus, ens esteu odiant a nosaltres; mentre gardeu els Comentaris de Lleó, us indigneu contra els nostres arguments, i mentre feu vostres les opinions d'Apió sobre els déus d'Egipte, ens esteu bescantant com als pitjors dels impius. Entre vosaltres es mostra la tomba de Zeus Olímpic, i encara hi ha qui diu que són els cretencs els mentiders.

205. Filodem Pap. Herc. 1428, col. XI-XII 12 (=De pietate p. 85 i seg. Gomperz) ◊ 69 Winiarczyk

Aquells [els estoics] no els consideren de forma humana, sinó aire i vents i èters, de manera que jo diria amb confiança que aquests fan un delictes més greu que Diàgores. Car aquest se'n va burlar; però si això també és cert, no està demostrat, com diu Aristòxen en els Caràcters de Mantinea; i en l'única poesia de totes que sembla que va escriure ell no lloa res d'impiu sinó que és un poeta respectuós amb la divinitat, com també demostren altres coses com el que va escriure a Ariadna d'Argos: "déu, déu, davant de qualsevol obra mortal governa l'esperit més elevat" i a Nicodre de Mantinea "totes les coses per als mortals se succeeixen segons la divinitat i el destí". I coses semblants a aquesta també conté la lloança dels mantineus.

Aquests, invocant els déus a les seves lleis, van treure'ls de la vida quotidiana amb esforç i dedicació, esdevenint més mesquins que Filip i els altres que simplement han foragitat l'element diví.

206. Eustaci, Comentari a la Periegesi de Dió 530 (GGM II 320) ◊ 73 Winiarczyk

Altres diuen que l'illa ciclàdica de Melos té una ciutat homònima, d'on era Diàgores de Melos, el que és burlat a les comèdies per impietat.

207. Ioannes Tzetzes, Comentaris a les Granotes d'Aristòtil 320 b ◊ 74 Winiarczyk

lakhos etc.] per suposició: hauria hagut de dir "per l'àgora". Ridiculitza Diàgores de Melos, l'ateu.

208. Ioannes Tzetzes, Comentaris a les Granotes d'Aristòtil 830 a ◊ 76 Winiarczyk

Diàgores de Melos era ateu. En lloc de dir ateu, diu "el meli".

209. Miquel Apostoli, Parèmies VI 4 (Corpus Paroem. Gr. II 365) = Arseni Violetum p. 180 Walz ◊ 78 Winiarczyk

Diàgores de Melos: per indicar els ateus i incrèduls.

210. Suda s. v. Iakchos 15 (II 602 Adler) ◊ 86 Winiarczyk

Iakchos: himne a Dionís. Canten el iakchos, com Diàgores. Diuen que aquest va ser anomenat ateu. N'hi ha un altre, burlat en una comèdia per la seva grandesa. Hermip a les Moires (F 42 Kock I 235; Edmonds I 296):

És més gran que ara mateix, i em sembla que,

si lliuro una part tan gran del dia,

serà més gran que Diàgores de Tertreu.

211. Agustí Contra les cartes de Petilià III 21, 25 ◊ 87 Winiarczyk

Què hi fa aquí l'ateu Protàgores, que va negar que existís déu, de manera que sembla que es referissin a ell les paraules del profeta [Ps. 14 [13], 1]: "l'estult va dir en el seu cor: no hi ha déu"?

212. Teodoret, Compendi de faules herètiques, 83, 484

De les coses excessivament estranyes, va fer que totes les coses parlessin, no per mitjà d'una utilitat casolana, sinó només per filantropia, es va despreocupar del que va fer, i contemplava la creació com una barqueta sense base i sense pilot, enviat aquí i allà per vents adversos, i que es trencava contra esculls i muntanyes. Sentim repugnància del que fa referència a Diàgores l'ateu. També abominem Epicur, que admet que Déu existeix, però que aquest es regira parlant a ell mateix, i no s'adona de res del que passa a la creació.

C. EURÍPIDES

EL PROCÉS D'IMPIETAT CONTRA EURÍPIDES

213. Sàtir, Vida d'Eurípides 39, 10 (P. Oxy. 9.1176) = TGF N 99

Va patir un perill molt gran per part de tots dos sexes: en efecte, es va escapar de l'acusació d'impietat presentada pel demagog Cleó (ὕπὸ μὲν γὰρ Κλέωνος τοῦ δημαγωγοῦ τὴν τῆς ἀσεβείας δίκην ἔφυγεν), de la qual hem parlat abans; per la seva banda, les dones es van confabular contra ell a les Tesmofòries i es van presentar en gran multitud a l'indret on estava descansant.

214. POxy 2400 (s. III dC) = Dover, K. J. "The Freedom of the Intellectual in Greek Society", Talanta 7, 1976, pàg. 24-54 = TGF N 100

Eurípides és jutjat per impietat per haver compost La follia d'Hèracles.

REFERÈNCIES A L'ATEISME O AGNOSTICISME D'EURÍPIDES

215. Aeci 1, 7, 1 (Doxogr. Gr. p. 297) ap. [Plu.] Placit. philos. I p. 880 D (Mor. 5/2/1, 64, 19 Mau) = Eusebi, Preparació per a l'evangeli 14. 16, 1 (GCS 8/2, 299, 19 Mras) = TGF 171a

Alguns filòsofs, com Diàgores de Melos i Teodor de Cirene, Evemer de Tegea, en conjunt neguen que hi hagi déus. També hi ha una al·lusió a Evemer en els poemes iàmbs de Cal·límac de Cirene. Eurípides, el poeta tràgic, tot i que era renuent a destapar-ho del tot per por de l'Areòpag, també ho va mostrar de la manera següent. Va portar a escena Sísif com a defensor d'aquesta opinió, i va estar d'acord amb aquest pensament [Crit. 43 F 19].

216. Pseudo-Gal·lè, Història filosòfica 35 ed. Diels Doxogr. Gr. p. 618, 1 = TGF 171 b

Eurípides, amagant per manera de ser la seva opinió sobre els déus per por de l'Areòpag, s'inventa això (ἔοικε δὲ ταύτην τὴν ὑπόληψιν Εὐριπίδης † ἐπὶ θεοῦς διὰ δέος τῶν Ἀρεοπαγιτῶν ἐκκαλυμένον τοῦτο δι' ἕξιν ὑφίστασθαι).

217. Aristòtil, Retòrica III 15 p. 1416 a28 (p. 186 Kassel) = TGF N 98

Així amb la resposta d'Eurípides a Higienont (PA 13899), que, en una demanda per un intercanvi de propietats, el va acusar d'impietat per haver escrit una línia de foment de perjuri:

La meua llengua va jurar: no hi ha jurament a la meua ànima.

Eurípides va dir que el seu oponent era culpable de portar als tribunals de justícia casos la decisió dels quals pertanyia als concursos dionisiacs. En efecte, si encara no havia respost a les seves paraules allí, estava disposat a fer-ho si decidia acusar-lo allà.

218. Plutarc, Eròtic 13, 1-2 = 756 B-C

[1] Perquè això és el fonament i la base comuna de qualsevol pietat, de la qual, si es desordenés i es moguéss alguna vegada allò que hi ha de segur i acceptat pel costum, la resta trontollaria i esdevindria sospitosa. I sens dubte has sentit quin clam que es va aixecar contra Eurípides quan va fer aquest començament per a la seva Melanipa:

Zeus, si el seu nom és aquest;

Només és d'oïdes, que el conec (Ζεύς, <ὄστις ὁ Ζεύς,> οὐ γὰρ οἶδα πλὴν λόγῳ).

[2] Però quan va exposar la tragèdia per segona vegada, sembla que tenia una confiança tal en l'estil elevat i eloqüència elaborada de la seva obra, que va alterar el vers així:

Zeus, perquè sabem que ha rebut aquest nom només per la veritat (Ζεύς, ὡς λέλεκται τῆς ἀληθείας ὕπο).

219. Llucià, Júpiter tràgic 41

No et sembla que Eurípides diu una cosa molt saludable, quan fa pujar els mateixos déus a l'escena i els mostra salvant els herois virtuosos i els malvats segons tu destrossant la impietat?

220. Ciceró, Tusculanes I, 26, 65

L'esperit diví, com dic jo, és un déu, com Eurípides es va atrevir a dir.

221. Atenègores, Súplica a favor dels cristians, 5, 1-2

Els poetes i filòsofs no han estat considerats ateus per investigar sobre déu. Eurípides, parlant d'aquells que, d'acord amb la concepció popular, són anomenats déus, per ignorància, diu amb dubtes:

Si Zeus regna als cels que hi ha a dalt

no hauria d'enviar mals al just.

Però quan parla del déu que és comprès per la intel·ligència com a objecte de coneixement, no dubta a dir que hi ha déu:

Veus al cel aquell que, amb braços humits

aplaudeix tant l'èter infinit com la terra?

Anomena'l Zeus, i considera'l un déu.

Perquè, per als anomenats "déus", no hi va veure cap existència real a la qual s'atribueixi normalment un nom que els compregui tots ("Zeus", per exemple: "Zeus, si el seu nom és aquest; només és d'oïdes, que el conec"), ni es van donar noms a realitats que en el fons no existeixen (doncs quina utilitat tenen els noms per a aquells que no tenen una existència sotsgacent a aquests?). Però déu el va veure per mitjà de les seves obres, considerant amb un ull posat en les coses invisibles les coses que es manifesten a l'aire, a l'èter, a la terra.

REFERÈNCIES AL POSSIBLE ATEISME D'EURÍPIDES EN ARISTÒFANES

222. Tesmofòries 275-276 (traducció de Manel Balasch)

El sogre – Recorda't, doncs, d'això, que el teu cor ha jurat i no la llengua, que jo no he fet pas que jurés.

223. Tesmofòries 443-458 = TGF 170 (traducció de Manel Balasch)

Dona segona – També jo vinc, però el meu discurs serà buer, perquè de les altres coses aquesta ja l'ha acusat com cal. Jo vull explicar-vos el que pateixo. El meu home va morir a Xipre i em va deixar cinc fills petits, que jo ja tinc prou feina a pujar tot teixint corones en el mercat de murtra. Doncs fins fa poc, tot i que penosament, podia donar-los menjar, però ara que aquest en les tragèdies que escriu convenç els homes que els déus no existeixen no venem ni la meitat. Avui, doncs, us dic i us suplico que castigueu aquest home que ens n'ha fet moltes; ens fa mals salvatges, oh dones, nodrit ell mateix entre verdures selvàtiques. Però ara me'n vaig a la plaça, ja que haig de trenar vint corones per a uns homes que m'ho han encarregat.

224. Aristòfanes, Granotes 98-102 (traducció de Manel Balasch)

Hèracles – Genial? Com?

Dionís – Genial, vull dir un que declari coses tan arriscades com “l’èter casal de Zeus” o “el peu del temps”, o qui sap si allò de:

“el cor es nega a jurar per les víctimes

mes la llengua perjura a contracor del cor”.

225. Aristòfanes, Granotes 1078-87 (traducció de Manel Balasch)

Èsquil – De quins mals no té la culpa, aquest? No ha posat en escena alcavotes, dones que infanten en llocs sagrats i d’altres que s’uneixen incestuosament amb els seus germans i que diuen que la vida no és vida? La nostra ciutat, ara la tenim plena de pixatinters, de pallassos llagoters que engalipen simiescament sempre el poble; avui ningú no és capaç de sostenir la torxa, degut al seu desentrenament.

POSSIBLES MOSTRES D’ATEISME EN TRAGÈDIES D’EURÍPIDES QUE ES CONSERVEN COMPLETES

226. Bacants 266-327 (traducció d’Antoni Lucena, Ramon Torné i Ricard Torres)

Tirèsies: Quan un savi pren de les paraules bons arguments, no és molt que parli bé; i tu tens la llengua àgil com un home astut, però en els teus raonaments no hi ha sentit. L’home amb audàcia és capaç de parlar, i l’home és dolent per a l’estat si no té seny.

Aquesta nova divinitat de qui tu te’n rius, jo no podria dir quina gran dimensió tindrà a Grècia. Car, oh jove, són dos els primers entre els humans: la deessa Demèter –que també és la terra, anomena-la com vulguis- que alimenta els mortals amb productes secs; i el que va arribar després, l’adversari, el fill de Sèmele, el qual va trobar la humida beguda del raïm i la dóna als mortals. Aquest allibera els homes de les penes, quan els omple el suc de la vinya, donen el son, oblit dels mals de cada dia, no hi ha cap altre fàrmac per a les penes. Ell es liba als déus com a déu que és nascut, de tal manera que els homes tenen el millor gràcies a ell.

I ara te’n rius perquè Zeus se’l va cosir a la cuixa? T’explicaré com tot això està bé. Quan Zeus el tragué del foc del llamp, va pujar a l’Olimp el fetus diví, Hera volia precipitar-lo des del cel; Zeus va pensar un ardit com ho fa un déu: arrencant un tros de l’èter que envolta la terra va col·locar aquest hostatge lliurant-lo com si es tractés de Dionís de les insídies d’Hera. Amb el

temps els mortals diuen que fou gestat a la cuixa de Zeus, i van canviar el nom ja que el déu el va donar com a hostatge a la divina Hera, esdevenint-se així el mite.

Aquest déu és un profeta; les festes bàquiques i la follia tenen molt de profeta; car quan el déu penetra dins el cos, fa que els posseïts diguin el futur. I amb Ares també hi té a veure; ja que la por espanta un exèrcit disposat en armes i en ordre de batalla, abans que cap llança l'hagi tocat. Aquesta follia prové de Dionís. Encara el veuràs a Delfos, dalt les pedres, saltant amb torxes el pla del doble cim sacsejant i movent la branca bàquica, gran a Grècia. Però, Penteu, creu-me: no et vantis que la teva força té poder sobre els homes, ni, si ho creus, -la teva opinió és insana- consideris que ets prudent; accepta el déu a la teva contrada i fes-li libacions, celebra festes i corona't el cap.

Dionís no força les dones prudents cap a Cipris, però per natura convé observar això; car en les festes bàquiques aquella que sigui prudent no es malmetrà.

Veus, tu t'alegres quan molts s'apleguen davant les teves portes i quan la ciutat glorifica el nom de Penteu; en canvi, ell s'alegra, crec, quan és honorat. Cadme i jo, dels quals tu te'n rius, ens coronem amb heura i dansem i no ens oposem a la divinitat persuadits per les teves paraules. Ets completament boig i no podries guarir-te ni amb fàrmacs ni sense.

227. Hècuba 785-811 (traducció de Carles Riba)

Agamèmnon: Déus, quina dona hi pot haver tan mísera?

Hècuba: Cap, tret de la Misèria en cos i ànima!

Però, per quina causa abraço els teus genolls,

escolta-ho. Si et sembla que pateixo justament,

estic contenta; si el contrari, vulgues-me

venjar d'un home, l'hoste més, oh! més impiu,

que, sense témer els déus del cel ni els de l'infern,

ha perpetrat la feta més sacrílega,

[havent la taula compartit amb mi sovint,

i dels amics, pel nombre d'hospitalitats,
el que excel·lia, amb tot el que cal! Doncs ell l'ha mort
tenint-lo a càrrec, i si l'ha volgut matar,
me l'ha privat de tomba i l'ha llençat al mar.]
Jo sóc esclava i feble, sí, però hi ha els déus
que tenen força, com la que els domina a ells,
la Lleï; car és per ella que creiem en déus
i que en la vida atermenem injust i just.
Si, essent a tu remesa, l'han de violar,
i no pateixen càstig els qui donen mort
als hostes o que es burlen del que és sant pels déus,
és que entre els homes ja no hi ha res d'equitat.
Doncs tingues-ho a vilesa, per respecte a mi;
plany-me i, com un que pinta, enretirant-me un poc,
contempla'm, mira quina cara faig de mals.
Jo era reina, i ara esclava en mans de tu,
mare abundosa, i ara vella i sense fills
ni pàtria, sola, l'ésser més desventurat!

228. Hèracles 339-47 (traducció de Carles Riba)

Amfitrió: Oh Zeus, en va et guanyàrem per company de llit,
en va et diguérem pare d'un infant comú;
l'amic que ens crèiem que eres, no l'ets pas de molt.

A virtut et guanyo, i sóc mortal, déu poderós;
no l'he traïda, jo, la prole d'Hèrcules.
Tu bé et saberes esmunyir en un dormidor,
prenent a un altre la muller, sense cap dret;
però salvar la vida als teus amics, no en saps.
O és ignorància, per a un déu, o és que ets injust.

229. Hèracles 1314-1350 (traducció de Carles Riba)

Teseu: No és cap altre numen que la muller de Zeus
l'autor d'aquesta crisi: te n'adones bé.

(manca un vers)

que t'aconsello, i no cedir al teu dolor.
No hi ha un mortal immune als casos dissortats;
ni un déu, diria, si els poetes no han mentit.
No han format parelles que cap llei no admet,
els déus? No han, per ganes de regnar, infamat
els pares amb cadenes? Viuen a l'Olimp,
però, i aguanten, carregats de llurs pecats.
Per què diràs, doncs, ara tu, nascut mortal,
que és massa el que suportes, i pels déus no ho és?
Surt, doncs, de Tebes, conformant-te al que és de llei,
i vine al burg de Pal·les, t'acompanyarem.
Allí, en haver-te jo rentat les mans del crim,

et donaré una casa i part dels meus cabals.

I els dons que el poble em va oferir quan, atuint

el brau de Cnossos, vaig salvar catorze nois,

també te'ls dono. A tot arreu del meu país

tinc terres assignades; doncs seran per tu,

anomenades sempre més amb el teu nom,

en vida; i quan ja siguis mort, a l'altre món,

el poble tot d'Atenes et farà honrament

amb sacrificis i clapers que t'alçarà.

Car bella és la corona pels nostres si, servint

un home il·lustre, es fan famosos entre els grecs.

I jo, el favor d'haver-me un dia tu salvat,

així te'l torno. És ara que et convé un amic.

Sí, mentre els déus honoren, sobre els amics;

car Déu es basta per valer-nos, quan li plau.

Hèrcules: Ai, en els mals que passo això no ve a tomb;

però no ho penso, jo, que els déus cerquin un goig

en llits il·lícits, ni he cregut mai ni creuré

que entre ells es fermin amb cadenes a les mans

ni que un domini l'altre com a amo seu.

No necessita res un déu, si realment

és déu: són pobres contes de poeta, això.

Per dissortat que sigui, temo ser acusat

de covardia, si m'enfujo de la llum.

El qui en les desventures no s'aguanta ferm

tampoc no afrontaria el tret d'un enemic.

230. Hipòlit 609-624 (traducció de Carles Riba)

La dida: Fill meu, no vulguis menysprear els teus juraments!

Hipòlit: Si ha jurat la llengua, el cor no ha jurat.

La dida: Què penses fer, criatura? Perdre els teus amics?

Hipòlit: Els ben escupo! Cap malvat no m'és amic.

La dida: Perdona: errar és propi dels humans, fill meu.

Hipòlit: Oh Zeus, per què una pesta de tan mala llei

com són les dones, ha rebut un lloc al sol?

Car, si volies propagar el llinatge humà,

no, no calien dones com a sementer:

que en els teus temples suspenguessin els mortals

or, ferro o pes de bronze, i amb això cad'ú

comprava grana de fillada pel valor

en què estimés l'ofrena; i es viuria així

en cases lliures, sense fembres entremig.

231. Orestes 415-423 (traducció de Carles Riba)

Menelau: Oh, no, de mort, no en parlis –no és de raó.

Orestes: ...damunt d'Apol·lo, que el matricidi em va ordenar.

Menelau: Sí, sense idea del que és honest i equitatiu!

Orestes: Som serfs dels déus –que siguin el que es vulgui els déus.

Menelau: I no et socorre Apol·lo, amb el que estàs patint?

Orestes: No porta pressa: són així de mena els déus.

Menelau: Quant fa que de la mare s'ha exhalat el buf?

Orestes: Sis dies: encara és calenta la pira funeral.

Menelau: Poc s'han tornat les dees a empaitar-te el crim!

232. Troianes 884-889 (traducció de Carles Riba)

Hècuba: Suport de la terra, que la terra tens per tron,

oh tu, qui siguis, insoluble enigma, Zeus,

o Llei de la natura o pensament humà,

jo et revereixo: sempre, per senders callats,

tu duus les coses dels mortals on era just.

Menelau: Què sento! Pregues de manera nova als déus.

POSSIBLES MOSTRES D'ATEISME EN TEXTOS FRAGMENTARIS D'EURÍPIDES

233. Bel·lerofont (fr. 286 Collard-Cropp)

φησὶν τις εἶναι δῆτ' ἐν οὐρανῷ θεούς;

οὐκ εἰσὶν, οὐκ εἶσ', εἴ τις ἀνθρώπων θέλει

μὴ τῷ παλαιῷ μῶρος ὦν χρῆσθαι λόγῳ.

σκέψασθε δ' αὐτοί, μὴ ἐπὶ τοῖς ἑμοῖς λόγοις

γνώμην ἔχοντες. φήμ' ἐγὼ τυραννίδα
κτείνειν τε πλείστους κτημάτων τ' ἀποστερεῖν
ὄρκους τε παραβαίνοντας ἐκπορθεῖν πόλεις·
καὶ ταῦτα δρῶντες μᾶλλον εἰς' εὐδαίμονες
τῶν εὐσεβούντων ἡσυχῆ καθ' ἡμέραν.
πόλεις τε μικρὰς οἶδα τιμώσας θεούς,
αἱ μειζόνων κλύουσι δυσσεβεστέρων
λόγχης ἀριθμῷ πλείονος κρατούμεναι.
οἶμαι δ' ἂν ὑμᾶς, εἴ τις ἀργὸς ὦν θεοῖς
εὐχοίτο καὶ μὴ χειρὶ συλλέγοι βίον,
τὰ θεῖα πυργοῦσιν αἰ κακαί τε συμφοραί.

Aleshores algú diu que hi ha déus al cel? No n'hi ha, no n'hi ha, si una persona no vol donar fe absurda a la història antiga. Tingueu judici propi, no formeu una opinió sobre la base de les meves paraules! Dic que la tirania mata molta mena d'homes i els priva de possessions, i que els tirans trenquen els juraments en saquejar les ciutats: i en fer-ho prosperen més que aquells que dia rere dia practiquen la pietat. Conec massa ciutats petites que honoren els déus i que estan sotmeses a d'altres de més grans i més impies, perquè estan dominades per exèrcits més nombrosos. Penso que, si algun mandrós hagués de pregar als déus per guanyar-se la vida i no fer-ho amb el seu esforç [... text perdut] els poders divins que s'eleven com una torre i els seus malvats desastres.

C. Riedweg, ICS 15 (1990), 39-53

234. Bel-Ierofont, fr. 286b Collard-Cropp

πρὸς τὴν νόσον τοι καὶ τὸν ἱατρὸν χρεῶν
ιδόντ' ἀκεῖσθαι, μὴ ἐπιτάξ τὰ φάρμακα

διδόντ', ἐὰν μὴ ταῦτα τῆ νόσῳ πρέπη.
νόσοι δὲ θνητῶν αἴ μὲν εἰς' αὐθαίρετοι,
αἴ δ' ἐκ θεῶν πάρειασιν, ἀλλὰ τῷ νόμῳ
ἰώμεθ' αὐτάς. ἀλλὰ σοι λέξαι θέλω,
εἰ θεοὶ τι δρωσιν αἰσχρόν, οὐκ εἰσὶν θεοί.

Pel que fa a la malaltia, també un metge l'ha de guarir després d'inspeccionar-la, no donant remeis de memòria, en cas que no siguin adequats per a la malaltia. Les malalties humanes són algunes causades per ells mateixos, altres procedeixen dels déus, però les tractem amb la pràctica. Això és el que us vull dir, tanmateix: si els déus fan alguna cosa de vergonyós, no són déus.

235. Fr. 480 Collard-Cropp (Melanipa)

Zeus, sigui qui sigui –perquè només el conec de paraula.

236. Fr. 795 Collard-Cropp (Filoctetes)

Per què doncs, asseguts en els vostres trons profètics, jureu que coneixeu clarament la voluntat dels déus, vosaltres que sou mestres eminents en aquestes paraules? L'home que galleja de coneixement dels déus no sap res més que com ser convincent a l'hora de parlar.

pàg. 399 Christopher Collard – Martin Cropp

Almost certainly Odysseus, undermining the Trojan's attempt to lure Philoctetes to the Trojan side with the very prophecy of Helenus which prompted Odysseus' own mission.

237. Fr. 877 Collard-Cropp (obra incerta)

ἀλλ' αἰθὴρ τίκτει σε, κόρα,
Ζεὺς ὃς ἀνθρώποις ὀνομάζεται.

Quin èter t'ha engendrat, noia, que els homes anomenen Zeus.

238. Fr. 912 Collard-Cropp (obra incerta)

σοὶ τῶ πάντων μεδέοντι χοῆν
πέλανόν τε φέρω, Ζεὺς εἴτ' Αἴδης
ὀνομαζόμενος στέργεις· σὺ δέ μοι
θυσίαν ἄπυρον παγκαρπείας
δέξαι πλήρη προχυθεῖσαν.
σὺ γὰρ ἔν τε θεοῖς τοῖς οὐρανίδαις
σκῆπτρον τὸ Διὸς μεταχειρίζεις
χθονίων θ' Αἴδη μετέχεις ἀρχῆς.
πέμψον δ' ἐς φῶς ψυχὰς ἐνέρων
τοῖς βουλομένοις ἄθλους προμαθεῖν
πόθεν ἔβλαστον, τίς ρίζα κακῶν,
τίνα δεῖ μακάρων ἐκθυσσάμενους
εὐρεῖν μόχθων ἀνάπαυλαν.

A tu, governador de tot –tant si t'agrada el nom de Zeus com el d'Hades– et porto verd fullam i metall líquid; accepta, t'ho demano, aquesta ofrena no cremada de tota mena de productes, vessats en abundància. Perquè brandes el ceptre de Zeus entre els déus del cel, i també comparteixes amb Hades el govern dels que hi ha a la terra. Envia a la llum les ànimes dels morts per aquells qu volen saber els judicis que els esperen –d'on han nascut, quina és l'arrel de les seves angoixes, quin dels déus haurien d'apaivagar amb el seu sacrifici i, d'aquesta manera, trobar alleugeriment en les seves tribulacions.

239. Fr. 913 Collard-Cropp (obra incerta)

τίς τάδε λεύσσω θεὸν οὐχὶ νοεῖ,
μετεωρολόγων δ' ἑκάς ἔρριψεν
σκολιάς ἀπάτας; ὧν ἀτηρὰ
γλῶσσ' εἰκοβολεῖ περὶ τῶν ἀφανῶν
οὐδὲν γνώμης μετέχουσα.

[Qui és l'home afortunat que] veient aquestes coses no porta la seva ànima a reconèixer déu, havent apartat els enganys dels que estudien els cels, les aspres llengües dels quals endevinen a les palpenes sobre el desconegut i no tenen mesura del judici?

240. Fr. 941 Collard-Cropp (obra incerta)

ὀρᾶς τὸν ὑψοῦ τόνδ' ἄπειρον αἰθέρα
καὶ γῆν πέριξ ἔχονθ' ὑγραῖς ἐν ἀγκάλαις;
τοῦτον νόμιζε Ζῆνα, τόνδ' ἠγοῦ θεόν.

Veus aquest èter sense límits a dalt, que encercla la terra amb una abraços humits? Considera que això és Zeus, tingues-ho com un déu.

241. Fr. 1007c Collard-Cropp (obra incerta)

Si aquestes coses es fan en secret, de què tens por?

Els déus, la vista dels quals és més gran que la dels homes.

242. Fr. 1018 Collard-Cropp (obra incerta)

La ment és un déu per a cadascú de nosaltres (ὁ νοῦς γὰρ ἡμῶν ἐστὶν ἐν ἐκάστῳ θεός).

D. SÒCRATES

EL DÉU DE SÒCRATES

243. Ciceró, L'endevinació I 54, 122-4 ◊ I C 408 Giannantoni

Això concorda amb la tradició relativa a Sòcrates: sovint, segons els escrits dels seus deixebles, parlava d'un principi diví que anomenava el seu daimon al qual obeiria sempre, que no l'empenyia mai, però sovint el retenia. Aquest mateix Sòcrates (quina autoritat més alta podem buscar?) consultat per Xenofont desitjós de saber si havia d'acompanyar Cir, després d'haver exposat la seva pròpia manera de veure, afegia: "EL meu parer és el d'un ésser que només és un home; quan es tracta d'un afer obscur i incert, penso que cal adreçar-se a Apol·lo", i és el que els atenesos feien sempre en casos greus. També s'ha escrit que veient el seu amic Critó amb l'ull tapat li preguntà el que li havia passat, i quan Critó li va respondre que en el decurs d'una passejada pels camps una branca d'arbre malgirbada li havia donat un cop a l'ull en tirar cap amunt, Sòcrates li va dir: "no has volgut escoltar-me quan, basant-me en el meu costum sobre els presagis enviats pels déus, intentava impedir-t'ho". Sòcrates, després de la derrota patida a Delium per l'exèrcit que comandava Laques, fugia amb el cap quan, arribat a una cruïlla de camins, va rebutjar seguir el mateix camí que els altres. Quan li demanaren per què, va contestar que el seu déu el n'apartava; i certament els que havien agafat aquest camí van anar a parar de ple a la cavalleria enemiga. Antípater va recollir nombrosos exemples de prediccions extraordinàries fetes per Sòcrates. Me les callaré: les coneixes i és inútil que les esmenti. Cito tanmateix aquest tret magnífic i gairebé diví: després de la seva condemna injusta, aquest filòsof va declarar que moria perfectament tranquil, ja que ni en sortir de casa ni quan havia pujat a la tarima des d'on havia de defensar la seva causa, la divinitat no l'havia amenaçat amb cap dels signes habituals que se li acostava un perill.

244. Ciceró, L'endevinació I 3, 5 ◊ I H 10 Giannantoni

Sòcrates i tots els socràtics, Zenó i els seus deixebles es van atendre a la manera de veure dels filòsofs més antics, l'antiga Acadèmia i els peripatètics es van alinear amb el mateix parer. Pitàgores anteriorment, que hauria volgut ell mateix ser àugur, havia atribuït a l'art de l'endevinació una gran importància i, en força passatges, un autor tan seriós com Demòcrit admet la visió anticipada de l'esdevenidor, mentre que el peripatètic Dicearc condemnava totes les formes de l'endevinació excepte el somni i el deliri i el meu amic Cratip, que situo entre els més grans de la mateixa escola, afegeix la fe a aquests estats d'esperit i rebutja, també ell, els altres procediments.

245. Plutarc, El geni de Sòcrates 9 pàg. 580 B-12 p. 582 C ◊ I C 411 Giannantoni

[9] També, estimat Símmies, el vostre amic Sòcrates, em sembla, havia adoptat un estil d'ensenyament i d'expressió més d'acord amb la filosofia, escollint una simplicitat sense pretensions pròpia d'ell, i la considerava com un tret d'home lliure, i com el que s'adiu més amb la veritat; i pel que fa a la foscor plena d'ampul·lositat que anomenava el fum de la filosofia, l'apartava i l'enviava als sofistes". "Eh! Així, doncs, Galaxiodor, va dir Teòcrit interrompent-lo, Melitos t'ha convençut, també a tu, que Sòcrates menyspreava les coses divines? Car és el crim del qual el va acusar igualment davant dels atenesos". "Les coses divines, va reprendre Galaxiodor, vull dir les coses veritablement divines, de cap manera; però quan es va ocupar de la filosofia, que Pitàgores i els seus deixebles havien deixat plena de fantasmes, de faules i de supersticions, i que Empèdocles a més havia lliurat completament als deliris místics, Sòcrates la va acostumar d'alguna manera a mirar la realitat amb sentit comú i a recórrer a una raó prudent en la recerca de la veritat".

[10] "Molt bé, va continuar Teòcrit, però, estimat amic, del daimon de Sòcrates, què en direm? Una mentida, o què? Per a mi, cap dels trets relatats sobre l'habilitat de Pitàgores en l'endevinació no em sembla tan gran i tan diví, ja que de la mateixa manera que Homer representa Atenea "estant al costat d'Ulisses en totes les proves", igualment, des del naixement de Sòcrates, el seu daimon el va dotar, sembla ser, per servir-lo de guia en la vida, d'una mena de "vista" que "anant tota sola davant d'ell, l'il·luminava" en els afers obscurs i impenetrables per la saviesa humana, a propòsit de les quals el daimon li parlava sovint, i inspirava també divinament les seves decisions.

Per saber sobre aquesta qüestió molts més altres elements encara més meravellosos, caldria preguntar a Símmies i altres companys de Sòcrates; però heus ací de què he estat testimoni. Un dia que anava a casa de l'endeví Eutifró, te'n recordes, oi, Símmies, es va trobar que Sòcrates pujava en direcció del Símbolon i de la casa d'Andòcides confonent Eutifró amb preguntes per divertir-se. De sobte es va aturar, deixant de parlar, i es va quedar una estona reflexionant; tot seguit va reprendre el pas, va agafar el carrer dels ebenistes i va cridar aquells d'entre els seus companys que ja se n'havien allunyat, dient-los que el seu daimon l'havia visitat. La major part van tornar cap enrere amb ell, i jo em trobava entre ells perquè volia quedar-me amb Eutifró, però alguns entre els més joves van continuar tot dret el seu camí, pensant, sens dubte, posar en evidència el daimon de Sòcrates i van arrossegar amb ells el flautista Caril·los, el qual també havia vingut amb mi a Atenes per veure Cebes. Seguien el carrer dels estatuaris i passaven a la vora dels tribunals, quan van trobar una colla de porcs coberts de fang i tan nombrosos que s'empenyien els uns contra els altres; com que no hi havia manera d'apartar-se del seu pas, els porcs es van precipitar sobre alguns d'aquests joves i els van tirar a terra, mentre que esquitxaven els altres; Caril·los, ell també, va tornar a entrar a la casa amb les cames i la roba plens de fang. Car aquest incident va tenir com a resultat que riguem cada vegada que fem esment del daimon de Sòcrates, meravellant-nos de veure que la divinitat no abandonava mai aquest home i mai no es desinteressava d'ell".

[11] "Creus doncs, Teòcrit, va dir llavors Galaxidor, que el daimon de Sòcrates tenia un poder particular i extraordinari, que no es tractava d'una banda d'aquest instint endevinatori comú a tothom que el nostre filòsof havia enfortit per l'experiència i que li permetia, en situacions obscures i rebels a les conjeitures raonables, fer decantar la balança en un o altre sentit? En efecte, el pes d'una sola petita dracma no va aconseguir per ell fer inclinar el canastró de la balança, però si l'afegim a una càrrega en equilibri amb una altra, porta el tot al seu costat; de la mateixa manera, un esternut, una paraula inesperada o qualsevol altre senyal similar és per ell mateix massa feble i massa lleuger per arrossegar a actuar una ment; però quan es troba davant de dos raonaments contraris, aquest senyal, afegint-se a un dels dos, resol el dilema, trencant l'equilibri, i permet que es produeixi un moviment i un impuls".

"En efecte, Galaxidor, va dir el meu pare interrompent-lo, jo mateix he sentit dir a un filòsof de l'Escola de Mègara, que ho treia de Terpsion, que el daimon de Sòcrates no era altra cosa que un esternut, el seu o el dels altres. Així, si algú estornudava a la seva dreta, davant o darrere d'ell, això el duia a actuar, però si hom estornudava a l'esquerra, hi renunciava; quan estornudava ell mateix, si era en el moment en què es disposava a actuar, l'esternut el confirmava en la seva intenció; però si ja estava actuant, l'esternut el retenia i li aturava

l'impuls. Però el que em sorprèn molt és que, si es decidia segons l'esternut, no deia als seus companys que era aquest, i no el seu daimon, allò que el portava a actuar o a no fer-ho. Car, d'altra banda, amic meu, és una prova de presumció vana, en canvi, i de vanitat, i no el fet de la sinceritat i de la simplicitat el que, als nostres ulls, han fet la veritable grandesa i superioritat d'aquest filòsof en relació amb la resta dels homes, amb una actitud d'aquesta mena consistent a ser afectat en tot moment per coses exteriors, com una veu o un esternut i, així, apartar-se dels propis actes i renunciar a les pròpies decisions. Es veu bé, per contra, que els impulsos de Sòcrates, tenien en tots els casos una força i una intensitat inflexibles que només podien venir d'un principi i d'un judici drets i sòlids. Car, al capdavant, ser pobre tota la vida voluntàriament mentre que podia rebre diners d'amics que n'hi haurien donat amb joia i goig; no haver renunciat a la filosofia malgrat tants obstacles i, finalment, quan els seus deixebles havien fet mil esforços per salvar-li la vida i havien imaginat un enginós pla de fugida, no haver-se deixat endur per les seves pregàries insistents, no haver reculat quan s'apropava la mort sinó, al contrari, haver mantingut, davant d'aquest esdeveniment terrible, la seva raó increbrantable; no es tracta en aquest cas d'un home que canviï d'opinió en tot moment d'acord amb una veu o un esternut, sinó d'un home que una autoritat i un principi superiors guiaven cap al bé.

Sento dir també que havia predit la destrucció de les forces ateneses a Sicília a alguns dels seus amics. I abans d'aquesta època encara, quan Pirilampes, fill d'Antifont, que havia estat ferit amb una javalina i fet presoner per nosaltres en la desfeta de Dèlion, va saber de la boca dels diputats vinguts d'Atenes per negociar una treva que Sòcrates, amb Alcibiades i Laques, havia baixat a Registe i tornat a casa seva, va pronunciar diverses vegades el nom de Sòcrates i el d'alguns dels seus amics, soldats de la seva companyia, que havien fugit amb ell en direcció del Parnès i havien estat morts per la nostra cavalleria, per no haver obeït, deia, el daimon de Sòcrates agafant un camí diferent d'aquell pel qual Sòcrates els guiava, quan van fugir del camp de batalla. Però Símmies també ha sentit explicar aquesta història, crec". "Més d'una vegada, va dir Símmies, i per més d'una persona, ja que aquest esdeveniment va fer parlar molt a Atenes del daimon de Sòcrates".

[12] "I doncs! Símmies, va dir llavors Fidolau, deixarem que Galaxidor ridiculitzi una manifestació com aquesta del poder profètic i que la redueixi a esternuts i a veus, que el poble ignorant considera coses de poca importància i només presenta com a bromes? Perquè, quan es troba davant de perills una mica greus o d'afers més seriosos, es verifica el que diu Eurípides:

Ningú diu bestieses com aquestes quan l'amença el ferro”.

“Fidolau, va reprendre Galaxidor, estic disposat a escoltar Símmies sobre aquesta qüestió, si ell mateix ha sentit Sòcrates parlar-ne, i a creure'l amb vosaltres; però el que n'heu dit Plimnis i tu no és difícil de refutar. En efecte, de la mateixa manera que en medicina un pols ràpid o una pústula, símptomes benignes per ells mateixos, són signes d'un mal que, en canvi, no és benigne; de la mateixa manera que per a un navegant el crit d'un ocell de mar o el pas d'un prim núvol groguenc fan predir un gran vent i una mar forta; de la mateixa manera, per a un esperit exercitat en l'endevinació, un esternut o una veu, coses per elles mateixes de poca importància, poden tanmateix ser signes d'un esdeveniment important. No hi ha cap art, en efecte, en el qual es menyspreï l'anunci de grans coses per petites, o d'una gran quantitat de coses per només algunes. No; si un home que ignori el significat de l'escriptura, veient les lletres en un nombre tan petit i tan escarransides d'aparença, no volgués creure que un escriptor va poder fer amb aquestes lletres escriure la història de les grans guerres dels segles passats, fundacions de ciutats, gestes i dissorts de prínceps, i sostingués llavors que és un ésser sobrenatural el que revela i explica cadascun d'aquests esdeveniments a l'historiador en qüestió, riuries de bon grat, estimat, per la simplicitat d'un home així. Així, tinguem compte nosaltres mateixos, en no saber el significat, per al futur, dels diferents signes que usa l'endevinació, de mostrar una certa ingenuïtat ofuscant-nos de veure un home intel·ligent traient d'aquests presagis una afirmació sobre les coses que escapen a la nostra vista i això quan afirma ell mateix que no és un esternut o una veu el que guia els seus actes, sinó un ésser sobrenatural.

“Ara m'adreço a tu, Plimnis. T'estranyes que Sòcrates, un home que ha humilitzat la filosofia sobretot per la seva modèstia i simplicitat, no hagi anomenat aquest signe simplement “esternut” o “veu”, sinó que hi hagi donat el nom enfàtic de “daimon”. Per a mi, al contrari, estaria estranyat que un home considerat mestre en la dialèctica i l'ús de les paraules, com Sòcrates, hagués dit que era un esternut, i no el seu daimon, allò que li enviava les advertències; és com si algú digués que és la fletxa el que l'ha ferit, i no el llançador per mitjà de la fletxa; o encara, que és la balança el que pesa la càrrega, i no l'home per mitjà de la balança. L'acte no s'ha d'atribuir a l'instrument, sinó a l'home que posseeix l'instrument i en fa ús per produir aquest acte. El signe utilitzat per la potència que envia aquest signe és un instrument com un altre. Però, repeteixo, si Símmies té alguna cosa a dir-nos sobre aquest tema, l'hem d'escoltar, car hi està més instruït que ningú”.

246. Plutarc, El déu de Sòcrates 20 pàg. 588 B-21 pàg. 590 B ◊ I C 412 Giannantoni

S'havien engrescat en una decisió que no era sense grandesa, la que havien iniciat poc abans Galaxidor i Fidolau, traient el problema de la natura i de la manera d'actuar del fenomen que s'anomenava el dimoni de Sòcrates. No vam sentir la resposta de Símmies a l'argumentació de Galaxidor; però va explicar tot seguit que ell mateix, havent preguntat un dia a Sòcrates sobre aquesta qüestió, no havia rebut d'ell cap resposta i que, a causa d'això, en endavant no li havia fet preguntes; solament, afegia, havia sovint sentir Sòcrates expressar el parer que la gent que pretenia tenir visions gràcies a les quals s'havien comunicat amb un ésser diví eren impostors, però que, en canvi, parava atenció a aquells que deien haver sentit una veu i que els preguntava sobre això minuciosament i amb molta seriositat.

“Després d'això, va continuar Símmies, ens va venir la idea, mentre examinàvem aquesta qüestió entre nosaltres, que el daimon de Sòcrates potser no era una “visió” sinó més aviat la percepció d'una veu o la comprensió d'una paraula que li arribava d'una manera extraordinària: d'aquesta manera, en el son, no ens parla cap veu, i tanmateix tenim la impressió de percebre paraules el sentit de les quals ens és intel·ligible, i no ens imaginem que hi ha gent parlant.

Però, en realitat, la majoria de persones només tenen aquesta percepció en el somni, car aleshores són més receptius a causa de la calma que el son procura al cos, mentre que en estat de vetlla la seva ànima té prou feines a escoltar els éssers superiors i, a més, el tumult de les passions i el remolí dels afers que els ofeguen els fan incapaços d'entendre els seus missatges i d'estar-hi atents. En Sòcrates, en canvi, l'esperit, pur i exempt de passions, com que no té comerç amb el cos més que per les necessitats indispensables, tenia prou sensibilitat i finor per reaccionar davant de l'objecte que el colpia. I aquest objecte no era versemblantment un llenguatge articulat, sinó el pensament d'un daimon que, sense la intermediació d'una veu, entrava en contacte amb la intel·ligència del filòsof només pel contingut del seu missatge. Efectivament, el so de la veu s'assembla a un cop que, per l'òrgan de l'oïda, fa passar fins a l'ànima les paraules que pronunciem en la conversa, obligant-la a rebre-les, però la intel·ligència de l'ésser superior condueix una ànima ben dotada simplement fregant-la pel pensament que ha concebut, ja que aquesta ànima no té necessitat d'un cop que la colpeixi; i l'ànima s'abandona a ell, tant si l'ésser diví abandona com si reté els seus impulsos que no tenen la violència produïda per l'oposició de les passions i que resten tous i dolços, com regnes fluïxes. Cal admirar-se'n, quan hom veu, aquí, un petit timó fer canviar de rumb grans vaixells, o bé un simple toc amb la punta dels dits, fer una rotació contínua al gir del terrissaire? Perquè

aquests objectes són inanimats, certament, però fabricats per ser mòbils, són bastant llisos per prestar-se al moviment, una vegada que se'ls ha donat l'impuls. Doncs l'ànima humana, tensada, per dir-ho d'alguna manera, per mil impulsos, com pel mateix nombre de fils de marionetes, és de lluny el més flexible de tots els instruments, si la utilitzem racionalment, i es mou una vegada que s'hi ha donat l'impuls, en funció del pensament concebut per la intel·ligència. Car és aquí, en la intel·ligència, que tenen el principi les passions i impulsos de l'ànima i, des que es mou la intel·ligència, aquestes afeccions entrenades d'aquesta manera exerceixen una tracció sobre l'home i creen en ell una tensió.

D'altra banda, és aquí on el pensament mostra millor la seva força. Els ossos són insensibles, els nervis i les carns, plens de substàncies humides, i la massa que formen, pesant, immòbil i inerta; però, des del moment mateix en què l'ànima concep algun projecte en la seva intel·ligència i dirigeix cap a ell el seu impuls, llavors aquesta massa es dreça sencera, tensa en totes les seves parts i, portada per ales, per dir-ho d'alguna manera, vola i executa la idea. Certament, és difícil i fins i tot totalment impossible comprendre per quina mena de moció, de tensió, de coordinació, l'ànima concep una idea i, després d'això, pels seus impulsos arrossega amb ella la massa del cos. Però en definitiva un pensament nascut a l'interior de la intel·ligència aconsegueix posar en moviment el cos sense l'ajut de cap llenguatge articulat. En aquestes condicions, no és difícil, al meu entendre, creure que un esperit pugui ser guiat per un esperit superior, i una ànima per una ànima més divina que de l'exterior entri en contacte amb ella, de la mateixa manera que la raó entra en contacte amb una altra raó, com la llum amb el seu reflex. Car, en realitat, la manera com ens comuniquem els pensaments per mitjà del llenguatge parlat és com si anéssim a les palmentes entre tenebres; mentre que els pensaments dels daimons, que són lluminosos, brillen en l'ànima dels homes demoníacs; no tenen necessitat de les paraules i dels mots que els homes utilitzen com a signes per comunicar-se entre ells, cosa que fa que només tenen figures i imatges dels seus pensaments, dels quals ignoren la mateixa realitat, llevat dels homes que, com he dit, reben una llum especial que els ve dels daimons.

“Tanmateix, el fenomen del llenguatge permet d'una certa manera convèncer els incrèduls; rebent la impressió de sons articulats, l'aire es transforma totalment en veu i en paraula i transmet el pensament en l'ànima de l'oient. Ens hem d'estranyar, doncs, que l'aire, gràcies a la seva receptivitat, també pugui ser modificat pel mateix pensament dels éssers celestials i comunicar així als homes superiors i divins el missatge de l'ésser que ha concebut aquest pensament? Es pot captar el soroll que fan els cops dels sapadors amb l'ajut d'escuts de bronze que emeten com un eco el so que puja del fons de la terra i els copleja, mentre que els

altres objectes deixen passar el soroll dels cops. que es dissipa sense ser detectat; de la mateixa menera els missatges dels daimons passen pel mig de tots els homes, però només troben eco entre aquells el caràcter dels quals no té torbació i l'ànima sense agitació, aquells que precisament nosaltres anomenem homes sants i demoníacs. Però el poble crei que és només durant el son que els homes reben inspiracions divines; i la idea que puguin ser influïts d'aquesta manera en l'estat de vetlla i de plena consciència passa als seus ulls com alguna cosa estranya i increïble. És més o menys com si es digués que un músic toca la seva lira quan les cordes estan fluïxes, i que no la pot tocar ni fer-ne música quan està ben tensa i acordada.

La gent no veu que el motiu d'aquesta insensibilitat és l'absència d'acord harmoniós i la confusió que regnen en ells mateixos, defecte del qual el nostre amic Sòcrates va estar exempt com havia predit l'oracle pronunciat al seu pare, quan Sòcrates encara era petit; aquest oracle li havia manat de deixar al nen que fes tot el que li passés pel cap, no violentar els seus impulsos ni reprimir-los, ans de deixar-los via lliure, sense preocupar-se per Sòcrates llevat d'adreçar una pregària a Zeus Agoreu i a les Muses, perquè indubtablement el nen tenia, en ell mateix, per comportar-se en la vida una guia que li valia més que mil mestres i mil pedagogs".

[21] Heus ací, Fidolau, quon ha estat el nostre sentiment sobre el daimon de Sòcrates tant durant la vida del nostre amic com després de la seva mort, i només tenim menyspreu cap aquells que han parlat de veus, d'esternuts o de coses similars. Pel que fa a la història que hem sentit que explicava Timarc de Queronea sobre aquest tema, s'assembla més a un mite o a una ficció que a un desenvolupament racional, i em pregunto si no és preferible silenciar-la". "En absolut, va dir Teòcrit, explica-la de punta a punta; car el mite, també ell, pot, fins i tot si aquesta no és rigorosa, tenir part de veritat. Però, per començar, digue'ns qui era aquest Timarc, perquè no l'he conegut". És molt normal, estimat Teòcrit, va dir Símmies, perquè Timarc va morir molt jove, després d'haver demanat a Sòcrates que l'enterrés al costat de Lamprocles, el fill del filòsof, mort pocs dies abans, que era el seu amic i tenia la mateixa edat que ell. Per tant, Timarc volia saber de quina natura era el daimon de Sòcrates. Era un home de bon naixement que gaudia des de feia poc de la filosofia; ens va agafar, a Cebes i a mi, com a únics confidents del seu projecte, i el va fer baixar a l'antre de Trofoni, **FALTA**

**247. Apuleu, El déu de Sòcrates 14, 150 + 17, 157-158 + 20, 165-24, 178 + Apol. 27 ◊ I C 413
Giannantoni**

[14] Podria esmentar molts exemples d'aquest tipus; però són tan coneguts i en un nombre tan elevat que qui els volgués enumerar n'oblidaria molts més que no n'esmentaria. No em dedicaré doncs a recordar aquests fets, als quals alguns esperits poden no donar fe, però que són almenys coneguts universalment. És millor discutir de les diferents espècies de genis esmentats pels filòsofs, per tal que pugueu conèixer clarament quin era el pressentiment de Sòcrates i quin era el déu que tenia com a amic. [17] I ara qui s'estranyarà si Sòcrates, aquest home eminentment perfecte, savi segons que va dir el mateix Apol·lo, va conèixer i honorar el seu déu, el seu guardià, el seu lar familiar (puc anomenar-lo així) que apartava d'ell tot el que calia apartar, que el protegia contra tots els perills, que li donava tots els consells necessaris? I, quan la seva saviesa fallava, quan els seus parers eren impotents, de manera que calien presagis, era encara ell qui apartava el dubte del cor de Sòcrates per una revelació divina. En efecte, hi ha en la vida moltes circumstàncies en què fins i tot els savis estan obligats a recórrer als oracles i als endevins.

Però Sòcrates no diu simplement que l'hagi vingut a colpir una veu, diu una certa veu: aquest afegit demostra que no és una veu ordinària, una veu humana, perquè llavors hauria afegit inútilment "una certa"; li hauria valgut més dir una veu o la veu d'algú, com la cortesana de Terenci: "No he sentit la veu del meu soldat?" Però quan es diu una certa veu, hom ignora d'on ve, hom dubta fins i tot de si existeix; hom fa entendre que té alguna cosa d'extraordinari i de misteriós, com aquella que, en relació amb Sòcrates, li parlava d'una manera divina i tan adequada. També crec que no coneixia el seu geni només per l'audició, sinoó també per signes visibles, car sovint deia que un signe diví, i no una veu, se li havia presentat: aquest signe potser era la figura del mateix daimon que només Sòcrates veia, com, en Homer, Aquil·les veu Minerva. Estic convençut que la majoria de vosaltres dubten de creure el que acabo de dir, i s'estranyen que aparegués a Sòcrates la forma d'un daimon. Però Aristòtil comenta (i és un testimoni imponent) que els pitagòrics trobaven molt estrany quan algú deia que no havia vist mai daimons. En efecte, si cadascú pot veure la seva imatge divina, per què això no hauria passat a Sòcrates, a ell que la saviesa havia elevat al rang dels déus supremes? Perquè el que hi ha de més semblant i de més agradable a un déu és un home d'una virtut perfecta; un home tan superior als altres mortals que és ell mateix inferior als déus immortals.

[21] No estem més aviat estimulats per l'exemple i el record de Sòcrates? Per què la por d'aquests déus no ens porta a l'estudi de la mateixa filosofia? No sé què ens impedeix, i m'estranyo sobretot del fet que, desitjant tots la felicitat, i sabent que només resideix en l'ànima i que, per viure feliç, cal conrear la nostra ànima, m'estranya que no la cultivem. Aquell que volt tenir la vista aguda ha de cuidar els seus ills, per mitjà dels quals hi veu; el que vol

córrer amb rapidesa ha de cuidar els seus peus, que li serveixen per córrer; i el que vol lluitar al pugilat ha d'enfortir els braços, amb els quals lluita: en definitiva tots els altres membres demanen una cura d'acord amb les seves funcions. Això està clar per a tothom; per tant no em puc deixar d'estranyar i no puc comprendre que l'home no cultivi la seva ànima amb l'ajut de la seva raó. Car en definitiva és necessari per a tothom saber viure. No passa el mateix amb la pintura o la música: un home honest pot ignorar aquestes dues arts sense incórrer en blasme o infàmia. No sé tocar la flauta com Ismènia, i no en tinc vergonya; no sé pintar com Apelles o esculpir com Lisip, però no m'enrogeixo: en definitiva, està permès ignorar sense vergonya tots els talents d'aquesta mena.

[22] Però digueu, si us atreviu: no sé viure com Sòcrates, com Plató, com Pitàgores, i no m'envermelleixo. No gosaríeu dir-ho mai. I, cosa estranya! allò que hom no vol que sembli que s'ignora, s'oblida d'aprendre-ho; hom recula a la vegada davant de l'estudi i davant la ignorància d'aquest art! Feu el recompte de les despeses de cada dia, i en trobareu moltes de massa fortes i inútils, i no trobareu res d'emprat per a vosaltres, és a dir, per al culte del vostre daimon, culte que no és altra cosa que la santa pràctica de la filosofia. Els homes construeixen magnífiques cases de camp; decoren esplèndidament els seus palaus, augmenten el nombre dels seus esclaus; però en tot això, en aquesta abundància, hi ha alguna cosa que fa vergonya: és el mateix amo. I no és cap equivocació: apleguen riqueses i els reten culte, i ells mateixos resten ignorants, grollers i sense cultura. Mireu aquests edificis en els quals han gastat tot el seu patrimoni: no hi ha res de més rialler i de més esplèndid; es tracta de vil·les tan grans com ciutats, cases decorades com temples, servidors nombrosos i pentinats acuradament; mobles esplèndids, d'un luxe enlluernador; tot és sumptuós, tot és magnífic, excepte l'amo mateix. Només ell, com Tàntal, és pobre: entremig de les seves riqueses, li falta tot; no té ganes d'una fruita que se li escapa, o set d'una aigua enganyosa; ans està alterat, té fam de la veritable felicitat, és a dir, d'una vida tranquil·la i d'una saviesa feliç. No sap que hom examina les riqueses com els cavalls que hom vol comprar.

[23] Aleshores no es té en compte l'arnès del cavall, ni la sella, ni els ornaments que brillen en el seu cap, ni les regnes sembrades d'or, de plata i de pedreria, ni la riquesa i l'art dels objectes que envolten el seu coll, ni la ciselladura del seu fre, ni l'esclat i el dorat de les seves cingles: al contrari, no es té en compte tot això, es mira el cavall nu; hom examina el seu cos, el seu ardor, la noblesa de la seva marxa, la rapidesa de la seva cursa i la força de les seves regnes. Hom mira en primer lloc si, abans que res, "té el ventre curt, el coll atrevit, un cap retallat, una gropa arrodonida, si hom veu que el seu pit s'infla de músculs". Tot seguit, si l'espina dorsal és doble; car volem que tingui el moviment ràpid i suau. De la mateixa manera, en l'apreciació de

l'home, aparteu-ne tot allò que li és estranger; examineu l'home sol, reduït a ell mateix, pobre, com el meu Sòcrates. Per la resta, considero estranger a l'home allò que deu als seus pares i a la fortuna; car tot això no entra en la meva admiració per Sòcrates. La noblesa, els avantpassats, la genealogia, les riqueses envejades, tot això, repeteixo, és estranger. Aquesta glòria del naixement ve d'un avantpassat que fou tal que el seu nét no se n'havia d'enorgir. Passa el mateix amb els altres avantatges que podríeu enumerar. Aquest home és noble; lloeu els seus pares. És ric; no crec en la fortuna. No faig cas de la resta. Té vigor: la malaltia el pot abatre. És lleuger: es farà vell. És bell: espereu una mica, i ja no ho serà. Però si dieu, ha estudiat belles arts, està molt instruït, és tan savi com ho pot ser un home, és prudent: heus ací que finalment lleu l'home mateix. Tot això no és una herència dels seus pares, ni un regal de l'atzar, ni el resultat efímer d'un sufragi, no res que s'alteri amb el cos o que canviï amb l'edat: són els únics avantatges del meu Sòcrates, i fies per això que menyspreava la possessió dels altres.

[24] Això no us excita a l'estudi de la saviesa? No sentiríeu barrejar amb les vostres lloances res que us fos estranger; i aquell que us volgué slloar estaria obligat a dir de vosaltres allò que Acci, al començament del seu Filoctetes, va dir d'Ulisses: "Heroi gloriós, sortit d'una pàtria obscura; tu el nom del qual és famós i l'ànima plena de saviesa; tu que vas guiar els grecs, i vas saber-los venjar d'Ilíon; fill de Laertes". Només parla del seu pare en darrer lloc; només heu sentit lloances de tipus personal; cap d'elles fa referència a Laertes, ni a Anticlea, ni a Arcesi: l'elogi tot ell pertany a Ulisses. Homer, parlant d'aquest heroi, no en diu altra cosa. Li dóna per companya la prudència, designada, segons el costum dels poetes, amb el nom de Minerva. És amb ella que supera tots els obstacles i tots els perills; penetra a la cova del ciclop, però en surt; veu els bous del Sol, però no els toca; baixa als inferns, però torna a pujar a la terra: és amb saviesa que depassa Escil·la sense ésser-ne arrossegat; que passa per l'abisme de Caribdis sense ser empassat; que beu la copa de Circe sense ser metamorfitzat; que va a raure a casa dels lotòfags sense quedar-s'hi; que sent les sirenes sense apropar-s'hi. *Apul. Apol. 27*: Tanmateix és un dels greuges que la ignorància atribueix normalment als filòsofs. Alguns d'entre ells busquen les causes pures i simples de l'existència dels cossos; hom diu que són impius i que reneguen dels déus, com Epicur, Anaxàgores, Leucip, Demòcrit i els altres que defensen la natura. Alguns trien per objecte de les seves curioses recerques la providència que ha ordenat el món, i adoren els déus amb entusiasme; hom els dóna vulgarment el nom de "mags": com si, pel fet que saben que aquestes meravelles actuen, sapiguessin fer-les actuar! D'aquest nombre foren antigament Epimènides, Orfeu, Pitàgores, Ostanès; i més endavant de

manera similar se sospità d'Empèdocles a causa de les seves Purificacions, de Sòcrates a causa del seu daimon, de Plató a causa del seu bé suprem.

248. Elià, Històries variades VIII 1 ◊ I C 414 Giannantoni

Sòcrates va parlar a Teages, Demòdoc i molts altres sobre la presència divina que l'acompanyava. Deia sovint que se li havia assignat una veu sagrada per seguir-lo. "Quan això passa" deia "sempre em diu que eviti el que que em proposava fer, però mai m'empeny a actuar. I d'altra banda" afegia "si un dels meus amics confia en mi en alguna qüestió i aquesta veu em parla, novament ve cap a mi. M'aconsella d'aquesta manera, i passo el consell a l'amic que m'havia fet la consulta. Segueixo les ordres divines i li prohibeixo actuar". Com a exemple esmentava Càrmides, fill de Glaucó, que li havia preguntat si s'havia d'entrenar per als jocs nemeus. Tan aviat com va començar a parlar la veu va intervenir. Sòcrates va intentar convèncer Càrmides que no s'impliqués en el projecte, però no li va fer cas i el seu esforç va tenir un mal final.

249. Julià, Discursos IV [= VIII] 6 pàg. 249 B ◊ I C 415 Giannantoni

També sabem que una veu divina acompanyava Sòcrates i el prevenia de fer allò que no havia de fer.

250. Eusebi, Preparació per a l'evangeli 1, 8, 17-19

(17.) Ταῦθ' ὁ Σωκράτης, ὡς ὁ Ξενοφῶν μαρτυρεῖ. συνάδει δὲ καὶ ὁ Πλάτων τούτοις ἐν τῷ Περὶ ψυχῆς τοιάδε λέγοντα αὐτὸν ἀναγράφων· "Ἐγὼ γάρ, ἔφη, ὦ Κέβης, νέος ὢν θαυμαστῶς ὡς ἐπεθύμησα ταύτης τῆς σοφίας, ἦν δὴ καλοῦσι περὶ φύσεως ἱστορίαν· ὑπερήφανον γάρ μοι ἐδόκει εἶναι εἰδέναι τὰς αἰτίαις ἐκάστου, διὰ τί γίνεται ἕκαστον καὶ διὰ τί ἀπόλλυται καὶ διὰ τί ἔστι· καὶ πολλάκις ἑμαυτὸν ἄνω κάτω μετέβαλλον, σκοπῶν πρῶτον τὰ τοιάδε· ἄρα ἐπειδὴν τὸ θερμὸν καὶ τὸ ψυχρὸν σηπεδόνα τινὰ λάβη, ὡς τινες ἔλεγον, τότε ἤδη τὰ ζῶα ξυντρέφεται· καὶ πότερον τὸ αἷμά ἐστιν ὧ φρονοῦμεν ἢ ὁ ἀήρ ἢ τὸ πῦρ· ἢ τούτων μὲν οὐδέν, ὁ δ' ἐγκέφαλός ἐστιν ὁ τὰς αἰσθήσεις παρέχων τοῦ ἀκούειν καὶ ὁρᾶν καὶ ὁσφραίνεισθαι, ἐκ τούτων δὲ γίνοιτο μνήμη καὶ δόξα, ἐκ δὲ μνήμης καὶ δόξης λαβούσης τὸ ἡρεμεῖν κατὰ ταῦτα γίνεσθαι

(18.) ἐπιστήμην. καὶ αὖ τούτων τὰς φθορὰς σκοπῶν καὶ τὰ περὶ τὸν οὐρανὸν τε καὶ τὴν γῆν πάθη, τελευτῶν οὕτως ἑμαυτῷ ἔδοξα πρὸς ταύτην τὴν σκέψιν ἀφυῆς εἶναι ὡς οὐδὲν χρῆμα. τεκμήριον δέ σοι ἔρῳ ἰκανόν· ἐγὼ γὰρ ἃ καὶ πρότερον σαφῶς ἠπιστάμην, ὡς γε ἑμαυτῷ καὶ τοῖς ἄλλοις ἐδόκουν, τότε ὑπ’ αὐτῆς τῆς σκέψεως οὕτω σφόδρα ἐτυφλώθην ὥστε ἀπέμαθον καὶ ταῦτα ἃ πρότοῦ ᾧμην εἰδέναι.” Ταῦτα Σωκράτης αὐτὸς ἐκεῖνος ὁ πᾶσιν ἀοίδιμος Ἕλλησιν. ὅτε τοίνυν καὶ τῷ τηλικούτῳ φιλοσόφῳ τοιάδε ἐδόκει εἶναι τὰ τῆς τῶν δηλωθέντων φυσιολογίας, εἰκότως μοι δοκῶ καὶ ἡμᾶς τὴν τούτων ἀπάντων ἀθεότητα παρητηῆσθαι, ἐπεὶ καὶ τὰ τῆς πολυθέου πλάνης αὐτῶν οὐκ ἔοικεν εἶναι ἀλλότρια τῶν εἰρημένων. τοῦτο μὲν οὖν ἐπὶ καιροῦ τοῦ προσήκοντος ἐλεγχθήσεται, καθ’ ὃν ἀποδείξομεν ὅτι πρῶτος Ἑλλήνων Ἀναξαγόρας νοῦν ἐπιστήσαι τῇ τοῦ παντός αἰτία μνημονεύεται. νῦν δέ μοι ἐπὶ τὸν Διόδωρον μετάβα καὶ σκόπει ὅσα περὶ τῆς πρώτης τῶν ἀνθρώπων θεολογίας ἱστορεῖ.

Així parla Sòcrates, d’acord amb el testimoni de Xenofont. I Plató també està d’acord amb aquest relat en el seu diàleg Sobre l’ànima, quan el descriu parlant així:

“Perquè en la meva joventut, Cebes –va dir–, jo mateix tenia un desig meravellós per aquest tipus de saviesa que ells anomenen investigació física: em va semblar una cosa magnífica per conèixer les causes de tot, per què s’origina cada cosa, i per què es mor, o per què existeix. I estava constantment fent anar la meva ment d’aquesta manera, examinant primeres preguntes com les següents: És que quan està calent i fred han assumit una espècie de putrefacció, com solien dir alguns? És llavors que els éssers vius són criats i alimentats? I és la sang l’element pel qual pensem, o l’aire o el foc? O no és cap d’ells, sinó el cervell, el que proporciona la sensació de la vista i l’oïda, i l’olfacte? I a partir d’aquests poden venir la memòria i l’opinió, i de la memòria i de l’opinió, quan han arribat a un estat fix, de manera semblant sorgir el coneixement. I llavors, jo especulava en la seva decadència, i els canvis als quals el cel i la terra estan subjectes, i al final em va semblar que jo era, de totes les coses del món, la menys equipada per la naturalesa per a aquesta especulació. I et diré una bona prova d’això: jo estava tan completament encegat per la mera recerca, que fins i tot el que abans entenien clarament, almenys segons que creïem jo i altres, ho vaig desaprendre –fins i tot el que abans pensava que sabia”.

Així ho va dir Sòcrates, aquest home tan celebrat per tots els grecs. Per tant, si fins i tot aquest gran filòsof tenia aquesta opinió de les doctrines fisiològiques dels que he esmentat, crec que també nosaltres hem desaprovat amb raó l’ateisme de tots ells, ja que el seu error politeista també sembla no tenir cap relació amb les opinions ja esmentades. Això, però, s’ha de

demostrar quan s'escaigui, quan demostraré que Anaxàgores és el primer dels grecs esmentats que va col·locar la ment presidint la causa del Tot.

L'ACUSACIÓ, EL JUDICI I LA MORT DE SÒCRATES

251. Xenofont, Memorables 1.1.1 (traducció de Carles Riba)

Sovint he estranyat amb quines raons els acusadors de Sòcrates convenceren els atenesos, que mereixia la mort per delictes contra la ciutat. L'acusació formulada contra ell deia així:

“Sòcrates és culpable de no reconèixer els déus que la ciutat reconeix, i d'introduir altres divinitats noves; és culpable també de corrompre la joventut”.

252. Plató, Apologia 24b-c (traducció de Joan Creixells)

Respecte a les acusacions dels meus primers acusadors, és suficient aquesta defensa davant vostre. Quant a Meletos, l'honorable i patriota Meletos, com el mateix s'anomena, i als meus recents acusadors, intentaré ara defensar-me. I encara un cop, com que són diferents dels altres aquests nous acusadors, prenguem el text de la meua acusació. Aquesta ve a dir el següent: “Sòcrates és culpable de corrompre la joventut i de no creure en els déus en els quals la ciutat creu, sinó en altres divinitats noves”. Aquesta és l'acusació; examinem-la ara punt per punt. Ell diu que sóc culpable de corrompre els joves. Jo, en canvi, atenesos, dic que Meletos és culpable de fer broma amb les coses serioses, de dur lleugerament la gent al tribunal i de fer veure que li importen molt i el preocupen moltes coses de les quals en realitat mai no s'ha ocupat. Que això és tal com dic, provaré de demostrar-vos-ho.

253. Diògenes Laerci 2.40

En particular l'acusació, jurada al començament del procés, era del tenor següent, com afirma Favorí en el Metroon, conservat encara avui: “Va presentar l'acusació següent i hi va prestar jurament Melet, fill de Melet, del dem de Piteu, contra Sòcrates, fill de Sofronisc, del dem d'Alòpex: Sòcrates comet injustícia perquè no considera com a tals els déus que la ciutat reconeix, mentre que introdueix altres divinitats noves. Comet, a més, injustícia, ja que corromp els joves. Pena demanada: la mort”. Com que Lísies va escriure un discurs en defensa

d'ell, el filòsof, després d'haver-lo llegit completament, va dir: "el discurs és bell, Lísies, tanmateix no és adequat per a mi". En efecte, era de tipus predominantment judicial, més que filosòfic.

254. Suda, s. v. Sòcrates

ἐμάνθανε δὲ καὶ καθαρίζειν παρὰ Κόνωνι, γέρων ἤδη ὦν· σκωφθεὶς δὲ ὑπὸ Σόλωνος, ὀψιμαθῆς εἶπε μᾶλλον ἢ ἀμαθῆς. ἐκ Ξανθίπτης δὲ ἔσχε Σωφρονίσκον καὶ Λαμπροκλέα. τῶν νέων δὲ τῶν πλείστων ἐρωτικῶς περὶ αὐτὸν σχόντων, ἐφθονήθη. καὶ πρῶτος Ἀριστοφάνης τὰς Νεφέλας γράψας ἐκωμώδησεν αὐτὸν ὡς διαφθείροντα τοὺς νέους καὶ ἄθεον, διότι τὸν κύνα καὶ πλάτανον δι' ὑπερβολὴν δεισιδαιμονίας ὤμνυεν· ὕστερον δὲ Ἄνυτος καὶ Μέλητος ἐπὶ τούτοις αὐτὸν ἐγράψαντο καὶ εἶλον·

Fins i tot va aprendre a tocar la cítara de Cònon, encara que ja era d'edat avançada. Essent objecte de burles per Soló, va dir: "És millor un alumne amb retard que ignorant". Amb Xantipa va engendrar Sofronisc i Lamprocles. Era objecte d'enveja perquè la majoria de nois joves se sentien atrets eròticament per ell. El primer a escriure una comèdia en contra seu va ser Aristòfanes, Els núvols, contra, al·legant que corrompia la joventut i que era ateu, perquè ell havia jurat "pel gos" i "pel plàtan" en una exageració de superstició. Finalment Anitos i Meletos el van acusar amb aquests càrrecs i van guanyar el cas.

255. Dió Crisòstom, Discursos XLIII (36) 8-10 ◊ I C 121 Giannantoni

El seu acudador era Melet, un company repugnant, i també un mentider. Va dir: "Sòcrates és culpable de corrompre els joves i de no honorar les divinitats que la ciutat honora i introduir noves divinitats" –segurament el contrari del que feia Sòcrates. Perquè no només va honorar els déus més que qualsevol altre, sinó que va compondre un himne en lloança d'Àpol·lo i Àrtemis, aquest pean que encara ara canto, i va intentar evitar que no només els joves, sinó també els seus pares, fossin corromputs, renyant-los i reprovant-los, en cas que algú fos cobdiciós o llicenciós o intentés fer diners amb la política, alguns manegant l'absolució per diners, altres fent xantatge a la gent, i altres fent pillatge als dissortats habitants de les illes amb el pretext d'un impost o en connexió amb les formacions de soldats, exactament com

alguns estan fent a Prusa. Aquest és el motiu pel qual l'odiaven i deien que corrompia els joves.

256. Dió Crisòstom, Discursos XXXVII (20) 32 ◊ I C 122 Giannantoni

Encara no he fet esment de la consideració més important, que és que un honor tan important no hauria de ser capgirat, en cas que ho fos, com a conseqüència d'una difamació, sinó d'un procés legal correcte; i no per alguna culpa trivial, sinó només per la més gran. Perquè, pel que fa a la difamació, fins i tot Sòcrates podria ser un corruptor de joves i un subversor de totes les creences preuades de la gent, començant pels déus. Qui no han difamat aquests homes que no han difamat ningú? No han difamat a Sòcrates, Pitàgores, Plató? No han difamat al mateix Zeus, Posidó, Apol·lo i tots els altres déus?

257. Dió Crisòstom, Discursos XXXIII (16) 9 ◊ I C 123 Giannantoni

Però tingueu en compte quina mena de situació és. Els atenesos, per exemple, estant acostumats a escoltar-se amb insults i, per déu, anant al teatre amb l'expressa finalitat d'escoltar-se amb insults i, havent establert un concurs amb un premi per al més hàbil en aquesta mena de qüestió –no havent caigut en la idea per ells mateixos sinó per consell del déu– acostumaven a escoltar Aristòfanes i Cratí i Plató i no els van imposar cap mal. Però quan Sòcrates sense la protecció de l'escenari i les grades va proposar-se dur a terme les instruccions d'aquest déu, no fent danses vulgars o tocant estúpidament la flauta, no ho van suportar. Aquests poetes còmics, sabeu, essent desconfiats i tímids, adulaven la multitud com s'adula un amo, mossagant suaument i amb una riallada, tal com fan les enfermeres amb els infants quan cal que beguin alguna cosa que té mal gust, embadurnant el got amb mel abans de donar-ho als nens. Així s'esdevé que els poetes còmics van fer no menys mal que bé, infactant la ciutat amb insensatesa i burles i acudits procaços. Per la seva banda, el filòsof censurava i renyava els seus oients.

258. Plutarc, Nícies 23, 4 p. 538 F ◊ I C 124 Giannantoni (traducció de Carles Riba)

La gent no tolerava els físics i els meteoròlegs, com els anomenaven aleshores, perquè reduïen l'acció divina a causes irracionals, a forces cegues i a incidents necessaris. Fins i tot,

Protàgores anà a l'exili, Anaxàgores, tancat a la presó, amb prou feines en sortí gràcies a Pèricles, i Sòcrates, baldament no tenia res a veure amb aquestes especulacions, que fins i tot perdé la vida a causa de la seva filosofia.

259. Quintilià, Institució oratòria IV 4, 5 ◊ I C 125 Giannantoni

Hi ha proposicions simples i altres que comprenen dos o més punts. Això pot succeir de diverses maneres. O perquè tanca en si diversos delictes, com quan acusaven Sòcrates de corrompre la joventut i de novetats en punt de religió, o perquè conté moltes coses, però una depèn de l'altra, com si a Èsquines se l'acusa que va exercir malament la seva ambaixada, que va faltar a la veritat, no va fer res del que se li va encarregar, que es va aturar més del que havia de fer i que es va deixar subornar. Si cadascuna d'aquestes parts es proposa separatament per provar-la, és clar que seran altres tantes proposicions: si es proposen totes juntes, s'anomenarà partició o divisió.

260. Plutarc, De Alex. M. fort. aut virt. I 5 p. 328 D ◊ I C 126 Giannantoni

I Sòcrates, introduint daimons estrangers, va ser condemnat a una acusació a Atenes de part dels sicofantes.

261. Filòstrat, Vida d'Apol·loni VII 11 ◊ I C 127 Giannantoni

Mentre que l'acusació d'Anitos i Melitos era "Sòcrates comet una injustícia corrompent la joventut i introduint una nova religió", nosaltres som acusats en termes com aquests "un tal comet una injustícia pel fet de ser savi i just i dotat de comprensió cap als déus no menys que cap als homes, i amb un ampli coneixement de les lleis".

262. Josep, Contra Apió II 263-4 ◊ I C 128 Giannantoni

Per quin altre motiu Sòcrates fou condemnat a mort per ells? No va trair la seva ciutat als enemics, ni era culpable de cap sacrilegi en relació amb cap dels seus temples, sinó perquè va fer certs nous juraments i va afirmar, sigui de debò o, com diuen alguns, només en broma, que un determinat dimoni li feia senyals [sobre el que no havia de fer]. Per aquestes raons, fou

condemnat a beure verí i va morir. El seu acusador també es va queixar que corrompia els joves, induint-los a menysprear la constitució política i les lleis de la seva ciutat, i per tant Sòcrates, ciutadà atenès, va patir aquest càstig tan gran.

263. Sòcrates escolàstic Història eclesiàstica III 16, 20 ◊ I C 131 Giannantoni

Havent-los condemnat [sc. els mites] Sòcrates, que entre ells era el filòsof més excel·lent, va ser condemnat per contaminar els dàimons que tenien.

264. Anònim, Argument del Busiris d'Isòcrates ed. G. Mathieu-É. Brémond, pàg. 187-8 ◊ I C 152 Giannantoni (traducció de Joan Castellanos)

Isòcrates escriu aquest discurs contra Polícrates, un sofista a qui la pobresa havia forçat a exercir aquesta activitat. Atenès de naixement, exercia de sofista a Xipre. Li escriu com a amic amb la intenció de corregir els errors que havia comès en els seus discursos, en l'Elogi a Busiris i en l'Acusació a Sòcrates. Ell fou, doncs, qui oferí el discurs d'acusació a Sòcrates als amics d'Ànitos i de Melet amb l'objectiu de fer-lo condemnar a mort amb les seves acusacions. I l'acusaven d'introduir divinitats noves a Atenes, afirmant que calia venerar ocells, gossos i altres objectes d'aquesta mena, i que amb aquests ensenyaments corrompia els seus joves deixebles. Alguns s'han preguntat per quina raó no s'ha ocupat clarament del discurs contra Sòcrates, si sentia inquietud pel seu mestre. Aquesta és la nostra opinió: no volia irritar els atenesos que acabaven de condemnar Sòcrates. Sembla, doncs, que els demostra que el condemnaren erròniament. I, de fet, ells mateixos es penediren més tard d'haver actuat de forma impia en condemnar-lo, després que foren castigats amb la pesta que aparegué a conseqüència de la seva mort. Sòcrates morí sota l'arcontat de Laquet. Per tot això, doncs, hi hagué la prohibició de parlar en públic de Sòcrates, com per exemple en el teatre. Hom diu que Eurípides, que volia parlar-ne i tenia por, escriví el Palamedes a fi de tenir l'oportunitat de parlar de Sòcrates i dels atenesos per mitjà d'aquesta obra.

265. Diodor de Sicília XIV 37, 7 ◊ I C 155 Giannantoni

A Atenes, el filòsof Sòcrates, que va ser acusat per Anitos i Melet d'impietat i de corrompre la joventut, fou condemnat a mort i va morir bevent la cicuta. Però com que l'acusació havia

estat immerescuda, el poble se'n va penedir, veient que un home tan gran havia estat condemnat a mort; en conseqüència es va enutjar amb els acusadors i finalment els va fer morir sense judici. Cf. Socratic. Epist. XVII 2:

E. ALTRES MOSTRES D'ATEISME I AGNOSTICISME DEL SEGLE V AC I LA REACCIÓ QUE VAN PROVOCAR

266. Plutarc, Nícies 23 (traducció de Carles Riba)

[1] Però quan ja tot era a punt, i ningú dels enemics no estava a l'aguait, perquè no s'ho esperaven, hi hagué durant la nit un eclipsi de lluna: un gran terror per a Nícies i els altres que, per ignorància o supersició, s'esbalaïen d'aquests fenòmens. [2] L'ombrejament del sol cap als darrers dies del mes ja inclús la multitud comprenia que era causat d'una manera o altra per la lluna; però per quin encontre la lluna i com estant en el ple de sobte perdia la llum i llançava colors de tota mena, no era fàcil de capir; la gent ho trobava misteriós, un senyal de Déu que precedia grans desventures. [3] El primer que ha exposat per escrit les més clares i ardides doctrines sobre les fases de llum i ombra de la lluna, Anaxàgores, ni ell era un autor antic, ni la seva doctrina tinguda en gaire reputació; ans, encara secreta, circulava entre uns pocs que se la transmetien amb una certa cautela o confiança. [4] La gent no tolerava els físics i els meterorolesques, com els anomenaven aleshores, perquè reduïen l'acció divina a causes irracionals, a forces cegues i a incidents necessaris. Fins i tot, Protàgores anà a l'exili, Anaxàgores, tancat a la presó, amb prou feines en sortí gràcies a Pèricles, i Sòcrates, baldament no tenia res a veure amb aquestes especulacions, que fins i tot perdé la vida a causa de la seva filosofia. [5] Però més tard, la glòria radiant de Plató, gràcies a la vida que duia el filòsof, i perquè subordinà les lleis necessàries del món físic a principis divins i més sobirans, llevà la calúmnia de sobre doctrines com aquestes i donà a la ciència lliure curs entre els homes. [6] En tot cas, el seu amic Dió, havent vist la lluna eclipsar-se al moment en què anava a fer-se a la vela des de Zacint per atacar Dionís, no es torbà gens, llevà les àncores, i prenent terra a Siracusa, va foragitar-ne el tirà. [7] Ara, la desgràcia de Nícies aleshores fou de no tenir tampoc cap endevinaire expert: el que solia acompanyar-lo, i que li llevava bona part de la seva superstició, Estílbides, havia mort poc temps abans. [8] Perquè, de fet, el senyal, com observa Filòcor, no era malstruc per a una gent que volia fugir, sinó molt bo: les accions que es fan amb por necessiten amagament, i la llum és enemiga d'elles. [9] A més, en prodigis de sol i

de lluna era costum de guardar-se durant tres dies, segons que ha escrit Autoclídes en les seves Exegètiques; però Nícies persuadí els atenesos d'esperar una altra revolució de la lluna, com si de seguida no li hagués vist recobrar la nitidesa quan va haver travessat l'espai ombriu i interceptat per la terra.

267. Plutarc, Pèricles 32 (traducció de Carles Riba)

[1] Car aquest temps, Aspàsia hagué de defensar-se d'una acció d'impietat, intentada pel poeta còmic Hermip, el qual a més al·legava contra ella que rebia a casa seva, a plaer de Pèricles, dones lliures citades. [2] I Diopites redactà un decret, a l'objecte que fos processat tothom que no creia en els déus o ensenyava doctrines sobre les coses del cel, recalcant així la sospita contra Pèricles a través d'Anaxàgores. [3] El poble acollí i admeté aquestes calúmnies; i així, ja fou ratificat, a proposta de Dracòntides, un decret que Pèricles havia de dipositar els comptes dels diners despesos entre les mans dels pritanis, i que els jurats decidirien sobre el seu cas a l'Acròpolis, prenent el vot de sobre l'altar <de la deessa>. [4] Però Hagnó esmenà aquesta clàusula del decret, amb la proposta que el judici seria confiat a mil cinc-cents jurats <ordinaris>, tant si es volia qualificar-ho de procés de sustracció o suborn, com per esmerç indegut.

[5] Bé, doncs, quant a Aspàsia, Pèricles obtingué la seva absolució gràcies a les moltes llàgrimes que plorà per ella en el curs del judici, com assegura Esquines, i als precs que dirigí als jurats; i quant a Anaxàgores, tement per ell, l'envià lluny d'Atenes. [6] I com en la qüestió de Fídies havia topat amb el poble, tingué por del tribunal i abrandà la guerra, que ja era imminent però encara covava, esperant esbargir les acusacions i humiliar l'enveja; perquè quan es veïés en grans dificultats i perills, Atenes es confiaria a ell tot sol, per raó del seu prestigi i el seu poder. Els motius, doncs, pels quals s'al·lega que no permeté al poble de cedir als lacedemonis, són aquests; ara, la veritat no és clara.

268. Diodor XII 39, 1-2

L'estàtua d'Atenes era obra de Fídies i Pèricles, fill de Xantip, havia estat nomenat supervisor de l'empresa. Però els ajudants de Fídies, que havien estat persuadits pels enemics de Pèricles, es van asseure com a suplicants als altars dels déus, i quan foren cridats a explicar la seva acció sorprenent, van afirmar que demostrarien que Fídies tenia la possessió d'una gran quantitat

dels fons sagrats, amb la complicitat i ajuda de Pèricles, el supervisor. En conseqüència, quan l'assemblea es va reunir per examinar l'afer, els enemics de Pèricles van convèncer la gent per aturar Fídies i van presentar una denúncia contra el mateix Pèricles de robar propietat sagrada. A més, van acusar falsament el sofista Anaxàgores, que havia estat el mestre de Pèricles, per impietat contra els déus, i van involucrar Pèricles en les seves acusacions i càrrecs maliciosos, ja que la gelosia els havia fet ansiosos per desacreditar l'eminència i la fama de l'home.

269. Tucídides II 52-53

[52] Un augment d'angoixa per als atenesos, enmig de la calamitat present, fou l'evacuació dels camps a la vila, sobretot per als refugiats. Perquè, com que no hi havia cases per a ells i vivien al cor de l'estiu en barraques enxubades, la mortalitat es produïa enmig d'una confusió; així que anaven morint quedaven, ja cadàvers, els uns sobre els altres, i s'arrossegaven mig morts pels carrers i vora totes les fonts per deliri de l'aigua. Els temples on estaven instal·lats eren plens de cadàvers dels qui morien allà mateix. Perquè la violència del flagell era tal que els homes, no sabent què seria d'ells, tendien a no fer cas ni de la religió ni de la decència. Tots els costums que abans s'observaven en els enterraments foren trastornats, i enterraven com cadascú podia. Molts, per manca del necessari, perquè havien ja tingut molts morts, recorrien a maneres d'enterrar indecoroses. Els uns dipositaven llurs morts damunt pires que ni eren d'ells, anticipant-se als que les havien apilades, i hi calaven foc; d'altres tiraven el mort que portaven sobre un altre que ja cremava i se n'anaven.

[53] La plaga introduí també a la ciutat altres desordres més greus. La gent cercava amb especial gosadia plaers de què abans s'amagava; perquè veien tan bruscs canvis, dels rics que morien sobtadament i dels que abans no tenien res i que tot d'una adquirien els béns dels morts. I així, considerant igualment efímera vida i riquesa, creien que s'havien d'aprofitar ràpidament i amb delit. Ningú no tenia ànim per perseverar en un noble propòsit, per la incertesa de si moriria abans de poder-lo atènyer. El plaer immediat i tots els mitjans que a ell porten, heus aquí el que es constituí en bell i útil. Ni el temor dels déus ni la llei humana no els retenien, perquè, de veure que tothom moria indistintament, creien que era igual honrar els déus com no, i per altra part ningú no esperava pas viure fins que es fes justícia i rebre el càstig dels seus delictes; més greu era la sentència ja dictada que penjava damunt d'ells, i abans que caigués era natural que traguessin algun profit de la vida.

270. Tucídides VI 27-29

[27] Ells, doncs, estaven pels preparatius, i aleshores, a les imatges pètries dels Hermes que hi havia a la ciutat dels atenesos (perquè n'hi ha, segons l'ús, uns, treballs quadrangulars, tant a les cases particulars com als temples) en una sola nit els foren, a la majoria, trencats els caps. Els autors, ningú no va saber qui havien estat, tot i que foren buscats públicament oferint grans recompenses als delators; més encara, fou també votat que si algú sabia que s'hagués comès alguna altra impietat, el delatés sense por, fos qui fos, un ciutadà, un estrenger o un esclau. S'agafaren la cosa molt seriosament, ja que semblà que era un presagi per a l'expedició, i que s'havia efectat en una conjuració referent als fets més recents, i per a enderrocar la democràcia. [28] Els metecs i alguns dels qui anaven amb ells, quant als Hermes, no van delatar res, però sí unes anteriors mutilacions d'imatges degudes a uns joves beguts que feien barrila; també que, a algunes cases es feien representacions burlesques dels misteris; entre els acusats hi havia Alcibiàdes. I els qui aquest més carregava, ja que els era un obstacle per a capitanejar amb seguretat el poble, s'hi agafaren, convençuts que, si aconseguïen desbancar-lo, podrien ésser els primers. Ho feren, doncs, gros, i avalotaven que la profanació dels misteris i la fractura de les imatges d'Hermes apuntaven a l'enderrocament de la democràcia, en la seva manera de viure. [29] I Alcibiàdes es defensà immediatament de les acusacions, i es mostrà disposat que el jutgessin abans de salpar, a veure si havia comès alguna d'aquelles coses (perquè els preparatius ja eren enllestits); si de debò n'havia perpetrada alguna, sofriria la sanció; si era absolt, prendria el comandament. I demanava que no s'admetessin acusacions contra ell durant la seva absència sinó que, si era convicte de delictes, que l'executessin ja aleshores, ja que seria més prudent no trametre'l amb aquesta causa pendent, abans de jutjar-lo, al davant d'un exèrcit tan enorme. Però els seus enemics, per por que l'exèrcit li fos benèvol si era jutjat aleshores mateix, i que el poble s'ablanís i el tractés amb indulgència, perquè els argius i alguns mantinesos sortien a campanya amb els atenesos gràcies a ell, procuraren de totes maneres fer fracassar la seva petició: subornaren uns altres oradors que proposaren que, de moment, Alcibiàdes salpés, i que no ajornessin la sortida; ja seria jutjat quan tornés, en uns dies prefixats. El que volien era fer-lo tornar expressament i jutjar-lo amb calúmnies més grosses, que ells durant la seva absència es proporcionarien més fàcilment. I es decretà que Alcibiàdes s'embarqués.

271. Tucídides VI 53, 1-3

[53] I hi troben la nau Salamínia, arribada des d'Atenes a cercar Alcibiades, a manar-li que navegues en retorn per defensar-se de les coses de què a la ciutat l'inculpaven, i també alguns soldats acusats juntament amb ell, referent als misteris, de sacrílegs, acusats també en l'afer dels Hermes. És que els atenesos, després que l'exèrcit ja havia salpat, no aminoraren en res la investigació dels fets referents als misteris i als Hermes; no atenien mai als qui eren els delators, sinó que ho acceptaven tot sospitant-ne i prestant fe a homes malvats, feien detenir i empresonar els ciutadans més nobles, perquè pensaven que valia més examinar l'assumpte i aclarir-lo que no pas que, a causa de la roïnesa del delator, algú que semblés una bona persona, si era objecte d'una delació, rebés una absolució no refutada per ningú. El poble sabia, d'oïda, que la tirania de Pisístrat i dels seus fills havia acabat malament i que, encara, no eren ni ells ni Harmodi els qui l'havien enderrocada, sinó els lacedemonis, i per això vivia amb por i s'ho agafava tot sempre amb recel.

272. Tucídides VI 60-61

[60] El poble dels atenesos, això, ho recordava, i tenint present tot el que, quant a aquest assumpte, sabia d'oïda, aleshores s'indignava i recelava dels encausats en l'afer dels misteris, i tot els semblava fet de cara a una conjuració oligàrquica i tirànica. I quan ells ja estaven enfellonits per una cosa així, i una multitud d'homes de prestigi ja era a la presó, i no es veia el terme de la situació, sinó que cada dia es lliuraven més a la salvatgeria i hi havia més detencions, aleshores un dels agafats, que semblava que era el més culpable, fou convençut per un company de captiveri que denunciés, tant si era veritat com no, perquè una i altra cosa és conjectura; pel que fa als autors de la malifeta ningú, ni aleshores ni després, no pot dir res clar. Va parlar amb ell, doncs, i el convencé que, encara que ell no hagués fet res, s'assegués i atallés, a la ciutat, aquell mar de sospites; per a ell mateix seria més segura la salvació si confesava amb seguretat que si navegava i havia de sotmetre's a judici. Llavors ell s'acusà a si mateix, i d'altres, de l'afer dels Hermes; el poble dels atenesos ho va rebre i respirà, perquè creia ja veure-hi clar; indignat abans per si no escatia els qui maquinaven contra llur majoria, van deixar anar a l'acte el denunciant i aquells que eren amb ell, però que no havia acusat; els acusats, van jutjar-los i, uns, van executar-los, els que van poder arreplegar; els que s'havien escapat, els van condemnar a mort, i oferien diners als qui els matessin. En tot això no resta clar si els qui hi sofriren van ésser castigats injustament, però la resta de la ciutat en aquell moment va treure'n, tanmateix, un profit clar.

[61] Quant a Alcibiades, els atenesos, estimulats pels enemics d'ell, que ja abans que salpés li havien ordit paranys, s'ho prenien malament, i quan van creure que l'assumpte dels Hermes ja havia quedat clar, semblà encara molt més que abans que la profanació dels misteris, cosa en la qual Alcibiades era un dels encausats, ell l'havia feta per la mateixa raó, per una conjuració contra la democràcia. És que un petit cos d'exèrcit lacedemoni s'escaigué que, precisament aleshores que tot això es tractava a crits, arribà fins a l'Istme, actuant d'acord amb els beocis. La impressió era que havia arribat i actuava no pels beocis, sinó per una consigna i que si ells, els atenesos, no s'anticipaven a detenir els homes segons una denúncia, la ciutat seria víctima de traïció. I, de fet, arribaren a dormir, una nit, al temple de Teseu amb les armes al caire. Per aquell mateix temps, dels hostes que Alcibiades tenia a Argos s'arribà a sospitar que conspiraven contra llur pròpia ciutat; aleshores els atenesos, els ostats argius que tenien a les illes, els lliuraren a la ciutat d'Argos perquè els executessin per aquest mateix motiu. La sospita contra Alcibiades ressortia per tot arreu, de manera que, amb la intenció de fer-li un judici i executar-lo, els atenesos trameten la Salamínia a Sicília, a cercar-lo, a ell i d'altres que havien estat denunciats. Els fou advertit que li diguessin que els seguís per defensar-se, però que no el detinguessin, per la cura que els soldats de Sicília no s'excitessin i els enemics s'enardissin, i també perquè volien que els mantinesos i els argius es quedessin allí, convençuts que era Alcibiades el qui els persuadí de prendre part de l'expedició. Ell i els altres acusats, doncs, partiren de Sicília, però amb la seva pròpia nau, junt amb la Salamínia, com si anessin a Atenes, però quan foren a Túrion ja no seguiren, sinó que s'escaparen, i no foren més vistos, ni la nau; temien que navegaven cap a un judici a causa d'una calúmnia. Els de la Salamínia cercaren llargament Alcibiades i els qui eren amb ell, però atès que no se'ls veia per enlloc, salparen i se n'anaren. I Alcibiades, ja un exiliat, no gaire més tard passà en una embarcació de Túrion al Peloponnès; els atenesos el jutjaren en rebel·lia, i els condemnaren a mort, a ell i als qui l'acompanyaven.

273. Andòcides, Sobre els misteris 11-15 (traducció de Jordi Redondo)

[11] I, doncs, estaven convocats a una assemblea els estrategs Nícies, Làmac i Alcibiades, destinats a Sicília, quan la trireme capitana, la de Làmac, ja feia temps que era ormejada. Aleshores Pitonic, alçant-se, va presentar davant el poble la moció següent: "Ciutadans atenesos, vosaltres envieu una expedició i un equipament ingents, i esteu disposats a entomar-ne el risc; però jo us vull demostrar que aquest estrateg, Alcibiades, oficia els misteris a casa seva, en unió d'altres persones, de manera que, si voteu la immunitat a favor d'aquell per a qui

jo us la demani, un criat d'un dels ciutadans que eren allà, i que no és pas iniciat en els misteris, us els referirà; i, en el cas que no ho feu, serviu-vos de mi com us sembli bé si no dic la veritat". [12] Però, com que Alcibiades li replicava una vegada i una altra i es mantenia en la seva negació, els prítanis van acordar fer fora els qui no estaven iniciats i adreçar-se ells mateixos al noi que Pitonic requeria. Hi anaren, doncs, i s'endugueren el criat d'Alcibiades, el nom del qual era Andròmac. Un cop van haver votat la immunitat a favor seu, explicava que els misteris tenien lloc a casa de Pulició; que, efectivament, Alcibiades, Nicíades i Melet eren, ells mateixos, els qui els oficiaven, i que també hi assistien i contemplaven el que s'hi feia altres persones, i que fins i tot hi eren presents esclaus, com ara ell mateix, i el seu germà, a més d'Hicesi el flautista i l'esclau de Melet. [13] Aquest noi, doncs, va delatar per primer cop tot això i va denunciar aquests individus, entre els quals hi havia Polístrat, que va ésser pres i morí condemnat, mentre que els altres es van fer escàpols exiliant-se, per la qual cosa els va sentenciar a la pena capital. Pren-me'n, si et plau, els seus noms i fes-ne'n la lectura. [...] [15] Va haver-hi, fixeuvos-hi bé, una segona delació. Teucre era un metec d'aquí, que es va fer fonedís cap a Mègara partint sobtadament i d'amagat, i des d'allà féu arribar al Consell el missatge que, si li atorgaven la immunitat, delataria, pel que fa als misteris, essent-ne com era col·laborador, la resta dels qui els oficiaven juntament amb ell, i encara explicaria tot el que sabia sobre la mutilació dels hermes. Un cop el Consell ho va sotmetre a votació –car tenia plens poders–, van anar a cercar-lo a Mègara; aleshores, després d'haver-lo dut aquí i havent obtingut la immunitat, denuncià els qui eren amb ell. També aquests es van fer escàpols arran de la delació de Teucre. Pren-me, sisplau, els seus noms, i fes-me'n la lectura.

274. Andòcides, Sobre els misteris 34- (traducció de Jordi Redondo)

[34] Pel que fa a la mutilació dels ex-vots i a la corresponent delació, tal com us ho he promès, així ho faré: us explicaré, doncs, des del principi tots els fets esdevinguts. Tan bon punt Teucre va arribar de Mègara, així que va obtenir la immunitat, delatà tot allò que coneixia sobre els misteris i alhora, d'entre els qui mutilaren els ex-vots, ben bé féu consignar els noms de divuit ciutadans. Després que van ésser consignats, els uns se'n van anar a l'exili, però altres, tantost com foren capturats, van ésser condemnats a mort en virtut d'aquesta delació de Teucre. Fes-me el favor de llegir-nos-en els noms. [...]

[36] Després de tot això, Pisandre i Càricles, que no solament es comptaven entre els membres de la comissió d'investigació, ans passaven també per ésser en aquella època els més ben predisposats envers aquesta assemblea, deien que els fets esdevinguts no eren cosa d'alguns

ciudadans, sinó que anaven adreçats a la dissolució del règim democràtic, i que convenia investigar encara i no detrurar-se. Endemés, la ciutat estava en una tal situació, que, quan l'herald proclamava que el Consell es dirigís cap a la seva seu i enretirava el senyal, tot seguit el Consell entrava a la sala i la resta dels ciudadans fugien de l'àgora, tement cadascun d'ells que fos empresonat. [37] Corprès, doncs, per aquestes desgràcies de la ciutat, Diocrides fa arribar una eisangelía al Consell, en fer córrer que estava assabentat de qui eren els qui havien mutilat els hermes i que eren prop de tres-cents. De la manera com ho sabia i com s'havia trobat al mig de l'afer, en donava l'explicació. Aleshores, ciudadans, us demano que, prestant atenció a tot això, en feu memòria si és que en refereixo la veritat, i que en doneu compte els uns als altres. A la vostra presència van tenir lloc les intervencions, de manera que vosaltres en sou els testimonis. [38] Ell deia, doncs, que tenia un esclau al Làureon, i que havia d'endur-se'n la part de benefici que li corresponia; que, en haver-se llevat de bon matí, confós d'hora, anava fent via; i que hi havia lluna plena; i que, quan ja era a tocar del pòrtic del temple de Dionís, veia molts homes que baixaven de l'Odèon cap a l'orquestra; que, en sentir por d'ells, escapolint-se a l'abric de l'ombra, va seure entre una columna i l'estela on hi ha l'estrateg de bronze; que hi veia individus que pel nombre eren ben bé tres-cents, i que estaven drets en cercle cada quinze homes o cada vint i que, quan en veia les cares a la claror de la lluna, en reconeixia la major part. [39] De bon principi, jutges, es feia la següent composició –situació, crec jo, que causa el pitjor dels espants-: d'ell depenia el fet de declarar quin dels atenesos, el que ell volgués, es comptava entre aquests homes, i de dir que no hi era aquell que ell no volgués. Va afirmar que, havent-ho presenciats, se n'anà cap al Làureon, però que l'endemà ja va sentir que els hermes havien estat mutilats; i que tot seguit havia reconegut que això era obra d'aquells homes; [40] que, en arribar a la ciutat, es trobà que els membres de la comissió d'investigació ja havien estat escollits, i que havia estat proclamada la recompensa de cent mines per una delegació; i que, havent vist Eufem, el germà de Càl·lies, fill de Tèlocles, que s'estava assegut en un obrador de bronze, se'l va endur cap a l'Hefestèon i li explicà això mateix que jo us acabo de dir: que ens havia vist aquella nit; que no calia que percebés diners de la ciutat abans que de les nostres mans, de tal manera que ens tingués com a amics. Eufem li digué que feia bé de dir-li-ho, i fins i tot el va instar a arribar-se en aquell mateix moment a casa de Leògares, “perquè et trobis allà, acompanyat per mi, amb Andòcides i amb els altres amb qui ho has de fer”. [41] Deia que hi va fer cap l'endemà, i que ja estava tustant a la porta quan el meu pare sortia i li va dir: “Així, doncs, que t'esperen a tu, aquests? I tant que no s'ha de despatxar amics de tanta categoria”; i que, en fi, ell se n'anà i prou –en suma, d'aquesta manera duia el meu pare a un desastre irremeiable en fer-lo aparèixer com a coneixedor dels fets-; i que nosaltres li vam dir que ens havia semblat bé no solament de donar-li dos talents de plata a compre de

les cent mines del comú, ans també que, si aconseguim el que volem, sigui un dels nostres, i que de tot això donaríem i rebríem testimoni del compromís. [42] I que ell ens va respondre, pel que fa al cas, que prendria una determinació; i que nosaltres el convidàvem a fer cap a la casa de Càl·lies, el fill de Tèlocles, per tal que també ell hi fos present. D'altra banda, al meu cunyat el duia a una mort segura de la manera següent: va dir que ens arribéssim a casa de Càl·lies i que, tan bon punt es va haver refermat, ens va donar a l'Acròpolis testimoniatge del seu compromís, i que nosaltres, tot i tenir amb ell l'acord de fer-li lliurament dels diners el mes entrant, el vam ben enganyar i no els hi vam arribar a donar; que compareixia, en fi, per tal de delatar els fets ocorreguts.

[43] L'eisangelía que va presentar, jutges, va ésser com segueix: consigna els noms dels ciutadans que deia que havia reconegut, quaranta-dos, els primers d'entre ells Mantineu i Apsefió, que eren membres del Consell i estaven asseguts dins la sala, i a continuació, doncs, la resta. Alçant-se de cop, Pisandre afirmà que era conenient d'abrogar el decret de l'època d'Escamandri i de fer pujar a la roda tots els individus denunciats per tal que no es fes res de nit abans que tots aquells ciutadans no fossin posats al descobert. El Consell proclamà amb grans crits que té raó. [44] Després d'haver sentit això, Mantiteu i Apsefió s'assegueren damunt l'ara suplicant que no fossin torturats, ans que se'ls jutgés tan bon punt haguessin estat alliberats mitjançant fiadors. En trobaren ben pocs; amb penes i treballs, i de seguida que van instituir aquests fiadors, pujaren als cavalls i es van fer escàpols anant-se'n de dret cap a territori enemic i plantant els seus fiadors, que quedaren sotmesos, segons la llei, als mateixos càrrecs a què ho estaven aquells en favor dels quals donaven fiança. [45] Tot seguit el Consell, que es retirà de la seva seu, ens va fer empresonar en secret i subjectar-nos amb ceps. Així que hagueren convocat els estratègs, els van donar l'ordre de proclamar que aquells atenesos que vivien a ciutat es dirigissin cap a l'àgora empuyant les armes, i que els qui vivien dins els murs llargs ho fessin cap al Tesèon, i els qui vivien al Pireu cap a l'àgora Hipodamea, i que als genets, abans de la nit, se'ls ordenaria a toc de trompeta fer cap a l'Anacèon; i que el Consell se n'anava a l'Acròpolis i allà mateix feia nit, i els prítanis a la rotonda. Els beocis, tan aviat com es van assabentar de la situació, es van situar en perfecte ordre de campanya a la frontera. El causant, però, de tots aquests desastres, Dioclides, el duien dant un carro al Pritanèon, cenyit amb una corona, com a salvador de la ciutat, i allà tingué un convit.

[46] Així, ciutadans, primer de tot aneu-ho recordant tot aquells de vosaltres que hi vau ésser presents, i doneu-ne compte als altres; i després, fes-me tu el favor de cridar els prítanis que en aquell temps exercien aquesta dignitat, Filòcrates i la resta.

275. Demòstenes XXI (Contra Mídies) 147 (traducció de Juli Pallí)

Amb tot, les violències d'Alcibíades poden comparar-se amb aquelles de les quals ha estat convicte? Aquell va bufetejar a la cara Tàurees que era coreg. Ho concedeixo, però era un coreg que tractava així un altre coreg, i no podia violar la llei actual perquè encara no existia. Es diu també que va fer empresonar el pintor Agatarc, perquè l'havia sorprès, segons conten, en una infracció, cosa per la qual no se'l pot blasmar. A més, va mutilar les estàtues d'Hermes. Tots els actes sacrílegs mereixen, crec, la mateixa indignació; però la total destrucció dels ornaments sagrats és quelcom diferent d'una mutilació, i allò és precisament el que Mídias ha estat convicte de fer.

276. Diodor XIII 2, 3-4

I l'expedició ja estava completament preparada quan va succeir que en una sola nit les estàtues d'Hermes que hi havia arreu de la ciutat foren mutilades. Davant d'això el poble, creient que no havia estat obra de persones ordinàries, sinó d'homes que havien tingut una gran reputació i s'havien inclinat per l'enderrocament de la democràcia, es va indignar pel sacrilegi i va emprendre la recerca dels autors, oferint grans recompenses a qui facilités informació en contra. Llavors un ciutadà privat va comparèixer davant el Consell, va declarar que havia vist uns homes entrant a la casa d'un estranger sobre la mitjanit, el primer dia de la lluna nova i que un d'ells era Alcibíades. Quan fou interrogat pel Consell i li va preguntar com podia reconèixer les cares a la nit, va respondre que els havia vist per la llum de la lluna. Per això, des del moment que l'home fou declarat culpable de mentir, no es va donar credibilitat a la seva història, i pel que fa als altres investigadors ningú fou capaç de descobrir una sola pista sobre el fet.

277. Diodor XIII 5, 1-4

Mentre aquests esdeveniments tenien lloc, els atenesos que odiaven Alcibíades amb una enemistat personal, tenint ara una excusa amb la mutilació de les estàtues, el van acusar en els seus discursos davant l'assemblea d'haver format una conspiració contra la democràcia. Els seus càrrecs van guanyar pes arran d'un incident que havia tingut lloc entre els argius; perquè els amics privats d'aquest en aquella ciutat s'havien posat d'acord per destruir la democràcia a

Argos, però tots havien estat executats pels ciutadans. En conseqüència el poble, després d'haver donat crèdit a les acusacions i haver vist els seus sentiments profundament despertats pels seus demagogs, van fer salpar els seus vaixells, el Salamínia, a Sicília amb ordres per a Alcibíades de tornar ràpidament per ser jutjat. Quan el vaixell va arribar a Catània i Alcibíades es van assabentar de la decisió de les persones pels ambaixadors, va agafar els altres que havien estat acusats juntament amb ell a bord de la seva pròpia trirrem i va salpar amb el Salamínia. Però quan havia arribat a Túrios, Alcibíades, sigui perquè estava al corrent de l'acusació d'impietat o perquè estava alarmat per la gravetat del perill que l'amenaçava, es va escapar juntament amb els altres acusats i va fugir. Els ambaixadors que havien arribat en el Salamínia al principi van decretar la cerca d'Alcibíades, però com que no el van poder trobar, van navegar de retorn a Atenes i van informar la gent del que havia passat. D'acord amb això els atenesos van portar davant un tribunal de justícia els noms d'Alcibíades i altres que havien fugit amb ell i els va condemnar a mort en absència. I Alcibíades va fer el camí a través d'Itàlia fins al Peloponès, on es va refugiar a Esparta i esperonat els lacedemonis per atacar els atenesos.

278. Plutarc, Alcibíades XIX (traducció de Carles Riba)

En això, Àndrocles, el demagog, fa sortir uns esclaus i uns estrangers residents que acusen Alcibíades i els seus amics d'haver mutilat altres estàtues i d'haver, en una paròdia de vi, parodiat els misteris. Deien que un tal Teodor havia fet el paper d'herald, Pulitó el de portatorxa i Alcibíades el d'hierofanta, i que els altres companys assistien com a espectadors, donant-se el nom de místes. Això és el que hi ha escrit en la denúncia de Tèssal, fill de Cimó, contra Alcibíades, acusant-lo d'impietat envers les dues deesses. El poble estant exasperat i ple d'agror contra Alcibíades, i atiant-lo Àndrocles, que era un dels seus enemics més declarats, al principi Alcibíades i els seus es contorbaren. Però havent observat que tots els mariners que anaven a fer-se a la vela a Sicília li eren afectes, i l'exèrcit també, i sentint als argius i mantinesos, en nombre de mil hoplites, dir obertament que per la bona cara d'Alcibíades s'arriscaven a aquella expedició llunyana a través del mar, i que si ningú li feia cap injustícia, es retirarien tot d'una, cobrava coratge i insistia, comptant amb el temps, a fer la seva defensa. De manera que els seus enemics a llur torn es desanimaren i tingueen por que el poble no li fos més aviat esmús en aquell judici, per la necessitat que tenia d'ell. En vista d'això, doncs, maquinen que alguns oradors, no tinguts per enemics d'Alcibíades, però que en realitat no l'odien pas menys que els seus enemics declarats, s'aixequin a l'assemblea del poble i diguin

com és absurd que un general amb plens poders, posat al cap d'unes forces tan considerables, al moment en què l'exèrcit i els aliats són reunits, hagi de perdre el temps esperant que li sortegin un tribunal i li mesurin l'aigua. "Que ara es faci a la mar, i bona sort! Però finida la guerra, que es presenti a defensar-se: les lleis seran les mateixes que ara!" La malícia d'aquest ajornament, és clar, no passa desapercebuda d'Alcibiades; ans diu a l'assemblea que és terrible, quan deixa darrera seu inculpacions i calúmnies, d'enviar-lo, penjat, al cap de forces tan nombroses; ja li està bé de morir, si no pot desfer les acusacions; però si les desfà i mostra la seva innocència, cal que marxi contra l'enemic sense por dels sicofantes.

279. Plutarc, Alcibiades XXII (traducció de Carles Riba)

Immediatament d'embarcar-se, Alcibiades féu perdre Messena als atenesos. Hi havia gent disposada a lliurar la ciutat; però ell, que els coneixia, donà les informacions més clares als amics dels siracusans i espatllà el projecte. Arribat a Túrii i desembarcat de la seva galera, s'amagà, i s'escapà de totes les recerques. Algú, que l'havia reconegut, havent-li dit: "No et fies de la teva pàtria, Alcibiades?" – "En totes les altres coses, respongué, sí; però quan m'hi va la vida, no em fiaria ni de la meua mare, de por que prenguéss el palet negre pel blanc, a l'hora de votar". I quan després sentí dir que la ciutat l'havia condemnat a mort, "però jo, digué, els faré veure que encara sóc viu". La seva acusació és registrada en els següents termes: "Tèssal, fill de Cimó, del dem de Lacíades, acusa Alcibiades, fill de Clínias, del dem d'Escambònides, de crim contra les dues deesses, per haver parodiat els misteris i haver-los fet veure als seus companys a la seva casa pròpia, portant una roba com la que porta el hierofanta quan fa veure els secrets sagrats, i donant-se ell mateix el títol d'hierofanta, a Pulitó el de portatorxa, el d'herald a Teodor de Fegea, i dirigint-se als altres amics amb els noms de mistes i epoptes, contràriament a les lleis i ritus establerts pels Eumòlpides, els heralds i els sacerdots d'Eleusis". Fou condemnat per contumàcia i els seus béns confiscats, i a més d'això es decretà que el seu nom fos maleït per tots els sacerdots i sacerdotesses. Una de sola, diuen, Teano, filla de Menó, del dem d'Agrile, va negar-se a obeir aquest decret, al·legant que era sacerdotessa per pregar i no per maleir.

280. Lísies VI (Contra Andòcides) 51-55 (traducció de Joan Petit)

[51] Car aquest home s'ha revestit de l'estola, ha parodiat els ritus i ha mostrat els misteris als no iniciats; ha pronunciat amb la seva mateixa veu les paraules interdites, i els déus en els

quals creiem, i als quals en un estat de fervor i puresa oferim sacrificis i pregàries, ell els ha mutilats. I és per això que sacerdotesses i sacerdots, drets, han pronunciat malediccions, de cara a ponent i agitant llurs túniques de púrpura, segons el costum antic dels nostres avis. Ell ha reconegut que fou així. [52] I encara, transgredint la llei que vosaltres heu establert, i que l'excloïa dels santuaris com a criminal que és, violant tot això, s'ha introduït a la nostra ciutat, i ha sacrificat en els altars que no li eren lícits, s'ha presentat a les cerimònies que havia profanat, ha entrat a l'Eleusini i s'ha rentat les mans amb l'aigua sagrada. [53] Qui ha de tolerar això? Quin amic, quin parent, quin jutge, per afavorir-lo en secret, ha de fer-se manifestament odiós als déus? Cal, doncs, pensar que, punint avui Andòcides i deixant-nos d'ell, purifiqueu la ciutat, expieu la sutzura, traieu fora una metzina i us allibereu d'un sacríleg, ja que ell és tot això.

[54] I per acabar, vull repetir allò que el nostre avi Díocles, fill de Zàcoros l'hierofanta, us aconsellà quan deliberàveu sobre el que calia fer d'un megarès que s'havia fet culpable d'impietat. D'altres volien matar-lo immediatament, sense judici: ell, us exhortà a jutjar-lo en consideració als homes, a fi que, sentint-ho i veient-ho, els altres fossin més assenyats; i en consideració als déus, que cadascú a casa seva i ell amb ell, decidís la pena que calia imposar a l'impiadós i es presentés aleshores al tribunal. I vosaltres, atenesos –car sabeu el que cal fer– no us deixeu seduir per Andòcides. El teniu evidentment convicte d'impietat: heu vist, heu sentit els seus crims. Ell us implorarà i us suplicarà: no el compadiu; car no són els qui moren condemnats amb justícia, sinó els qui moren injustament, que mereixen compassió.

281. Isòcrates XVI (Sobre la parella de cavalls) 6

I des del moment que sabien que en qüestions relatives als déus la ciutat s'enfadaria si semblava que algun home violava els misteris, com també en altres qüestions si algun home s'atrevia a enderrocar la democràcia, ajuntaven aquests dos càrrecs i i intentaven portar una acció d'impugnació davant el consell. Van afirmar que el meu pare participava en les reunions d'aquesta associació amb vista a una revolució, i que aquests membres de l'associació, quan dinaven junts a la casa de Pilitió, havien fet una representació dels misteris.

282. Aristòtil, Constitució d'Atenes 60.2

L'oli procedeix de la recol·lecció de les oliveres sagrades. L'arcont el descompta sobre els propietaris dels terrenys on es troben aquests arbres, a raó d'un còtil i mig per peu. Antigament la ciutat arrendava la collita, i qui arranqués o talés una olivera sagrada era jutjat pel Consell de l'Areòpag i, en cas de condemna, castigat a mort. Des que l'oli és degut pel propietari del terreny, el judici ja no té sentit, per bé que la llei subsisteixi. Car el dret de la ciutat s'exerceix sobre el terreny i no sobre els peus.

Defensa a propòsit de l'olivera sagrada

283. Lísies VII 2-8 (traducció de Joan Petit)

I és tan enrevessat el meu procés, que a la primeria se'm denuncià per haver fet desaparèixer una olivera del meu camp, i acudiren per informar-se els arrendataris de les oliveres sagrades; però com no han pogut, d'aquesta manera, trobar-me culpable en res, ara afirmen que he fet desaparèixer una soca d'olivera, considerant que em serà difícilíssim de rebatre aquesta afirmació, i ells podran dir més el que voldran. I sobre una inculpació que el meu adversari porta ja imaginada en venir i que jo en canvi he sentit al mateix temps que vosaltres que m'heu de jutjar, em cal defensar-me per conservar la pàtria i la fortuna. Amb tot, provaré d'exposar-vos els fets des del començament.

Aquest terreny era de Pisandre, i quan els seus béns foren confiscats, Apol·lodor de Mègara el rebé en donació del poble i el cultivà un quant temps; poc abans dels Trenta, Ànticles va comprar-l'hi i l'arrendà; a l'últim jo, restablerta la pau, vaig comprar-lo a Ànticles. Considero, doncs, ciutadans del Consell, que la meva tasca és demostrar que, quan vaig adquirir el camp, no hi havia cap olivera ni cap soca; perquè, baldament en el temps anterior hi haguessin hagut moltes oliveres sagrades, jo ara, en justícia, no podria ésser castigat, car si no han estat arrencades per nosaltres no és just que, pels delictes d'altri, ens vegem exposats com a culpables. En efecte, tots sabeu que la guerra ha estat causa, entre molts altres mals, que les terres allunyades fossin talades pels lacedemonis i les pròximes saquejades pels nostres. Així, doncs, com, en justícia, jo hauria de pagar ara una pena per les desgràcies esdevingudes aleshores a la ciutat? Altrament, aquest terreny, confiscat durant la guerra, estigué més de tres anys sense ésser venut, i no és estrany que aleshores arrabassessin les oliveres sagrades, quan no podíem ni vigilar les nostres mateixes. Sabeu prou, ciutadans del Consell, sobretot els qui us ocupeu d'aquestes coses, que moltes propietats que en aquell temps eren cobertes d'oliveres, tant particulars com sagrades, n'han estat despullades en gran part i la terra es mostra nua; i

quan els propietaris han estat els mateixos en la pau i durant la guerra, no creieu pas just de fer-los pagar la pena si d'altres han arrabassat els arbres. Doncs bé, si els qui les han cultivades tot el temps els deixeu fora de causa, encara hi ha més raó per què eximiu de pena els qui les han comprades després de la pau.

Però, ciutadans del Consell, sobre l'esdevingut abans de mi podria parlar molt: ara, crec que ja n'hi ha prou amb el que he dit. Després que jo vaig haver adquirit el terreny, no feia encara cinc dies, quan vaig arrendar-lo a Cal·lístrat, sota l'arcontat de Pitodor: ell el cultivà dos anys, havent-lo rebut sense cap olivera ni particular ni sagrada, ni cap soca. Al tercer, fou Demetri, ací present, qui l'explotà, durant un any; al quart, vaig arrendar-lo a Àlcies, el llibert d'Antístenes, que és mort. I els tres anys següents, -el camp estava igual-, el tingué arrendat Pròtees. Que vinguin els testimonis.

284. Lísies VII 25 (traducció de Joan Petit)

Ara, però, jo els dono tant de valor com a la meva patria i a tota la meva fortuna, considerant el perill en què estic de perdre aquests dos béns. Voslatres mateixos vull que en sigueu testimonis, vosaltres que en teniu cura cada mes i que envieu inspectors cada any: cap d'aquests no m'ha infligit mai cap multa per haver conreat la terra entorn de les oliveres sagrades.

285. Lísies VII 32 (traducció de Joan Petit)

Tanmateix, fent-ho just com calia, i no pas amb tant de zel, ni hauria hagut de témer l'exili ni la confiscació, i seria més ric sense ésser culpable en res ni haver posat la meva vida en perill; en canvi, fent això de què aquest home m'acusa, no guanyava res i exposava la meva persona.

286. Lísies VII 41 (traducció de Joan Petit)

En veritat, jo seria el més infeliç dels homes si era exiliat injustament: no tinc fills i sóc sol, la meva casa restaria deserta, la meva maer mancada de tot i jo, per una ocasió infamant, em veuria privat d'una patria com aquesta, jo que per ella he combatut tantes vegades en mar i tantes vegades en terra, jo que he estat sempre digne, tant sota la democràcia com sota l'oligarquia.

F. L'HEL·LENISME

I. ESTILPÓ

287. Diògenes Laerci II 116-117

[116] Després d'haver discutit amb Demetri sobre la beneficiència en relació amb els homes, el va conquerir de tal manera que aquest li va parar molta atenció. Diuen que Estilpó, a propòsit de l'Atena de Fídies, va formular un raonament d'aquesta mena, en forma de pregunta: "Atenea filla de Zeus, no és per ventura un déu?"; i com que l'altre va respondre: "Sí", va replicar: "Aquesta, però, no és de Zeus, sinó de Fídies" i, com que l'altre hi estava d'acord, va concloure: "Aquesta, doncs, no és un déu".

Citat a judici per això davant de l'Areòpag, no ho va negar, sinó que va insistir a dir que havia argumentat correctament: en efecte, Atenea no era un déu, sinó una deessa, perquè els déus són mascles. Tanmateix, els membres de l'Areòpag el van condemnar a fugir immediatament de la ciutat. I fou llavors, entre altres coses, que Teodor, l'anomenat Déu, va dir com a broma: "Però Estilpó com s'ho feia per saber-ho? Que potser li havia apartat la roba i li havia vist la figa?" Certament, aquest Teodor era extremadament insolent, mentre que Estilpó era summament enginyós.

[117] Quan Cratet li va demanar si els déus es complauen amb els actes de prosternació i amb les pregàries, diuen que va replicar: "Sobre aquesta qüestió, estult, no em facis preguntes pel carrer, sinó en privat". El mateix hauria dit també Bió, quan li van demanat si els déus existeixen:

No escamparàs tu la gernació de mi, vell desgraciat?

II. TEODOR DE CIRENE¹⁶⁰

288. Eusebi Crònica de Jeroni p. 127, 1 Helm ◊ 1 A Winiarczyk

Teodor és considerat ateu.

¹⁶⁰ L'edició de Winiarczyk esmentada és Marcus Winiarczyk, *Diagorae Melii et Theodori Cyrenaei reliquiae*, Teubner, Lepizig, 1981.

289. Pseudo-Dionís Telmaharensè Crònica p. 33 Siegfried-Gelzer ◊ 1 B Winiarczyk

Aquell Teodor ateu va florir llavors.

290. Jordi Sincel·le Cronografia I 522, 10 Dindorf (=Eusebi, Cron. can. II 116 Schöne) ◊ 1 C Winiarczyk

Teodor era conegut com l'ateu.

291. Filó d'Alexandria, Tot home bo és lliure 127-130 (VI 36 i seg. Cohn) ◊ 5 Winiarczyk

Es diu que Teodor, que tenia per sobrenom l'ateu, quan va ser desterrat d'Atenes, i havia arribat a la cort de Lisímac, quan un dels que tenia poder li va retreure el seu desterrament, indicant-ne també la causa, és a dir, que havia estat expulsat perquè havia estat condemnat per ateisme i per corrompre la joventut, va respondre: "No he estat desterrat, però el mateix que m'ha passat a mi li va passar a Hèrcules, fill de Júpiter, perquè ell també va ser abandonat a terra pels argonautes, sense haver fet res de dolent, sinó només perquè, com que ell era tot sol la tripulació i la càrrega, llastava el vaixell, i feia por als seus companys de viatge, no fos cas que el vaixell s'inundés, i jo també he estat expulsat del meu país, perquè la major part dels ciutadans d'Atenes no ha pogut seguir el ritme de l'alçada i la grandesa de la meua ment, i per tant era envejat per ells". I quan, després d'aquesta resposta, Lisímac li va preguntar: "També has estat desterrat de la teua terra natal per culpa de l'enveja?" va respondre per segona vegada: "No pas per enveja, sinó a causa de les altes qualitats extremadament altes de la meua naturalesa, que el meu país no va poder contenir, perquè quan Semele, en el moment que estava embarassada de Bacus, no va poder tenir la seva descendència fins a l'hora assenyalada per al seu lliurament, Júpiter la planyia, i va salvar de les flames la descendència que portava al seu si, essent encara imperfectes, i li va atorgar honors iguals a les deïtats celestials, així també una deïtat, o un déu, m'ha fet sortir del meu país perquè era massa estret per contenir l'ample pes d'una ment filosòfica, i va decidir que em transporta a un lloc més feliç que Atenes i m'ha fet establir aquí".

292. Sèneca La tranquil·litat de l'esperit 14, 3 ◊ 9 Winiarczyk

Un rei amenaçava el filòsof Teodor amb la mort i, a més, sense sepultura: “tens motiu de complaure’t”, va dir, “ja que tens en el teu poder un vaset de sang; perquè, pel que fa a la sepultura, que ignorant que ets si creus que m’importa si em podriré sobre la terra o a sota”.

293. Valeri Màxim, Fets i dites memorables VI 2 ext. 3 ◊ 10 Winiarczyk

Entre aquestes i Teodor de Cirene gairebé hi podia haver un matrimoni, similar en la virtut, diferent en la felicitat: en efecte, quan el rei Lisímac amenaçava de mort Teodor, aquest va respondre: “et passa una cosa fantàstica, perquè has assolit el mateix poder que un mosquit”. Com que Lisímac es va enfadar amb aquesta resposta i va ordenar que el clavessin a la creu, Teodor va respondre: “això deu ser terrible per als teus magistrats; pel que fa a mi, m’és igual si em podreixo a terra o a l’aire”.

294. Diògenes Laerci II 102 = Arseni p. 298 Walz ◊ 15 Winiarczyk

Essent present Mitros, administrador de Lisímac, i dient: “sembla que tu no només no reconeixes els déus sinó tampoc els reis”, “com?”, va dir [sc. Teodor] no els reconec, si és pels déus que sé que tu ets malvat?”

295. Diògenes Laerci VI 42 ◊ 16 Winiarczyk

Lisies, el venedor de fàrmacs, va preguntar si els déus existien: “com?”, va dir [sc. Diògenes] “no hi crec, si sé pels déus que tu ets malvat?”. Altres diuen que això ho va dir Teodor.

296. Diògenes Laerci II 86 ◊ 17 A Winiarczyk

Va ser alumna d’Aristip la seva filla Arete i Ptolemeu d’Etiòpia i Antípatre de Cirene. D’Arete va néixer Aristip, anomenat “l’instruït per seva mare”, del qual va néixer Teodor l’ateu, després déu.

297. Suda, s. v. Aristippos ◊ 17 B Winiarczyk

Per la qual cosa Diògenes l'anomena [a Aristip de Cirene] el gos reial. Les seves sentències són moltes i excel·lents. Va ser alumna d'ell la seva filla Arete, el fill de la qual era el jove Aristip, anomenat "l'instruït per la seva mare", del qual va néixer Teodor, anomenat ateu, i després déu.

298. Suda s. v. Theodoros (II 695 Adler) ◊ 19 Winiarczyk

Teodor, l'anomenat ateu, que va ser deixeble de Zenó de Cítion, també va rebre els ensenyaments de Bríson i Pirró d'Efèctic, valorant i transmetent la indiferència, va fundar una escola pròpia, que va ser anomenada "de Teodor". Aquest va escriure moltes coses que feien referència a la seva pròpia escola, i altres coses. Va dir a Hipàrquia, la dona de Cratet: "aquesta és la que, abandonant les llançadores al costat dels telers, porta una capa retada".

299. Suda s. v. Socrates 829 (IV 404, 23-26 Adler) ◊ 20 Winiarczyk

I Teodor, l'anomenat ateu, va ser deixeble d'aquest [sc. Bríson]. Valorant i transmetent la indiferència, va fundar una escola pròpia, que va ser anomenada "de Teodor".

300. Diògenes Laerci II 97 ◊ 26 A Winiarczyk

Teodor va apartar totalment les opinions sobre els déus.

301. Pseudo Hesiqui de Milet p. 28 9 i seg. Flach ◊ 26 B Winiarczyk

Teodor l'anomenat ateu, després déu, va foragitar totalment les opinions sobre els déus.

302. Epifani Sobre la fe 9, 28 (III 507 Holl) ◊ 27 Winiarczyk

Teodor l'anomenat ateu va dir que les discussions sobre els déus eren xerrameca. Creia en efecte que no hi havia cap element diví, i per aquest motiu animava a tothom a robar, a jurar en fals, a saquejar i a no morir per la pàtria. Va dir que hi havia una sola pàtria, que era el cosmos, i va dir que només el feliç era bo, que calia fugir del dissortat, encara que fos savi. I era preferible que l'insensat, si era ric, també fos incrèdul.

303. Lactanci Epítome de les institucions divines 63, 1-2 ◊ 28 Winiarczyk

Déu va fer el món, tal com va indicar Plató, però per què el va fer. no ho indica, perquè és bo diu i no té enveja de ningú, va fer el que és bo. Però veiem que a la natura de les coses hi ha coses bones i dolentes. Per tant hi pot haver algun pervers, com fou aquell Teodor, i respondre a Plató: "al contrari, com que és dolent, també va fer les coses dolentes".

304. Diògenes Laerci, Vida dels filòsofs, 4, 51-52 ◊ 52 Winiarczyk

A continuació va anar a parar a les doctrines de Teodor [sc. Bió] havent estat deixeble de Teodor l'ateu segons que és totalment versemblant amb un discurs propi de sofista.

305. Diògenes Laerci IV 54 ◊ 53 Winiarczyk

Moltes coses i més atees va dir als seus companys [sc. Bió], recorrent a ensenyaments de Teodor.

306. Plutarc Sobre la tranquil·litat de l'esperit 5 p. 467 B ◊ 56 A Winiarczyk

Teodor l'anomenat ateu va dir que feia els discursos amb la dreta però que qui els escoltava els rebia amb l'esquerra.

307. Plutarc Foció 38 p. 759 B-C ◊ 57 Winiarczyk

Diuen que aquest home, [sc. el fill de Foció] no era diligent en les altres coses, i enamorant-se d'una noieta que havia crescut en un bordell, per atzar va anar a raure a Teodor l'ateu, que li va pronunciar aquestes paraules al Liceu: "Si no és vergonyós rescatar un noi estimat, tampoc no ho és rescatar una noia; el que no és cert per a un noi, tampoc no ho és per a una noia". Actuant en conseqüència, com que la seva passió el portava a considerar vàlid l'argument, va rescatar la noia.

308. Diògenes Laerci II 101 = Arseni p. 297 ◊ 59 Winiarczyk

Aquest Teodor seient una vegada prop del hierofanta Eureclides, "digue'm", Eureclides, "quins son els impius en relació amb els misteris". I dient aquell: "els que els revelen als no iniciats", va contestar: "ara també ets impiu tu, parlant-ne als no iniciats".

309. Diògenes Laerci VI 97 i seg. ◊ 60 A Winiarczyk

Quan va arribar a casa de Lisímac per al banquet [sc. Hipàrquia], va convèncer amb una refutació Teodor l'anomenat ateu, proposant-li aquest sofisma: "allò que fent Teodor es digués que no és injustícia, tampoc no es diria que fos injustícia si ho fes Hipàrquia". Aquest, davant del que havia dit, no va replicar res, sinó que li va treure el vestit. Però Hipàrquia ni es va espantar ni es va torbar com a dona. Dient a ella: "aquesta és la que ha abandonat els fusos al costat dels telers?", "sóc jo", va dir, "Teodor, però no et sembla que he fet bé, si el temps que havia de dedicar als telers, l'he emprat per instruir-me?".

310. Suda, s. v. era (II 578 Adler) ◊ 60 B Winiarczyk

Era: va desitjar. Hipàrquia va desitjar les paraules de Cratet, sense parar esment a cap altra cosa. Aquesta, arribant a un banquet am Cratet, va refutar Teodor l'ateu proposant-li aquest sofisma: "allò que fent Teodor es digués que no és injustícia, tampoc no es diria que fos

injustícia si ho fes Hipàrquia”. Teodor, donant-se cops a ell mateix, no fa cap mal, ni Hipàrquia donant cops a Teodor en fa cap. Aquest no va replicar res al que havia dit, sinó que li va treure el vestit.

311. Suda, s. v. Hipparchia (II 657 Adler) ◊ 60 C Winiarczyk

Hipàrquia, germana de Metrocles el Cínic, de Maronea, fou una filòsofa cínica, dona de Cratet el Cínic, que era atenès, deixeble de Brisó l'aqueu o, com diuen alguns, de Diògenes. Va escriure disquisicions filosòfiques i algun tractat i cartes a Teodor l'anomenat ateu. Va florir l'any 336/333 aC.

312. Diògenes Laerci II 100 = Arseni p. 297 Walz ◊ 61 Winiarczyk

Sembla que va ser anomenat déu, quan Estilpó li va preguntar així: “però, Teodor, el que dius que ets, també ho ets?”; i aquest aprovant-ho va dir: “creus que Déu existeix?”; quan Estilpó va dir que sí, va contestar: “potser ets un déu”. Havent-ho escoltat amb alegria, va riure i va dir: “però, oh dissortat, si en aquesta paraula fins i tot hi reconeixeries una graula i de milers d'altres coses”.

313. Diògenes Laerci II 116 ◊ 62 Winiarczyk

Diuen que aquest [sc. Estilpó] va fer una pregunta d'aquesta mena sobre l'Atenea de Fídies: “Però Atena, filla de Zeus, és un déu?”. Com que [Teodor] va dir que “sí, almenys aquesta sí”, va respondre: “no és filla de Zeus, sinó de Fídies”. En estar-hi d'acord, va contestar: “d'acord, doncs no és un déu”. I essent cridat a l'Areòpag, no ho va pas negar, dient que havia parlat correctament. Efectivament, no era un déu, sinó una deessa. Els déus són mascles. I els jutges de l'Areòpag el van obligar a marxar immediatament de la ciutat. Aleshores Teodor l'anomenat déu va dir burlant-se: “Com ho sabia Estilpó? És que l'havia despullat i li havia vist la figa?” Aquest era sens dubte el més agosarat, i Estilpó el més enginyós.

314. Ateneu, Banquet dels sofistes 13, 92

Per aquest motiu també va morir Teodor l'Ateu i Diàgores fou expulsat. Mentre navegava va patir un naufragi.

315. Ateneu, Banquet dels sofistes (epítome), 2, 2, 122

Però els filòsofs només els trobo raonables en les paraules, mentre que en les obres els considero insensats. Amb raó els lacedemonis, com diu Cameleó, no accepten la retòrica a causa de les rivalitats i disputes i oprobis inadequats que generen; a causa d'aquests van morir Sòcrates i Teodor l'Ateu i Diàgores fou expulsat, i mentre navegava va patir un naufragi. Teòtim, que va escriure contra Epicur, va ser acusat per l'epicuri Zenó i condemnat a mort.

316. Joan Crisòstom, Homilia a la Carta als corintis 61, 36

I Diàgores de Milet, i Teodor l'anomenat Ateu, van tenir amics i força pels seus raonaments, i van ser admirats per la seva filosofia; tanmateix, res d'això no els va servir. I el gran Sòcrates, que va dominar sobre tots ells pel que fa a la filosofia, va beure la cicuta, perquè en els raonaments sobre els déus era vist amb malfiança per desvariejar una mica (ἐπειδὴ ἐν τοῖς περὶ θεῶν λόγοις μικρόν τι παρακινεῖν ὑπωπτεύετο).

III. BIÓ

317. Diògenes Laerci IV 52

Efectivament, per quina altra raó s'hauria convertit a la impassibilitat? Successivament, va passar a les doctrines de Teodor, després d'haver escoltat les lliçons del mateix Teodor l'Ateu, que era capaç de fer disquisicions amb habilitat de sofista sobre qualsevol qüestió. Després d'ell, va escoltar les lliçons de Teofrast el peripatètic.

318. Diògenes Laerci IV 55

I nosaltres [Diògenes Laerci] l'hem blasmat de la manera següent:

Bió, que va fer néixer la terra escita de Borístenes,

sentim dir que afirmava que els déus no existeixen en absolut.

I, si hagués continuat mantenint aquesta idea, hauria estat

natural dir: "Pensava com volia; malament, però n'estava convençut".

I en canvi, caigut en una llarga malaltia, i tement morir, ell

que sostenia que els déus no existeixen, i que ni tan sols havia visitat mai un temple,

i es burlava molt de tots els mortals que sacrificaven als déus,

ara no només a la llar, als altars i a la taula

va omplir el nas dels déus de perfum, de greix, d'encens

i no només va dir: "M'he queivocat: perdoneu les culpes d'abans",

sinó que immediatament va parar el coll a una vella per a un encanteri

i, convençut, es va lligar els braços amb cinturons de cuir,

i va posar sobre la porta també un ram i una branca de llorer,

disposat a qualsevol servei, abans que morir.

Estúpid, que va voler que déu existís a canvi d'una recompensa,

com si els déus existeixin només quan a Bió li agrada de pensar-ho.

Per tant, l'estúpid, assentant el cap en va, quan ja era tot un carbó,

va estendre les mans i va dir, a poc a poc: "Hola! Hola, o Plutó!".

319. Clement d'Alexandria, Protèptic IV 56

(1.) Ταῦθ' ὑμῶν οἱ θεοὶ τὰ εἶδωλα, αἱ σκιαὶ καὶ πρὸς τούτοις «χωλαὶ» ἐκεῖναι καὶ «ῥυσαί, παραβλῶπες ὀφθαλμῶν», αἱ λιταὶ αἱ Θεοσίτου μᾶλλον ἢ Διὸς θυγατέρες, ὥστε μοι δοκεῖν

χαριέντως φάναι τὸν Βίωνα, πῶς ἂν ἐνδίκως οἱ ἄνθρωποι παρὰ τοῦ Διὸς αἰτήσονται τὴν εὐτεκνίαν, ἣν (2.) οὐδ' αὐτῷ παρασχεῖν ἴσχυσεν; Οἴμοι τῆς ἀθεότητος· τὴν ἀκήρατον οὐσίαν, τὸ ὅσον ἐφ' ὑμῖν, κατορύττετε καὶ τὸ ἄχραντον ἐκεῖνο καὶ τὸ ἅγιον τοῖς τάφοις ἐπικεχώκατε, (3.) τῆς ἀληθῶς ὄντως οὐσίας συλήσαντες τὸ θεῖον. Τί δὴ οὖν τὰ τοῦ θεοῦ τοῖς οὐ θεοῖς προσενείματε γέρα; Τί δὲ καταλιπόντες τὸν οὐρανὸν τὴν γῆν τετιμήκατε; Τί δ' ἄλλο χρυσὸς ἢ ἄργυρος ἢ ἀδάμας ἢ σίδηρος ἢ χαλκὸς ἢ ἐλέφας ἢ λίθοι τίμιοι;

Aquest tipus de coses són els vostres déus, figures i ombres, i a això afegiu-hi les Lites, mutilades, arrugades, aclucant els ulls, filles de Tersites, més que de Zeus. Per això Bió - enginyosament, crec- diu: “Com podrien els homes amb raó pregar a Zeus per una bella descendència, si no la podia obtenir ni per a ell mateix?” Ai de l’ateisme!

L’ésser incorruptible, en la mesura que es troba en vosaltres, l’enfonseu a terra, i llenceu aquesta essència pura i santa, robant al diví de la seva veritable naturalesa.

Per què, us demano, heu assignat prerrogatives de déu als qui no són déus? Per què, deixeu-me preguntar, heu abandonat el cel per fer honors divins a la terra? Quina altra cosa és l’or, o l’argent, o l’acer o el ferro, o el llautó, o l’ivori o les pedres precioses? No són la terra i de la terra?

G. EPICUR I L’EPICUREISME

I. TEXTOS D’EPICUR

320. Lletra a Heròdot 76-77 (traducció de Montserrat Jufresa)

Quant als cossos celestes, llurs moviments, revolucions, eclipsis, sortides, postes i altres fenòmens semblants, no hem de creure que s’hagin originat per mà d’algun ésser que en tingui cura, que els reguli, els mesuri, i alhora gaudeixi de la més completa beatitud i immortalitat – car ocupacions, preocupacions, ires i benevolències són incompatibles amb la beatitud: llur origen es troba en la debilitat, la por i la necessitat del proïsme. Tampoc no s’ha de pensar que essent aquests cossos celestials un petit conglomerat de foc, gaudeixin d’una vida feliç i siguin

capaços de decidir per llur pròpia voluntat la realització dels moviments que veiem. Però, al contrari, hem de conservar intactes totes les paraules majestuoses que es refereixen a aquests éssers –si les connotacions que les acompanyen no hi semblen en desacord, car aquesta discordança causaria una gran torbació a la nostra ànima. Per tot això hem de pensar que aquests moviments regulars es produeixen necessàriament segons la manera com en l'origen del món aquests agregats es comprimien.

321. Lletra a Pitocles 112-113 (traducció de Montserrat Jufresa)

Que alguns astres errants, si és aquest llur moviment, i altres no, pot ésser degut al fet que, arrossegats al moviment circular des de l'origen del món, uns foren obligats a moure's regularment en un remolí, i altres en un vòrtex de moviment anòmal. És possible també que en els indrets on es mouen els astres existeixin en certs punts corrents d'aire regulars que els empenyin acompassadament en la mateixa direcció, i que acompassadament els encenguin, i en altres llocs siguin irregulars de manera que es produeixin les variacions de moviment que veiem. Donar, per tant, una explicació única d'aquests fets, mentre els fenòmens n'aconsellen diverses, és cosa de folls i un costum reprovable d'aquelles persones que segueixen les estúpides doctrines astrològiques, les quals donen raons vanes dels fenòmens, des del moment que no alliberen mai la naturalesa divina d'aquestes necessitats.

322. Lletra a Pitocles 115-116 (traducció de Montserrat Jufresa)

Els pronòstics del temps que provenen d'alguns animals s'originen per una coincidència de circumstàncies. Car de cap manera és possible que els animals determinin l'acompliment de les tempestats, ni que cap naturalesa divina tingui l'encàrrec de controlar la sortida d'aquests animals i portar a terme, després, el pronòstic. Una estúpidesa semblant no se li acudiria a cap dels éssers vivents, encara que no fos gaire espavilat, i molt menys encara a qui posseeix la felicitat perfecta.

Recorda bé, Pitocles, tot el que t'acabo de dir, i en moltes ocasions podràs allunyar-te dels errors continguts en els mites i comprendre les doctrines semblants a aquestes. Aplica't sobretot a la ciència dels primers principis i de l'infinit i a les teories dels fenòmens afins, així com a les que s'ocupen dels criteris de veritat i dels sentiments, i reflexiona sobre quina és la finalitat de tots els nostres raonaments. Quan ho hagis indagat ben a fons, fàcilment et serà

possible de comprendre les causes dels fets particulars. Però tots aquells que no estudiïn aquests problemes amb la màxima aplicació, no sols no seran capaços de conèixer-los bé, sinó que tampoc no assoliran el fi en vistes al qual han d'ésser considerats.

323. Lletra a Meneceu 123 (traducció de Montserrat Jufresa)

Els principis que sempre t'he recomanat, practica'ls i medita'ls tot considerant-los com a màximes necessàries per a assolir una vida feliç. Abans de tot, considera la divinitat com un ésser incorruptible i benaurat –tal com ens suggereix la noció comuna–, i no li atribueixis mai res de contrari a la seva immortalitat ni en discordança amb la felicitat. Pensa'n com a veritables tots aquells atributs que contribueixin a salvaguardar la benaurança juntament amb la immortalitat. Car els déus existeixen: el coneixement que en tenim és evident, però no són tal com creu la majoria de la gent, que els atribueix qualitats en discordança amb la noció que en té. Per tant, no és impiu qui renega dels déus de la multitud, sinó qui aplica les opinions de la multitud als déus, car no són intuïcions, sinó presumpcions vanes, els judicis de la gent vulgar en referir-s'hi, segons els quals els majors mals i els avantatges més grans provenen dels déus, car aquests, lliurats contínuament a les seves pròpies virtuts, acullen i es fan estimar pels seus semblants, i consideren estrany tot allò que no s'hi acorda.

324. Lletra a Meneceu 133-135 (traducció de Montserrat Jufresa)

Perquè, qui podries considerar superior a aquell que té opinions piadoses envers els déus i es mostra impàvid en relació a la mort, que coneix què és el bé segons la naturalesa i té clara consciència que el límit dels béns és fàcil d'assolir i el límit dels mals, al contrari, que és de curta durada o bé comporta penes lleugeres, que es burla del destí que alguns consideren senyor absolut de totes les coses, afirmant que algunes es produeixen per necessitat, altres casualment, altres, en fi, depenen de nosaltres, car veu que la necessitat és irresponsable, l'atzar inestable, en canvi la nostra voluntat és lliure i per aquest motiu digna de merèixer retrets o lloances? Gairebé era millor creure en els mites sobre els déus que ésser esclau de la predestinació dels físics; car aquells es procuraven l'esperança de poder commoure els déus per mitjà de les ofrenes; el destí, en canvi, és implacable. I el savi considera la fortuna no com una divinitat –tal com creu la majoria de la gent–, car cap acte dels déus no manca d'harmonia, ni com una causa no fonamentada en la realitat, ni creu tampoc que reporti als homes cap bé o cap mal referent a llur vida feliç, sinó tan sols que la fortuna és l'origen de grans béns i de

grans calamitats. El savi creu que val més ésser assenyadament desgraciat que insensatament feliç: però en les nostres accions és preferible que reïxi el bon consell.

II. TESTIMONIS I FRAGMENTS D'EPICUR¹⁶¹

A. SOBRE LA PIETAT

325. Ciceró, La natura dels déus, I 115 (traducció de Joan Manuel del Pozo) ◊ 27 Usener

“Però Epicur escriví també uns llibres sobre la santedat i la pietat envers els déus”. I com en parla? Talment, que es pot dir que hom escolta Coruncani o Escèvola, els grans pontífexs, i no precisament l'home que va arrencar d'arrel tota religió i que, amb raonaments, i no amb la violència física, com Xerxes, va destruir els temples i altars dels déus immortals.

326. Ciceró, La natura dels déus, I 121 (traducció de Joan Manuel del Pozo) ◊ 27 Usener

Realment, Epicur va extirpar de soca-rel la religió de l'esperit de l'home en manllevar al déus immortals el poder i la gràcia: car afirma que la naturalesa de déu és la millor i la més noble i, alhora, li nega la gràcia: i així suprimeix allò que és sobretot propi d'una naturalesa òptima i excel·lent. Perquè, què és millor, o més dignificant, que la bondat i la beneficència? I donat que voleu que déu n'estigui mancat, feu que ningú no sigui car per a déu, ni déus ni homes, que ningú no sigui estimat per ell: així s'esdevindrà que no solament els homes restin marginats dels déus, sinó que hi restin els mateixos déus entre ells.

327. Ciceró, La natura dels déus, I 122-123 (traducció de Joan Manuel del Pozo) ◊ 27 Usener

“Però Epicur també té un llibre sobre la santedat”. Ens deixem entabanar per un home no tan juganer com lax per a qualsevol llicència a l'hora d'escriure; perquè, quina santedat pot existir si els déus es desentenien dels homes, o quina naturalesa viva si no s'ocupa en res? És

¹⁶¹ Aquests fragments procedeixen de l'obra de Hermann Karl Usener *Epicurea*, 1887. La major part d'aquests textos es poden trobar, en traducció anglesa, al web <http://www.epicurus.info>.

realment cert allò que Posidoni, amic de tots nosaltres, va afirmar en el cinquè llibre sobre la naturalesa dels déus: que Epicur era de l'opinió que els déus no existien i que allò que va dir sobre els déus immortals ho féu per defugir el rebuig; puix que no hauria estat tan neci que inventés un déu semblant a un homenet, solament amb una figura externa desproveïda de sòlida presència, dotat de tots els membres humans, però sense la més mínima utilitat, estrany i molt transparent alhora, no concedint ni regalant res a ningú, no preocupant-se ni fent res en absolut. Aquesta naturalesa, en primer lloc, no pot existir i, essent-ne conscient Epicur, la va negar a la pràctica, però la va mantenir de paraula.

328. Plutarc, Sobre la impossibilitat de viure de manera plaent segons Epicur, 21, p. 1102B ◊ 30 Usener

Per por de l'opinió pública, Epicur fingeix oracions i actes de veneració que no tenen cap sentit i pronuncia paraules que van en contra de la seva pròpia filosofia; quan sacrifica, el sacerdot que té al costat que immola la víctima és per a ell un carnisser, i quan s'ha acabat se'n va amb les paraules de Menandre als llavis: "he fet un sacrifici a déus que no em fa cas" perquè aquesta és la comèdia que Epicur creu que hauríem de representar, i no fer malbé el plaer de la multitud o fer-nos impopulars entre ells, mostrant aversió a nosaltres mateixos pel que altres es delecten de fer. ... Aquí, els epicuris no són millors que ells, ja que tenen la mateixa por i ni tan sols tenen la mesura de l'anticipació feliç que els altres tenen, sinó que només estan espantats i preocupats que no es descobreixi aquest engany i engatussament del públic, amb la vista posada en aquells per als quals han escrit els llibres Sobre els déus i Sobre la pietat, "tortuosos i gens sans, sinó totalment enrevelats" [Eurípides, Andròmaca, 448], com si tinguessin por de tapar i ocultar les seves veritables creences.

B. SOBRE ELS FENÒMENS CELESTIALS

329. Gal·lè, Sobre l'ús de les parts XII 6, t. IV [p. 21 K.] ◊ 342 Usener

Fins i tot el nostre Creador, tot i conèixer perfectament la ingritud dels homes com ells, els ha creat. El sol crea les estacions de l'any i perfecciona les fruites sense fer cas, suposo, de Diàgores, Anaxàgores, Epicur, o els altres que blasfemen contra ell (καὶ τὰς ὥρας τοῦ ἔτους ὁ

ἥλιος ἀπεργάζεται καὶ τοὺς καρποὺς τελεοῖ μηδὲν φροντίζων οἷμαι μήτε Διαγόρου μήτ' Ἀναξαγόρου μήτ' Ἐπικούρου μήτε τῶν ἄλλων τῶν εἰς αὐτὸν βλασφημησάντων). Cap ésser benèfic no té malícia sobre res, sinó que per natura ajuda i ho engalana tot.

330. Sant Agustí, La ciutat de Déu XVIII 41 ◊ 342 Usener

A Atenes no van florir tant els epicuris, que afirmaven que els afers humans no preocupen els déus, com els estoics que, arribant a la conclusió contrària, afirmaven que aquests afers són guiats i sostinguts pels déus, que són els nostres ajudants i protectors? Em pregunto per què tant Anaxàgores fou jutjat per dir que el sol era una pedra roent i negar totalment que es tractés d'un déu, mentre que a la mateixa ciutat, Epicur vivia de manera gloriosa i segura, encara que no només no creia ni en la divinitat del sol ni en la de qualsevol altre astre, sinó que també sostenia que a l'univers no hi habiten ni Júpiter ni cap altre déu perquè hi arribin les oracions i les súpliques dels homes.

C. SOBRE ELS DÉUS

331. Quintilià, Institució oratòria VII 3, 5 ◊ 352 Usener

Car qui negués que Déu sigui un “esperit barrejat arreu del món” no afirmaria que és falsa l’afirmació sobre la natura divina d’aquest, com faria Epicur, que va donar a Déu una forma humana i un lloc entre els móns.

332. Sant Agustí, Carta a Diòscur, 118.27 t. II [p. 340B edició de Venècia 1719] ◊ 352 Usener

Fóra molt millor per a mi ni tan sols haver sentit el nom de Demòcrit que pensar amb dolor que fos considerat gran en la seva època algú que creia que els déus eren les imatges emeses a partir de substàncies sòlides, encara que ells mateixos no eren sòlids i que, fent tombs d’una banda a l’altra, per propi moviment, i ficant-se a les ments dels homes, fan pensar que la imatge és una força divina, mentre que la substància a partir de la qual la imatge es desprèn era considerada excel·lent en proporció a la seva solidesa! Per tant, la seva teoria trontollava, com se sol dir, i variava, per la qual cosa, de vegades, es diu que una substància de la qual les

imatges transmeten era déu, però, que la substància només es pot concebre per les imatges que emet i desprèn, és a dir, les que provenen d'aquesta substància, que d'alguna manera pensa que és corpòria i eterna i, en conseqüència, divina, mentre que les imatges són transportades molt de temps per una emanació constant com la boira, i vénen i entren en nosaltres, de manera que podem pensar que són un déu o déus. Els filòsofs sostenen que no hi ha cap altra causa de qualsevol pensament nostre, excepte aquestes imatges que, quan pensem, procedeixen d'aquestes substàncies i entren en les nostres ments. ... 28: Tanmateix, es diu que Demòcrit diferia d'Epicur en la seva filosofia natural, ja que creu que hi ha una certa força viva i que respira present en la unió dels àtoms, per la qual força, crec, ell diu que "les imatges són amarades de divinitat" - no les imatges de totes les coses, sinó les dels déus - i que "els elements de què està composta la ment" existeixen en l'univers, i a aquests els atribueix divinitat, i que es tracta d'imatges animades que solen exercir una influència benèfica o perjudicial sobre nosaltres". Però Epicur no va postular res com a començament del món llevat dels àtoms, és a dir, certes partícules de matèria tan petita que no es poden dividir o percebre per la de vista o el tacte, i per la trobada casual d'aquestes partícules, diu que es van produir innumbrables mons i éssers vius, i el principi de la vida mateixa, com també els déus que dota de forma humana, i situa, no en un món, sinó més enllà i entre els mons. Es nega absolutament a tenir en compte res que no siguin substàncies materials, però, per tal de ser capaç fins i tot de pensar sobre elles, diu que les imatges són emeses per les mateixes coses que ell suposa que estan formades pels àtoms, que entren en la ment, i que són més fines que les altres imatges que apareixen en els ulls - perquè diu que aquesta és la causa de la nostra vista - però que són "grans imatges d'una grandària tal com per a embolicar i cobrir tot el món."

333. Sext Empíric, Contra els físics I (Contra els dogmàtics, III) 25 ◊ 353 Usener

Epicur pensa que els homes van derivar la concepció de déu de les figuracions [que reben] mentre dormen. Perquè, diu, com que en dormir els colpeixen grans imatges semblants als homes, van pensar que també existien en la realitat déus amb forma humana.

D. SOBRE LA NATURA I LA FORMA DELS DÉUS

334. Tertul·lià, Apologètic, 47 ◊ 354 Usener

Alguns estan segurs que ell [Déu] és incorpori, altres que té un cos - és a dir, els platònics i els estoics, respectivament. Altres diuen que es compon d'àtoms, altres de nombres - com ho fan els epicuris i els pitagòrics, respectivament.

335. Escolí a Epicur, Doctrines principals 1, en Laerci, Vides, X.139 ◊ 355 Usener

En un altre lloc diu que els déus són discernibles com a impressions mentals, essent alguns únics, mentre que altres semblen similars, a causa del flux continu d'imatges similars al mateix lloc, culminant en forma humana.

336. Aeci, Doxografia, I 7, 34, [p. 306 Diels] (Plutarc, I 7, 15; Estobeu, Antologia, Física II 29) ◊ 355 Usener

Epicur pensa que els déus s'assemblen als éssers humans, i que se'ls pot contemplar a causa de la finor de la naturalesa de les seves imatges.

337. Sext Empíric, Contra els físics I (Contra els dogmàtics, III) 178 ◊ 357 Usener

Per tant, definir Déu com a mut és perfectament absurd i entra en conflicte amb les nostres concepcions generals. Però si està dotat de discurs, fa servir la parla i té òrgans de parla, com els pulmons i la tràquea, la llengua i la boca. Però això és absurd i voreja la mitologia d'Epicur.

338. Ciceró, La naturalesa dels déus II, 46-47 ◊ 358 Usener

Aquí pot burlar-se tant com vulgui Epicur, un home no dotat especialment per a la broma i molt poc representatiu de la seva pàtria; que vagi dient que ell no pot entendre com és un déu rodó que volta, però, amb tot, no em mourà mai d'aquesta posició, que fins i tot ell demostra. Puix que accepta de grat que els déus existeixen, perquè cal que hi hagi una naturalesa principal no superada per cap altra. Però, certament, no hi ha res superior al món: i no hi ha dubte que allò que és viu i té sensibilitat i raó i intel·ligència és millor que allò que n'és mancat. Això comporta que el món és viu i dotat de raó, sentits i intel·ligència; arguments pels quals es

conclou que el món és déu. Però tot això s'entendrà més fàcilment, una mica més endavant, gràcies a les coses mateixes que el món produeix.

339. Hipòlit, Qüestions filosòfiques (Refutació de totes les heretgies, I) XXII 3 [p. 572.5 Diels]

◊ 359 Usener

Reconeixent que la deïtat és eterna i incorruptible, diu que déu no té cura providencial de res, i que no hi ha res de semblant a la providència o el destí, sinó que totes les coses s'esdevenen per casualitat. Perquè la deïtat reposa en els intermons, tal com se'ls imagina ell; perquè fora del món, pensa que hi ha un cert estatge de déus, anomenat "els espais entre els mons", i que la deïtat s'hi lliura al plaer, i s'hi complau en una felicitat suprema, i que ni ell té cap preocupació per les coses, ni tampoc no hi dedica cap atenció.

E. SOBRE LA VIDA BENAURADA DELS DÉUS

340. Lactanci, Sobre la ira de Déu XVII 1 ◊ 360 Usener

"Déu", diu Epicur, "no es preocupa per res". Per tant, no té poder –perquè cal que, qui té poder, es preocupi de les coses– o si té poder i no el fa servir, quina raó tan poderosa hi ha per a aquesta negligència que, no diré ja la nostra raça, sinó fins i tot el món mateix, li sigui vil i menyspreable? "Per aquesta raó", diu, "és incorrupte i benaurat, perquè sempre està tranquil." A qui, llavors, ha cedit l'administració de les grans qüestions, si les coses que veiem controlades per una raó suprema són negligides per déu? O com pot estar tranquil aquell que viu i sent? Perquè la quietud és una qualitat del somni o de la mort.

341. Àtic, en Eusebi de Cesarea, Preparació per a l'evangeli, XV 5.11 p. 800B ◊ 362 Usener

Però en això Epicur, al meu parer, sembla haver actuat amb més modèstia [que Aristòtil]; perquè si no tingués l'esperança que els déus són capaços d'abstenir-se de l'atenció de la humanitat si entressin en contacte amb ells, els hauria portat, per dir-ho així, a un país estranger, i els hauria col·locat en algun lloc fora del món, excusant-los de la càrrega d'inhumanitat per mitjà de l'eliminació i la separació de totes les coses.

342. Plutarc, Pirros, XX 6 (traducció de Carles Riba) ◊ 363 Usener

Al sopar, es toquen tota mena de temes, però sobretot es parla de Grècia i dels filòsofs. Cinees s'escau a fer menció d'Epicur i exposa les doctrines dels seus deixebles sobre els déus, la política i el bé suprem de l'home, dient que el posen en el plaer i que defugen la política com un dany i confusió de la felicitat i que releguen la divinitat el més lluny possible de tot sentiment de gràcia, d'ira i d'interès per nosaltres, en una vida sense cures, plena de benaurances.

343. Lactanci, Sobre la ira de Déu II 7 ◊ 363 Usener

Algunes persones diuen que [déu] no està satisfet ni enutjat per res, sinó que, lliure de preocupacions i en repòs, gaudeix del bé de la seva pròpia immortalitat.

344. Dionysius the Episcopalian, citat per Eusebi de Cesarea, Preparació per a l'evangeli, XIV 27, 1 p. 781A ◊ 363 Usener

Treballar, administrar, fer el bé i mostrar la previsió, i totes aquestes accions són una càrrega potser per als inactius i els ximpls, i per als febles i els malvats, entre els quals es va adscriure Epicur en formular aquests pensaments sobre els déus.

345. Tertul·lià, Apologètic 47 ◊ 363 Usener

Els epicuris el descriuen [déu] com a inactiu i desocupat, un ningú (per dir-ho d'alguna manera) pel que fa als afers humans.

346. Salvià, Sobre el govern de Déu, I.5, p.3, 17 ◊ 363 Usener

Entre els epicuris ... que, de la mateixa manera que relacionen el plaer amb la virtut, també relacionen Déu amb el desinterès i la mandra.

347. Sèneca, Dels beneficis IV 4, 1 (traducció de Carles Cardó) ◊ 364 Usener

Ja sé el que es respon aquí: “Doncs així, Déu no fa beneficis ans, tranquil i descurós de nosaltres i distret del món, s’ocupa en altres coses o, ço que Epicur té per la màxima benaurança, no s’ocupa en res, ni l’afecten més els beneficis que les injúries”.

348. Sèneca, Dels beneficis IV 19 (traducció de Carles Cardó) ◊ 364 Usener

Cap home de seny complit no tem els déus; car és follia de témer allò que és saludable, i ningú no ama aquells qui tem. Sobretot tu, Epicur, desarmes Déu, li lledes tots els dardells i tota mena de poder, i per tal que no fos mai terrible a ningú, l’has llançat on no pogués inspirar cap temor. Havent-lo així aparedat dintre un mur immens i impenetrable, separat del contacte i de la vista dels mortals, no et pot infondre cap temor reverencial; està mancat de tot mitjà d’afavorir i de noure; ben solitari enmig de l’abisme que separa aquest cel de l’altre, sense companyia de cap ésser vivent, ni de cap home, ni de cap cosa, s’escapoleix de les ruïnes dels mons per damunt i tot voltant d’ell s’esfondrem sense escoltar els nostres anhels, ni tenir cura de nosaltres. Tanmateix, vols fer semblar que l’honores, no altrament que un pare amb sentiments, segons crec, de reconeixença. O bé, si no vols semblar-li agraït, per tal com no en tens rebut cap benefici, ans qui t’ha amassat són aquests àtoms i aquestes partícules teves, per què li rets culte? “Per la seva majestat exímia, dius, i per la seva natura única”. Ara vull jo que no ho facis atret per cap recompensa, ni per cap esperança; llavors, hi ha alguna cosa desitjable per ella mateixa, la noblesa de la qual t’atreu, ço és l’honestedat. I què més honest que ésser agraït? El camp d’aquesta virtut és tan ample com la vida.

349. Dionís l’Episcopià, Sobre la natura, citat per Eusebi de Cesarea, Preparació per a l’evangeli, XIV 27, 8 p. 782C ◊ 364 Usener

Pel que fa als déus que els poetes canten com a “dispensadors de coses bones”, [Homer, Od. VIII 325] aquests filòsofs diuen amb una reverència burleta que els déus no són ni donants ni partícips de les coses bones. De quina manera, doncs, poden demostrar l’existència dels déus, si no els veuen presents i fent alguna cosa –com aquells que, admirant el sol i la lluna i les estrelles, va dir que se’ls anomenà déus (θεοús) a causa del seu funcionament (θεειν)–, ni els assignen cap obra de creació o d’arranjament, que podria fer que els anomenéssim déus per l’establiment (θεϊναι), és a dir, pel que fan (en aquest sentit sens dubte el creador i artífex de

l'univers és Déu), ni duen a terme cap administració o sentència, o favor d'ells cap a la humanitat, amb la qual cosa els tindriem por o honor, i per tant els adorariem? O és que Epicur va sortir del món, i va passar més enllà del cel, o va passar per portes secretes que només ell coneixia, i estableix l'habitatge dels déus en el buit, i considera que ells i el seu luxe abundant són una benedicció? I a partir d'això va esdevenir un devot del plaer, i un admirador de la seva vida en el buit, i per tant exhorta tots els que s'han d'assemblar a aquests déus a participar en aquesta benedicció, [etc.]

350. Ciceró, Contra Luci Calpurni Pisó, 25.59 (atribuint aquestes paraules a Pisó) ◊ 364 Usener

“Quina és, Cèsar, la forta atracció d'aquestes accions de gràcies amb aquesta freqüència i amb una durada tan llarga que han decretat que posseeixes? El món està en una profunda desil·lusió respecte a ells, els déus no en tenen cura, perquè ells, com va dir el nostre diví Epicur, no senten ni bondat ni ira per res.”

351. Lactanci, La còlera de Déu, 4.1 ◊ 365 Usener

El que segueix ens ve de l'escola d'Epicur: així com en Déu no és present cap signe de còlera, tampoc no hi ha en ell cap resta de benevolència. Epicur en efecte, considerant estrany a Déu perjudicar i fer mal (accions que en gran part procedeixen de l'afecció de l'ira) li va arrabassar també la benevolència, perquè es va adonar que si Déu fos capaç de còlera, la lògica exigiria d'admetre'l capaç de bondat. D'aquesta manera, per tal de no concedir-li cap defecte, el va imaginar desproveït de qualsevol qualitat positiva: “si Déu –va dir– és perfectament feliç i incorrupte, és perquè no es preocupa de res, i perquè no es procura a ell mateix cap preocupació, ni actia de manera que en causi a d'altri”.

352. Lactanci, La còlera de Déu, 4.11-14 ◊ 366 Usener

Qui no s'irrita de cap manera no es pot veure mogut per la benevolència, que és el contrari de la còlera; d'altra banda, si en Déu no hi ha ni còlera ni bondat, certament no hi ha temor, joia, tristesa o misericòrdia. L'arrel de totes aquestes disposicions, en efecte, és una sola: un sol commoció a la qual Déu no pot estar sotmès. I si Déu no està afectat per la passió, atès que

qualsevol afecció és signe de debilitat, en Déu no hi pot haver preocupació per res, ni providència.

Per tant heus ací el punt a qual arriba el raonament d'aquell savi, que tanmateix va silenciar les seves conseqüències: evidentment, si en Déu no hi hagués ni preocupació ni providència, en ell, m'és lícit de suposar, no hi hauria cap forma de pensament ni de sensibilitat: d'on resulta que seria absolutament inexistent. Epicur, baixant a poc a poc, es va aturar així en el darrer grau, veient que davant d'ell s'obria el precipici. Però de què li va servir haver callat i haver dissimulat l'existència del perill? La necessitat el va obligar a capitular, malgrat el seu voler. Efectivament, va dir el que no hauria volgut dir, disposant la seva argumentació de tal manera que arribés inevitablement a la conclusió que, al contrari, volia evitar. Mira doncs a quins resultats va arribar Epicur per haver suprimit i negat a Déu la còlera.

353. Lactanci, La còlera de Déu, 15.5-6 ◊ 27 Usener

Com que en les realitats humanes estan presents el bé i el mal –de les seves raons ja n'he parlat amb claredat–, és necessari que Déu es mogui en tots dos sentits: cap al favor, quan observa que es fan accions justes, i cap a la còlera, quan detecta que es produeix alguna injustícia. Epicur, tanmateix, ens presenta aquesta objecció: si en Déu estigués present el sentiment de joia que l'empeny a la benevolència i el de l'aversió que l'empeny a la còlera, necessàriament hauria de conèixer també la por, el desig, la passió i totes les altres passions que són pròpies de la imperfecció humana.

354. Llucià, La doble acusació 2 ◊ 368 Usener

Epicur certament digué la veritat quan va afirmar que nosaltres [els déus] no preveiem les coses de la terra.

355. Llucià, Icaromenip 2 ◊ 368 Usener

Els epicuris són realment molt insolents, i ens ataquen sense restriccions, afirmant que nosaltres [els déus] no ens preocupem dels assumptes humans, ni tampoc controlem cap mena d'esdeveniments.

356. Alexandre d'Afrodísies, Sobre el fat, 31, [p.100 Or.] ◊ 368 Usener

L'anomenada "absència de [divina] providència", pels del cercle d'Epicur ...

357. Arrià, Diatribes d'Epictet, I.12.1 ◊ 368 Usener

Pel que fa als déus, n'hi ha que diuen que el diví ni tan sols existeix, mentre que d'altres, que no existeix, però és inactiu i indiferent, i no té cura de res; ...

358. Arrià, Diatribes d'Epictet, II.20.23 ◊ 368 Usener

"Tingueu en compte l'afirmació contrària: no existeixen els déus, i fins i tot si ho fan, no paren atenció als homes, ni tenen comunió amb ells, i per tant aquesta pietat i santedat de què parla la multitud pels voltants és una mentida explicada per "impostors i sofistes", o, ho juro, pels legisladors per espantar i controlar els malfactors".

359. Àtic, citat a Eusebi de Cesarea, Preparació per a l'evangeli, XV, 13 p. 800A ◊ 368 Usener

[Epicur] va privar els déus de la seva activitat cap a nosaltres, que és l'única cosa que podia generar confiança en la seva existència.

360. Àtic, citat a Eusebi de Cesarea, Preparació per a l'evangeli, XV 5.3 p. 799A ◊ 368 Usener

Qui deixa de banda la naturalesa divina, i talla l'esperança de l'ànima del més enllà, i destrueix la reverència davant éssers superiors en la vida present, quina comunió té amb Plató? O com podria exhortar els homes al que desitja Plató i confirmar el que diu? Per contra segurament apareixeria com l'ajudant i aliat dels que volen cometre injustícies. Perquè tothom que sigui humà i estigui limitat pels desitjos humans, si menysprea els déus i creu que no són res per a ell, en la mesura que en la vida visqui lluny d'ells, i després de la mort ja no existeix, estarà preparat per satisfer els seus desitjos.

361. Climent d'Alexandria, Exhortació als grecs, 5, [p. 20.8 Sylb.] ◊ 368 Usener

Només Epicur bandejaré de la memòria, i ho faré de bona gana. Perquè ell, preeminent en la impietat, pensa que Déu no té cura pel món.

362. Plotí, Dissertacions, (Eneida, II.9), 15 ◊ 368 Usener

Epicur, que rebutja la providència...

363. Lactanci, Institucions divines, I.2.1 ◊ 368 Usener

Si hem d'il·lustrar la veritat, no crec que sigui tan necessari començar per aquella pregunta que sembla ser la primera per natura, si és la providència la que s'encarrega de totes les coses, o si s'han realitzat i es realitzen en manera fortuïta. L'autor d'aquesta opinió és Demòcrit, el seu establidor, Epicur. Ibid, II.8.48: El món va ser fet per la Divina Providència. ... Això ho van establir com un fet reconegut i indubtable els primers set savis fins Sòcrates i Plató, fins que molts segles després va sorgir el boig Epicur, i es va atrevir a negar el que és més evident, amb un zel i el desig d'inventar noves creences, de manera que es pogués crear un sistema amb el seu propi nom.

364. Lactanci, L'ira de Déu, 9.4 ◊ 368 Usener

Més endavant Epicur va afirmar l'existència de Déu, semblant-li necessari que hi hagués en l'univers un ésser suprem, immens i benaurat, però va negar la providència: al seu parer, l'univers no hauria estat creat segons una intenció, una art, una tècnica, sinó que la natura seria el resultat de la unió d'elements minúsculs i indivisibles.

365. Plutarc, Contra Colotes, 27, p. 1123A ◊ 368 Usener

Qui és el que altera les creences acceptades i entra en conflicte amb els fets més evidents? Es tracta d'aquells que rebutgen l'endevinació i neguen que existeixi la providència divina.

366. Plutarc, Contra Colotes, 30, p. 1124E ◊ 368 Usener

Quan, doncs, serà la nostra vida com la d'una bèstia salvatge i sense guia? Quan s'eliminïn les lleis, però romanguin en vigor els arguments que ens permeten una vida de plaer; quan no es creu en la providència divina...

367. Plutarc, Contra Colotes, 8, p. 1111B ◊ 368 Usener

Així elimina la providència, però diu que ens ha deixat amb la pietat.

368. Plutarc, Contra els estoics, 32, p. 1075E ◊ 368 Usener

Els mateixos estoics fan una infinitat de complicacions llançant motius d'aflicció i vergonya sobre Epicur per violar la pre-concepció dels déus, perquè posa fi a la providència, perquè diuen que Déu és preconcebut i concebut per ser no només immortal i beneït, sinó també humà i protector i benèfic.

369. Orígenes, Contra Cels, I.13, [p. 12 Hoesch.] ◊ 369 Usener

... els epicuris, que consideren supersticiosos els qui advoquen per la providència i posen déu com a amo de tot.

370. Plutarc, Sobre la impossibilitat de viure de manera plaent segons Epicur, 21, p. 1101C ◊ 369 Usener

[Els epicuris] maleeixen la providència, com si fos una bruixa per espantar els nens amb una fúria implacable de càstig que pesa sobre els nostres caps.

371. Lactanci, Institucions divines, III.17.8 ◊ 370 Usener

Epicur va veure que les adversitats sempre fan mal al bo: la pobresa, treballs, exilis, i la pèrdua d'éssers estimats; i que els dolents, per contra, eren feliços, guanyaven riqueses, i se'ls donaven honors. Va veure que la innocència no era segura, que es cometien crims amb

impunitat, va veure que la mort escometia sense preocupar-se per la moral, sense cap ordre o sentit pel que fa a l'edat, sinó que alguns arribaven a la vellesa, mentre que altres eren arrabassats en la infància; alguns arribaven ferrenys al final, mentre que altres eren tallats per morts prematures a la primera flor de l'adolescència, i en les guerres els millors eren vençuts i morien. Era especialment preocupant, tanmateix, que fossin els religiosos els primers a ser afectats pels mals més greus, mentre que els que descuiden els déus per complet o no els veneren piadosament, patien inconvenients menors o bé no en patien cap en absolut. Sovint, també, els mateixos temples eren destruïts per llamps. [Cf. Lucreci, II.1101] ... 17,16: Quan, per tant, Epicur pensava en aquestes coses, com si estigués influït per la maldat de les coses, (així li semblava a qui en desconeixia la causa i la raó), va considerar que no hi havia providència. Quan s'havia convençut a si mateix d'aquesta teoria, va considerar que fins i tot s'havia de defensar. Això el va portar a errors inextricables. Perquè, si no hi ha una providència, com és que el món està tan ordenat, per la seva disposició? "No hi ha acord", diu, "perquè moltes coses s'han fet de manera diferent de la manera com hauria d'haver estat." [Cf. Lucreci, II.180 i V.195]. I un home diví van descobrir el que havia de corregir. Si hi hagués temps per refutar cada cosa, demostraria fàcilment que aquest home no era ni prudent ni sensat. De la mateixa manera, si no hi ha providència, com és que els cossos dels animals estan disposats de menera que cada un dels membres està col·locat en una meravellosa disposició per fer les seves pròpies funcions? Diu: "El pla de la providència no ha fet res pel que fa a la procreació dels animals. Tampoc els ulls estaven fets per veure-hi, ni les orelles per escoltar, ni la llengua per parlar, ni els peus per caminar, ja que existien abans de veure, sentir, parlar i caminar. Així que aquestes coses no es van produir per a l'ús, sinó que els va arribar l'ús. [Cf. Lucreci IV.822]. Si no hi ha providència, per què cauen les pluges, floreixen les llavors puguen, els arbres treuen flor? Diu que "els que no són per al bé dels éssers vius, ja que no beneficien per a res a la providència, ans totes les coses han de passar per la seva pròpia voluntat". D'on, doncs, neixen, i com passen totes les coses que s'esdevenen? Diu que no és obra de la providència. "Hi ha llavors volant pel buit, i quan aquestes s'han aplegat en massa a l'atzar entre si, totes les coses neixen i creixen."

372. Lactanci, Institucions divines, VII.5.3 ♦ 371 Usener

Per tant, així com Déu no va fer el món per a ell mateix, perquè no en necessita els avantatges, sinó a causa de l'home, perquè el fes servir, també va fer l'home per causa d'ell mateix. "Quina utilitat hi ha per a Déu en l'home, que hagués de fer-lo per a ell?", pregunta Epicur. [Cf.

Lucreci, V.165] Sens dubte, era perquè pogués entendre la seva obra, perquè fos capaç d'apreciar-la amb els seus sentits i declarar amb la seva veu la providència de la seva disposició, el pla de la seva realització, i la virtut de la finalització de la seva obra. La suma de tots aquests actes és que adori Déu. 5.7: "Què, doncs," diu, "confereix l'adoració de l'home a un déu que és benaurat i no té necessitat de res? Si es preocupava tant per l'home que va fer el món a causa d'ell, el va equipar amb la saviesa, el va fer amo dels éssers vius, i el va estimar com un fill, per què el va fer mortal i fràgil? Per què va confrontar el que estimava amb tots els mals, quan l'home hauria d'haver estat alhora feliç, ja que estava unit i era proper a Déu, i etern, com ho és ell mateix, ja que va ser creat per a l'adoració i la contemplació d'ell?"

373. Lactanci, Institucions divines, VII.3.13 ◊ 371 Usener

Els estoics diuen que el món fou creat pel bé dels homes. He sentit aquest argument. Però Epicur no coneix els homes, ni per què, ni qui les va fer.

374. Lactanci, Les obres de Déu, 2.10 ◊ 372 Usener

Per tant, sovint em meravello de la bogeria dels filòsofs que segueixen Epicur que condemnen les obres de la naturalesa que puguin demostrar que el món no es forma ni es regeix per cap providència. Atribueixen l'origen de les coses a òrgans inseparables i sòlids per combinacions de probabilitat amb què totes les coses s'han produït i han sorgit. Ometo les coses que pertanyen al mateix món en què troben falles, en aquest punt estan bojors, fins i tot fins al punt del ridícul. Ara reprenc el tema que tenim entre mans. 3.1: Es queixen que l'home neix més feble i fràgil que els altres animals. Perquè tan aviat com els altres neixen de mare, són capaços alhora de romandre drets i moure's amb delit, i són alhora capaços de suportar l'aire, ja que han sortit a la llum fortificada per proteccions naturals. L'home, per contra, afirmen, és llençat nu i desarmat com d'un naufragi i llançat sobre les misèries d'aquesta vida. No és capaç ni de moure's des del lloc on s'ha presentat, ni per buscar l'aliment de llet, ni de suportar les intempèries pel clima. Per això es diu que la naturalesa no és la mare de la raça humana, sinó una madrastra. Ha estat molt generosa amb les bèsties mudes, però ha produït l'home de tal manera (necessitat i feble) i a la recerca de tota mena d'ajuda que no pot fer res més per indicar la seva condició que lamentar-se i plorar, que és "com un a qui a la vida només li queda passar dissorts" [Lucreci, V.227] ... 3.6: "Però la formació de l'home", diuen, "es compon d'una gran lluita". 4.1. Després, també, la gent es queixa que l'home és sotmès a malaltia i mort

prematura. Estan indignats, en el fons, perquè no han nascut déus. “De cap manera”, diran, “però amb això podem demostrar que l’home no ha estat fet amb cap providència, i que hauria d’haver estat d’una altra manera”. 4.3: Ells, és clar, no deixarien que cap home morís, excepte si hagués fet un centenar d’anys de vida. ... 4.12: Els nostres oponents no veuen la raó dels resultats, ja que fa temps que es van equivocar en els punts clau de la discussió. Perquè des del moment que s’ha exclòs la divina providència dels afers humans, necessàriament se’n segueix que totes les coses s’han fet per la seva pròpia voluntat. A partir d’aquest moment, es fixaren en aquests impactes i trobades casuals a partir de llavors diminutes, perquè no veien l’origen de les coses. I quan es van haver llançat ells mateixos a aquests malpassos, aleshores, la pura necessitat els va obligar a pensar que les ànimes havien nascut amb els seus cossos i també s’extingien amb ells. Havien donat per fet que la ment divina no havia fet res. I aquest mateix punt que no es podia demostrar de cap altra manera que hi havia algunes coses en les quals la determinació de la Providència semblava coixejar. Van trobar errors, doncs, amb les coses en què la Providència meravellosament, fins i tot amb caràcter excepcional, s’expressava en la divinitat, és a dir, les coses a què m’he referit en relació amb les malalties i la mort prematura, encara que haurien d’haver considerat, quan deien aquestes coses, quina en seria la conseqüència necessària.

375. Lactanci, Les obres de Déu, 6.7 ◊ 373 Usener

Epicur, per tant, va veure en els cossos dels animals l’habilitat d’un pla diví, però, per tal d’aconseguir el que s’havia proposat precipitadament ell mateix abans, hi va afegir una altra bajanada, congruent amb la primera. Va dir que els ulls del cos no foren creats per veure-hi i les orelles per escoltar o els peus per caminar, ja que aquestes parts es van formar abans que hi hagués qualsevol ús de veure i sentir i caminar, sinó que les funcions de tots ells van venir després de ser creades. [Cf. Lucreci IV.822] ... Què has dit, Epicur? Que els ulls no es van fer per veure-hi? Per què, llavors, hi veuen? “Després”, diu, “va aparèixer el seu ús.” Es van crear, doncs, per veure-hi, en la mesura que no poden altra cosa que veure-hi.

376. Lactanci, L’ira de Déu, 13.19-21 ◊ 374 Usener

Veus, doncs, que tenim necessitat de la saviesa sobretot a causa dels mals, i que si aquests no haguessin existit, no hauríem estat un animal dotat de raó. Ara bé, si aquesta és la interpretació correcta —que els estoics no han pogut veure de cap manera— es dissol també el

famós argument d'Epicur. Déu, diu, o vol eliminar els mals però no pot fer-ho, o pot eliminar-los sense voler-ho, o no pot i no vol, i pot i vol a la vegada. Si vol sense però poder-ho, és imperfecte, cosa que no es pot atribuir a Déu; si pot sense voler, és envejós, cosa igualment contrària a Déu; si no vol ni ho pot fer, és a la vegada imperfecte i gelós, i per tant no és Déu; si en canvi vol i pot fer-ho, cosa que sembla que és l'única que pot correspondre a Déu, quin és l'origen dels mals i per què Déu no els suprimeix?

377. Aeci, Doxografia II 3- [p. 329 Diels] (Plutarc, II 3; Estobeu Antologia, Física XXI 3) ◊ 382 Usener

Tots els altres filòsofs consideren que el món és viu i que és governat per la providència. Leucip, Demòcrit i Epicur, per contra, diuen que no és pas així, sinó que es compon d'àtoms, [i és governat] per la naturalesa i sense raó.

378. Procle Liceu, Comentari al Timeu de Plató, p. 80 ◊ 383 Usener

Aquest axioma [d'Aristòtil, que cada "particular" és generat per una causa determinada], va ser objecte de burla en la seva totalitat entre els epicuris, que fan tot el món, i el més diví de les natures visibles, obra de la casualitat.

379. Procle Liceu, Comentari al Timeu de Plató, p. 81 ◊ 383 Usener

Alguns dubten, tanmateix, que Plató assumeixi com una cosa reconeguda que hi ha un demiürg [és a dir, un creador] del món que porta a terme un pla, perquè diuen que no hi ha un demiürg d'aquest que dirigeixi la seva atenció al que és, invariablement, el mateix. I molts dels antics, de fet són propietaris d'aquesta afirmació, sobretot els epicuris, que neguen per complet que existeix un demiürg i, de manera general, una causa de totes les coses.

380. Procle Liceu, Comentari al Timeu de Plató, p. 108.33 ◊ 383 Usener

És la intel·ligència, sens dubte, la que és creadora i déu –no l'atzar, com afirmen alguns.

F. SOBRE LA RELIGIÓ

381. Plutarc, Sobre la impossibilitat de viure de manera plaent segons Epicur, 8, p. 1092B ◊ 384 Usener

Tanmateix, com que l'objectiu de la seva teologia és no tenir por de Déu, sinó al contrari alliberar-se de les nostres ansietats, em sembla que aquesta condició és més segura en la possessió de les criatures que no tenen una mínima idea de Déu que les que han estat ensenyades a pensar-hi com algú que no fereix ningú.

382. Plutarc, Sobre la impossibilitat de viure de manera plaent segons Epicur, 8, p. 1091F ◊ 384 Usener

Ni tampoc que, si és un mal experimentar dolor, tenir por de la divinitat o atemorir-se davant les penes de l'Hades, evitar aquestes coses sigui alguna cosa afortunada i envejable.

383. Àtic, citat per Eusebi de Cesarea, Preparació per a l'evangeli, XV 5 p. 800A ◊ 385 Usener

[I pel que fa al fet que puguem derivar-ne algun benefici mentre romanen al cel, ...] d'aquesta manera, fins i tot d'acord amb Epicur, els homes reben ajuda dels déus, "Els diuen, per exemple, que els millors emanacions d'ells es converteixen en les causes de les grans benediccions per als qui participen d'ells...".

384. Gnomolgi del codex Parisinus, 1168, f. 115r- (Màximes d'Epicur): [=Màxim l'Abat, Gnomologi, 14, p.180 Turic; t. II p. 579 Combef.] ◊ 388 Usener

D'Epicur: "Si els déus escoltessin les oracions dels homes, tots els homes ràpidament haurien mort, perquè sempre preguen mals contra els altres".

385. Dionís l'Episcopalià, Sobre la natura, citat per Eusebi de Cesarea, Preparació per a l'evangeli, XIV 26, 2 p. 779A ◊ 389 Usener

I d'altra banda [Epicur] insereix en els seus propis llibres innumbrables juraments i conjurs adreçats a aquells que no són res per a nosaltres, maleint contínuament “No, per Zeus” i “Sí, per Zeus”, i suplicant els seus lectors i opositors a l'argumentació “en nom dels déus”, sense tenir, suposo, ni por de perjuri ell mateix, ni volent espantar, ans pronunciant això com un apèndix buit i fals, ocios i sense sentit dels seus discursos, talment com podria aclarir-se la gola, i girar la cara, i aixecar la mà. Una manera d'actuar tan intel·ligible i buida de part seva fou esmentar el nom dels déus.

386. Orígenes, Contra Cels VII 66, [p. 386 Hoesch.] ◊ 390 Usener

I l'acusació de bogeria s'aplica no només als que fan oracions a les imatges, sinó també als qui pretenen fer-ho seguint l'exemple de la multitud: i a aquesta classe pertanyen els filòsofs peripatètics i els seguidors d'Epicur i Demòcrit. Perquè no hi ha falsedat o pretensió en l'ànima que està posseïda d'una veritable pietat cap a Déu.

387. Diògenes Laerci, Vides dels filòsofs II 97 (Aristip) ◊ 391 Usener

Teodor era un home que va rebutjar del tot la creença actual en els déus. I he trobat un llibre seu titulat Dels déus, que no és menyspreable. D'aquest llibre, es diu, Epicur va agafar la major part del que va escriure sobre el tema.

388. Orígenes, Contra Cels VIII 43 ◊ 391 Usener

Per tant, direm, en primer lloc, que si qui no creu l'aparició de l'Esperit Sant en forma de colom havia estat descrit com un epicuri, o un seguidor de Demòcrit, o un peripatètic, la declaració s'hauria fet d'acord amb el caràcter d'aquesta objecció.

389. Plutarc, Contra Colotes 22, p. 1119D ◊ 392 Usener

El que és greu, Colotes, no és de negar-se a anomenar un home bo o deu mil genets: és negar-se a anomenar déu a un déu o a creure que és déu. Això és el que feu vosaltres i la vostra colla, no admetent que Zeus sigui “creador de la raça”, Dèmeter “dispensadora de les lleis”, o Posidó “guardià del creixement.” És aquesta dissociació d'una paraula amb una altra la que fa mal i

omple les vostres vides d'audàcia i d'un menyspreu ateu dels déus, en apartar dels déus denominacions unides a ells i amb aquest sol acte aniquilar tots els sacrificis, misteris, processons i festivals.

390. Arrià, Diatribes d'Epictet, II 20, 32 ◊ 392 Usener

Homes agraïts, sens dubte, i reverencials. Per què, per esmentar un sol exemple, com a mínim mengen pa cada dia, i no obstant això, tenen la gosadia de dir: "No sabem si existeix Demeter, o Core, o Plutó"; sense esmentar que, tot i que gaudeixen de la nit i el dia, dels canvis de l'any i de les estrelles i el mar, de la terra i la cooperació dels homes, no mostren interès per cap d'aquestes coses, sinó que busquen només de tenir l'oportunitat per eructar el seu "problema" trivial, i després d'exercitar d'aquesta manera el seu estómac, anar als banys.

391. Aeci (Plutarc), Doxografia I 8 [p. 307 Diels] ◊ 393 Usener

Pel que fa als daimons i herois ... Epicur no admet res de res d'això.

392. Plutarc, Sobre el defecte dels oracles, 19 p. 420B ◊ 394 Usener

Pel que fa a les burles i mofes dels epicuris, que s'atreveixen també a atacar la providència, anomenant-la no altra cosa que un mite [cf. U369], no hem de tenir por. Nosaltres, en canvi, diem que la seva "infinitud" és un mite, que entre tants móns no n'hi hagi cap que estigui dirigit per la raó divina, sinó que tots estan produïts per la generació espontània i la concreció. Si hem de riure en filosofia, hauríem de riure d'aquests esperits, muts, cecs i sense ànima, que pasturen durant infinits cicles d'anys, i que fan la seva aparició alguns surant des de cossos de persones que encara viuen, altres dels cossos cremats o caiguts de fa molt, de manera que aquests filòsofs porten l'estupidesa i la foscor a l'estudi dels fenòmens naturals, però si algú afirma que aquests semidéus existeixen no només per raons físiques, sinó també per raons lògiques, i que tenen el poder d'auto-preservació i la vida contínua durant molt de temps, aquests filòsofs se senten afligits.

G. SOBRE L'ENDEVINACIÓ

393. Diògenes Laerci, Vides dels filòsofs X 135 ◊ 395 Usener

En altres parts, rebutja completament l'endevinació, com per exemple en el Petit resum.

394. Aeci (Plutarc), Doxografia, V.1.2 [p. 415 Diels] ◊ 395 Usener

Xenòfanes i Epicur van desestimar l'art de l'endevinació.

395. Ciceró, La natura dels déus II 65, 162 ◊ 395 Usener

La predicció d'esdeveniments futurs és un objectiu favorit de l'enginy d'Epicur.

396. Ciceró, Sobre l'endevinació I 3, 5 ◊ 395 Usener

Tots els altres, a excepció d'Epicur, que deia ximpleries sobre la naturalesa dels déus, van aprovar l'endevinació.

397. Ciceró, Sobre l'endevinació II 17, 40 ◊ 395 Usener

Per tant, mentre que [Epicur] fa una giragonsa per destruir els déus, no dubta a prendre el camí més curt per destruir l'endevinació.

398. Escolí a Èsquil, Prometeu 624 ◊ 395 Usener

L'epicureisme és la doctrina que anul·la l'endevinació; en efecte, diuen "atès que el destí ho governa tot, preveient una desgràcia, heu patit abans d'hora; en canvi, preveient alguna cosa positiva, heu acabat amb el plaer de la seva realització". D'altra banda, també diuen que "el que ha de succeir, succeirà".

399. Orígenes, Contra Cels VII 3, [p. 343 Hoesch.] ◊ 395 Usener

Pel que fa als oracles aquí enumerats, responem que no seria possible per a nosaltres recollir en els escrits d'Aristòtil ni de l'escola peripatètica ni un parell de frases per enderrocar l'autoritat de la Pítia i els altres oracles. Des d'Epicur també, i els seus seguidors, podríem citar passatges per mostrar que, fins i tot entre els mateixos grecs, n'hi havia que desacreditaven totalment les paraules que van ser reconegudes i admirades a tot el conjunt de Grècia.

400. Llucià, Alexandre el venedor d'oracles 17 ◊ 395 Usener

Era una ocasió per a un Demòcrit, o més ben dit, per a un Epicur o un Metrodor, potser, un home la intel·ligència del qual s'havia armat de valor en contra de tals atacs amb escepticisme i profunditat de visió, un home que, si bé no podia detectar la impostura precisa, en tot cas estava completament segur que, si bé aquesta se li escapava, tot plegat era una mentida i una impossibilitat.

401. Llucià, Alexandre el venedor d'oracles 25 ◊ 395 Usener

Bé, fou una guerra a mort entre [Alexandre] i Epicur, i no n'hi ha per menys. Quin enemic més adequat per a un xarlatà que promovia miracles i odiava la veritat, que el pensador que havia comprès la naturalesa de les coses i estava en possessió solitària d'aquesta veritat? ... L'Epicur no mitigat, com solia dir, no podia deixar de ser odiós per a ell, considerant totes aquestes pretensions absurdes i puerils.

III. FILODEM DE GÀDARA

402. Filodem, Sobre la pietat, Vol. Herc. 2, II.104-105 [pp. 122- Gomperz] [Obbink I.44.1258 + I.40.1130] ◊ 38 Usener

I a Sobre la santedat diu que la vida de perfecció és la més agradable i la més benaurada i ens instrueix per protegir-nos contra tota profanació, mirant amb la nostra intel·ligència integral les millors disposicions psicosomàtiques, pel tal d'ajustar a la benaurança tot allò que ens passa. | | ... manera, a causa d'aquestes coses elimina impiament la noció de la divinitat

juntament amb la preservació de les creences comunes, i que, com aquells que es diuen de pensament religiós, ens empeny a una impietat insuperable. Perquè és piadosa la persona que conserva la immortalitat i la felicitat consumada d'un déu juntament amb totes les coses incloses per nosaltres, mentre que és impia la persona que desapareix quan es tracta d'un déu. I la persona que també veu que el bé i el mal que ens ha enviat un déu vénen sense cap tipus d'ira perjudicial o benevolència, declara que Déu no té necessitat de les coses humanes...

403. Filodem, Sobre la pietat, Vol. Herc. 2, II.74, 11 [p. 104 Gomperz] [Obbink I.29.820] ◊ 142 Usener

Ara bé, seria absurd dir, a més, que pensaven que era correcte fer ús de juraments i epítets dels déus, ja que la seva escriptura filosòfica n'està plena. Tanmateix, és correcte dir que els va aconsellar mantenir asseveracions fetes per mitjà d'aquestes i altres expressions, i sobretot preservar les realitzades pel mateix Zeus de manera oberta, i no escriure "pels brots bessons!" [és a dir, fent juraments sense indicar per qui] o simplement "ha de ser així." A més de Colotes es va esforçar pel que fa a totes les formes de juraments i maneres de refeir-se als déus.

404. Filodem, Sobre la crítica sincera, Vol. Herc. 1, V.2, fragment VI ◊ 152 Usener

Serà franc amb la persona que ha comès un error, i fins i tot amb qui respon amb amargor. Per tant, Epicur també, quan Leonteu, a causa de Pitocles, no admetia la creença en els déus, va retreure Pitocles amb moderació, i li va escriure l'anomenada "famosa carta", tenint el seu punt de partida en Pitocles...

405. Filodem, Sobre la vida dels déus, Vol. Herc. 1, VI c. 13 ◊ 356 Usener

També cal dir que els déus parlen, i que conversen els uns amb els altres. En efecte, no pensaríem que els déus són feliços i incorruptibles si no parlessin i no es comunicessin entre ells. Per contra, serien similars als homes muts. En efecte, de la mateixa manera que fem servir la nostra veu...

406. Filodem, Sobre la vida dels déus, Vol. Herc. 1, VI c. 14 ◊ 356 Usener

... i atès que per als homes virtuoses, la conversa amb els seus iguals és una font inexpressable de plaer. I, per Zeus, cal defensar que tenen una llengua com el grec, o no gaire llunyana d'ella, i sabem que els que s'han convertit en déus només feien servir la llengua grega.

407. Claudi Elià, Sobre la providència, fragment 61 [Suda, a l'entrada Epicur i klain]

I el llibre havia contingut les doctrines d'Epicur que va anomenar els seus Principals - refranys malvats d'Epicur. Entre elles, en efecte, hi havia també les reivindicacions següents: que la Creació fou establerta per casualitat i no per la voluntat i la justícia de Déu. Aleshores, aquests àtoms més aviat celebrats, en xocar entre ells i després dispersar-se, formen l'aire, la terra i el mar. A continuació, els conjunts i els compostos es desintegren i desapareixen per complet, dissolent-se en àtoms. Tota la creació, llavors, sorgeix per necessitat i casualitat, sense base en la saviesa del Creador. D'altra banda, Epicur sosté que tot es combina sense provisió, sense timoner, ni guia, ni pastor ... Aquest, però, va sacrificar als déus, i va enviar Epicur i les seves doctrines al diable.

408. Filodem, Sobre la pietat, Vol. Herc. 2, II.76.1 [p. 106 Gomperz] [Obbink I.27.754] ◊ 386 Usener

... diu que essent a la vegada el més gran, i el que excel·leix en sobirania, ho posseeix tot: perquè cada home savi té creences pures i santes sobre el diví i ha entès que aquesta naturalesa és gran i augusta. I és sobretot en les festes que ell, que progressa cap a una comprensió d'aquest, tenint el seu nom tot el temps als llavis, assumeix amb convicció més seriosament...

409. Filodem, Sobre la música, Vol. Herc. 1, I c.4,6 ◊ 386 Usener

Ara, encara es poden dir aquestes coses molt importants actualment: que el diví no necessita cap honor; per a nosaltres, però, és natural honorar-lo, sobretot, amb conviccions piadoses, fins i tot per mitjà dels ritus de la tradició nacional, cadascun d'acord amb el paper que li correspon.

410. Filodem, Sobre la vida dels déus, Vol. Herc. 1, VI col. 1 ◊ 386 Usener

... als déus, i admira la seva naturalesa i la seva condició i tracta d'apropar-s'hi i, per dir-ho així, de deixa tocar-los i estar amb ells; i anomena els savis "amics dels déus" i els déus, "amics dels savis".

411. Filodem, Sobre la pietat, Vol. Herc. 2, II.108.9 [p. 126 Gomperz] [Obbink I.31.880] ◊ 387 Usener

Un cop més, diu, "sacrifiquem als déus piadosament i bé, com correspon, i fem-ho tot bé d'acord amb les lleis. Però fem-ho sense molestar-los gens amb les nostres opinions sobre la qüestió de quins són els millors i més majestuosos; de nou, afirmem que és fins i tot correcte de fer-ho així sobre la base de l'opinió que discutia. Perquè d'aquesta manera, per Zeus, és possible per a una naturalesa mortal de viure com Zeus, segons que sembla".

IV. AUTORS DESCONEGUTS

412. Autor epicuri desconegut, en Pseudo-Plutarc, Sobre les opinions dels filòsofs, I I.7.7 p. 300 ◊ 361 Usener

"Tots dos [Anaxàgores i Plató] comparteixen aquest error, ja retraten un déu que està implicat en els assumptes humans i que va fer el cosmos pel bé de l'home. Perquè un ésser benaurat i indestructible, ple de coses bones i lliure de qualsevol participació en el mal, està totalment preocupat per la continuació de la seva felicitat i la indestructibilitat que ha obtingut, de manera que no s'ocupa dels assumptes humans. Perquè seria horrible, com un obrer o constructor, si dugués càrregues i sentís preocupació per la creació del cosmos."

413. Papir d'Oxirrinc II, 215 (p. 30) = H. Diels, Ein epikurisches Fragment über Götterverehrung, Sitzungsberichte Berlin, 1916, pàg. 886 i seg. = A.-J. Festugière, Épicure et ses dieux, París, Presses Universitaires de France, 1946, pàg. 99-101 (traducció)

<No hi ha pietat quan s'observen les obligacions religioses habituals –encara que l'ofrena de sacrificis> en les ocasions adequades, com he dit, sigui una cosa pròpia de la natura– ni tampoc, per Zeus, quan un o altre va repetint: “temo tots els déus i els honoro, i vull gastar tota la meua fortuna per oferir-los sacrificis i consagrar-los ofrenes”. Un home així potser és més lloable que d'altres, tanmateix no és així com es posa el fonament sòlid de la pietat. Tu, amic meu, sàpigues que el do més feliç és tenir una percepció clara de les coses: heus ací el millor bé que podem concebre aquí baix. Admira aquesta clara aprensió de l'esperit, reverencia aquest do diví. Després d'això, <no has d'honorar els déus perquè pensis que, d'aquesta manera, hakis de guanyar el seu favor>, com s'imaginaran quan et veuran fer actes de pietat, sinó només perquè, en comparació amb la teva pròpia beatitud, veus de quina manera, segons la nostra doctrina, la condició dels déus és infinitament més augusta. I certament, per Zeus, <quan poses en pràctica> aquesta doctrina, la més digna de fe <com t'ho ha de demostrar la teva raó, t'està permès oferir sacrificis als déus. D'aquesta manera dus a terme> una cosa que dóna confiança i que es veu amb plaer, si es fa en el moment adequat, perquè honores la teva pròpia doctrina utilitzant plaers sensibles que convenen en aquestes ocasions, i que a més d'alguna manera t'acomodes a les tradicions religioses. Vetlla només de no barrejar-hi la por dels déus ni cap suposició que, actuant d'aquesta manera, t'atraus el favor dels déus.

Car, en veritat, en nom de Zeus (com hom es complau a dir), què has de témer d'això? Creus que els déus et poden fer mal? No és això, amb tota evidència, empetitir-los? Com no hauràs de mirar la divinitat com una cosa miserable si, en comparació amb tu, apareix inferior? O és que series del parer que, amb el sacrifici de milers de bous, pots, si has comès alguna acció dolenta, apaivagar el déu? O que tindrà en compte el sacrifici i, com un home, et perdonarà en algun moment una part del dany?

Sens dubte, els homes es diuen que cal témer els déus i honorar-los amb aquests sacrificis, per tal que, retinguts pel tribut que els fan, els déus no s'enfadin amb ells: aleshores, pensen, si aquesta hipòtesi és certa, no experimentaran cap dany i, si no és certa, com que reten honor al poder deïns déus, tot anirà bé. Però si aquestes estretes relacions <entre déus i homes existissin realment, seria una gran dissort, ja que l'efecte es notaria més enllà de la tomba>, després del funeral, una vegada ja incinerat. Car aleshores, fins i tot sota la terra, es patiria un mal i tot home hauria d'esperar un càstig. A més d'això, no cal que digui de quina manera els homes haurien de pidolar signes dels favors dels déus, en el seu temor de ser oblidats per ells (car creurien que d'aquesta manera els déus es comuniquen amb més gust amb ells i baixen als seus temples), ni tampoc que la diversitat i la gran quantitat dels seus comportaments tenint

en compte la por del perjudici i per protegir-se contra el càstig. Perquè tot això, en veritat, sembla una pura il·lusió d'aquestes persones, comparada amb la doctrina dels que consideren que, ja des d'aquí baix, existeix una vida benaurada, i que no admeten que els morts tornin a viure –prodigi no menys inversemblant que els que va imaginar Plató.

V. LUCRECI

414. I 80-101 (traducció de Joaquim Balcells)

De la impietat religiosa. El sacrifici d'Ifigènia

Temo, en tractar d'això, que creguis potser iniciar-te en els elements impiadosos d'una doctrina i que fas via pel camí del crim. Ben altrament, va ésser la mateixa religió que infantà sovint fets criminals i impiadosos. A Aulis, així, l'ara de Trívia vergonyosament sollada amb la sang de la verge Ifianassa pels més excel·lents caps dànaus: els primers entre els barons. Quan les ínfules que voltaven els seus cabells virginals caigueren en iguals parts galtes avall, i veié trist el seu pare, davant l'ara dret i prop d'ell els sacerdots ocultant el ferro, i els ciutadans desfets en llàgrimes en mirar el seu aspecte, muda de por, de genolls a terra, pregava atuïda. Dissortada! No podia servir-li en tals circumstàncies d'haver estat la primera a donar el nom de pare al rei; agafada per mans d'homes, tota tremolosa, era conduïda a l'ara, i no perquè, complerts els solemnes ritus sagrats, fos acompanyada al clar himeneu, sinó romanent pura sacrílegament, en la mateixa edat de les núpcies. Trista víctima que el seu pare ferí en sacrifici per a la sortida de l'estol i perquè els déus li fossin favorables! Tants de crims pot aconsellar la religió!

415. I 102-148 (traducció de Joaquim Balcells)

La recerca de la veritat

Qui sap si algun dia tu mateix, vençut per les narracions terrorífiques dels poetes, cercaràs decantar-te per mi. En realitat, quants de somnis poden fingir per a tu, capaços de tòrcer el camí de la teva vida i torbar pel temor tota la felicitat teva! I no és sense motiu; perquè si els homes veiessin un terme fix a les malaurances, per poc que raonessin, podrien plantar cara a les religions i a les amenaces dels poetes. Però ara no hi ha cap doctrina, ni cap poder per a

fer-nos forts, car són de témer en la mort les penes eternes. Àdhuc ignorem quina és la natura de l'ànima, si és nada ja amb els qui neixen, o si al contrari s'hi esmuny; si desapareix juntament amb nosaltres en la mort destructora, o si se'n va a veure les tenebres de l'Orc i les vastes llacunes, o si s'esmuny, per manament diví, en altres animals, com ho cantà el nostre Enni, el primer a portar del rialler Helicó una corona de perennal fullatge, la qual havia de lluir amb esclat entre els pobles itàlics. Amb tot, Enni també exposa i explica, en versos eterns, que hi ha a l'Aqueront espais on no subsisteixen les nostres ànimes ni els nostres cossos, sinó certs pàl·lids simulacres de mena estranya; d'allí va sorgir-li, diu, la imatge del sempre florent Homer, el qual començà a vessar llàgrimes amargues i a explicar les lleis de la natura. Cal tenir, doncs, coneixença completa de les coses celestes, i la raó del curs que fan el sol i la lluna, i per quina força tota cosa es produeix en la terra; cal sobretot escatir amb raonament agut de què són formats l'esperit i l'ànima, i aquestes coses que ens aterreixen en posar-se davant els nostres esperits, desvetllats i ensems afeblits per la malaltia, o quan estem sepultats en son, de tal manera que ens sembla veure i sentir davant nostre aquells que són ja morts i els ossos dels quals la terra estoja dintre el seu si.

El meu esperit no s'enganya: els obscurs descobriments dels grecs són difícils d'aclarir en versos llatins, i més havent de tractar moltes coses en paraules noves a causa de la pobresa de la llengua i de la novetat dels assumptes; però, això no obstant, el teu mèrit i el goig que espero de la teva suau amistat em persuadeix a dur a terme qualsevol treball i m'indueix a vetllar en les nits serenes cercant amb quins mots i quin poema pugui per fi escampar clara llum en el teu esperit, i així et sigui possible de conèixer les coses pregonament ocultes.

Per tant, cal que, aquest terror i aquestes tenebres de l'ànima, les esvaeixin, no els raigs del sol i els lluminosos trets del dia, sinó l'aspecte de la natura i la seva explicació.

416. I 149-264 (traducció de Joaquim Balcells)

Cap cosa no neix del no-res

El principi del qual nosaltres aquí prendrem partença és que mai cap cosa no és engendrada de no res per obra divina. Si la por s'ha ensenyorit de tots els mortals, és perquè veuen esdevenir-se moltes coses a la terra i al cel, de les quals no poden comprendre de cap manera les causes i pensen que són degudes al numen diví. Per això, quan haurem vist que res no pot ésser creat del no-res, aleshores ja esbrinarem millor el que perseguim, i d'on cada cosa pot ésser creada i de quina manera es fa sense intervenció dels déus.

Si de no res es formés alguna cosa, de totes les coses podrien néixer totes les espècies: res no necessitaria llavor. Primer, del mar sorgirien els homes, de la terra podrien eixir les espècies que porten escates, i del cel llançar-se els volàtils; el bestiar gros i menut i tota mena de feres, nascudes a l'atzar, ocuparien els llocs cultivats com els deserts; ni els fruits serien sempre els mateixos en els arbres, ans canviarien: tots podrien produir-ho tot. Així, doncs, no havent-hi, per a cada cosa, elements engendradors, quines coses podrien tenir mare determinada? Però ara, com cada cosa és creada per gèrmens determinats, per això cada cosa neix i sorgeix a les ribes de la llum, allí on hi ha matèries i cossos primers de cadascuna; i per això també tot no pot ésser engendrat per tot, havent-hi, en cada cosa determinada, propietats especials.

D'altra banda, per què veiem en primavera roses, blats amb la calor, fruitar els ceps quan la tardor els encoratja? No és perquè, si al seu temps s'acoblaren els gèrmens especials de les coses, tota cosa creada s'obre quan és l'estació favorable i la terra plena de vida treu sense perill tendres productes a les ribes de la llum? Si de no res haguessin estat fetes, brollarien súbitament, en qualsevol lloc, i en temps de l'any que no fóra el llur, perquè no hi hauria cap cos primari que un temps advers pogués apartar d'aquests ajuntaments engendradors. Ultra això, tampoc, per a créixer les coses, no caldria dilació en vista de la unió de llurs sèmens, si de no res poguessin créixer. Així, els infants petits es farien de sobte jovincells, i eixirien els arbustos sorgint sobtosament de la terra.

Resulta, doncs, manifest que no es fa res d'això, ja que tot creix paulatinament, com és natural, per sèmens determinats, i tot creixent serva el seu gènere; d'on pots deduir que cada cosa s'engrandeix i es nodreix d'una matèria que és seva.

S'hi afegeix que, sense determinades pluges de l'any, la terra no pot donar els fruits que porten alegria; ni tampoc la natura dels animals no pot, privada d'aliments, propagar la seva espècie ni conservar la vida. Comprendràs millor que molts elements poden ésser comuns a molts cossos, considerant el cas de les lletres dins les paraules; prova també que cap cosa no pot existir sense elements primordials.

En fi: per què la natura no pogué formar homes tan grans que poguessin passar a gual la mar amb llurs peus, decantar les grans muntanyes amb les mans, vèncer, per la duració de llur vida, nombroses generacions d'homes? És que, per a néixer qualsevol cosa, no hi ha atribuïda determinada matèria, per la qual resta fixat tot allò que pugui sorgir-ne? Així, doncs, hem de confessar que res no pot ésser fet de no-res, car les coses necessiten d'una sement per a ésser creades i perquè puguin aixecar-se dins els fluids oreigs de l'aire.

Si, per últim, veiem els llocs conreats avantatjar els incults i per les nostres mans donar millors fruits, és perquè, evidentment, els principis de les coses es troben dins les terres; som nosaltres que, girant les gleves fecundes amb la rella, removent el sòl de la terra, provoquem llur sortida. Si no hi fossin, veuries que, sense el nostre treball, les terres esdevindrien molt millors per elles mateixes.

Res no torna al no-res

Ultra això, la natura dissol de bell nou cada cosa en els seus elements, i no els destrueix fins al no-res. Car, si alguna cosa fos mortal en totes les seves parts, tota cosa podria de sobre esvaïr-se dels nostres ulls i finir. Cap força, doncs, no caldria per produir la separació de les seves parts i deslligar el nexa. Al contrari, com les coses es componen de sements eternes, fins que es presenta una força que separi les coses amb el seu cop, o hi penetri pels buits i les disgregui, la natura no permet de cap manera que se'n vegi la fi.

Ara bé; si el temps destruís completament tot això que no deixa envellir, consumint-ne tota la matèria, d'on portaria Venus a la llum de la vida la generació vivent en les diverses espècies? o, una vegada l'ésser nascut, d'on la terra industriosa, oferint aliments segons les espècies, el nodreix i l'acreix? D'on provenen a la mar les seves fonts interiors i els rius forans que li porten llurs aigües de lluny? De què l'èter pastura els astres? Totes les coses que són de cos mortal, l'infinít del temps i dels dies passats hauria d'haver-les consumides; i si, en aquell espai i en el temps ja passat, es troben els elements amb què es refà aquest món nostre, és perquè certament són dotats de natura immortal; així res pot tornar al no-res.

En fi, la mateixa força i causa destruiria indistintament totes les coses, si la matèria eterna no les tingués subjectes entre elles, més o menys, amb el seu teixit. Un contacte, en efecte, fóra, amb seguretat, suficient causa de mort, perquè no hi hauria res format de substància eterna de la qual només una determinada força pogués dissoldre l'entrellat. Però ara, com els nexes dels elements primordials estan combinats de maneres dissemblants, i la matèria és eterna, les coses conserven un cos incòlume, fins que una força suficientment poderosa les ataca segons la contextura de cadascuna. Per tant, cap cosa no torna al no-res, ans totes, per la disgregació, tornen als elements de la pròpia matèria.

Per últim, les pluges es perden, quan el pare èter les ha precipitades en el si de la mare terra; i sorgeixen les messes brillants, reverdeixen les branques en els arbres i aquests creixen i es carreguen de fruits, d'on es nodreix després la nostra espècie i la de les feres; aleshores veiem florir d'infants les ciutats pròsperes i cantar arreu, de l'ocellada novella, els boscos plens de

fullatge; aleshores els ramats feixucs de greix reposen el cos sobre les pastures abundoses i el blanc licor lletós degota de les mamelles tivants; aleshores les noves cries de potes insegures juguen saltironant pels tendres herbeis, torbats per la llet pura els caps juvenils.

No fina, doncs, completament tot allò que sembla, ja que la natura refà els uns mitjançant els altres, i no consent que cap cosa sigui creada sense l'ajut de la mort d'una altra.

417. II 167-183 (traducció de Joaquim Balcells)

Contra la providència

Però, contra això, creuen certs ignorants de la matèria que la natura, sense la intervenció dels déus, no podria ajustar-se tan harmoniosament als desigs humans, variant les estacions, produint les messes i, àdhuc, obrint als mortals totes aquestes vies on els persuadeix d'entrar i els condueix el guia mateix de la vida, el diví plaer, que per les obres de Venus els afalaga a propagar les generacions, per tal que no fini el llinatge humà. Quan imaginem que els déus han fet totes les coses per interès dels homes, em sembla que se'n van, en tot i per tot, molt lluny de la veritable doctrina. Perquè, encara que jo ignorés què són els elements primordials de les coses, gosaria, això no obstant, amb els mateixos fenòmens del cel i amb moltes altres coses, sostenir i demostrar que la natura del món no ha estat de cap manera creada pel poder dels déus: de tants defectes és dotada! Però això ho exposaré més tard, Memmi; ara acabem el que resta sobre els moviments.

418. II 1090-1104 (traducció de Joaquim Balcells)

Els déus no intervenen en la natura

Si tens aquestes veritats ben conegudes, tot seguit la natura et semblarà lliure, exempta de superbs senyors, i que tot ho mena per ella mateixa, espontàniament, sense intervenció dels déus. Car, pel cor sagrat dels déus, plens d'una pau tranquil·la, que menen uns dies plàcids i una vida serena: qui podria regir l'univers immens? qui podria tenir, com a moderador, en les seves mans les fortes brides que regissin l'infinit? qui faria girar concertadament tots els cels, i calentar amb els focs de l'èter totes les terres fèrtils, i en tots llocs i en tot temps estaria sempre a punt per a concitar les tenebres amb els núvols, per a commoure amb el tro la serenitat del cel, i llançar aleshores el llamp i aterrar sovint els seus propis temples, o retirant-

se als deserts, furiejar, exercitant-se en un tret que sovint passa pel costat dels culpables i lleva la vida als qui no ho mereixen?

419. III 31-58 (traducció de Joaquim Balcells)

La temença de la mort

Havent ensenyat com són els elements constitutius de l'univers, com difereixen per llurs formes variades, com volen espontàniament enduts pel moviment eternal, i de quina manera en pot ésser creada cada cosa, m'apar, després d'això, que és la natura de l'esperit i de l'ànima la que ha d'aclarir ara en els meus versos; cal gitar fora, de cap, aquella temença de l'Aqueront que torba completament, des del pregon, la humana vida, amarant-la tota de la negror de la mort, i no deixa existir cap joia clara i pura. Car, baldament els homes diguin sovint que són més de témer les malalties i una vida infame que el Tàrtar i la mort, i creguin saber que la natura de l'esperit és feta de sang, o també de vent, si tal volta a tant els porta llur caprici, i de cap manera necessitin res de la nostra explicació, per això que et diré podràs observar com tenen més aviat la vanaglòria de lloar-se que una convicció real. Ells mateixos, exiliats de llur pàtria, bandejats lluny de l'esguard dels homes, tacats per una acusació infamant, aclaparats per totes les malaurances, viuen tanmateix, i àdhuc, onsevulla que facin cap, mesquins, sacrifiquen a honor dels morts, immolen ovelles negres, envien ofrenes als déus Manes; i com més els punyen llurs mals, giren amb més força llurs esperits envers la religió. Per això convé més aviat d'observar l'home en els perills i en les proves, i en l'adversitat conèixer qui és; car aleshores surten finalment veres veus del fons de llur cor, és arrencada la màscara i roman la realitat.

420. III 978-1010 (traducció de Joaquim Balcells)

La llegenda de l'Aqueront: els seus turments només es troben en la vida

I en veritat, les coses, les que siguin, que segons la tradició existeixen a l'Aqueront profund, totes existeixen per a nosaltres en aquesta vida. El míser Tàntal no tem, com és fama, la gran roca suspesa en l'aire, paralitzat per una por inútil; ans més aviat la vana temença dels déus turmenta en vida els mortals, temerosos dels cops que a cadascun reserva el destí. Els ocells no ataquen Títios, ajagut a l'Aqueront: realment, dins el seu gran pit no trobarien què furgar durant l'eternitat; per enorme que fos l'estesa d'aquesta còrpora, encara que no ocupés nou

jovades amb els seus membres estesos, sinó tota la vastitud de la terra, no podria, però, suportar fins a l'últim l'etern sofriment i fornir sempre aliment del seu propi cos. Però per a nosaltres, Títios és ací: és l'home ajagut en l'amor que els voltors laceren, és a dir, el neguit anguniós se'l menja, o els afanys d'una altra passió el trossegan. Sísif també és, en la nostra vida, el qui davant dels nostres ulls es deleix demanant al poble els feixos i les cruels destrals, i vençut sempre, trist, es retira. Car cercar el poder, que és només buidor i no és donat mai, i sofrir sempre en això els treballs més durs, és empènyer amb gran esforç muntanya amunt una roca, la qual, a penes al cim, torna a rodolar, i se'n va ràpidament cap a la superfície del camp pla. Després, péixer sempre la ingrata natura del nostre esperit i omplir-lo de béns i no sadollar-lo mai, com ens fan les estacions de l'any quan es renoven persistentment produint fruits i gràcies diverses, sense que mai ens sadollem dels fruits de la vida és, jo crec, com les donzelles en la flor de l'edat, de qui contenen que van tirant aigua en un vas sense fons, el qual tanmateix no podrien omplir de cap manera.

421. V 146-199 (traducció de Joaquim Balcells)

El món no és creació dels déus ni aquests res no tenen a veure amb ell

Igualment no t'és possible de creure que els sagrats estatges dels déus siguin en cap banda del món. La natura dels déus, en efecte, és subtil i molt allunyada dels nostres sentits, a penes cognoscible per la intel·ligència del nostre esperit. Puix que ella escapa al tacte i a l'empremta de les nostres mans, no ha de tocar res d'allò que és tangible per a nosaltres; perquè tot allò que en si no és tangible, tampoc no es pot tocar. Per això, també, llurs estatges han d'ésser dissemblants dels nostres estatges, i subtils a semblança de llur pròpia substància, cosa que més endavant et demostraré amb discurs abundós.

Dir, no res menys, que els déus han volgut preparar l'esplèndida natura del món per als homes, i que per això cal lloar aquesta admirable obra dels déus, i creure que haurà d'ésser eterna i immortal, i que no és lícit amb cap atac de remoure mai dels seus fonaments un palau construït per l'antiga saviesa dels déus per a les gèneres humanes i per a tota l'eternitat, ni d'escometre'l en paraules, ni de capgirar-lo tot daltabaix; imaginar i afegir totes les altres coses d'aquesta mena, és follia, Memmi. Perquè, quin benefici podria donar a immortals i benaurats la nostra gratitud, perquè ells s'emprenguessin de fer res en el nostre favor? O quina novetat hauria pogut seduir-los, després de tant temps de repòs, perquè desitgessin canviar llur vida anterior? Perquè sembla que han de plaure les coses noves a qui es troba malament amb les

velles; però quan no s'ha sofert res de penós en el passat, quan bellament s'ha viscut, què és que podria encendre l'amor de la novetat? O quin mal hi hauria per a nosaltres de no haver estat creats? O bé, ja ho crec, jeia la vida en les tenebres i en la tristesa, fins que llustrejà l'origen creador de les coses? Tothom, sens dubte, que ha nascut, vol romandre en la vida, en tant que l'atractiu del plaer l'hi retindrà. Aquell, però, que mai no ha gustat l'amor de la vida, ni mai no ha estat en el nombre dels vivents, quin mal li és de no haver estat creat?

A part d'això, d'on els déus prengueren model per a la creació, i d'on, al principi, els vingué la noció mateixa de l'home, perquè sabessin i albiessin en llur esperit el que volien fer, i com, en fi, conegueren mai la potència dels elements primordials i del que podien aquests produir mudant llur ordre entre ells, si la mateixa natura no els donà l'exemplar de la creació? Perquè els elements innumbrables dels cossos, llançats per les topades de moltes maneres i des de l'infinit del temps, i, emportats per llur propi pes, no han cessat de moure's i d'aplegar-se de totes maneres i d'assajar tot allò que poguessin crear per llurs combinacions entre ells; talment que no hi ha motiu de sorprendre's si també a la fi han caigut en l'arranjament actual i han entrat en passos com aquests per on ara l'univers es produeix tot renovant-se.

Perquè encara que jo ignorés la natura dels elements primordials, amb tot gosaria confirmar i demostrar a base dels mateixos fenòmens del cel i de moltes altres coses, que la natura no ha estat de cap manera disposada per a nosaltres per obra dels déus: de tants defectes és dotada!

422. V 1161-1193 (traducció de Joaquim Balcells)

La creença en els déus

Ara, quina causa ha divulgat entre les grans nacions la idea de la divinitat i ha omplert d'altars les ciutats i ha tingut cura d'instituir cultes solemnes, cultes que encara en els nostres dies floreixen en mig del gran progrés i dels llocs més populosos; i d'on ve aquest error, arrelat avui entre els mortals, que fa aixecar nous santuaris dels déus en tot l'univers, i obliga la multitud a omplir-los en els dies festius? No és pas tan difícil de donar-ne raó.

Ja aleshores, en efecte, els mortals veien amb la imaginació, estant desperts, figures de déus d'una bellesa extraordinària, les quals, encara més en els somnis, apareixien d'una meravellosa creixença. Els atribuïen, doncs, sensibilitat i vida, perquè els semblava que movien els membres i emetien paraules altives en harmonia amb llur bellesa excelsa i llur magnífica força. Els donaven una vida eterna, perquè llur aspecte es renovellava sempre i llur forma romania, i

també perquè creien que, fornits de tanta vigoria, no podien ésser vençuts fàcilment per cap força. Creien, per això, que llur ventura ultrapassava de molt la dels altres, perquè la temença de la mort no ha turmentat mai cap d'aquests éssers i, al mateix temps, perquè els veien en somnis acomplir mil accions prodigioses sense que els n'agafés cap fatiga.

A més, observaven els fenòmens del cel acomplir-se en un ordre immutable, i tornar les variades estacions de l'any, sense poder conèixer les causes per les quals això s'esdevenia. Així, doncs, tenien com un refugi remetre-ho tot a les mans dels déus i fer que tot girés a un senyal de llur testa. Posaren en el cel els estatges i els palaus dels déus, perquè en el cel veu hom rodolar la nit i la lluna, la lluna, el dia, i la nit i els astres severs a la nit i els focs errívols del cel nocturn, i les flames que volen, els núvols, el sol, les pluges, la neu, els vents, els llamps, la calamarsa, i els sobtats estrèpits i els grans murmuris amenaçadors.

423. V 1194-1240 (traducció de Joaquim Balcells)

Mals de la religió

Oh llinatge malaurat dels mortals, d'haver atribuït als déus tots aquests efectes i d'haver-hi afegit encara ires cruels! Que gemecs es procuraren aleshores per a ells, que ferides per a nosaltres, que llàgrimes per als nostres descendents!

Ni la pietat és mostrar-se tothora cobert amb un vel i fer evolucions davant d'una pedra i acostar-se a tots els altars, ni inclinar-se prosternat fins a terra ni estendre oberts els palmells de cara als santuaris dels déus ni amarar les ares amb la sang dels quadrúpedes, ni penjar exvots damunt d'exvots; no, més aviat és poder-ho mirar tot amb esperit tranquil. Perquè, quan contemplem els celestes espais d'aquest ample món i l'èter immòbil per damunt dels estels gusporejants, i ens posem a pensar en els camins del sol i de la lluna, una angoixa, fins aleshores ofegada sota d'altres misèries dins el nostre cor, es deixondeix i comença d'aixecar el cap, no sigui que hi hagi potser en front de nosaltres la infinita puixança d'uns déus, que arrossegui en variat moviment aquells astres brillants. La manca d'explicació, en efecte, turmenta l'esperit en el seu dubte, i es demana si hi ha hagut un començament i una naixença del món i, alhora, si hi haurà un terme, fins al qual les muralles del món podran sostenir aquesta fatiga de l'afanyós moviment; o bé si, dotats per la divinitat d'una fermesa eterna, podran allargar llur curs en el temps infinit i menysprear les forces de la immensa durada.

Per altra banda, a qui no estreny l'esperit la paüra dels déus? I a qui no s'enrampen els membres de basarda quan la terra abrusada s'estremeix sota el cop horrible del llamp i la gran bunior recorre de banda a banda el cel? I pobles i nacions no tremolen i els reis superbs no s'arrauleixen percutits per la temença dels déus, no sigui que per algun crim vergonyós, per alguna paraula superba, hagi arribat ja l'hora feixuga de pagar les penes?

Així també, quan de banda a banda del mar la fúria del vent impetuós, arribada al seu grau més alt, escombra la superfície de les aigües, el cap de l'estol amb les seves poderoses legions i els seus elefants, no tracta d'obtenir amb vots la benvolença dels déus, i no demana amb pregàries, esfereït, la calma de la tempesta i uns vents favorables: debades, perquè sovint, arrabassat en un violent terbolí, no és pas menys endut cap a uns baixos on troba la mort? Tant és cert que una mena de força secreta esclafa els destins humans i sembla que trepitgi els bells feixos i les destrals cruels i que se'n faci joguina.

En fi, quan sota els nostres peus la terra sencera vacil·la, i les ciutats sotragades cauen o bé amenacen ruïna, és sorprenent si uns éssers mortals s'humilien i deixen subsistir a l'univers uns poders superiors i unes forces estranyes de déus que governin totes les coses?

424. VI 50-95 (traducció de Joaquim Balcells)

Objecte del llibre sisè

Totes les altres coses que els mortals veuen esdevenir-se sobre la terra i al cel, quan sovint els tenen suspesos amb l'esperit ple de paüra, i els humilien l'ànim amb la temença dels déus, i els aclaparen, ajupits contra terra, és perquè llur ignorància de les causes els obliga a referir-ho tot al comandament dels déus i atorgar-los un poder reial: no poden comprendre les causes d'aquests fenòmens i es pensen que són deguts al numen diví. Perquè després d'haver après bé que els déus passen una vida sense cures, si tanmateix els homes es demanen admirats segons quin ordre cada cosa pot acomplir-se, sobretot en aquelles coses que veuen per damunt de llur cap a les regions etèries, cauen de nou en les antigues religions, i fan intervenir uns amos cruels, de qui els malaurats pensen que ho poden tot, ignorants com són del que és possible i del que és impossible, i per últim, de quines són les lleis que limiten la potestat dels éssers profundament, segons fites inesborrables; per on, encara més van esgarriats per una orba doctrina.

Si tu no vomites aquests errors del teu esperit i no lances lluny de tu la idea d'atribuir als déus coses indignes d'ells i estranyes a llur quietud, la majestat santa dels déus ultratjada per tu et nourà sovint; no perquè la sobirania dels déus pugui ésser violada, talment que per ira es posin al cap d'exigir càstigs cruels, sinó perquè tu mateix t'imaginaries que en la quietud de llur pau tranquil·la agiten dins el cor grans tempestes d'ira i no t'acostaràs més amb pit tranquil als temples dels déus ni podràs acollir més en serena pau d'ànim els simulacres eixits de llurs persones santes, que duen a l'esperit dels homes la revelació de la bellesa divina. D'on es pot veure quina vida t'és ara reservada.

Ben cert, perquè una doctrina verídica rebati lluny de nosaltres aquestes misèries, malgrat que moltes coses han sortit ja de la meva boca, amb tot en resten moltes per embellir amb versos polits. He d'explicar el sistema del cel i els seus aspectes; he de cantar les tempestes i els llamps brillants, quins efectes produeixen i per quina causa són duts: no sigui que, foll, dividissis el cel en regions i tremolassis cercant de quin punt ha vingut el vol de la flama, o cap a quina banda s'ha girat, de quina manera s'ha esmunyit dins de llocs closos i com se n'ha escapolit després d'haver-hi fet d'amo: fenòmens dels quals la gent no pot comprendre les causes i es pensa que són deguts al numen diví. I tu, mentre corro devés la blanca ratlla on acaba la meva cursa, mostra'm per endavant la via, oh Musa enginyosa, Cal·lioep, repòs dels homes i delícia dels déus: essent tu guia, obtindré la corona amb una insigne lloança.

425. VI 379-422 (traducció de Joaquim Balcells)

Els déus no produeixen el llamp

Això és conèixer la natura mateixa del llamp flamejant i veure per quina força produeix cadascun dels seus efectes, i no cercar indicis sobre els secrets designis dels déus escartejant debades les fórmules etrusques: de quin punt ha vingut el vol de la flama o cap a quina banda s'ha girat, de quina manera s'ha esmunyit dins de llocs closos i com se n'ha escapolit després d'haver-hi fet d'amo; o en fi, quina desventura pot seguir el cop de la flama celeste.

Perquè si Júpiter i els altres déus sotraguen amb esfereïdor brogit la volta lluminosa del cel i llancen el llamp per lla on cadascun vol, per què no fan de manera que tants homes com no es miren de cometre crims abominables siguin colpits i exhalin del pit traspasat les flames del llamp, exemple terrible per als homes mortals? Per què, al contrari, l'innocent, a qui la consciència no acusa de cap vergonya, és embolcallat i impedit per les flames i arrossegat de sobte pel terbolí celeste i pel foc? Per què, també, cerquen els llocs deserts i esmercen treball

debadades? És que aleshores exerciten llurs braços i fortifiquen llurs músculs? Per què toleren que el tret del pare s'esmusi contra terra? Per què ell mateix ho permet i no el reserva contra els seus enemics? En fi, per què Júpiter mai no llança el seu llamp contra la terra des d'un cel enterament pur, i escampa tant de brogit? Espera que els núvols s'hagin amuntegat sota els seus peus per a davallar aleshores ell en persona i des d'allí afinar de prop la direcció dels seus trets? Després, amb quina finalitat engega contra el mar? De què fa retret a les ones i a la massa líquida i a les planures flotants?

No res menys, si vol que ens guardem dels cops del seu llamp, per què ens refusa que puguem veure'l partir? Però, si vol aclaparar-nos amb el seu foc quan no ho esperàvem, per què trona d'aquell costat, a fi que puguem evitar-lo, per què aquestes tenebres, aquest retruny i aquesta remor que solleva per endavant? I com podràs creure que avii el llamp en moltes direccions alhora? Gosaries sostenir no haver-se esdevingut mai que molts llamps hagin colpit al mateix temps? Amb tot, és un fet que s'ha vist sovint i que ha d'esdevenir-se necessàriament; i com plou en diverses contrades alhora, i neva, així en un mateix moment els llamps es produeixen nombrosos.

En fi, per què aterra els temples sagrats dels déus i els seus propis estatges esplèndids, i fa bocins mestrívols estàtues de déus, i amb violència ferida destrueix la majestat de les seves pròpies imatges? Per què la majoria de vegades cerca els llocs elevats, i en els cims de les muntanyes veiem més nombrosos que enlloc els rastres de la seva flama?

VI. DIÒGENES D'ENOANDA

426. Inscripció epicúria

Fr. 16

..... i denunciem amb vehemència les persones més piadoses com a atees. I, de fet, es fa evident que no som nosaltres qui neguem els déus, sinó els altres.

Així Diàgores de Melos, amb algunes altres persones que van seguir de prop la seva teoria, afirmaven categòricament que els déus no existeixen i atacaven vigorosament tots els qui pensaven d'una altra manera.

Protàgores d'Abdera, en efecte, va presentar la mateixa opinió que Diàgores, però la va expressar de manera diferent per evitar una audàcia excessiva. Perquè va dir que no sabia si

els déus existeixen, cosa que és el mateix que dir que sabia que no existeixen. Si, efectivament, hagués equilibrat la primera declaració amb “tanmateix, no sé que no existeixin”, potser hauria fet servir gairebé un circumloqui per evitar l’aparença de negar els déus per complet. Però ell va dir: “jo no sé si existeixen”, i no “jo no sé que no existeixen”, fent exactament el mateix que Diàgores, que incansablement no parava de dir que ell no sabia de la seva existència. Per tant, com dic, ja sigui Protàgores en aquest cas, en efecte va presentar la mateixa opinió que Diàgores o...

Fr. 17

..... en un carro, fent que Triptòlem en munti una i li proporcioni les dissorts més miserables En efecte, respectant Zeus i Demèter com a deïtats, considerem els éssers humans no com els seus esclaus, sinó com els seus amics.

Fr. 18

..... que no podem suposar que, després d’haver compartit en el judici el que encara és objecte de controvèrsia, ...

..... No pensem que els déus són capaços d’examinar les persones que són injustes i vils i nobles i justes. En cas contrari es crearan en les nostres ànimes les torbacions més grans.

Fr. 19

Contradiguem Homer, que diu tota mena de bajanades sobre ells, representant-los vegades com a adúlter, de vegades com a coixos, de vegades com a lladres, o fins i tot com a colpejats pels mortals amb una llança, i també introdueix artesans per fer-ne representacions inadequades. Algunes estàtues de déus disparen fletxes i els reproduïxen amb un arc, representats com Hèracles en Homer, mentre que altres són custodiats per un cos de guàrdia de bèsties salvatges, mentre que altres estan enfadats amb els rics, com Nèmesi d’acord amb l’opinió popular; en canvi, hauríem de fer estàtues de déus genials i somrient, perquè puguem tornar-los el somriure en comptes de tenir-ne por.

Bé, llavors, ciutadans, reverenciem els déus amb raó, tant en festivals i en ocasions no sagrades, tant en públic com en privat, i respectem els costums dels nostres pares en relació amb ells i no permetem que els éssers immortals siguin falsament acusats per nosaltres en el nostre va temor que són responsables de totes les desgràcies, portant-nos patiment i ideant obligacions que són oneroses a ells mateixos. I també nosaltres anomenem-los pel seu nom...

Fr. 20

És impossible, per començar, que tingui necessitat d'una ciutat i conciudadans, a més de ser bastant absurd que ell, com a déu, hagi de buscar tenir homes com a conciudadans. I també hi ha aquest altre punt: si s'hagués creat el món com un estatge i una ciutat per a ell mateix, voldria saber on vivia abans de la creació del món, no trobo una resposta, almenys no una d'adequada amb la doctrina d'aquestes persones quan declaren que aquest món és únic. Per tant durant aquest temps infinit, pel que sembla, el déu d'aquesta gent no tenia ciutat ni llar, i com un home desafortunat –jo no en dic “Déu”–, no tenint ni ciutat ni conciudadans, fou destituït i vagava a l'atzar. Per tant, si la naturalesa divina, es considera que ha creat les coses pel seu propi bé, tot això és absurd, i si és pel bé dels homes, encara hi ha conseqüències més absurdes.

Dividim la discussió en dos - el món i els homes mateixos. I en primer lloc parlem sobre el món.

Si, efectivament, totes les coses estan ben disposades per als homes i res no és antagònic a ells, la nostra situació és com la de les criatures fetes per un déu. Però acordem primer...

H. EVEMER

SOBRE LA VIDA D'EVEMER

427. Escolis al Protrèptic de Climent d'Alexandria II 24, 2 ◊ 1 C Winiarczyk

Evemer d'Agrigent: aquest és Evemer, que alguns diuen que fou de Messènia. En fa esment Cal·límac als colíambes dient “vell vanidós, vomita llibres injustos”. I va ser titllat d'ateu.

JUDICIS DELS ANTICS SOBRE EVEMER

428. Diodor, Biblioteca històrica VI 1, 3 en Eusebi, Preparació per a l'evangeli II 2, 54 ◊ 8 Winiarczyk

Sobre els déus que hi ha a la terra tenim molts i molt variats discursos entre els historiadors i els mitògrafs. I entre els historiadors, va escriure especialment Evemer, que va fer la Inscripció

sagrada; entre els escriptors de mites, Homer i Hesíode i Orfeu i altres de semblants, es van inventar mites fabulosos sobre els déus; nosaltres intentarem recórrer de manera abreujada el que està registrat d'un i altre, per raó de simetria.

429. Minuci Fèlix, Octavi 21, 1-2 ◊ 9 Winiarczyk

Segons una llei escrita dels historiadors o dels savis: reconeixes el mateix que jo. Evemer considera que els déus es creen per mèrits de virtut o d'ofici i esmenta les seves tombes com a pàtries on van néixer i les mostra per les províncies, de Júpiter a Dictis i Apol·lo a Delfos i Isis a Faria i Ceres d'Eleusis. Pròdic diu que van ser admesos entre els déus perquè anant amunt i avall van trobar nous fruits que van ser d'utilitat als homes. És del mateix parer també Perseu, i vincula els fruits descoberts i els descobridors dels fruits amb els mateixos noms, com diu el discurs còmic "sense Bacus i Ceres, Venus es refreda" (Terenci Eun. 732)".

430. Lactanci, Epítome de les Institucions divines 13, 1-3 ◊ 10 Winiarczyk

Però deixem de banda els poetes: anem a la història, que es basa a la vegada en la fidelitat dels fets i en l'antiguitat dels temps. Evemer era de Messènia, un escriptor antiquíssim, que va reconstruir l'origen de Zeus i les seves gestes i tota la seva nissaga a partir de les inscripcions sagrades dels antics temples; d'aquesta manera va investigar els pares, les pàtries, els imperis, les morts i les tombes de la resta de déus. Aquesta història Enni la va traduir al llatí, i les seves paraules són aquestes: "aquestes, tal com estan escrites, són la nissaga i la família de Júpiter i els seus germans: d'aquesta manera ens ha estat llegat en una inscripció sagrada".

431. Agustí, La ciutat de Déu VI 7 ◊ 11 Winiarczyk

Què pensaven del mateix Júpiter, els que van posar la seva nodrissa al Capitoli? No estan testimoniats en Evemer, que va escriure -no amb una xerrameca fabulosa, sinó amb una investigació històrica- que tots aquests déus van ser homes mortals?

432. Agustí, La ciutat de Déu VII 27 ◊ 12 Winiarczyk

Aquests déus seleccionats veiem certament que van ser més famosos que els altres, no tant perquè es s'hagin demostrat els seus mèrits com perquè se n'han ocultat els oprobis; per la qual cosa és molt creïble que fossin homes, com han indicat no només els escrits poètics, sinó també els històrics, ja que el que diu Virgili (Eneida VIII 319-320):

Primer arribà Saturn de l'Olimp celestial

fugint de les armes de Júpiter, exiliat del reialme que li havien arrabassat.

I el que se segueix en relació amb això, aquesta història l'explica sencera Evemer, que Enni va traduir al llatí; per tant com que van establir moltes coses els que van escriure contra errors d'aquesta mena, tant en llatí com en grec, no m'ha vingut de gust de detenir-m'hi.

433. Agustí, Sobre el consens dels evangelistes I 23, 32 ◊ 13 Winiarczyk

Però és que potser també va ser poeta aquell Evemer, que narra clarament que el mateix Júpiter i Saturn, el seu pare, i Plutó i Neptú, els seus germans, van ser homes, de manera que els que els reten culte han de donar les gràcies als poetes, que van inventar-se moltes coses no per a detestar-los, sinó per a ornamentar-los? Encara que Ciceró diu que el mateix Evemer va ser traduït al llatí. Que no va ser un poeta el mateix Ciceró, que l'adverteix a les Tusculanes, parlant amb ell, perquè sap molts secrets (Tusc. I 29): "si intentés investigar les coses antigues a partir del que ens han transmès els escriptors grecs, els mateixos déus es trobarien com a avantpassats ascendits al cel. Busca, recorda't dels sepulcres que es mostren a Grècia, ja que estàs iniciat, què es diu en els misteris, i aleshores entendràs com és d'evident això". Aquest certament no dubtava que els déus d'aquests havien estat homes, i sospita que van arribar al cel de manera benevolent, encara que no dubtava a dir públicament que eren els homes qui els havien atribuït aquest honor d'opinió, en parlar de Ròmul (...) què hi ha d'admirable, si els homes més antics ja van fer sobre Júpiter i Saturn i la resta allò que els romans van voler fer amb Ròmul i, en èpoques més recents, també amb Cèsar?

434. Ciceró, La naturalesa dels déus I 118-119 (traducció de Joan Manuel del Pozo) ◊ 14 Winiarczyk

Què em dieu dels que han afirmat que tota teoria sobre els déus immortals ha estat imaginada pels savis en bé de la societat, a fi que la religió encaminés en llurs deures els qui eren

incapaços d'arribar-hi per via de la raó? No han destruït aquests, per la base, qualsevulla religió? I de Pròdic de Quios, que digué que tot allò que era profitós per a la vida humana es comptava entre els déus, va deixar al capdavant alguna religió? I els que ensenyen que els homes forts, o els famosos, o els poderosos, han arribat a déus després de llur mort i que són els que nosaltres adorem, preguem i venerem: no resten també al marge de tota religió? Aquest problema ha estat especialment estudiat per Evemer qui, més que ningú, ha estat interpretat i explicat pel nostre amic Enni: Evemer ens parla de les morts i els sepulcres dels déus; què us sembla: que amb això ha afirmat la religió o la nega absolutament? No parlo d'aquella santa i augusta Eleusis "on són ensenyats els pobles de les riberes més llunyanes", ni de Samotràcia i tot el que "a Lemnos, de nit, ocultament es celebra en els recers dels boscos", perquè això, després d'explicat i raonat, ens diu més de la naturalesa del món que de la dels déus.

435. Plutarc, Sobre Isis i Osiris 23 p. 359 E-360 B ◊ 15 Winiarczyk

Dubto que aquesta sigui moure les coses immòbils, i "lluitar no només durant molt de temps", com diu Simònides, sinó també amb "moltes nacions i races d'homes" que estan posseïts per un sentiment de pietat cap a aquests déus, i per tant no ens hem d'estar de trasplantar tals noms dels cels a la terra, i eliminar i dissipar la por i la fe implantada a gairebé tota la humanitat en el naixement, obrir de bat a bat les grans portes a l'ateu Leont, degradar coses divines al nivell humà, i donar una esplèndida llicència a les declaracions enganyoses d'Evemer de Messènia, que per si sol va elaborar còpies d'una mitologia increïble i inexistent i va propagar l'ateisme per tota la terra habitada convertint tots els déus per igual en noms dels generals, almiralls i reis que, en realitat, van viure en temps molt antics i estan registrats en inscripcions escrites amb lletres d'or a Panquea, que mai cap estranger ni cap grec havien trobat, llevat d'Evemer. Ell, segons que sembla, va fer un viatge a la Panquea i Trifil·le, llocs que mai no han existit enlloc de la terra i que no existeixen.

436. Aeci, Placita I 7, 1 pàg. 297 i seg. Diels en Pseudo-Plutarc Plac. dels filòsofs 880 D-E (=Eusebi Preparació per a l'evangeli XIV 16, 1) ◊ 16 Winiarczyk

Alguns dels filòsofs, com Diàgores de Melos i Teodor de Cirene i Evemer de Tegea diuen que sens dubte no hi ha déus. Cal·límac de Cirene diu que Evemer s'hi refereix quan escriu en els iambes: (T 1 A Winiarczyk).

437. Teodoret, Guariment de les malalties gregues II 112 ◊ 17 A Winiarczyk

Cal reconèixer no només els ensenyaments dels sants apòstols, sinó també els pronunciaments dels profetes divins. D'aquesta manera, veient l'harmonia de l'antiga i la nova teologia, admirarà la veritat i no mentirà l'ateisme de Diàgores de Milet i de Teodor de Cirene i d'Evemer de Tegea. Aquests, en efecte, va dir Plutarc que no consideraven que hi hagués cap déu.

438. Teodoret, Guariment de les malalties gregues II 112 ◊ 17 A Winiarczyk

Cal reconèixer no només els ensenyaments dels sants apòstols, sinó també els pronunciaments dels profetes divins. D'aquesta manera algú veient la coherència de l'antiga i de la nova teologia, admirarà la veritat i fugirà l'ateisme de Diàgores de Milet i de Teodor de Cirene i de Evemer de Tegea. Plutarc va dir [T 47] que aquests consideraven que no hi havia cap déu.

439. Teodoret, Guariment de les malalties gregues III, 4 ◊ 17 B Winiarczyk

No només són ateus Diàgores de Milet i Teodor de Cirene i Evemer de Tegea i els seus seguidors, que a tot arreu diuen que no hi ha déus, com va dir Plutarc (Οὐκουν μόνοι γε ἄθεοι Διαγόρας ὁ Μιλήσιος καὶ ὁ Κυρηναῖος Θεόδωρος καὶ Εὐήμερος ὁ Τεγεάτης καὶ οἱ τούτοις ἠκολουθηκότες, παντάπασι φάντες μὴ εἶναι θεούς, ὡς ὁ Πλούταρχος ἔφη), sinó també Homer i Hesíode i les tribus de filòsofs, que han descrit multituds de déus anant amunt i avall, alguns d'ells esclaus i confessant-se esclaus de passions humanes.

440. Pseudo-Gal·lè, Història filòsofa 35 pàg. 617 i seg. Diels ◊ 18 Winiarczyk

Direm ara tot allò que en parlar dels déus al principi hem omès. D'entre els primers filòsofs en trobaríem alguns que van desconèixer els déus, com Diàgores de Melos i Teodor de Cirene i Evemer de Tegea. Es van atrevir a dir que no hi havia déus.

441. Teòfil d'Antioquia, A Autòlic III 7 ◊ 19 Winiarczyk

Tot això ho va dir l'acadèmic Clitòmac sobre l'ateisme. I què direm de Críties i Protàgores d'Abdera que diu: (VS 80 B 4): "si hi ha déus, no puc parlar-ne, ni demostrar com són. Hi ha moltes coses que m'ho impedeixen". És excessiu per a nosaltres parlar del més ateu de tots, Evemer. Havent-se atrevit a dir moltes coses sobre els déus, al final va afirmar que no existien, sinó que vol que tot s'esdevingui automàticament. A qui d'ells creurem, al còmic Filemó, que diu:

Els que veneren déu tenen

grans esperances de salvació (F 181)

o els que hem esmentat abans, Evemer i Epicur i Pitàgores i als altres que, negant que existeixi la pietat cap als déus, neguen la providència?

442. Climent d'Alexandria, Protrèptic II 24, 2 (I 18 Stählin) ◊ 20 Winiarczyk

Per causa d'això –no s'ha d'amagar en absolut– em resulta admirable com Evemer d'Agrigent i Nicànor de Xipre i Diàgores i Hipó de Melos i de Cirene i sobretot aquest –el seu nom era Teodor– i molts altres que van viure de manera assenyada i havent-hi vist més clar que els altres homes, i que tanmateix sobre els déus van tenir aquesta deriva, fossin anomenats anomenats ateus, si certament no van conèixer la veritat, però van sospitar la deriva [de l'opinió comuna], la qual cosa és una llavor no petita que encén el foc del pensament cap a la veritat.

443. Arnobi, Contra les nacions IV 29 ◊ 21 Winiarczyk

I en aquest lloc podem demostrar que tot aquests que ens comenteu i que anomeneu déus, van ser homes, amb l'autoritat d'Evemer d'Agrigent, els llibres del qual, per tal que fossin més clars a tothom, Enni va traduir al llatí, o bé amb la de Nicàgores de Xipre o Leont de Pel-leu o Teodor de Cirene o Hipó o Diàgores de Melos o milers d'altres autors, que amb la cura d'una diligència escrupolosa van posar d'emanifest coses amagades, amb una llibertat innata.

444. Elià, Històries variades II 31 ◊ 22 A Winiarczyk

I qui no lloaria la saviea dels bàrbars? Si cap d'ells no ha caigut en l'ateisme, ni discuteixen sobre els déus, si existeixen o no, ni si tenen cura de nosaltres o no. Cap d'ells no va tenir opinions com Evemer de Messènia o Diògenes de Frígia o Hipó o Diàgores o Sòsies o Epicur, ni cap indi, ni cap celta, ni cap egipci.

445. Eustaci, Comentari a l'Odissea d'Homer, III 381 (I 134) ◊ 22 B Winiarczyk

En temps posteriors van ser ateus Diàgores de Milet i Evemer de Messènia i Diògenes de Frígia i Hipó i Sòsies i Epicur, van donar arguments que Homer no era comprensible.

446. Sext Empíric, Contra els matemàtics, 9, 18

Pròdic de Quios diu: "el sol i la lluna i els rius i les fonts i en definitiva tot allò que permet la nostra vida els antics ho van considerar déus a causa de la seva utilitat, com els egipcis el Nil", i per això el pa és considerat Demeter i el vi, Dionís, i l'aigua Posidó i el foc, Hefest i així cadascuna de les coses útils. Diuen que no existeix déu els anomenats ateus, com Evemer i Diàgores de Milet i Pròdic de Quios i Teodor. Pròdic diu que allò que és útil per a la vida és considerat déu, com el sol i la lluna i els rius i els estanys i els prats i les fruites i aquesta mena de coses.

447. Sext Empíric, Contra els matemàtics IX 50-54 ◊ 23 Winiarczyk

Dels que han investigat sobre l'existència de Déu uns diuen que existeix, altres que no existeix, uns que més aviat existeix que no existeix. Diuen que existeixen la majoria de dogmàtics i la idea innata de la vida, i que no existeixen, els anomenats ateus, com ara Evemer

vell vanidós, que guixes llibres injustos

i Diàgores de Milet i Pròdic de Queos i Teodor i tota la colla; dels quals Evemer va dir que els que considerem déus eren homes poderosos i que per això eren tinguts pels altres per déus; Pròdic va dir que allò que era útil per a la vida era considerat déu, com ara el sol i la lluna i els rius i els estanys i els prats i les fruites i aquesta mena de coses.

448. Diodor, Biblioteca històrica VI 1, 1-2 en Eusebi, Preparació per a l'evangeli II 2, 52-53 ◊ 25 Winiarczyk

Això és el que diu Diodor en el tercer llibre de les històries (c. 56-61 = FGrH 32 F 7). El mateix en el sisè diu que els epicuris van treure la mateixa teologia dels escrits d'Evemer de Messènia, parlant literalment d'aquesta manera: sobre els déus els antics han donat dues opinions als homes posteriors. Uns diuen que són eternals i incorruptibles, com el sol i la lluna i els altres astres que hi ha al cel, a més d'això es refereixen als vents i a elements de la mateixa natura; cadascun d'aquests té un origen i una permanència eterna. Altres diuen que els déus són terrenals, i que gràcies a les bones obres cap als homes han adquirit fama i honor, com Hèracles, Dionís, Aristeu, i tots els altres semblants a aquests.

449. Joan Malalas, Cronografia II pàg. 54 Dindorf (PG 97, 129 A) ◊ 26 Winiarczyk

Sobre aquests [sc. els déus] en els seus escrits Diodor el sofista diu això, que els homes van esdevenir déus, els quals els homes, estimant-los pels seus benefets, van considerar déus, i van adquirir alguns dels noms a partir dels territoris que governen.

450. Teòfil, A Autòlic III 7

(7.) Θεοὺς γὰρ φήσαντες εἶναι πάλιν εἰς οὐδὲν αὐτοὺς ἠγήσαντο. οἱ μὲν γὰρ ἐξ ἀτόμων αὐτοὺς ἔφασαν συνεστάναι, ἢ δ' αὖ χωρεῖν εἰς ἀτόμους, καὶ μηδὲν πλεῖον ἀνθρώπων δύνασθαι τοὺς θεοὺς φασιν. Πλάτων δέ, θεοὺς εἰπὼν εἶναι, ὑλικοὺς αὐτοὺς βούλεται συνιστᾶν. Πυθαγόρας δέ, τοσαῦτα μοχθήσας περὶ θεῶν καὶ τὴν ἄνω κάτω πορείαν ποιησάμενος, ἔσχατον ὀρίζει φύσιν καὶ αὐτοματισμὸν εἶναί φησιν τῶν πάντων· θεοὺς ἀνθρώπων μηδὲν φροντίζειν. ὅποσα δὲ Κλιτόμαχος ὁ Ἀκαδημαϊκὸς περὶ ἀθεότητος εἰσηγήσατο. τί δ' οὐχὶ καὶ Κριτίας καὶ Πρωταγόρας ὁ Ἀβδηρίτης λέγων· “Εἴτε γὰρ εἰσιν

θεοί, οὐ δύναμαι περὶ αὐτῶν λέγειν, οὔτε ὅποιοί εἰσιν δηλῶσαι· πολλὰ γὰρ ἐστὶν τὰ κωλύοντά με”; τὰ γὰρ περὶ Εὐημέρου τοῦ ἀθεωτάτου περισσὸν ἡμῖν καὶ λέγειν. πολλὰ γὰρ περὶ θεῶν

τολμήσας φθέγξασθαι ἔσχατον καὶ τὸ ἐξόλου μὴ εἶναι θεοῦς, ἀλλὰ τὰ πάντα αὐτοματισμῷ διοικεῖσθαι βούλεται. Πλάτων δέ, ὁ τοσαῦτα εἰπὼν περὶ μοναρχίας θεοῦ καὶ ψυχῆς ἀνθρώπου, φάσκων ἀθάνατον εἶναι τὴν ψυχὴν, οὐκ αὐτὸς ὕστερον εὐρίσκεται ἐναντία ἑαυτῷ λέγων, τὰς μὲν ψυχὰς μετέρχεσθαι εἰς ἑτέρους ἀνθρώπους, ἐνίων δὲ καὶ εἰς ἄλογα ζῶα χωρεῖν; πῶς οὐ δεινὸν καὶ ἀθέμιτον δόγμα αὐτοῦ τοῖς γε νοῦν ἔχουσι φανήσεται, ἵνα ὁ ποτε ἄνθρωπος πάλιν ἔσται λύκος ἢ κύων ἢ ὄνος ἢ ἄλλο τι ἄλογον κτῆνος; τούτῳ ἀκόλουθα καὶ Πυθαγόρας εὐρίσκεται φλυαρῶν, πρὸς τῷ καὶ πρόνοιαν ἐκκόπτειν.

Havent dit que els déus existien, no els tenien cap consideració. En efecte, uns deien que són compostos d'àtoms, o bé que resulten en àtoms, i diuen que els déus no poden fer res que no puguin fer els homes. Plató, per la seva banda, dient que els déus existeixen, vol que siguin materials. Pitàgores, havent dit amb patiment tantes coses sobre els déus, i havent fet giragonses amunt i avall, al final afirma que totes les coses es produeixen per natura i espontàniament, i que els déus no es preocupen dels homes. Quantes coses no va dir Clitòmac l'Acadèmic sobre l'ateisme! I Críties i Protàgores d'Abdera, en afirmar: "si existeixen els déus, no puc parlar-ne, ni demostrar com són: hi ha moltes coses que m'ho impedeixen". Pel que fa a Evemer, el més ateu de tots, no cal ni que ho diguem. Havent gosat dir moltes coses sobre els déus, al final va afirmar categòricament que els déus no existeixen, sinó que vol que tot es produeixi per una regulació automàtica. Plató, per la seva banda, que va dir moltes coses sobre el govern de déu i l'ànima de l'ésser humà, dient que l'ànima era immortal, al final no es contradia a ell mateix, afirmant que les ànimes van a parar a altres homes, i que algunes van a parar a animals irracionals? Com no semblarà terrible i impietosa la seva opinió per als que tenen senderi, si aquell que ha estat home serà llop o gos o ase o alguna altra bèstia irracional? Pitàgores diu coses similars, i a més destrueix la providència.

451. Sext Empíric, Contra els matemàtics IX 17 ◊ 27 Winiarczyk

Evemer l'anomenat ateu diu: que la vida dels homes era desordenada, i els que destacaven sobre els altres en força i sagacitat (de manera que el que que deien era com tothom vivia) es van esforçar a obtenir més admiració i solemnitat, i es van inventar sobre ells una mena de força que els envoltava, i divina, motiu pel qual tots els altres els van considerar déus.

452. Lactanci, La ira de Déu 11, 7-9 ◊ 28 Winiarczyk

D'on va arribar als homes amb convenciment l'opinió que hi havia molts déus? Sens dubte tots aquells que són venerats com a déus, van ser homes i concretament els primers i reis molt importants. Però qui desconeix que aquells van aconseguir honors divins a causa de la virtut amb què van ser útils al llinatge dels homes o bé van obtenir una memòria immortal a causa dels invents amb els quals van refinar la vida humana? I no només mascles, sinó també femelles. I això ho van dir els antiquíssims escriptors de Grècia, que ells anomenen teòlegs, i després els romans van seguir i imitar els grecs. D'aquests destaquen Evemer i el nostre Enni, els quals mostren de tots ells el dia de naixement, els casaments, els fills, els imperis, les gestes, les morts, les tombes i els va seguir Tul·li [sc. Ciceró] en el llibre tercer de La naturalesa dels déus, dissolvent les religions públiques.

TESTIMONIS SOBRE LA *HISTÒRIA SAGRADA*

LA SOCIETAT

453. Diodor, Biblioteca històrica V 45, 2-46, 4 ◊ 35 Winiarczyk

Els sacerdots diuen que el seu llinatge té l'origen a Creta, que van ser portats per Zeus a Panquea, quan estant entre els homes governava sobre la terra; i com a prova d'això aporten el dialecte, demostrant que la majoria de coses que hi ha entre ells estan expressades en cretenc.

EL TEMPLE DE ZEUS

454. Diodor, Biblioteca històrica VI 1, 6-7 en Eusebi, Preparació per a l'evangeli II 2, 57 ◊ 36 Winiarczyk

Aquí [sc. a Panquea] hi ha en un cim excessivament alt un temple de Zeus Trífil, aixecat per ell quan regnava a tota la terra i encara es trobava entre els homes. En aquest temple hi ha una

estela d'or, en la qual amb lletres pròpies de Panquea es poden veure escrits els fets d'Urà i Cronos i Zeus de manera resumida.

URÀ

455. Diodor, Biblioteca històrica VI 1, 8-9 en Eusebi Preparació per a l'evangeli II 2, 58-59 ◊ 49 Winiarczyk

Després d'això [sc. Evemer] diu que Urà va ser el primer rei, un home virtuos i que feia el bé i coneixia el moviment dels astres, el qual va ser el primer a honorar els déus celestials amb sacrificis; per això també Urà va ser considerat déu, i va tenir com a fills de la seva dona Hèstia, Tità i Cronos, i com a filles Rea i Demeter.

456. Diodor, Biblioteca històrica V 44, 5-6 ◊ 50 Winiarczyk

Després de la plana esmentada hi ha una muntanya alta, dedicada als déus. És anomenada el carro d'Urà i l'Olimp Trifili. Conten que antigament Urà regnava a la terra i que de manera bondadosa va romandre en aquell lloc, i que des de l'altura contemplava el cel i els astres que hi havia en ell.

457. Lactanci, Institucions divines I 13, 14 ◊ 51 A Winiarczyk

Enni a l'Evemer diu que primer no va regnar Saturn, sinó el seu pare Urà. Al principi, diu, Cel va tenir el primer el màxim poder a les terres. Aquest va instituir i organitzar aquest regne amb els seus germans.

458. Lactanci, Epítome de les Institucions divines 14, 2-4 ◊ 51 B Winiarczyk

Que el pare de Saturn fou Urà ho diu Hermes i ho ensenya la història sagrada. Trismegist diu que foren pocs en enumerar els homes de doctrina perfecta, i entre ells hi va comptar els seus parents, Urà, Saturn, Mercuri. Evemer recorda que Urà va ser el primer a regnar a la terra amb

aquestes paraules: al principi, diu, Cel va tenir el primer el màxim poder a les terres. Aquest va instituir i organitzar aquest regne amb els seus germans.

459. Lactanci, Institucions divines I 11, 65 ◊ 52 Winiarczyk

A qui va poder sacrificar si no al seu avi, el Cel, que Evemer diu que va morir a Oceania i que està sepultat a la ciutat d'Aulàcia?

CRONOS

460. Diodor, Biblioteca històrica VI 1, 9 a Eusebi, Preparació per a l'evangeli II 2, 59 ◊ 53 Winiarczyk

Cronos va regnar amb Urà, i casant-se amb Rea va engendrar Zeus i Hera i Posidó.

461. Lactanci, Institucions divines I 14, 1-8 ◊ 54 Winiarczyk

Ara bé, com que la història sagrada difereix en certa mesura de les coses que hem relacionat, obrim les coses que es contenen en els veritables escrits, per tal que no sembli, en acusar les supersticions, que seguim i aprovem les bogeries del poetes. Aquestes són les paraules d'Enni: Després Saturn es va casar amb Ops. Tità, que era més gran que Saturn, exigeix governar ell. Aleshores Vesta, la seva mare, Ceres i les seves germanes Ceres i Ops van aconsellar Saturn no donar el regne al seu germà. Llavors Tità, que era inferior en aparença a Saturn, per això, i perquè va veure que la seva mare i les seves germanes estaven utilitzant els seus esforços perquè regnés Saturn, va acceptar que aquest regnés. Per tant, va fer un acord amb Saturn, que si li naixia amb ell cap fill mascle, no el criaria. Ho va fer amb la finalitat que el regne pogués tornar als seus fills. Després, quan li va néixer un fill primer a Saturn, el van matar. Després van néixer bessons, Júpiter i Juno. Van presentar Juno davant de Saturn, i amaguen en secret Júpiter, i el donen a Vesta perquè l'eduqui, ocultant-lo. Ops també pareix Neptú sense el coneixement de Saturn, i l'amaga en secret. De la mateixa manera Ops dona a llum bessons amb un tercer naixement, Plutó i Glauca. Plutó en llatí és Dis pater, mentre que altres l'anomenen Orc. Aleshores mostren a Saturn la filla Glauca i amaguen i oculten el seu fill Plutó.

Però Glauca mor essent encara jove. Aquest és el llinatge de Júpiter i els seus germans, ja que aquestes coses estan escrites, i aquesta relació ens la tramet d'aquesta manera la història sagrada. També poc després diu aquestes coses: Tità llavors, quan es va assabentar que els fills Saturn havia tingut i educat fill d'amagat d'ell, s'emporta amb ell els seus fills, que reben el nom de Titans, i s'apodera del seu germà Saturn i Ops, i els tanca amb una paret, i col·loca sobre elles un guàrdia. La veritat d'aquesta història l'ensenya la Sibila Eritrea, que diu gairebé les mateixes coses, amb algunes discrepàncies, que no afecten la pròpia matèria.

462. Joan Laurenci de Lídia, Sobre els mesos IV 154 pàg. 170 Wunsch ◊ 55 Winiarczyk

I la història diu que ell [sc. Cronos] va governar, com he indicat anteriorment, per Líbia i Sicília, i que va fundar una ciutat llocs occidentals, com diu Càrax, l'anomenada antigament Crònia, i ara Sagrada, com diuen Isígon a Sobre els déus de Palos i les guerres i Èsquil a l'Etna, i tota la història està configurada amb habilitat segons Evemer, i descriu sàviament una teoria sobre els déus esmentats [...] està amagat. [...] a l'obra sobre Dionís diu que els reis justos i els sacerdots van ser honorats amb els mateixos honors i denominacions que els mateixos déus i que d'aquesta manera eren anomenats déus de manera mítica, transmetent per tradició una història inventada.

ZEUS

LLUITES DE ZEUS AMB TITÀ I ELS TITANS

463. Lactanci, Institucions divines I 14, 10 ◊ 56 Winiarczyk

La resta de la història va així: Júpiter, en fer-se gran, va saber que el seu pare i la seva mare estaven envoltats de guardians i lligats amb cadenes; va venir amb una gran multitud de cretencs i de titans i va vèncer els fills d'aquest en una lluita, va alliberar els seus pares de les cadenes, va tornar el regne al seu pare i d'aquesta manera va tornar a Creta.

464. Lactanci, Institucions divines I 11, 64-65 ◊ 57 Winiarczyk

Cèsar a l'Arat diu que Aglaòstenes deia (FGrH 499 F 2) que quan Júpiter va anar contra els titans a l'illa de Naxos i va fer un sacrifici al litoral, se li va apropar una àguila en forma d'averany, i que el vencedor la va acceptar com un bon presagi i la va col·locar sota la seva protecció. La història sagrada també testimonia que una àguila se li va posar al cap i li va presagiar el regnat.

LLUITES DE ZEUS AMB EL SEU PARE CRONOS

465. Lactanci, Institucions divines I 14, 11-12 ◊ 58 Winiarczyk

Després d'això, es diu que va arribar un oracle a Saturn, demanant-li que tingués cura que el seu fill no l'expulsés del regne; que, per tal d'afeblir l'oracle i evitar el perill, va parar una emboscada a Jupiter per matar-lo; que Júpiter, després d'haver après l'ordit, va tornar a reclamar el regne per a si mateix, i va bandejar Saturn, i que ell, quan havia estat llançat per totes les terres, seguit per homes armats que Júpiter havia enviat per apoderar-se'n o matar-lo, tot just va trobar un amagatall a Itàlia.

466. Agustí, Epístoles 17, 1 ◊ 59 Winiarczyk

En primer lloc s'ha fet una comparació entre el mont Olimp i el vostre fòrum, que no sé on hauria de correspondre, si no em recordés que en aquella muntanya Júpiter també hi va posar campaments, quan feia la guerra contra el seu pare, com demostra aquella història que els vostres també anomenen sagrada.

LA FAMÍLIA DE ZEUS

467. Diodor, Biblioteca històrica VI 1, 9 en Eusebi Preparació per a l'evangeli II 2, 60 ◊ 60 Winiarczyk

Zeus, havent rebut el regnat, es va casar amb Hera i Demeter i Temios, de les quals va tenir com a fills els Curetes, de la primera, Persèfone de la segona i Atenea de la tercera.

468. Diodor, Biblioteca històrica VI 1, 10 en Eusebi Preparació per a l'evangeli II 2, 61 ◊ 61 Winiarczyk

Arribant a Babilònia [sc. Zeus] es va ostarjar a Belos, i després d'això va arribar a l'illa de Panquea situada davant de l'oceà, i va aixecar un altar a Urà, el seu avi.

469. Lactanci, Institucions divines I 11, 60-61. 63 ◊ 62 Winiarczyk

No s'ha d'admirar si es van atribuir al cel i a la terra els noms d'aquells que havien engendrat reis poderosíssims. Enni ho relata així en la seva història sagrada: "Llavors Pan el porta a la muntanya, que es diu la cadira del Cel. Després de pujar-hi, va examinar les terres de banda a banda, i allà en aquella muntanya construeix un altar a Cel i Júpiter i és el primer a oferir un sacrifici sobre l'altar. En aquest lloc va aixecar la vista al que ara anomenem cel, i al que hi havia per sobre del món, que es deia èter, i a partir del nom del seu avi hi va donar nom de cel, i Júpiter, apaivagant allò que ara es diu èter, va ser el primer a anomenar-ho cel, i va cremar tota la víctima que havia sacrificat. I se sap que Júpiter no només va sacrificar aquí".

470. Diodor, Biblioteca històrica VI 1, 10-11 en Eusebi, Preparació per a l'evangeli II 2, 61-62 ◊ 63 Winiarczyk

I allà va arribar a través de Sicília [sc. Zeus] davant del rei Cassi, a partir del qual rep el nom la muntanya de Cassi. Arribant a Cilícia va vèncer en una guerra el governant Cílicos. I arribant a molts altres pobles va ser honorat en tots i i va ser proclamat déu. [Diodor] diu aquestes coses i altres de semblants sobre els homes mortals, en parlar dels déus: i sobre Evemer, que va ordenar la Inscripció Sagrada, n'hi haurà prou amb les paraules...

ZEUS INSTITUEIX EL SEU CULTE

471. Lactanci, Institucions divines I 22, 21-27 ◊ 64 A Winiarczyk

Però la història sagrada testifica que el mateix Júpiter, quan havia guanyat la possessió del poder, va arribar a tal insolència que va edificar temples en honor d'ell mateix en molts llocs. Perquè quan anava a terres diferents, en arribar a cada regió, s'ajuntava amb els reis o prínceps de la gent en hospitalitat i amistat, i quan se n'anava de cadascú, ordenava que s'aixequés un santuari a ell mateix en nom del seu amfitrió, per tal de conservar el record de la seva amistat i del pacte. Així es van fundar temples en honor de Júpiter i Júpiter Atabiri Labrandi, perquè Atabiri i Labrandi van ser els seus hostes i assistents en la guerra. Van construir temples a Júpiter Lapri, a Júpiter Mòlion, a Júpiter Casi, i altres, de la mateixa manera. Aquest era un mecanisme molt astut de part seva, per adquirir tant l'honor diví per a ell mateix, i un nom perpetu per als seus hostes, en relació amb les pràctiques religioses. Per tant, ells se'n van alegrar, i seguien de bon grat aquesta ordre, i observaven els ritus i festivals anuals en honor del seu nom. Enees va fer alguna cosa de semblant a Sicília, quan va donar el nom de l'hoste Acestes a una ciutat que havia construït, per tal que després Acestes la valorés, la fes créixer i l'engalanés amb alegria i amb gust. D'aquesta manera Júpiter va escampar pel món l'observança del seu culte, i va donar un exemple d'imitació als altres. Per tant, si la pràctica de l'adoració als déus procedia de Melisseu, com diu Dídim, o de Júpiter, com diu Evemer, pel que fa al temps sí que consta quan els déus van començar a ser adorats.

472. Lactanci, Epítome de les institucions divines 19, 4 ◊ 64 B Winiarczyk

Evemer a la Història Sagrada diu que el mateix Júpiter, en agafar el poder, es va construir molts temples per a ell. Perquè anant amunt i avall del món a mesura que arribava a cada lloc, lligava els prínceps dels pobles en amistat i dret d'hospitalitat. Per tal que es pogués conservar la memòria d'aquesta cosa, demanava que es creés un temple i que se celebressin festivitats anuals per als seus hostes. Així és com va sembrar el culte del seu nom per totes les terres.

473. Lactanci, Institucions divines I 11, 33 ◊ 65 Winiarczyk

Evemer, un autor antic, que era de la ciutat de Messènia, recull les accions de Júpiter i dels altres, que són déus valorats, i va compondre una història a partir dels títols i inscripcions sagrades que hi havia en els temples més antics, i especialment en el santuari de Júpiter Trifili, on una inscripció indicava que el mateix Júpiter havia col·locat una columna d'or i en aquesta columna hi va inscriure un relat de les seves gestes, per tal que la posteritat tingués un record de les seves accions. Aquesta història fou traduïda i seguida per Enni.

474. Lactanci, Institucions divines I 13, 2 ◊ 66 Winiarczyk

I també, quan ell s'havia casat amb la seva germana Rea, que en llatí anomenem Ops, es diu que havia estat advertit per un oracle de no criar fills homes, ja que s'esdevindria que seria desterrat per un fill. I tenint por d'això, és evident que devorava els seus fills, com diuen les faules, sinó que els condemnava a mort; tot i que està escrit en la història sagrada que Saturn i Ops, i altres homes, en aquell moment estaven acostumats a menjar carn humana, però que Júpiter, que va donar les lleis i la civilització als homes, fou el primer que per un decret va prohibir l'ús d'aquest aliment.

475. Lactanci, Institucions divines I 11, 35 ◊ 67 Winiarczyk

Però la mateixa història ens informa que Júpiter habitava al mont Olimp, quan diu: "En aquell moment Júpiter va passar la major part de la seva vida al mont Olimp, i anaven cap a ell per a l'administració de justícia, si hi havia cap controvèrsia. D'altra banda, si algú s'havia assabentat de qualsevol nou invent que pogués ser útil per a la vida humana, hi anaven i el mostraven a Jupiter".

ZEUS VIOLA EGA

476. Higini, Sobre l'astronomia II 13, 4 pàg. 42 i seg. Le Boeuffle ◊ 68 Winiarczyk

Evemer diu que Ega va ser la dona de Panos; aquesta, violada per Zeus, va parir el que va dir que era el fill del seu marit Panos; d'aquesta manera el nen va ser anomenat Egipana, o Júpiter Egíoc. Aquest, com que l'estimava molt, va col·locar la figura d'una cabra com a memòria seva entre els astres.

MORT I SEPULTURA DE ZEUS

477. Lactanci, Institucions divines I 11, 44-48 ◊ 69 A Winiarczyk

Per tant, si tant per les seves accions com pel seu caràcter hem demostrat que Júpiter era un home, i que va regnar a la terra, només queda que també investiguem la seva mort. Enni, en la seva història sagrada, després d'haver descrit totes les accions que fa en vida, al final parla així: Llavors Júpiter, quan havia fet cinc vegades la volta a la terra, va atorgar el govern a tots els seus amics i parents, i va deixar lleis als homes, els va proporcionar una forma de vida sedentària i blat, i els va donar molts beneficis, i havent estat honrat amb una glòria i un record immortals, van deixar monuments duradors als seus amics, i quan ja havia gairebé acabat la vida, va anar a viure a Creta, i va marxar cap als déus. I els Curetes, els seus fills, es van fer càrrec d'ell, i el van honrar, i la seva tomba es troba a Creta, a la ciutat de Cnossos, i Vesta es diu que va fundar aquesta ciutat, i sobre la seva tomba hi ha una inscripció en caràcters grecs, "Zan Kronou", que en llatí seria "Júpiter, fill de Saturn" Aquesta, és clar, no la transmeten els poetes, sinó els escriptors d'esdeveniments antics, i aquestes coses són tan certes, que són confirmades per alguns versos de les sibilles, en aquest sentit: "dimonis inanimats, imatges dels morts, les tombes dels quals la malmesa Creta posseeix com una ostentació". Ciceró, en el seu tractat sobre la naturalesa dels déus, havent dit que els teòlegs van comptar tres Júpiters, afegeix que el tercer era de Creta, fill de Saturn, i que la seva tomba s'ensenyava en aquesta illa.

478. Lactanci, Epítome de les Institucions divines 13, 4-5 ◊ 69 B Winiarczyk

El mateix Evemer diu que Júpiter, en fer la volta al món cinc vegades i distribuir els imperis i les lleis entre els seus amics i familiars i fer moltes altres coses bones per als homes, envoltat d'una glòria immortal i d'una memòria eterna va anar a viure a Creta a la ciutat de Cnosos, i en ella hi ha escrit en lletres gregues antigues ZAN KRONOY, que vol dir Júpiter, fill de Saturn. Consta, en efecte, a partir del que hadit, que va ser un home i que va governar la terra.

NEPTÚ

479. Lactanci, Institucions divines I 11, 32 i 34 ◊ 70 Winiarczyk

Es manifesta sobre la participació de Neptú, perquè es diu que el seu regne s'assemblava a l'autoritat il·limitada que posseeix Marc Antoni, a qui el Senat havia decretat el poder de la costa marítima, que podria castigar els pirates, i apaivagar tot el mar. Per tant totes les costes marítimes, juntament amb les illes, van caure sota el poder de Neptú. Com es pot demostrar això? Sense dubte ho testifiquen les històries antigues. [...] Les seves paraules són aquestes: "Quan Júpiter dóna a Neptú el govern de la mar, que regni en totes les illes i llocs limítrofs amb el mar".

AFRODITA

480. Higini, Sobre l'astronomia II 42, 5 p. 85 i seg. Le Boeuffle ◊ 74 Winiarczyk

El cinquè estel és el de Mercuri, que rep el nom d'Estilbon, però és breu i clar. Es considera que fou concedit a Mercuri perquè va ser el primer que va crear els mesos i va veure el curs dels astres. Evemer, per la seva banda, diu que Venus va ser la primera a establir els astres i a mostrar-los a Mercuri.

481. Lactanci, Institucions divines I 17, 9-10 ◊ 75 A Winiarczyk

Per què he de parlar de la luxúria de Venus, que atenia els desitjos de tothom, no només dels déus, sinó també dels homes? [...] I va instituir per primera vegada l'art de la prostitució, com es conté en la història sagrada, i va ensenyar les dones de Xipre a prostituir-se, i va ordenar a aquest efecte, que ella sola no podria semblar impúdica i pretendent dels homes al marge d'altres dones.

482. Lactanci, Epítome de les institucions divines 9, 1 ◊ 75 B Winiarczyk

Quan Venus, exposada als plaers dels déus i dels homes, regnava a Xipre, va descobrir l'art de la prostitució i va demanar a les dones que es prostituïssin, per tal de no ser ella l'única infame.

CADME

483. Ateneu, El banquet dels sofistes XIV 658 E-F (III 457 Kaibel) ◊ 77 Winiarczyk

“Em sembla que reconeixeu, oh convidats, que Cadme, l’avi de Dionís, era carnisser”. I callant tots sobre aquesta qüestió, va dir: “ho explica Evemer de Cos en el tercer llibre de la Inscripció sagrada, on ho diuen els sidonis, que Cadme, essent carnisser del rei i emportant-se la flautista Harmonia, que també ho era del rei, va fugir amb ella”.

TESTIMONIS DUBTOSOS SOBRE VENUS

484. Climent d’Alexandria, Protrèptic II 13, 4 (I 12 Stählin) = Eusebi, Preparació per a l’evangeli II 3, 12 ◊ 87 Winiarczyk

No em lloaria mai l’illenc Cinires de Xipre, que es va atrevir a fer de dia les orgies desbauxades d’Afrodita, ufanant-se que profetitzava una prostituta de la ciutat.

485. Climent d’Alexandria, Protrèptic II 14, 2 = Eusebi Preparació per a l’evangeli II 3, 15 ◊ 88 Winiarczyk

La filla de l’escuma, la xipriota de naixement, l’estimada de Cinires, em refereixo a Afrodita,

“Filomedes, perquè va néixer dels genitals” (Hesíode, Teogonia 200)

D’aquests membres mutilats d’Urà, els membres de la luxúria, que després de la seva escissió va fer violència a les onades, quin fruit digne d’aquests membres, per a vosaltres, esdevé la lasciva Afrodita! En la celebració mística d’aquest plaer de la mar es lliuren una massa de sal i un fal·lus com un símbol de la generació als que s’estan iniciant en l’art adúltera: i els iniciats li paguen diners, com els amants a una prostituta.

486. Arnobi, Contra les nacions IV 24 ◊ 89 Winiarczyk

Oi que un rei de Xipre, el nom del qual és Cínires, va consagrar la seva prostituta preferida, Venus, en el nombre dels déus?

487. Arnobi, Contra les nacions V 19 ◊ 90 Winiarczyk

I no ometrem aquells orígens amagats de Venus, el fundador dels quals es diu que va ser el rei Cínires, i diuen que agafant uns troncs per a ella com si fos per a una meretriu van donar fal·lus com a signes d'un déu propici.

488. Fírmic Matern, Sobre l'error de les religions profanes X 1 ◊ 91 Winiarczyk

Sento que Cínires va donar el temple de Xipre a la seva amiga meretriu –el seu nom era Venus–, també va iniciar-ne molts en el culte de Venus de Xipre, els va purgar de consecracions vanes, i també va establir que tothom que es volgués iniciar en el secret de Venus, que se li havia confiat, lliurés un as de paga al nom de la deessa. Quin és aquest secret, tots l'hem d'entendre tàcitament, perquè a causa de la seva baixesa no el podem explicar amb més deteniment. L'amador Cínires va servir les meretrius amb lleis; va ordenar donar un tronc consagrat a Venus pels sacerdots com si es tractés d'una prostituta.

489. Teodoret, Guariment de les malalties gregues III 30 ◊ 92 Winiarczyk

Afrodita, que no va fer cap bé a ningú, sinó que fou mestressa de llibertinatge –diuen que fou prostituta i companya de Cínires– la van anomenar deessa.

TESTIMONIS DUBTOSOS SOBRE DEMÈTER I PERSÈFONE

490. Fírmic Matern, Sobre l'error de les religions profanes VII 1-6 ◊ 93 Winiarczyk

La impietat d'aquesta festa fou seguida per una altra d'igual que Ceres va instituir per honrar la mort de la seva filla, car el lament per la seva pèrdua la va portar a fer per ella, a la ciutat d'Enna, gairebé les mateixes coses que Júpiter havia fet per a Bacchus, el seu fill, a l'illa de Creta. En diré en poques paraules les principals circumstàncies. Ceres va tenir una filla, que els

grecs anomenaven Persèfone i els llatins, canviant-ne algunes lletres, anomenen Proserpina. La van pretendre en matrimoni diversos homes. Mentre que la mare s'informava d'aquests amb gran cura, i abans que s'hagués decidit o s'hagués declarat a algú, un camperol, que per la seva gran riquesa fou anomenat Plutó, és a dir, ric, sentint-se endut per la violència de la passió, la va trobar a prop del llac de Percus i la va arrabassar. Aquest llac es troba prop de la ciutat d'Enna. Les flors s'hi succeeixen durant tot l'any i decoren els seus marges, fent-ne un lloc molt agradable. Hi veiem créixer la tija del jacint, treure el cap els narcisos i esclatar els colors brillants de la rosa. L'heura clara s'arrossega suaument per terra, les violetes s'uneixen al marduix, i els lliris no deixen de trencar la seva blancor. Finalment, és un lloc que compta amb tots els encants i atractius que poden atraure i retenir els joves. Plutó, que hi havia trobat Proserpina, la va enfil·lar en un carro i se la va endur. Fou en va que ella s'esquinçava els vestits, s'arrencava els cabells o feia servir les ungles per defensar-se de carícies del seu amant. Tota la seva resistència o els crits de les seves companyes no la van poder ajudar. Com que no sortia ningú de la ciutat per ajudar-les, una d'elles, impulsada pel seu propi terror, va anar ràpidament a portar la notícia a Ceres. Immediatament ella va portar gent armada contra Plutó, el qual, havent reconegut el seu nombre i tenint en compte únicament la seva desesperació, va conduir la quadriga que portava el vehicle pel bell mig del llac, que era llavors molt profund, i es va deixar ensorrar en abismes amb Proserpina, amb la presència de la seva mare. Els habitants d'Enna, per donar una mica de consol a la mare desconsolada, van fer veure que el rei de l'infern havia segrestat la seva filla i per fer acceptar aquesta faula, van afegir que el carro havia sortit del llac per una boca que semblava trobar-se prop de Siracusa. Van contribuir amb els seus béns a construir un temple en honor de Prosèrpina i el seu amant, i per celebrar un festival cada any. Però el dolor de què era víctima Ceres no es podia alleugerir amb els mitjans extraordinaris que s'empraven per honrar la memòria de la seva filla. Es va deixar convèncer que havia estat vista pels voltants de Siracusa, i se'n va anar amb Triptòlem, el seu masover, i un seguici que no feia altra cosa que remarcar el seu dolor. No va deixar de trobar persones que enganyessin la mare amb la seva credulitat per les seves supersticions. Un tal Pàndar li va jurar que l'havia vista pujar en una embarcació amb el seu amant prop de cap de Paquinos. Va pensar que era cert, perquè en tenia necessitat, i va recompensar molt generosament els que li havien dit notícies felices. Els habitants de Siracusa, tant per expressar la seva gratitud com per consolar la seva pena, van consagrar el segrest de la seva filla, i no contents de retre-li els deures ordinaris que es fan als morts, li van construir un temple com a una deïtat. Però la mare, que no podia trobar alleujament amb la vana esperança de vida de la seva filla, es va embarcar en un vaixell per anar-la a buscar a l'estranger. Després d'haver servit de joguina de les ones durant molt de temps, finalment fou llançada per la seva violència al

port d'Atenes. Els atenesos la van saludar cortesament, i va rebre d'ella el blat, que va ser un regal per a ells una altra vegada, del qual fins aleshores no tenien coneixement. El lloc on va aterrar fou anomenat Eleusis, és a dir, arribada. Quan va morir, el país li va retre, a ella i a la seva filla, honors divins, pel blat que havia distribuït en arribar, i pels avantatges que deriven la cura que havia tingut a ensenyar-los l'art de llaurar la terra, la sembra i la recol·lecció de les llavors. Està enterrada i divinitzada a la vegada al mateix lloc, i és designada amb un nom diví, juntament amb la filla.

VÀRIA

491. Agustí, Epístoles XVII 3 ◊ 94 Winiarczyk

Per tant, si t'agrada l'autoritat de Maró, com dius que passa, estaràs satisfet amb frases com aquestes: "Primer arribà Saturn de l'Olimp celestial, fugint de les armes de Júpiter, exiliat del reialme que li havien arrabassat" -i altres coses, que tenen com a objectiu fer entendre que Saturn i els vostres altres déus com ell eren homes. Perquè Virgili havia llegit molta història, confirmada per l'autoritat antiga, que Ciceró també havia llegit, que fa la mateixa declaració en els seus diàlegs, en termes més explícits del que m'atreviria a indicar, i treballa per portar-ho al coneixement dels homes en la mesura que els temps en què va viure li ho permetien.

